دۇەن لیەنچەن

وشکلىسكىلار، قاتكەللار ھەققىدە سوئاللار

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

دىكلىكلار، قاقىلىلار ئوقتۇرالار

(2)

ئاپتورى: دۇەن لىيەنچىن
تەرجىمە قىلغۇچى: يۈنۈسجان ئىلى
ھەنىپە ئابدۇللا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئوچىنچى قىسىم

تۇرالار

وسمة تجنيسية

٢٠١٤

XI باب ئالدىنقى تۈرك خانلىقى مەزگىلىدىكى تۇرالار

«مۇقەددىمە» دە بايان قىلىنغاندەك، 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاۋغىلار (تۇرالار) شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن باشلاپ يەنە تېلى (تۇرا) دەپ ئاتالدى. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە، تارىخ كىتابلىرىدا تېلى (تۇرا) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. قاۋغىل، چىلى دېگەن ناملار تامامەن ئىشلىتىلىشتىن قالدى. ئاشۇ قاۋغىلار (چىلىلار) يەنىلا تېلىلار (تۇرالار) ئىدى.

تۇرالارنىڭ تارىخى بىلەن تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخى چېلىشىپ تۇراق دەۋر (سىر تاردۇش خانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىگە بولغان بۇ ۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدىن باشقا) گىنچە مۇرەككەپ ھالدا بىرلىشىپ كەتكەن. بايان قىلىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن بىز تۇمەن تەرىپىدىن قۇرۇلغان تۈرك خانلىقىدىن شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنەۋۋەر بولغانغا قەدەر (بىرلىككە كەلگەن تۈرك خانلىقى 583 - يىلى شەرق، غەرب دەپ ئىككى تۈرك خانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. شەرقىي تۈرك خانلىقى 630 - يىلى مۇنەۋۋەر بولدى) بولغان دەۋرنى ئالدىنقى تۈرك خانلىقى دەۋرى: 682 - يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقى تۈرك ئاقسۆڭەكنى

قۇتلۇق تەرىپىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن تارتىپ 705 - يىلى تۈرك خاقانى بومىن ئۆلتۈرۈلگەنگە قەدەر بولغان دەۋرنى كۆرسىتىدۇ.

تۇرالارنىڭ تارىخىنى 552 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ فېيدى پادىشاھىنىڭ تۇنجى يىلى) تۈركلەردىن بولغان تۇمەننىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشىدىن تارتىپ مىلادى 744 - يىلى (تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ ئۇچىنچى يىلى) ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ، تۇرا قەبىلىلىرى بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىسىگە سىڭىپ كەتكەنگە قەدەر جەمئىي 193 يىل دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇ ۋاقىتنى تۆت مەزگىلگە بۆلۈشكە بولىدۇ: (1) ئالدىنقى تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل. تۇمەن خاقانىنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشىدىن شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇش ھارپىسىغىچە قەدەر بولغان جەمئىي 77 يىل (552 — 628). بۇ مەزگىلدە تۇرا قەبىلىلىرى تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولغان بولۇپ، ئۇلار تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولغان ئېزىلگۈچى مىللەت ئىدى. (2) سىرتاردۇش خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل. سىرتاردۇش خانلىقى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ خارابىسى ئاساسىدا قۇرۇلغان. سىرتاردۇشلار ئەسلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ باشقا تۇرا قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى 18 يىل (629 — 646) داۋاملاشقانىدى. (3) تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل. تاڭ سۇلالىسى سىرتاردۇش خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى تارقالغان رايوندا ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماق تەسىس قىلغان ھەمدە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا يەنرەن تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ تۇرا

قەبىلىلىرىگە بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى تەخمىنەن 36 يىل (647 — 683) داۋاملاشقانىدى. (4) كېيىنكى، تۈرك خانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسى ئايرىم - ئايرىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل قۇتلۇق خانلىقنى قايتا قۇرغاندىن كېيىن تۇرا قەبىلىلىرىنى يېڭىباشتىن بويسۇندۇرغان، بىر بۆلۈك تۇرا قەبىلىلىرى تۈرك قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى خالىماي، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گەنجۇ، لياڭجۇ قاتارلىق جايلىرىغا قېچىپ بارغان. تاڭ سۇلالىسى بۇ جايلاردا قاراچلار مەھكىمىسى ۋە ئايماقلىرىنى تەسىس قىلىپ ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. بۇ مەزگىل تاڭ گاۋزۇڭنىڭ يۇڭچۇن، تۇنجى يىللىرى قۇرۇلغان كېيىنكى تۈرك خانلىقىدىن تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تەيەنباۋ 4 - يىلى مۇنقەرز بولغان كېيىنكى تۈرك خانلىقىغا قەدەر بولۇپ، ۋاقتى 64 يىل (689 — 745). بۇ بابتا ئالدىنقى تۈرك خانلىقى مەزگىلدىكى تۇرالارنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

1. تۈركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، تۈرك خانلىقىنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشى

تۈركلەر ئەسلى ئالتە چوڭ بولمىغان بىر كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە ئىدى. «جۇنامە. تۈركلەر» «سۇي سۇلالىسى تارىخى» دا: «تۈركلەر ئاساسلانغاندا، ھون دۆلىتى دەۋرىدە ئۇلار ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى قىسمىدا ئولتۇراقلاشقانىدى؛ ھون دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبى ۋە قوچۇنىڭ شىمالىدىكى ئاغ (ھازىر-

قى تيانشاننىڭ شەرقىي تىزمىسىدىكى بوغدا تېغى) نىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن. بۇ جايلار ھازىرقى جۇڭخارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. مىلادى V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە تۈرك-لەر جورجانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. تۈركلەر تۆمۈر تاۋلاشقا ماھىر بولغاچقا، جورجان قۇلدارلىرىغا قورال ياساپ بەرگەچكە «تۆمۈرچى قۇللار» دەپ ئاتالغانىدى.

مىلادى VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە تۈركلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، ئۇلارنىڭ سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش قەدىمىنى تېزلەتتى. بۇ مەزگىلدە جورجان خانلىقى پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى بىلەن ئۇزۇن مۇددەت تىركىشىپ ئۇرۇش قىلىپ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن تۈركلەر بىر مەزگىللىك مۇسـ تەقىل تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمىدى. بۇ ھال تۈركلەرنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناتتى.

مىلادى 541 - يىلى قاڭقىل دۆلىتى جورجان خانلىقى تەرىپىدىن مۇنقەرز بولدى. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇش جەريانىدا جورجانلارنىڭ تۆمۈرچى قۇللىرى بولغان ھەم قاڭقىلار بىلەن چېگرىداش بولغان تۈركلەر قانداق رول ئوينىدى؟ ئۇلار جورجان خانلىقىنى قاڭقىل خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا ھەيدەكچىلىك قىلغانمۇ - يوق؟ ئەينى چاغ-دىكى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا بۇ تامامەن مۇمكىن. لېكىن قارىخىي كىتابلاردا بۇ ھەقتىكى ماتېرىيال قالدۇرۇلمىغان-ئىدى.

قاڭقىل دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن جورجان خانـ لىقى غەرب تەرەپتىن كېلىدىغان تەھدىدتىن خالاس بولغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاناغاي قاغان باشچىلىقىدىكى

جورجان قۇلدارلىرى پۈتۈن كۈچى بىلەن جەنۇبقا كۆز تىكىپ تۇتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى غەربىي ۋېي بىلەن شەرقىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ پايدىلىق ئورۇنغا ئېرىشمۇالدى. تۇركلەرمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، «ئالتۇنتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپى» دىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىدى. مىلادى 542 - يىلى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى چۆللۈكنىڭ شەرقىدىكى جايلاردىن خېتاۋ رايونىغىچە كېڭەيتىپ، غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ سۇجۇ ئايمىقىدىكى لىيەنگو (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شېنمۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) رايونىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا باشلىدى. مىلادى 544 - يىلى، ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى تۇمەن ئادەملىرىنى باشلاپ غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قورۇللىرىدا «تاۋار - دۇردۇن، پاختا» سودىسى قىلدى. كېيىنكى يىلى (545 - يىلى) غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى بۇ دۆلەتكە كەلگەندە، تۈركلەر خۇشاللىق بىلەن «ئۇلۇغ ئەلنىڭ ئەلچىسى كەلدى، ئېلىمىز ئەمدى روناق تاپىدىغان بولدى» («جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە») دېيىشكەنىدى. شۇنداق قىلىپ يېكىندىن كۈللەنگەن تۈرك دۆلىتى ئاخىرى شەكىللەندى.

تېزدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان تۈركلەر قوشنا مىللەتلەرگە، ئاساسلىقى جۇڭخارىيە ئويمانلىقىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىگە قارىتا ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارىدى، «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە تۈركلەرنىڭ تۈرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشتا ئېلىپ بارغان ئەڭ دەسلەپكى پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن: «داتۇڭنىڭ 12 - يىلى (546 - يىلى) تۇمەن ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى. تۇرالار جورجانلارغا جازا يۇرۇش قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، تۇمەن ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ تارمار قىلدى. (51) مىڭ تۇتۇندىن كۆپرەك ئادىمىنىڭ ھەممىسى تەسلىم بولدى»

دېيىلگەن، بۇنىڭدىكى 50 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق تۇرالار زادى قەيەردە ئولتۇراقلاشقان؟ تارىخىي كىتابلاردا بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نەرسە دېيىلمىگەن، تارىخشۇناسلار ئۇلارنى بىردەك پوۋۇرغۇر قەبىلىسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قالدۇق قوۋملىرى دەپ قارايدۇ. قاڭقىل دۆلىتىنى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى يەنىلا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا چارۋىچىلىق قىلغان، ئاتا قىسىنى ئېلىش ئۈچۈن جورجانلارغا جازا يۈرۈشكە ماڭقان 50 مىڭ تۇمەندىن ئارتۇق تۇرالار جەرمىنەن شۇلار بولۇشى مۇمكىن.

تۈركلەرنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى 50 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق، يەنى 250 مىڭدىن ئارتۇق تۇرالارنى بويۇندۇرۇشى، تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى خېلىمۇ جاي — «ئالتۇنتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپى» دىن پۈتۈن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كېڭەيتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىمۇ زورايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركلەر قەبىلە باشلىقى تۇمەننىڭ باشچىلىقىدا جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ۋە مۇستەقىل تۈرك دۆلىتى قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا باشلىدى. «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە بايان قىلىنىشىچە مىلادى 551 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ۋېندى پادىشاھىنىڭ داتۇڭ 17 - يىلى) تۇمەن ئۆزىنىڭ كۈچىنىڭ زور ئىكەنلىكىگە ۋە جورجان خانلىقىغا قوشقان تۆھپىسىگە تايىنىپ جورجان خانى ئاناغايغا قۇدا بولۇش تەلىپىنى قويدى. ئاناغاي قاتتىق غەزەپلىنىپ ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنى «سەن مېنىڭ تۆمۈرچى قۇلۇم تۇرۇقلۇق، ماڭا گەپ قىلىشقا قانداق پېتىنىدىڭ» دەپ قاتتىق تىللىدى، تۇمەن ئۆزىنىڭ تەلىپىنىڭ رەت قىلىنغانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق غەزەپلىنىپ ئۇلارنىڭ ئەلچىسىنى

ئۆلتۈرۈپ مۇناسىۋەتسىز دەرھال ئۇزدى ۋە ئارقىدىنلا غەربىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. غەربىي ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭغا مەلىكە چاڭلېنى خوتۇنلۇققا بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن تۈركلەر جورجانلار بىلەن بىقىندىلىق مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ پات-پات ئەسكەر چىقىرىپ جورجانلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. مىلادى 552 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ فېيدى پادىشاھىنىڭ تۇنجى يىلى)، تۇمەن چوڭ قوشۇننى باشلاپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى خۇەيخۇاڭ قورغىنىدا جورجان قوشۇنلىرىنى قاتتىق تارمار قىلدى. جورجان خانى ئاناغاي مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇ يىلى، تۇمەن ئۆزىنى ئىل قاغان (Ilqagan ؟ — 552)① دەپ ئاتاپ، تۈرك دۆلىتىنى قۇردى. ئىككىنچى يىلى، تۈرك لەر چوڭ قوشۇنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ جورجانلارغا قايتا ھۇجۇم قىلدى، جورجانلارنىڭ «دۆلىتىدىن كېلەرنىڭ ھەممىسى جەنۇبقا قاچتى» («شىمالىي چىنامە. ۋېنشۇەن ھەققىدە خاتىرە») تۈركلەرنىڭ ئىل ئىشىگ قاغانى (552 — 553 - يىللار، تۇمەننىڭ ئوغلى) قوشۇن باشلاپ چۆللۈكتىن ئۆتۈپ جورجانلارنى سۈجۈ ئايمىقى (ھازىرقى سەنشىنىڭ سۈشيەن ناھىيىسى) غىچە قوغلاپ باردى. شىمالىي چى ئوردىسى ئەسكەر چىقىرىپ، ئارىلاشقاچقا تۈركلەرنىڭ چوڭ قوشۇنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. بۇ يەردە چۈشەندۈرۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، «دۆلەتتىكىلەرنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەتكەن» دېگىنى جورجانلار بولۇپ، جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلار قاڭقىل (تۇرا) قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. تۈركلەرنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى تارىخنىي ماتېرىيالدا تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن. لېكىن تۈركلەرنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىشى

بىلەن «دۆلەتتىكىلەرنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەتكەن» لىكى تۈركىلەرنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنى بويسۇندۇرغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەكسىچە تۈركلەرنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى جەزمەن تۇمەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىل ئىشبگ قاغان مەزگىلىگە توغرا كېلىشى مۇمكىن، يەنى بۇ ئىش 552 — 553 - يىللارنىڭ ئارىلىقىدا بولغان بولسا كېرەك.② مىلادى 553 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ فېيدى پادىشاھىنىڭ 2 - يىلى) تۈركلەرنىڭ ئىل ئىشبگ قاغانى ئۆلۈپ، ئورنىغا ئىنىسى مۇقان (522 — 533 - يىللار) تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. بۇ ۋاقىتتا تۈركلەر پۈتكۈل موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئىگىلىگەن ئىدى. مۇقان قاغانىنىڭ «مىجەزى چۈس، دائىم ھەربىي يۈرۈش قىلاتتى»، ئۇ قوشنا رايونلارغا كەڭ كۆلەملىك بويسۇندۇرۇش ھەرىكىتىنى ئىلىپ باردى. ئۇ «غەربتە ئېفىتالىتلارنى تارمار قىلىپ، شەرقتە قىتانلارنى مەغلۇپ قىلدى، شىمالدا قىرغىزلارنى بويسۇندۇرۇپ سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئەللەرنى ۋەھىمىگە سالدى»، تۈركلەرنىڭ زېمىنى «شەرقتە لياۋخې دەرياسىنىڭ غەربىدىن، غەربتە غەربىي دېڭىزغىچە بولغان نەچچە تۇمەن چاقىرىم كېلىدىغان جايلار، جەنۇبتا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان بەش - ئالتەمىڭ چاقىرىم كېلىدىغان جايلار» غا كېڭەيگەنىدى («جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). شۇنىڭدىن كېيىن تۈرالارغا قەۋە بولغان ھەرقايسى ئۇرۇق - قەبىلىلەر، كۆكتارتنىڭ غەربىدىكى تۈرالارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى يېڭىدىن گۈللەنگەن تۈرك دۆلىتى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى.

«سۇيىنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، كۆكتارتنىڭ غەربىدىكى تۈرا قەبىلىرى ئاساسلىق كانگىيە

تىڭ شىمالىدىكى ئېتىل دەرياسى (ھازىرقى سىر دەريا‌سى) ئابىسكۇن دېڭىزى (ھازىرقى كاسپى دېڭىزى) تىڭ شەرقى بىلەن غەربى ۋە فەرەڭستان (ھازىرقى تۈركىيە) تىڭ شەرقىدىكى جايلارغا تارقالغان. كانگىيىنىڭ شىمالىدىكى سىر دەريا بويىدىكىلىرى ئېفتالىتلارغا تەۋە ئىدى؛ ئابىسكۇن دېڭىزىنىڭ شەرقى بىلەن غەربى ۋە فەرەڭستانىنىڭ شەرقىدە-كىلىرى پېرسىيىگە تەۋە ئىدى. تۈركلەرنىڭ كۆكتارتىنىڭ غەربىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئۇستىدىكى ئىستېلاچىلىقى پەقەت كانگىيىنىڭ شىمالىدىكى سىر دەريا بويلىرىغا تارقالغان تۇرا قەبىلىلىرى بىلەنلا چەكلەنگەنىدى، فرانسىيىنىڭ چاۋانىس-نىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، تۈركلەر 563 — 567 - يىللىرىدا پارسلار بىلەن بىرلىشىپ ئېفتالىتلارنى يوقاتقاندىن كېيىن ئىككى دۆلەت ئېفتالىتلار زېمىنىنى بۆلۈشۈۋالغان، تۈركلەر پارسلارنىڭ ئوكسۇس دەريا‌سى (ھازىرقى ئامۇ دەريا‌سى) تىڭ شىمالىدىكى باشقۇرغۇچى چېگرا قىلىغانىدى. ئوكسۇس دەريا‌سىنىڭ غەربىي يەنى ئابىسكۇن دېڭىزىنىڭ شەرقى بىلەن غەربىي قىسمىدىكى جايلار ۋە فەرەڭستان تەرەپكە تارقالغان تۇرا قەبىلىلىرى تۈرك دۆلىتىنىڭ غەربىي چېگرىسىنىڭ سىر-تىدا بولغاچقا، يەنىلا پېرسىيە ئىمپېرىيىسىگە تەۋە ئىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا يۇقىرىدا نەقىل ئالغان «جۇنامە» تۈرك-لەر ھەققىدە قىسمەن» دە دېيىلگەن «غەربىي دېڭىز» ھازىرقى كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى ئارال دېڭىزى بولۇشى كېرەك. پامىرنىڭ غەربىدىكى تۇرالارنى يەنى ئېتىل دەريا‌سىنى بويلاپ تارقالغان تۇرالارنى تۈركلەر پارسلار بىلەن بىرلىشىپ ئېفتالىتلارنى يوقاتقان يىلى يەنى 562 — 563 - يىللىرى ئارىلىقىدا بويسۇندۇرغان بولۇشى مۇمكىن.③

يۇقىرىقىلار تۈركلەرنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇر-غان ۋاقىت ھەققىدىكى مۇلچەر ھېسابلىنىدۇ. تۇرا قەبىلىلىرى

تۈرك دۆلتىنىڭ ئىستېلاچىلىق ھەربىكەتلىرىگە قانداق پوزىتسىيە تۇتقان؟ خەنزۇچە مەنبەلەردە بۇ مەسىلە ھەققىدىكى ماتېرىياللار بەكلا كەمچىل بولسىمۇ، بىراق غەربتىكىلەر يازغان تارىخىي كىتابلار بىزنى نۇرغۇن ماتېرىياللاردىن خەۋەردار قىلدى. ھازىر بىز مۇشۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان غەربنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا تىلغا ئېلىنغان يالغان ئاۋار مەسىلىسى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمىمىز. Ⅶ ئەسىردىكى تارىخشۇناس Theophylacte نىڭ يازغانلىرى بىلەن چاۋانىسنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، تۈركلەر چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان ۋاقىتتا بىر بۆلۈك كىشىلەر يەنى تەخمىنەن 20 مىڭ كىشى ئۆزىنى ئۇرقۇن ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتاپ، موڭغۇل دالاسىدىن قېچىپ چىقىپ مىلادى 558 - يىلى ۋېزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا يېتىپ بارغان. ئۇلار ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋېزانتىيە ئىمپېرىيىسىدىن پاناھلىق تەلەپ قىلغان. ئۇلار كافكازغا يېتىپ بارغاندا، كافكازدىكى يەرلىك مىللەتلەر ئۇلارنى ئۇقۇشماستىن قورقۇنچلۇق ئاۋارلار (ياۋروپالىقلارنىڭ جورجانلارنى ئاتىشى) كەلدى دەپ قارىغان، «ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشتىن ۋاز كېچىپ ياخشى مۇئامىلە قىلغان». شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئۇيغۇرلار «ئاۋار دېگەن نام بىلەن ئولتۇراقلىشىپ قېلىپ»، تارىختا «يالغان ئاۋارلار» دەپ ئاتالغان.④ مىلادى 598 - يىلى تۈركلەرنىڭ تاردۇش قاغانى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پادىشاھى Maurice غا يازغان خېتىدە مۇنداق دېگەن:

«ئاۋارلار بويسۇندۇرۇلدى، ..... قاغان بارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى. ئۇلارنىڭ ئاھالىسى كۆپ ھەم كۆچلۈك ئىدى. ئۇلار شەرقتىكى Til دەريا بويىدا ياشايتتى، تۈركلەر بۇ دەريانى قارا دەريا دەپ

ئاتايىتتى. ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى قەبىلە باشلىقىنىڭ بىرىنىڭ نامى Ouar (乌罗) يەنە بىرىنىڭ Khounni (浑) ئىدى. كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە، قالغان قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ ناملارنى قوللاندى.»⑤

بۇنىڭدىكى Til دەريا سۆزى ماركۇرات تۈرا دەريا سىنى دەپ قارايدۇ،⑥ چاۋانسۇ بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدۇ، «سۇيناما» تۈرالار ھەققىدە قىسقە» گە ئاساسلانىدا، ئۇيغۇر (韦纥) لار تۈرا دەريا سىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقانىدى، بۇ مارکۇرتنىڭ پىكرىگە يېقىن كېلىدۇ. يەنە «قانۇنلار قامۇسى. ئۇرقۇن خاتۇنلار ھەققىدە قىسقە» دېمۇ «ئۇرقۇن خاتون دۆلىتى 乌罗浑国 (ئۇرقۇن خاتۇن دۆلىتى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كېيىنكى ۋېي دەۋرىدىن باشلاپ شۇنداق ئاتالغان، داۋغان قەبىلىسىنىڭ شىمالغا جايلاشقان بولۇپ،..... ئۇلۇغ تاغ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن6 - يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇرغان. ئۇرقۇن خاتۇن دۆلىتى يەنە ئوغۇزلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەسلى ئۇنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى ئىدى» دەپ كۆرسىتىلگەن، بۇنىڭدىكى «ئۇرقۇن خاتۇن» «ئوغۇز» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى بولۇپ، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا ئىككى سۆزنىڭ ئاھاڭ جەھەتتىكى يېقىنلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. «يېڭى تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقە» دېمۇ ئۇيغۇر (回纥) لار يەنە ئوغۇز (乌护) لار دەپمۇ ئاتالغانىدى، تاردۇ قاغانىنىڭ دۆلەت خېتىدىكى Ouar بىلەن Khounni ئېيتىمال شىمالىدىكى تۈرالارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قەبىلە نامىنىڭ خاتا ئاتىلىشى بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا قېچىپ ياۋروپادا پەيدا بولغان يىلى. تۈركلەرنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىنكى ئىشلىرى بىلەن زىچ باغلىنىپ

كېتىدۇ. شۇ بىلەنمۇ، بۇلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىدا تۈركلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ قاچقانلىرىنى كۆرسەتتى. چاۋانىس يەنە Theophylactos تىن نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۇلار ئۇرقۇن ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىللە ياۋروپاغا قېچىپ بارغانلاردۇر. ئۇلار ئۇرقۇن ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىر قوۋم (تۇرالار بىلەنمۇ بىر قوۋم) دىن بولۇپ، Tarniakh، Zabender، Kotzageres قاتارلىق ئۇچ ئۇلۇسنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دەيدۇ.⑦ سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ دەللىلىشىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئۇچ ئۇلۇس «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە، قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن تۇرالارنىڭ ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان زاباندىتر، داغلار ھەم ئېتىل دەرياسى بويىغا ئولتۇراقلاشقان قاسارلار قەبىلىسى ئىدى.⑧ ياۋروپاغا قېچىپ بارغان بۇ تۇرالار (يالغان ئاۋارلار) كافكازدىن ئۆتكەندە يۈنىلىشنى ئۆزگەرتىپ، دونای دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا كۆچۈپ بارغان، مىلادى 568 - يىلى ئاۋار خانلىقىنى قۇرغان، بۇ خانلىق IX ئەسىرگىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، تۇركلەر تۇمەنلىدىن مۇقانىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى ھەم چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان؛ ئېفتالىتلارنى يوقىتىشنىڭ ئالدى - كەينىدە يەنە كانگىيىنىڭ شىمالىدىكى ئېتىل دەرياسى بويلىرىغا تارقالغان، كۆكئارتىنىڭ غەربىدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرغان. يۇقىرىدا بىز كۆروپ ئۆتكەندەك تۇركلەر تۇرالارنى بويسۇندۇرۇش جەريانىدا تۇرالارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان يەنە بىر بۆلۈك تۇرالار مەغلۇپ بولغانلىقتىن ياۋروپاغا قېچىپ كەتكەنىدى.

2. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قەبىلە تەركىبى، جايلىشىشى، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى

(1) قەبىلە تەركىبى ۋە جايلىشىشى

تۈرك خانلىقى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئۇزاق مەزگىل ئىچىدە تارىخىي كىتابلاردا تۇرالارغا ئائىت خاتىرىلەر كۆپ ئۇچرىمايدۇ. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق ئەسەرلەردە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ نامى، جايلىشىشى ھەم ئۇلارنىڭ تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تەركىبى ھەم جايلىشىشى ھەققىدە، تۆۋەندىكىلەر بايان قىلىنغان.

(1) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ۋەئۇلارنىڭ جايلىشىشى. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»دە: «تۇرا دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا بارغۇت، توڭرا، ئۇيغۇر، باسىرقۇ، بۇلاغ قەبىلىلىرى جايلاشقان. ئۇلار ئىركىن دەپ ئاتىلاتتى، مىڭچىن، تۇرغۇيىش، ئىزگىل، قۇن، قوشۇر قاتارلىق قەبىلە-جاماەتلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ 20 مىڭ قاۋۇل ئەسكىرى بار ئىدى.» يەنە «بايقالنىڭ جەنۇبىدا تۇباسلار قاتارلىقلار بار»⑨ دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالى بىلەن بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىغا تارقالغان تۇرا قەبىلىلىرى

جەمئي 11 ئسدى. ئۇيغۇر (韦纥) لار «ۋېينامە. قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇر (袁纥) لار بولۇپ شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە ئۇرقۇن كۆلىنىڭ غەربىي شىمالى ـ ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى سېلىنگا دەريا سى ئەتراپىدىكى جايلارغا تارقالغان، بۇ يەردە دېيىلگەن ئۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا تارقالغانلاردا ئۆزگىرىش بولمىغان. ئۇبا سىلارنىڭ تارقالغان رايونى «بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى» دا بولۇپ بۇ رايون بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىغا قوشنا بولغان مەلۇم جايدا ئىدى. قالغان قەبىلىلەر ھازىرقى تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ھەر-قايسى قەبىلىلەرنىڭ كونكرېت تارقالغان ئورنى ئېنىق ئەمەس ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تەشكىلى ۋە سانىدا كىشىنى جەلىپ قىلارلىق دەرىجىدە ئۆزگىرىش بولغان. «كونا تاڭ نامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە «تۇرالار ..... ۋۇدېنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا سىرتاردۇش، چۇبە، ئۇيغۇر، تۇباس، قورىقان (چورىگان)، دولان، بارغۇت، بايىرقۇ، توڭرا، قون، ئىزگىل، قوشۇر، قۇمۇق، ئادىز، ئاقشىد قاتارلىقلار چۆللۈكنىڭ شىمالىغا تارقالغان» دېيىلگەن. چۆللۈكنىڭ شىمالى يەنى شىمالىي چۆللۈك ئىدى. بۇلار تارىخىي كىتابلاردا دائىم ئۇچرايدىغان تېلىلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى15 قەبىلىسى ئىدى. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بىلەن سېلىشتۇرساق، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارغا سىرتار-دۇش، چۇبە، قورىقان، دولان، قۇمۇق، ئادىز، ئاقشىد قاتارلىق يەتتە قەبىلە قوشۇلغان. بۇلاغ، مىگچىن، تۇرغۇ-يۇش قەبىلىلىرى تىلغا ئېلىنمىغان. كۆپەيگەن سىرتاردۇش قەبىلىسى بىلەن چۇبەدىن ئىبارەت ئىككى قەبىلە ئىلگىرى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان سىرتاردۇشلار

بىلەن ئاقتاغنىڭ ئەتراپىغا تارقالغان، چۈبە قەبىلىسىنىڭ تارمىقى ئىدى. ئۇلار سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىلى چۈبە ۋە سىرتاردۇش خانلىقى مۇنسەرز بولغاندىن كېيىن غەربىي تۈركلەرنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئىككى جايغا قېچىپ بارغان. ئادىزلار يەنى «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە تىلغا ئېلىنغان كانگىيىنىڭ شىمالىغا تارقالغان «阿咥» (ئادىز) لار بولۇپ ئېھتىمال سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شەرقە كۆچۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا بارغان بولسا كېرەك. يۇقىرىدىكى ئۇچ قەبىلە كۆچۈش سەۋەبىدىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەرگە قوشۇلغان تۇرا قەبىلىسىدۇر. قورقان دولان، ئىزگىل، ئاقشىد قاتارلىق تۆت قەبىلە تاڭ سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا ئاندىن كۆرۈلگەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەسلىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقانلىرىمۇ بار بولۇپ، «سۇينامە» دە خاتىرىلەنمەي قېپقالغان بولۇشى مۇمكىن؛ بەزىلىرى ئېھتىمال سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۇيغۇشقان تۇرا قەبىلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇتتۇرىغا چىققان تۇرغۇيىش، بۇلاغ، مىڭچىن قاتارلىق ئۇچ قەبىلە تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن كېيىن تارىخىي كىتابلاردا كۆرۈلمىگەن، ئېھتىمال بەك ئاجىز بولغانلىقتىن سەۋەبىدىن باشقا تۇرا قەبىلىلىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا كۆپىنچە توققۇزتۇرا دەپ ئاتالغان يەكى قىسقارتىلىپ توققۇز جەمەت دەپىلگەن، ئېھتىمال ئەسلىدە ئوخشاش بولمىغان توققۇز جەمەتتىكى

تۇرۇق ـ قەبىلىلەردىن تەشكىللەنگەن بولۇشى، كېيىنچە نوپۇسى كۆپەيگەنلىك سەۋەبىدىن يېڭىدىن تۇراقەبلىسىنى تەشكىل قىلىپ 15 قەبىلىگە ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن. توققۇز جەمەت دەسلەپكى قايسى توققۇز جەمەت، ئۇنىڭ ئىچىدىكى قايسى قەبىلىلەر ئوخشاش جەمەتتىكى قەبىلىلەر ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولمايدۇ.⑩

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ ئىچىدە، بارغۇت، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، قون، قوشۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىغا تارقالغانلىقىدىن باشقا، قالغان قەبىلىلەرنىڭ تارقالغان ئورنى ئېنىق ئەمەس.

(2) ئاقتاغدىكى تۇرا قەبىلىسى ۋە ئۇلارنىڭ جايلىشىشى. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئېۋتىرغولنىڭ غەربىي، كىنگىتىنىڭ شىمالى، ئاقتاغنىڭ ئىتىراپلىرىدا چۇبە، بۇلاغ، ياماك، سۇپۇ، ناغ، ئوغۇز، خاكاس، ئەرتىش، ئورانقاي قاتارلىقلار بار بولۇپ، 20 مىڭدىن ئارتۇق قاۋۇل ئەسكىرى بار» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا ئاقتاغنىڭ ئەتراپىغا تۇرالارنىڭ جەمئىي توققۇز قەبىلىنىڭ جايلاشقانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. ئېۋتىرغول، خەنزۇچىدا «يۈۋۇلۇ» (伊吾庐) دەپ ئاتالغان بولۇپ، جىن دەۋرىدە يىخې (宜禾县) ناھىيىسى دەپ ئاتالغانىدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ دايى بەشىنچى يىلى (609 ـ يىلى) سانغۇن شۆشۇك بۇ جايىنى ئىشغال قىلىپ ئەسلىدىكى ئېۋتىرغول شەھرىنىڭ شەرق تەرىپىگە بىر قەلئە سالغان، نامىنى يېڭى ئېۋتىرغول دەپ ئاتىغان، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى شىنجاڭدىكى قۇمۇلدا ئىدى. كىنگىت خەن دەۋرىدىن سۇي دەۋرىگىچە كىنگىت دۆلىتى دەپ ئاتالغان، سىتەيىنىڭ يېكىرىگە ئاساسلانغاندا، خان تۇرىدىغان شەھەر ھازىرقى قارا شەھەر ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى

باغكراتتا ئىدى.⑪ ئاقتاغ «تارىخىي خاتىرىلەر» لى‌گۇاڭلىنىڭ تەرجىمھالى» غا بېرىلگەن تەپسىردىكى «زېمىنلار تەپسىرى» دىن ئېلىنغان نەقىلدە: «تىيانشاننىڭ يەنە بىر نامى ئاقتاغ. ھازىرقى نامى شىرامان تېغى بولۇپ، ئۇيغۇرغول ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن 120 چاقىرىم يىراقلىقتا» دېيىلگەن. «سۇيىنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «كىنگىت دۆلىتىنىڭ ئاستانە سى ئاقتاغنىڭ جەنۇبىدىن 70 چاقىرىم يىراقلىقتا»، «كۇسەن دۆلىتى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى كۇچا ناھىيىسى) نىڭ ئاستانە سى ئاقتاغنىڭ جەنۇبىدىن 70 چاقىرىم يىراقلىقتا»، «سۇلې دۆلىتى (ھازىرقى قەشقەر) نىڭ ئاستانىسى ئاقتاغنىڭ جەنۇ بىدىن 100 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاقتاغنىڭ ھازىرقى شىنجاڭدە كى تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ ئارىلىقىدىن ئۇغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن تىيانشان تاغ تىزمىسى ئىكەنلىكـ نى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى» دە قۇچۇنىڭ شىمالىدىن 20 چاقىرىم يىراقلىقتا تەڭرىتاغ تېغى بار دېيىلگەن. تەڭرىتاغ تېغى ھازىرقى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى بوغدا تېغى ئىدى. بۇ تاغ «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئېنىق كۆرسىتىلگەن «ئۇيغۇرغولنىڭ غەربى» گە توغرا كەلگەچكە، ئۇيغۇرغولنىڭ غەربىدىكى ئاقتاغ بىلەن بىرگە كۆرسىتىلگەن ئۇيغۇرغولنىڭ غەربىدىكى ئاقتاغقا تارقالغان تۇرالار دەل مۇشۇ تاغ ئەتراپلىرىغا تارقالغانىدى. كىنگىت نىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغ يەنى ھازىرقى تىيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى بولغان ساۋۇر تېغى بولۇپ، كىنگىتنىڭ شىمالىغا تارقالغان تۇرالار دەل مۇشۇ تاغ ئەتراپلىرىغا تارقالغانىدى. كۇسەننىڭ شىمالىدىكى تاغمۇ ئاقتاغ نامى بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن سۇي، تاڭ

سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا بۇ تاغ ئەتراپىغا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تارقالغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات يوق. قىسقىسى، شەرقتە ھازىرقى ئىۋىرغولىنىڭ غەربىدىكى بوغدا تېغىدىن، غەربتە قارا شەھەرنىڭ شىمالىدىكى ساۋۇر تېغىغىچە بولغان، شەرقتىن غەربكىچە ئارىلىقى نەچچە يۈز كىلومېتر كېلىدىغان تىيانشان تېغىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى دەريا ۋادىلىرىدىكى بوستانلىقلار بىلەن ياپىلاقلار، ئاقتاغدىكى تۇرا قەبىلىلىرى تارقالغان رايونلار ئىدى.

ئاقتاغدىكى تۇرالارنىڭ ئەڭ مەركەزلىك تارقالغان رايونى كىنىگتىنىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغ ئىدى. بۇ تاغدىن تۆت ئەتراپقا بارغىلى بولاتتى. مەشھۇر يۇلتۇز دەرياسى بۇ تاغنى ئايلىنىپ ئېقىپ ئۆتىدۇ. دەريا قىرغاقلىرىدا «ئوت - چۆپلەر مول بولۇپ، تۆت پەسىلىنىڭ ھەممىسىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ»⑫. ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇلتۇز دەرياسىنى بويلاپ شىمالدىكى نارات چوققىسىدىن ئۆتۈپ كۈنەس دەرياسىغا — ئىلى دەريا ۋادىسىغا بارغىلى بولىدۇ، بۇ جاي قەدىمدىن بۇيان جەنۇبىي شىنجاڭدىن شىمالىي شىنجاڭغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا بېرىشتىكى مۇھىم يول بولۇپ كەلگەن. ئاقتاغ ئەتراپىغا جايلاشقان تۇرالارنىڭ ئىچىدىكى ئادەم سانى ئەڭ كۆپ، ئەمەلىي كۈچى زور بولغان چۇبە قەبىلىسى مۇشۇ جايغا تارقالغانىدى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا ئۇلارنى (چۇبە) سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە «كىنىگتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يۇلتۇز يايلىقىغا تارقالغان» دېيىلگەن. مىلادى605-يىلى (سۇي ياڭدىنىڭ دايى تۇنجى يىلى) ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى قىبىتارغالىن ئۆزىنى ئىل ئېتمىش باغا قاغان دەپ ئاتاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ

قوۋملىرىنىڭ كۆپ قىسمى شەرقىە قېچىپ شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بارغان. قېپقالغان يەڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق كىشىلەر (جىنگۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى) (632 - يىلى) قىبىئارغالىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى چۈبە قالىنىڭ باشچىلىقىدا تاڭ سۇلالىسىگە ئەۋە بولغان. ئاقتاغدىكى تۈرالارنىڭ ئارىسىدىكى «灌乌» (ئوغۇز) لار «قانۇنلار قامۇسى. تۈرالار» دا ئوغۇز (乌护) دەپ تىلغا ئېلىنغان. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇيغۇر (回纥) لار قەبىلىسى ئۇيغۇر (袁纥) لار دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇيغۇر (袁纥) لار ئوغۇز (乌护) ياكى ئۇيغۇر (纥乌) مۇ دېيىلەتتى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر (韦纥) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر (韦纥) لار بىلەن ئاقتاغدىكى ئوغۇز (灌乌) لارنىڭ بىر قوۋم ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. دېمەك چىن «ئۇيغۇرلار ئىككى جايغا بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلاشقان»⑬ دەيدۇ. دېمەك چىن ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئەنئەنىۋى ماكانى شىمالدىكى سېلىنگا دەريا سىنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك؛ ئاقتاغدىكى ئوغۇزلار ئېھتىمال جورجان خانلىقى دەۋرىدە قائىمقاملاردىن بولغان پوۋۇرغۇر قەبىلىسى بىلەن غەربكە كۆچۈپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئاقتاغدىكى ئوغۇزلار «سۇينامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلگەندىن كېيىن قايتا كۆرۈلمەيدۇ. تاڭ گاۋزۇڭنىڭ يۇڭ چۈن يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە (682 - يىلى) سانغۇن ۋاڭ فاڭيى غەربىي تۈركلەرنىڭ توپلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن مىڭلاق(ھازىرقى غۇلجا ئەتراپى) ۋە ئىسسىقكۆل ئارىلىقىدا ئۇزۇش قىلغاندا، تارىخىي كىتابلاردا ئۇنىڭ «ئوغۇزلارنىڭ 100 مىڭدىن كۆپرەك ئادىمىنى قوغلىۋەتكەن»⑭ لىكى تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىكى ئوغۇز (鹘乌) لار يەنى 灌乌

(ئوغۇز) لار بولۇپ، تاڭ گاۇزۇڭ دەۋرىدە ئۇلار ئالمىلىقتىن ئىسىمىگىكۆل ئەترابىغا كۆچۈپ كەتكەنىدى.

ئاقتاغدىكى تۇرالارنىڭ قالغان قەبىلىلىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە قىلمايمىز⑮.

(3) ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جايلىشىشى «سۇيىنامە» تۇرالار «ھەققىدە قىسمەن» دە: «ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا سىرتاردۇش، جەرۇق، زابىندار، داغ قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق قاۇۇل ئەسكىرى بار» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا تۇرالارنىڭ جەمئىي تۆت قەبىلىسىنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئالتۇنتاغ مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ رايونى بىلەن موڭغۇلىيە نىڭ چېگرىسىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئالتاي تېغى ھېسابلىنىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا «ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبى» ھازىرقى شىنجاڭدىكى تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىدىكى پۈتكۈل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سىرتاردۇش قاتارلىق تۆت قەبىلىنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ قايسى تەرىپىگە تارقالغانلىقىنى بىلىش قىيىن. بىراق ئاقتاغدىكى تۇرالار جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىنى ئىگىلىگەن بولۇپ سىرتاردۇش قاتارلىق تۆت قەبىلە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى (ھازىرقى چۆچەك) بىلەن شىمالىي قىسمى (ئالتاي رايونى) غا تارقالغان. مىلادى 605 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دايى تۇنجى يىلى) سىرتاردۇشلارنىڭ قەبىلە باشلىقى ئىشباراڭ ئاقتاغ تۇرالىرىدىن بولغان چۇبە قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ غەربىي تۇركلەرنىڭ چولۇق قاغانىغا قارشى تۇرغان بولۇپ، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى باشقا تۇرا قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئىبرەتلىش قاغان دەپ ئاتالغان. تارىخلاردا تۇ

«ئىبار تېغىنى ساقلايدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى ئىبار تېغىنى دىك چېيەن قۇبدۇنىك غەربىي جەنۇبىدا دەپ ھېسابلايدۇ[16]. ئۇنىك ئورنى ھازىرقى ئىرتىش دەريا‌سى ياكى ئۇلۇنگۇر دەريا‌سىنىك يۇقىرى ئېقىمىدىكى مەلۇم جايدا بولۇشى مۇمكىن. سېن جوڭمېيەن «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دىكى ibar تېغىنى «سىرتاردۇشلار‌نىك ئەڭ بۇرۇن ئولتۇراقلاشقان ئىبار تېغى»[17] مىكىن دەپ گۇمان قىلىدۇ. ibar ئىبار تېغىنىك ئاھاڭى بىلەن يېقىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تاغ سايان چوققىسىنىك شىمالىدا بولۇپ «ئالتۇنتاغ‌نىك غەربىي جەنۇبى» دېگەنگە ماس كەلمەيدۇ. بەلكىم خاتا بولسا كېرەك.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئالتۇنتاغنىك غەربىي جەنۇبىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئاقتاغدىكى تۇرا قەبىلىلىرىگە ئوخشاش سۇي سۇلالىسىنىك ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىك باشلىرىدا شەرققە كۆچۈپ، چۆللۈكنىك شىمالىدىكى جايلار بىلەن مۇڭغۇل دالاسىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇش ۋەزىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. مىلادى 612 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىك دايى سەككىزىنچى يىلى) چۈبە، سىرتاردۇش خانلىقى يېمىرىلگەندە بىر قىسىم سىرتاردۇش قەبىلىلىرى شىمالغا قېچىپ كەتكەن. مىلادى 628 - يىلى (تاڭ تەيزۇڭ جىنگۇەن ئىككىنچى يىلى) غەربىي تۈركلەرنىك ئىچكى قىسمىدا توپىلاڭ يۈز بەرگەندە سىرتاردۇشلارنىك قالدۇق ئاھالىسىدىن 70 مىڭ تۇتۇن، تەخمىنەن 300 مىڭدىن كۆپرەك ئادەم قەبىلە باشلىقى يانۇننىك باشچىلىقىدا پۈتۈنلەي شىمالغا كۆچكەن، سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەرنىك شەرققە كۆچۈشى چۆللۈكنىك شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىك شەرقىي تۈرك خانلىقىغا قارشى ھەيۋىسىنى ئۆستۈرۈپ، شەرق تۈرك خانلىقىنىك گۈمران بولۇشىنى تېزلەتتى.

سرتاردۇشلاردىن سىرت، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى باشقا تۇرا قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردا تامامەن خاتىرىلەنمىگەن. شىمالىي چۇبە — سىرتاردۇش خالىلىقى مەزگىلىدە سىرتاردۇش قەبىلىسى كۇچەيگەندە ئۇلارمۇ ئاقتاغدىكى تۇرالار چۇبە قەبىلىسىگە قوشۇلۇپ كەتكەندەك، سىرتاردۇش قەبىلىسىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. يانۇننىڭ باشچىلىقىدىكى 70 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق قوۋمنىڭ ئىچىدە تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ قەبىلىلەرمۇ بولسا كېرەك⑱.

(4) پامىرنىڭ غەربىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جايلىشىشى «سۇيىنامە». تۇرالار «ھەققىدە قىسسە» دە: «كانگىيە نىڭ شىمالى، ئىتىل دەرياسىنىڭ بويىدا، ئادىز، قاسار، بۇلغار، پىچەنەك، ئېتىل، چەبىس، ھابىيچى، قۇچاي، بايىرمۇ، گېدا قاتارلىقلار بولۇپ، 30 مىڭدىن كۆپرەك ئەسكىرى بار. ئابىسكۇن دېگىزىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي تەرىپىدە سارۇغۇر، ساكسىن، مۇقشار، چىركەس قاتارلىقلار بولۇپ، 8000 دىن كۆپرەك ئەسكىرى بار، فەرەڭ دۆلىتىنىڭ شەرقىدە ئۇنغۇر، ئالان، باشقىرت، پۇۋۇرغور قاتارلىقلار بولۇپ 20 مىڭغا يېقىن ئاھالىسى بار» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن پامىرنىڭ غەربىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ جەمئىي 17 ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىقى سوغدىيانىنىڭ شىمالىي ئېتىل دەريا بويىلىرىغا، ئابىسكۇن دېگىزىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىگە، فەرەڭ دۆلىتىنىڭ شەرقى قاتارلىق ئۇچ رايونغا تارقالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. سوغدىيانا خەن، جىن دەۋرىدىكى كانگىيە دۆلىتىنىڭ كونا زېمىنى بولۇپ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە سەمەرقەند دەپ ئاتالغان، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە سوغدىيانا دېيىلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەند ئەترابى ئىدى. ئېتىل دەريا سىنىڭ ھازىرقى قايسى دەريا ئىكەنلىكى

توغرىسىدا خىلمۇخىل قاراشلار بار، بەزىلەر كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى ۋولگا دەرياسى دەپ قارىسا⑲، يەنە بەزىلەر سەمەرقەندنىڭ شىمالىدىكى سىر دەرياسى دەيدۇ⑳. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلگەن «سوغدىيانانىڭ شىمالىدىكى ئېتىل دەرياسى بويىدا» غا ئاساسلانغاندا، ئېتىل دەرياسى جەزمەن سوغدىيانانىڭ شىمالىدا بولۇپ سەمەرقەند بىلەنمۇ ئارىلىقى ئانچە يىراق ئەمەس. ۋولگا دەرياسى سوغدىيانانىڭ غەربىي چېتىنىڭ شىمالىدا بولۇپ سوغدىيانا بىلەن بولغان ئارىلىقى 2000 كىلومېتردىن يېتىدۇ، ئۇنى ئېتىل دەرياسى دەپ قارىغاندا، «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەزمۇن بىلەن ماس كەلمەيدۇ. سىر دەرياسى سوغدىيانانىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئارىلىقى ئانچە يىراق ئەمەس. شۇڭا، ئېتىل دەرياسىنى سىر دەرياسى دەپ قاراش ئەقىلغا مۇۋاپىق بولسا كېرەك. ئېتىل دەريا بويلىرىغا تارقالغان ئادىزلار «قانۇنلار قامۇسى. تۇرالار» دا «阿唑» (ئادىز) دەپ يېزىلغان بولۇپ، يەنى «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى ئادىز (阿跌) لارنىڭ ئۆزى ئىدى. تەخمىنەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شىمالغا كۆچۈپ بېرىپ تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ئېتىل دەرياسى بويلىرىغا تارقالغان قازار قاتارلىق قەبىلىلەر توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردا دېرەك يوق. ئابىسكۇن دېڭىزىنى ئېلىمىز ئالىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى كاسپى دېڭىزى دەپ قارايدۇ. كاسپى دېڭىزىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي تەرىپىگە تارقالغان باشقا تۈرا قەبىلىلەرنىڭ پائالىيەتلىرى توغرىسىدىمۇ دېرەك يوق.

فەرەڭ دۆلىتىنى جۇڭگو. غەرب ئالىملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ۋېزانتىيە دەپ قارايدۇ. قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسى مىلادى 395 - يىل ئىمپېراتور دېئودۇر ئۆلگەندىن كېيىن شەرق، غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. ۋىزانتىيىنىڭ شەرقىي

قىسىم زېمىنى بۇگۈنكى سۇرىيە ۋە زاكاۋكازىيە قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەزكۇر شەرقىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى بۇگۈنكى ئىران چېگرىسى ئىچىگە جايلاشقان، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئالانلار قەبىلىسى خەن، ۋېي دەۋرلىرىدىن بۇيان ئاۋرىسى دەپ ئاتالغان قەبىلىنىڭ باشقىچە نامى. بۇ ھەقتە توختالمايمىز.

پامىرنىڭ غەربىدىكى تۇرالار «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىن باشقا يەنە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «قانۇنلار قامۇسى»، «ئاسايىشلىق دۇنيا خاتىرىسى» قاتارلىق كىتابلاردىكى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» لەرنىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن ئۇلاردىكى بايانلارمۇ «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» گە زورمۇزور ئوخشىتىلغان بولۇپ، ئاساسەن «سۇيىنامە» دىن ئېلىنغان. بۇنىڭدا پەقەت «سۇيىنامە» دىلا «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» تۇرغۇزۇلغانىدى. يېڭى ۋە كونا «تاڭنامە» دە خاتىرىلەنمىگەن. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى پامىرنىڭ غەربىدىكى تۇرالارغا ئائىت خاتىرىلەرنى سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە تۇرا قەبىلىرىنىڭ تارقىلىشىنى بايان قىلغان بىردىنبىر ماتېرىيال دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، ئالدىنقى تۇرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى (سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ) دىكى تۇرا قەبىلىرىنىڭ نامى كۆپ بولۇپ ئومۇمىي سانى 40 تىن كۆپ، تارقالغان رايونمۇ ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، شەرقتە موڭغۇل دالاسىدىن غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان جايلاردا ئولتۇراقلاشقان تۇرا قەبىلىلىرى «تاغ جىلغىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، دائىم چېلىقىپ تۇراتتى» («سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە») بۇنىڭ ئىچىدە موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ئاساسلىق تارقىلىش رايونى ئىدى. ئالدىنقى تۇرك خانلىقىنىڭ

ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە پامىرنىڭ غەربىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىلمىدى. تىبانشان تېغى، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى تۇرالار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شەرقىقە كۆچۈپ، موڭغۇل دالاسىدىن تۇرا قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ قەبىلىلەر بويىچە جايلىشىپ، جەمئىي 15 قەبىلە بولۇپ شەكىللەندى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇل دالاسى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىردىنبىر يىغىلىش، تارقىلىش رايونى بولۇپ قالغانىدى.

(2) ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي - ئەھۋالى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى

تارىخلاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان بۇ دەۋردىكى تېلىلار يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى بولغان قاڭقىلارغا ئوخشاش «سۇ، ئوت قوغلىشىپ، يۆتكىلىپ» چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ قويى بىلەن قورىقان،بايىرقۇلارنىڭ ئاتلىرىچۆللۇكنىڭ شىمالىدا ئېنتايىن داڭلىق ئىدى. بولۇپمۇ «قورىقانلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ جۇغى چوڭ، سېمىز بولۇپ، كۈنىگە نەچچە يۈز چاقىرىم يول يۈرەلەيتتى.» قورىقانلارنىڭ قەبىلە باشلىقى تالاس سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ 100 تۈياق ئات تەقدىم قىلغان، «تەيزۇك يات ئەلنىڭ سۇغىسىنى قوبۇل قىلىپ، ياخشى نام قويۇپ بەرگەن». ھەربىرىگە چىرايلىق ئاملارنى قويغان، شەخسەن ئۆزى تەكشۈرىلەرگە پۇتۇپ قويغان («بېگى تاڭنامە». ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»).

چارۋىچىلىقتىن سىرت، دېھقانچىلىق رايونلىرىغا يېقىن بولغان بەزى جايلاردا ياشايدىغان تۇرالار قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇلارنىڭ غەربىي تەرەپكە جايلاشقانلىرى كۆپىنچە

چە باغۇەنچىلىك، ئېكىنچىلىك قىلاتتى. كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز ئىدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىكى «غەرب تەرەپكە جايلاشقانلىرى» دېگەن ئاقتاغ ئەتراپىغا تارقالغان تۇرا قەبىلىلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىدىكى خەلقلەر ئاللىبۇرۇن تەرەققىي قىلغان، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئىدى. ئاقتاغدىكى تۇرالارنىڭ ماكانى دېھقانچىلىق رايونىغا يېقىن بولغاچقا شۇنداقلا تىيانشان تاغلىرىدا تەبىئىي ئېقىنلار بولغاچقا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلىشقا ماس كېلەتتى. ئۇلار ئاساسلىقى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىرگە، ئەتراپىدىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلقلەردىن زىرائەت تېزىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشى ئىنتايىن تەبىئىي ئىدى. «باغۇەنچىلىك، ئېكىنچىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى» دېگەن مەلۇمات دېھقانچىلىقنىڭ بىر قىسىم تۇرالاردا مۇھىم سالماقنى تۇتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. دېھقانچىلىق ئولتۇراق تۇرمۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولغاچقا، قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۇرا قەبىلىلىرى يەل بويى سۇ، ئوت قوغلىشىپ يۈرۈيدىغان تۇرمۇش شەكلىنى، يەرنى ئولتۇراق ھالەتتىكى تۇرمۇش شەكلىگە ئۆزگەرتكەن بولۇشى مۇمكىن. «كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز» دېگەن مەلۇماتمۇ بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى ئات ئاساسلىقى كۆچكەن ۋاقىتتا ھەتتا ۋە نەرسىلەرنى توشۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، يەل بويى سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈشنىڭ ھاجىتى بولمىغان چاغلاردا، ئاتنىڭ رولى تۆۋەنلەيدۇ، شۇڭا بېقىشمۇ ئازلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «قانۇنلار قامۇسى. بايىرقۇلار» دا «بايىرقۇلار تېرىقچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە «بايىرقۇلار ئوۋچىلىق بىلەن كۆپرەك، دېھقانچىلىق بىلەن

ئازراق شۇغۇللانغان» بولۇشى مۇمكىن. بايىرقۇلار تۇرا دەر-
ياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقانىدى. بۇ تۇرالارنىڭ موڭغۇل
دالاسىدىمۇ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.
بۇنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللارنىڭ «ئاشلىق تېرىش بىلەن شۇغۇللان-
مايدۇ» دېگىنىگە سېلىشتۇرغاندا، شەكسىزكى بىر ئىلگارلىق
ئىدى.

ئۇۋچىلىق، بېلىقچىلىق، يېغىمچىلىق ئىگىلىكى بىر قىسىم
تۇرالارنىڭ تۇرمۇشىدا يەنىلا مۇئەييەن ئورۇننى ئىگىلەيتتى.
مەسىلەن، بايىرقۇ قەبىلىسى «ئۇۋچىلىقنى ياخشى كۆرەتتى»؛
«ياغاچتىن ياسالغان چانىلار بىلەن مۇز ئۈستىدە بۇغىلارنى
قوغلايتتى»؛ ئاقشىدىلار «ئۇۋچىلىققا ئادەتلەنگەنىدى»؛ تۇباس-
لارنىڭ «يەرلىرىدە گۈلىساق كۆپ بولغاچقا. ئۇنىڭ يىلتىز-
زىنى كولاپ يەيتتى، بېلىق تۇتۇپ، قۇش ئۇۋلاپ ئۇزۇقلۇق
قىلاتتى»؛ قورىقانلارمۇ گۈلىساقنىڭ يىلتىزىنى كولاپ،
ئۇزۇق قىلاتتى.

تۇرالارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى-
غا ئائىت ماتېرىياللار ئىنتايىن ئاز. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيە-
دىغىنى شۇكى، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە
بايىرقۇ قەبىلىسىنىڭ «سۇپەتلىك تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىدىغان»
لىقى خاتىرىلەنگەن. ئېھتىمال تۆمۈر قوراللارنى ياساش، تۇرا
قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن
بولۇشى مۇمكىن.

قىسقىسى، ھازىر بار بولغان ماتېرىياللاردىن تۇرالار-
نىڭ ئىقتىسادى بىلەن جورجان خانلىقى دەۋرىدىكى قاڭقىللار-
نىڭكىنى سېلىشتۇرغاندا، تۆمۈر تاۋلاش، تۆمۈر قوراللارنى
ياساشنىڭ تەرەققىياتى، يەنىلا بىرئاز تەرەققىي قىلغان
بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستا ئىدى.
تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تەرەققىياتى

ئىنتايىن تەكشىسىز ئىدى. سىرتاردۇشلار تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ ئىچىدە «تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ كۆچلۈكى ئىدى» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە». بايىرقۇ قەبىلىسىنىڭ «60 مىڭ نوپۇسى بولسىمۇ، ھەممىسى باي ئىدى» («تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. بايىرقۇ دۆلىتى»). ئۇنىڭدىن باشقا چۈبە، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر- نىڭ ئىقتىسادىمۇ خېلىلا تەرەققىي قىلغانىدى. قالغان قەبىلە- لەر بىرقەدەر قالاق ئىدى، مەسىلەن، تۇباسلار «ئوت - چۆپ بىلەن يېپىلغان گەمىلەردە ئولتۇراتتى»، ئۇلار ئوت - چۆپلەر- نىڭ يىلتىزىنى كولاپ، بېلىق تۇتۇپ، ئۇۋچىلىق قىلىپ تىرىكچىلىك قىلاتتى.

باي - كەمبەغەللىكنىڭ بۆلۈنۈشى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھەيران قالارلىق دەرىجىگە يەتكەنىدى. «قانۇنلار قامۇسى. تۇباسلار» دا تۇباسلارنىڭ باي - كەمبە- غەللىكتە بۆلۈنۈش ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن: «بايلىرى قاپلان تېرىسىدىن كىيىم كىيىدۇ». «كەمبەغەللىرى قۇشلارنىڭ پەيلە- رىنى ئېگىن قىلىدۇ». «كۇلىساقنىڭ يىلتىزىنى كولاپ، ئوزوقلۇق قىلىدۇ». نىكاھ ئىشلىرىدا «بايلىرى ئاتىنى، كەمبە- غەللىرى بۇغا تېرىسى بىلەن ئوت - چۆپلەرنىڭ يىلتىزىنى توي سوۋغىتى قىلىدۇ». شۇ ۋاقىتتا تۇباسلار تېرىقچىلىق قىلمىشنى بىلمىگەچكە، بېلىقچىلىق، ئۇۋچىلىققا تايىنىپ تۇر- مۇش كەچۈرگەن، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى باشقا تۇرا قەبىلىلىرىگە قارىغاندا، بىرقەدەر ئارقىدا ئىدى، ئۇلارنىڭ باي - كەمبەغەللىكتە بۆلۈنۈش ئەھۋالىنىڭ قانچىلىك ئېغىر- لىقىنى ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولغان سىرتار- دۇش، چۈبە، ئۇيغۇر، بايىرقۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ باي - كەمبەغەللىكتە بۆلۈنۈش ئەھۋالىغا سېلىشتۇرۇپمۇ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. ئېنگېلس: «بايلار بىلەن كەمبەغەللەرنىڭ

پەرقى، ھۆرلەر بىلەن قۇللارنىڭ پەرقى تەڭ مەيدانغا كەلگەن» دېگەنىدي[21]. شۇڭا بۇ دەۋردە ئىقتىسادى بىرقەدەر تەرەققي قىلغان، باي - كەمبەغەللىككە بۆلۈنۈش بىرقەدەر ئېغىر بولغان، سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەردە قۇللار ئەمگىكى بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

جورجان خانلىقى ۋە توغبات-ۇبي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلىرىدە قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق قەبىلىسىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا تەرەققي قىلىش جەريانى توسقۇنلۇققا ئۇچرىغانىدى؛ قاڭقىل ئۇرۇق قەبىلىلىرىنىڭ تارقاقلىق ئەھۋالى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. بۇ دەۋردە قاڭقىل قەبىلىلىرى ئاساسلىق ئۇرۇق تەشكىلاتى جەمئىيىتىدىن چېكىنگەنىدەك قىلىدۇ. لېكىن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن بۇيان قاڭقىللارنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئاساسى - ئاساسلىق كېلىشى ۋە تەرەققي قىلىشى، قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يەنە كۈچەيتتى؛ ئۇرۇق - جامائە بىرلەشمىسىنىڭ قەبىلىگە ئۆتۈش جەريانىنى بارلىققا كەلتۈردى؛ مەسىلەن، سىرتاردۇش قەبىلىسى تاردۇش قەبىلىسى بىلەن «سىر قەبىلىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن سىرتاردۇشلار دەپ ئاتالغانىدى» («قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار» «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»)؛ قوشۇر قەبىلىسى شۇر قەبىلىسى بىلەن قۇ قەبىلىسىنىڭ «ئىككى جەمەتنىڭ قوشۇلۇشى» ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى («قانۇنلار قامۇسى. قوشۇرلار»)؛ چۇبە قەبىلىسى (بەزىدە چۇبە يۇرك قەبىلىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چۇبە ۋە يۇرك «ئىككى جەمەتنىڭ قوشۇلۇشى» ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن («قانۇنلار قامۇسى. چۇبە - يۇركلار»)؛ تېلەنغۇتلار ئوناگاۋا خېلىمىنىڭ تەتىقاتىغا ئاساسلانغاندا، دولان ۋە قۇتتىن ئىبارەت ئىككى جەمەتتىن تەركىب تاپقان[22] ئىدى. بۇ جەريانىدىكى تەرەققىياتى بىرقە-

دەر تەۋ بولغانلىرى، ئاقتاغ رايونىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئىدى. مىلادى 546 - يىلى، ئۇلار بىرلىشىپ، 50 مىڭ تۇتۇن، 200 مىڭ ئادەمگە ئىگە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان قەبىلىلەر بىرلەشمە گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان، لېكىن بەختكە قارشى، تۇركلەرنىڭ ئاقساقىلى تۇمەن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، ئۇلارنىڭ قەبىلىلەر بىرلەشمە گەۋدىسى تارقىلىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى. تۇمەن تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان چاغدا، تۇرالارنىڭ ئۇرۇقداشلار بىرلەشمە سىنىڭ قەبىلىگە ئايلىنىش جەريانى ئاللىقاچان ئاخىرلىشىپ بولغانىدى. «سۇينامە. تۇرالار مەقىدە قىسسە» دە خاتىرە لەنگەن تۇرا قەبىلىلىرى ئېھتىمال مۇشۇنداق جەريان ئارقىلىق پەيدا بولسا كېرەك.

ئالدىنقى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئۇرۇق ۋە ئۇرۇقلارنىڭ بىرلىشىشىدىن شەكىللەنگەن قەبىلىلەر، يەنىلا قاۋملار دەۋرىگە ئوخشاش تۇرالارنىڭ ئاساسلىق جەمئىيەت تەشكىلىي شەكلى ئىدى. «سۇينامە. تۇرالار مەقىدە قىسسە» دە 40 نەچچىدىن ئارتۇق تۇرا قەبىلىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالى، ئاقتاغ، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تارقىلىش ئەھۋالىنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن «ئۇرۇق - جەمەتلىرى ھەر خىل بولسىمۇ، ئومۇمىي نامى يەنىلا تۇرا ئىدى» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى. بۇ تۇرالارنىڭ جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئىنتايىن مۇۋاپىق، ئەمەلىي بولغان بايانىدۇر. لېكىن ئالدىنقى تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى تۇرالار ئاللىبۇرۇن سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالغانىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بوسات ۋە ئۇنىڭ ئانىسى ئۇرقۇن خاتۇن «ناھايىتى كەسكىن بولۇپ، قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋەقەلەرنى ئۆزۈل - كېسىل تىنچىتاتتى. شۇڭا ئۇيغۇرلار پەيدىنپەي كۈچەيگەنىدى» («يېڭى تاڭنامە.

ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»؛ ئۇرقۇن خاتۇننىڭ قەبىلە ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل تىنچىتىشى ئېھتىمال، ئاساسلىقى ئۇغرىلارنى جازالاش، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى قوغداشقا دائىر ئىشلار بولسا كېرەك. تۇرا قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدىكى بىرقەدەر ئارقىدا قالغان توباسلاردا «ئوغرىلىق قىلغۇچىلار مالنى ھەسسىلەپ تۆلەيدۇ» دەيدىغان بەلگىلىمە بار ئىدى. بۇ قائىدىلارنىڭ «چارۋىلار قاشادىن دالاغا چىقىپ كەتسە باشقىلار قالايمىقان ئېلىۋالمايتتى» دېگەن بايان بىلەن زور پەرقلىنىدۇ. مىلادى 605 ـ يىلى ئاقتاغ ۋە ئالتۇن تاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭىدا قۇرۇلغان چۇبە ـ سىرتاردۇش خانلىقىنى قائىدىل دۆلىتىگە سېلىشتۇرساق، خېلى كۆپ دۆلەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى.

تۇرالارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ئاساسەن تۈركلەرنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئەرلەر توي قىلغاندىن كېيىن ئايال تەرەپنىڭ ئۆيىدە تۇرىدۇ، پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن ئۆز ئۆيىگە قايتىدۇ، ئۆلگەنلەرنى كۆمۈپ دەپنە قىلىدۇ. بۇ ئادىتى تۈركلەرنىڭكىدىن پەرق قىلىدۇ» دېيىلگەن. «ئۆرپ ـ ئادىتى ئاساسەن تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ» دېگىنى ئاساسلىق چارۋىچىلىق تۇرمۇش شەكلىنىڭ (يېمەك ـ ئىچمەك ئولتۇراقلىشىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تۈركلەرگە ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆرپ ـ ئادەت كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغان ۋە ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولغان توي ـ تۆكۈن، دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرى تۈركلەرنىڭكىدىن سەل ـ پەل پەرق قىلاتتى. «ۋەيىنامە. قائىدىلار ھەققىدە قىسسە» دە قائىدىلارنىڭ ئەرلىرى «خەيرلىك كۈن» نى تاللاپ توي قىلغاندىن كېيىن «كېـ

ئىنتى ئۆزئىڭ قويۇپ» ئۆزلىرىمۇ «ئايال تەرەپنىڭكىگە بـا-
رلىدۇ» دېگىنى بىلەن تۇرالارنىڭ «تويدىن كېيىن ئايال تەرەپ-
ىنىڭ ئۆيىدە تۇرىدۇ» دېگىنى بىردەكلىككە ئىگە؛ قـاقىللار-
نىڭ ئەزلىرىنىڭ قايسى ۋاقىتتا ئۆز ئۆيلىرىگە قايتىپ كېلىـ
دىغانلىقى توغرىسىدا «قاقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بىر
تەرەپ خاتىرىلەنمىگەن. بۇ يەردە دېيىلگەن تۇرالارنىڭ ئەر-
لىرى يەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن «ئۆز ئۆيىگە قـايتىدۇ»
دېگىنى ئۆزئىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆزدىتەتتى.
ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئادىتى پەرقلىنىدۇ. بـۇنداق ئۆزئارا
پەرقلىق تەرەپلەر، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ مىللەتنىڭ
نىكاھ تۇرمۇسىدىكى ئۆزگىرىشنى ئىپادىلەپ بەرگەنىدى. دەپنە
مۇراسىم جەھەتتە «قاقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قـاقىللار
«يەرنى كولاپ جەسەتنى ئازگالغا تاشلاپ ئوچـۇق قـويـۇپ
كۆمەيدۇ» تۇرالار «ئۆلگەنلەرنى كۆمۈپ دەپنە قـىلىدۇ» دې-
يىلگەن. تۇرالارنىڭ مېيىتنى دەپنە قىلىش، يۇقۇملۇق كېسەل
تارقىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى مەقسەت قىلغان بـولـغـاچقـا،
ھەكسىزكى بىر خىل ئىلغارلىق ئىدى. لېكىن ئايرىم تـۇرا
قەبىلىلىرىنىڭ دەپنە ئادىتى تېخىمۇ ئالاھىدە ئىدى. توباسلار
«مېيىتنى ياغاچ جازىلارغا سېلىپ تاغقا ئاپىرىپ قـويـاتتى
پاكى بولمىسا دەرەخكە ئېسىپ قويـاتتى» («قانۇنلار قامۇسى.
تۇباسلار»)، بۇ دالىدا دەپنە قىلىشنىڭ بىر خـىل شەكـلـى
بولۇپ ھازىرمۇ بەزى ئاز سانلىق مـىـللـەتـلـەر ئارىسىدا
ساقلانماقتا.

3. ئىسلامنىڭ تۇرك خانلىقىنىڭ تۇرالار ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقى

ئىسلام تۇرك خانلىقى دەۋرىدە تۇركلەرنىڭ بـويسۇنـ
دۇرۇلغان كەڭ تۇرا خەلقىگە قانداق ھۆكۈمرانلىـق قـىلىدى-

خانلىقىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلە ھەققىدە، جۇڭگو مەنبەلىرىدە يەقەت پارچە - پۇرات ماتېرىيالىلا بار. غەرب مەنبەلىرىدە بولسا تېخىمۇ تولۇق ئەمەس. ھازىر بىز تۈرك خانلىقىنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ ئالدى بىلەن تۈرك خانلىقىنىڭ تۇرالارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى قانداق خاراكتېردىكى بىرخىل ھۆكۈمرانلىق (قوللۇق تۇزۇم ياكى فېئودالىق تۇزۇم) ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ چىقىپ ئاندىن تارىخىي كىتابلاردىكى تۈركلەرنىڭ تۇرالارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ شەكلىگە ئائىت پارچە - پۇرات ماتېرىيالىلارنى رەتلەش ئارقىلىق ئېنىق ئۇقۇم ھاسىل قىلالايمىز.

تۈركلەر جورجان قوللىرى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ «تۆمۈرچى قوللىرى» لىرى بولغان بولسىمۇ، لېكىن تۆمەن قاغان تەرىپىدىن قورۇلغان تۈرك خانلىقى يەنىلا ھون ياكى جورجانلارنىڭ كونا يولىدا مېڭىپ موڭغول دالاسىدا قوللۇق تۇزۇمىدىكى تۈرك خانلىقىنى قورغانىدى. بۇ موڭغول دالاسىدىكى ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. تۈركلەر گەرچە تۆمۈر تاۋلاش ۋە تۆمۈر قوراللارنى ياساشنى مەلۇم سەۋىيىگە يەتكەن بولسىمۇ، بۇ پەقەت تۈركلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش جەمئىيىتىگە مەلۇم ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەن، لېكىن تۈركلەرنىڭ تۆمۈر تاۋلاش سانائىتى ئاساسلىقى جورجان خانلىقىنىڭ ھەربىي ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ۋە جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. گەرچە بىز جورجانلارنىڭ تۈركلەرنىڭ تۆمۈر تاۋلاش ئىشلەپچىقىرىشىغا قارىتا قاتتىق قامال يۈرگۈزگەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق ماتېرىيال تاپالمىساقمۇ، لېكىن تۆمۈر قوراللارنى ياساش ھەربىي ئىشلار بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، جورجانلار ئۇنىسى تۈرك خەلقىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئىشلەپچىقىرىش ۋە خالىغان

ۋاقىتتا قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ ۋاستىسى قىلىدىغان تۆمۈر قوراللار ئورنىدا پايدىلىنىشقا ھەرگىز يول قويمايتتى. شۇڭا «تۆمۈرچى قۇل» غا ئايلانغان تۈركلەر تۈركلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم كىشىلەرلا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى بىلەن مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى جورجانلارنىڭ قاتتىق قامال قىلىشىغا ئۇچرايتتى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپ چىقىرىش تارمىقى بولغان چارۋىچىلىق چوڭراق تەسىرگە ئۇچرىماسلىقا، تولۇق راۋاجلىنىپ ھونلاردىن بۇيان موڭغۇل دالاسىدا كەڭ تارقالغان قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يىمىرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. قىسقىسى تۈركلەرنىڭ مېتاللورگىيىسى ۋە چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى بىر جەھەتتىن تۈركلەرنى سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشنى تېزلەتسە تۈركلەردىن قالاق بولغان جورجان خانلىقى ئۇستىدە غەلىبە قازىنىشىغا سەۋەبچى بولغان؛ يەنە بىر جەھەتتىن بۇ خىل تەرەققىياتنىڭ چەكلىملىكى تۈركلەرنى يەنىلا قۇللۇق تۈزۈمى باسقۇچىدا توختىتىپ قويۇپ، داۋاملىق قۇللۇق تۈزۈمنى يۈرگۈزىدىغان تۈرك خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقارغانىدى.

تارىخىي كىتابلاردا تۈرك خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا قۇل ۋە بايلىقلارنى بۇلىغانلىقىغا ئائىت بايانلار كۆپلەپ خاتىرىلەنگەن. مىلادى 556 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ گوڭدى ئۇچىنچى يىلى) تۈركلەر ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلىپ «نۇرغۇنلىغان قۇللارنى ئولجا ئالغان». غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى شىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئەسكەر باشلاپ ماسلاشقانلىقتىن تۈركلەر «شىنىڭغا 100 نەپەر قۇلنى قالدۇرغان» («جۇنامە. شىنىڭنىڭ تەرجىمھالى»). مىلادى 563 - يىلى (چى ۋۇچېڭدىنىڭ خېچىڭ ئىككىنچى يىلى)

تۈركلەر شىجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ كىرىپ «نۇرغۇنلىغان ئەمەلدار، پۇقرالارنى بۇلىغان ۋە ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ. غەلىبە قىلالماي قايتىپ كەتكەن» («سۇيىنامە. بەش ئاناسىر»). مىلادى 564 - يىلى (جۇ ۋۇدىنىڭ باۋدىڭ تۆتىنچى يىلى) تۈركلەر جىنياڭغا ھۇجۇم قىلىپ، «كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭچىلىق ئېلىپ بېرىپ، جىنياڭدىن لىنەنچىڭشەھىرىگىچە بولغان 700 چاقىرىملىق دائىرىدە بىرمۇ ئادەم ۋە چارۋىنى قالدۇرماي، ئۆلتۈرۈپ ۋە بۇلاپ ئېلىپ كەتكەن» («جۇنامە. ياڭ جۇڭنىڭ تەرجىمھالى»). سۇي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن بولۇپمۇ سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى مەزگىلىدە تۈركلەرنىڭ سەددىچىڭگىز باستۇرۇپ كىرىپ ئاھالە بۇلىشىنىڭ قېتىم سانى تېخىمۇ كۆپەيگەن. مىلادى 620 - يىلى (تاڭ گاۋزۇ ۋۇدېنىڭ ئۇچىنچى يىلى) تۈركلەربىڭجۇ ئايمىقىغاباستۇرۇپ كىرىپ، شەھەر ئىچىدىكى «خوتۇن - قىزلارنى تامام بۇلاپ كەتكەن» («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). مىلادى 622 - يىلى (ۋۇدېنىڭ بەشىنچى يىلى) تۈركلەر چاۋخى دەريا سىنىڭ شىمالىدىن فېنجو ئايمىقىغىچە باستۇرۇپ كىرىپ «ئەر - ئايالالاردىن بولۇپ 5000 ئادەمنى بۇلاپ كەتكەن» (يۇقىرىقى كىتاب). 625 - يىلى (ۋۇدېنىڭ سەككىزىنچى يىلى) «تۈركلەرنىڭ 100 مىڭ ئەسكىرى سۇجۇ ئايمىقىنى قاتتىق بۇلىغان». مىلادى 630 - يىلى (تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن تۆتىنچى يىلى)، «تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈركلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن، تەيزۇڭ پەرمان چۈشۈرۈپ سۇي سۇلالىسى ذەۋرىدىكى قالايمىقانچىلىقتا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكلەردىن كۆپلەپ تۇتقۇن قىلىنىپ، قۇل قىلىنغانلار ئالتۇن، يىپەك توقۇلمىلار ئارقىلىق قايتۇرۇۋېلىنغان. 80 مىڭ ئەر - ئايال پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى» دېگەن. («يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».

«كونا تاڭنامه» تاڭ تەيزۈڭ ھەققىدە خاتىرە» دېگەنلىرىنى ئوخشايدۇ). بۇ يەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىگە قايتۇرۇپ كەلگەنلىرىنى بولۇپ ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قايتۇرۇۋالالمىغانلارنى ئاز ئەمەس ئىدى. ئەگەر تۈرك خانلىقىنىڭ ئۇرۇش ۋە باشقا ۋاستىلەر ئارقىلىق ئەتراپتىكى قىتان، قۇمۇق، تۇيغۇن ۋە غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردىن بۇلاپ كەلگەن قوللارنى قوشاق، ئۇ ھالدا تۈرك قۇلدار ئاق سۆڭەكلىرى تەرىپىدىن قۇل قىلىۋېلىنغان قوللارنىڭ نوپۇسى ئەچچە يۈز مىڭغا يەتكەن بولىدۇ. تۈركلەرنىڭ بىلگە قاغان «تۈرك بېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دە ئۆزىنىڭ ئاددىي تۈركچە رەسمۇ قۇل ـ دېھقانلارگە ئىگە بولۇپ، قۇلدارلاردىن بولۇپ قالغانلىقى ھەققىدە، تۆۋەندىكىدەك ماختانغانىدى:

بىز كۈنچېقىش تامانىدا قادىرخان (ھىنگان تېغى)㉓ تېغىنىڭ سىرتىغىچە بولغان جايلاردا بۇدۇنلىرىمىزنى جايلاشتۇردۇق؛ كۈنپېتىش تامانىدا تاكى كانگېيگىچە بولغان جايلاردا تۈرك خەلقىنى جايلاشتۇردۇق. قوللار قۇل ئىشلەتتى. دېھقانلار دېھقانچىلىق ئىشلەتتى. ئىنسى ئاكىسىنى تونۇمايتتى. ئوغلى ئاتىسىنى تونۇمايتتى. ئېلىمىز ئەنە شۇنداق كەڭ زېمىنگە ئېرىشكەنىدى.»㉔

بۇ نەقىلدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئەسلىدىلا ئاشۇنداق ئىنتايىن ئاددىي ۋە قۇل سالاھىيىتىگە ئىگە بولغان تۈركلەر، ئەمدىلىكتە نۇرغۇنلىغان قۇل ـ دېھقانلارگە ئىگە بولغان بولۇپ سىنۇ ئۇلارنىڭ ئاكا ـ ئىنى، ئاتا ـ بالىلىرى ئۆرئارا بىر ـ بىرىنى تونۇشمايدىغان بولۇپ كەتكەنىدى. بۇ كېيىنكى تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى ئاساسىت بولغان «مەڭگۈ تاش» تىكى ماتېرىيال؛ دېمەك، ئالدىنقى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى ئومۇمىيۈزلۈك قۇل ـ دېھقانلارگە ئىگە بولۇش ئەۋالى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم ئىدى.

تۈرك خانلىقى كۆپ مىللەتلىك قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بىر دۆلەت ئىدى. خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا قىتان، قۇمۇق، ئاقسۇ دلار، شەرقىي شىمالىدائۇتتۇز تاتار، شىمالىدا كەنكۈن (قىرغىز)، قارلۇق، غەربتە ئىغتالىت ۋە غەربىي يۈرت شەھەر دۆلەتلىرى بار ئىدى. تۈركلەر بىلەن بويسۇندۇرۇلغان بۇ مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە شۇبھىسىزكى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تامغىسى بېسىلغانىدى. مەسىلەن، ئۇلار تەرىپىدىن بىر مەزگىل بويسۇندۇرۇلغان قۇمۇق، قىتانلار «تۈركلەرنىڭ قۇللىرى» دەپ ئاتالغانىدى («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە») تۈركلەر تۈدۈن دەپ ئاتىلىدىغان ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، قورغان، قۇرۇپ، بۇاستە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. يەنىسى دەريا ۋادىسىدىكى كەنكۈنلەرگە قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ھەربىي قورال ـ ياراق ھەم تۇمۇر يۆتكەتتى. غەربىي يۈرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرىدىن ئىنتايىن ئېغىر بولغان ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان باجلارنى كۆپلەپ ئېلىشتىن تاشقىرى يەنە ھەر خىل ھاشار ۋە ئەسكەرلىككە تۇتاتتى. بويسۇندۇرۇلغان بۇ مىللەتلەر سەللا بويسۇنمسا ياكى قارشىلىق كۆرسەتسە قۇللۇق جەمئىيەتتە بار بولغان قەبىھ جازالاش ئۇسۇللىرىنى قوللىناتتى ياكى قىرغىن قىلاتتى، ياكى قۇل ـ دېدەككە ئايلاندۇرۇلاتتى. مەسىلەن، «ئۇلۇغ تاغ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە: «كۈسەن خەلقى «خاننىڭ پەرمانىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغان» لىق سەۋەبىدىن» تۈرك لەر «بۇ شەھەردىكى خەلقلەرنى ئۆلتۈرۈپ، چوڭ ـ كىچىك ھەممىنى قىرغىن قىلغان، ساق قالغانلىرى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، شەھەر ھازىرغىچە ئادەمزاتسىز خاراب‌يىلىقتا ئايلىنىپ قالغان». يەنە «تۈرك يېزىقىدىكى بىلىگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا خاتىرىلىنىشىچە، ساكلار (جايلاشقان ئورنى بىلەن ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى توغرىسىدا

ئېنىق دەلىل يوق) لار تۈركلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەچ-كە، ئۇلارنىڭ «خاقانى ئۆلتۈرۈلگەن» خەلقى مەھكۇملۇققا دۇچار قىلىنغان.»

تۈرك خانلىقىنىڭ خانلىق ئىچىدىكى تۈرا خەلقلىرىگە يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقى شۇبھىسىزكى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئىدى. بۇ خىل ھۆكۈمرانلىقنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن بىز ئاۋۋال تۈرك خانلىقىنىڭ بەزى سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىنى مۇزاكىرە قىلىپ باقايلى.

ئەسلىدە تۈمەن قاغان قۇرغان تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تېررىتورىيىسى ئىنتايىن كەڭ بولغاچقا شۇنىڭدەك بۈكەڭ رايونغا تارقالغان بويسۇندۇرۇلغان مىللەت ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي قاتارلىق ئەھۋاللىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ ھەم كۆپ خىل بولغاچقا، ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا چوڭ خاقانىنىڭ مىستروپوللۇقىدىكى قاغانلارنىڭ سۈيۈرغاللىق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇنىڭ ئەھۋالى ئېلىمىزنىڭ غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەگلەرنىڭ سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىگە ئوخشاپ كېتەتتى. تۈمەن ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تۈرك خانلىقىنىڭ چوڭ قاغانلىقىغا تەبىئىلەشكەندە، بارلىق قاغانلىقلارغا مىترو پۇل بولاتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ بىۋاستە باشقۇرغان زېمىنلىرى بۇ خانلىقنىڭ يېرىم بۆلىكى يەنى ھازىرقى پۈتكۈل موڭغۇل دالاسى بىلەن شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلار ئىدى. تۈمەننىڭ ئىنىسى ئىستەمى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى «100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى غۇز دۆلەتلىرىنى دائىم تىنچىتىپ تۇرغان» («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە») لىق سەۋەبىدىن ئۇ ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا تۈرك خانلىقىنىڭ غەربىي تەرەپ خاقانلىقى سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەنىدى. ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايدىغان زېمىنلار

غەربته هازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريا سىستىمىسىنىڭ شىمالىي، شەرقته شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە پايتەخت جايلاشقان هازىرقى كۇچانىڭ شىمالى هەم ئىلى دەريا ۋادىسى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگه ئالاتتى. تۇمەن ۋە ئىستەمى سەرتىدىكى خاقانلار ئۆزىگه بىۋاسته قاراشلىق رايونلاردا ئىنسى ۋە بالىلارنىڭ سۈيۈرغاللىقىدىكى كىچىك قاغانلارنى تىكلەپ مەلۇم بىر جاي ۋە زېمىنلاردىكى خەلقلەرنى باشقۇرغان. تارىخىي كىتابلاردا ئىستەمى قاغان ۋە ئۇنىڭ كىچىنكى ئەۋلادلىرى بولغان تاردۇش (يەنى تاردۇ قاغان) نىڭ زېمىنىدىكى سۈيۈرغاللىقلا دائىر ئەھۋاللار تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن. تۇمەن قاغان ۋە ئۇنىڭ كىچىنكى ئەۋلادلىرى بولغان ئىل ئىشگ قاغان (552 — 553)، مۇقان قاغان (553 — 572) ۋە تابار قاغان (572 — 581) لارنىڭ تەختته ئولتۇرغان مەزگىللىرىدىكى ئۆز دائىرىسىدىكى سۈيۈرغاللىقلا دائىر ئەھۋاللىرىمۇ تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. مىلادى 581 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ تۇنجى يىلى) تابار قاغان ئۆلگەن. تۇركلەردىن مۇقان قاغاندىن باشلاپ چوڭ قاغانلىقلا پۈتۈنلەي چوڭ قاغانىنىڭ ئاكىسى ياكى ئىنسى ۋارىسلىق قىلىدىغان بولغان. تابار خاقان ئۆلگەندىن كېيىن قائىده بويىچه ئىل ئىشگىنىڭ ئوغلى نەۋار ۋارىسلىق قىلسا بولاتتى. تابار بەلگىلىمه بويىچه ئىش قىلماي ۋەسىيىتىده مۇقان قاغانىنىڭ ئوغلى تالاچى (ئاپا قاغان) نى ۋارىس بولۇشقا بۇيرۇغان. نەۋار بۇنىڭغا قارشى تۇرغان؛ ئۇ تابارنىڭ ئوغلى يالىلىغنىڭ تەختكە چىقىشىنى تەشەببۇس قىلغان. بىر مەزگىل تالاش ـ تارتىشلاردىن كېيىن نەۋار دۆلەتتىكىلەر تەرىپىدىن «چوڭ قاغان» قىلىپ تەيىنلىنىپ، ئىشيارا قاغان (581 — 586) دەپ ئاتالغان. بۇ قېتىمقى چوڭ قاغانلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرىشىده ئاشۇ

بىر قىسىم قاغانلىق مەرتىۋىسىگە ۋە سۇيۇرغاللىق زېمىنلارغا ئىگە بولغان. تۇركلەرنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكى ئاقسۆڭەكلىرى تارىخىي كىتابلاردا پۈتۈنلەي ئاشكارىلىنىپ ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ بىزنىڭ ئۇلارنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنلىرى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىمىزنى مۇمكىنچىلىك بىلەن تەمىنلىدى. ئىشبارا قاغان تەختكە چىققان دەسلەپكى يىللاردا (تۇرك خانلىقى بۆلۈنۈشىنىڭ ھارپىسىدا) موڭغۇل دالاسى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى تۇرك قاغانلىرىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنلىرىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

يابغۇ نۇزار قاغان بولغاندىن كېيىن يابغۇ «تۇرا دەريا سۇيى بويىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ» ئىككىنچى قاغان بولغان. ئۇنىڭ سۇيۇرغاللىقى ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى تۇرا ۋە ئۇرقۇن دەريا ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

چۇلۇق ئىشبارانىڭ ئىنىسى بولۇپ باغا قاغان دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ سۇيۇرغاللىقى ھازىرقى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى كورۇلىن خولومبىر دەريالىرىنىڭ ۋادىسى ۋە موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى جايلار ئىدى.

تالاچ ئىشبارا قاغان ئۇنى «ئاياقان» قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنى «يەنىلا ئۆزىنىڭ قەبىلىلىرىگە باشلىق قىلغان». ئۇنىڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلار جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالى ۋە موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قوبدۇ ئويمانلىقى ئىدى.

تەڭرىخان قاغان ئۇنىڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلار تارىخىي كىتابلاردا تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن. لېكىن «سۇينامە. تۇركلەر ھەققىدە. قىسسە» گە ئاساسلانغاندا ئۇ ئاپا قاغان بىلەن ئىناق بولغاچقا، ئىشبارا ئۇنىڭ خەلقىنى تارتىۋېلىپ ئۇنى قاغانلىقتىن بىكار قىلىۋەتكەنلىكتىن، تار-

دۇش خاقانىنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان»، ئۇنىڭ سۈيۇرغاللىق زېمىنلىرى ئاپا ۋە تاردۇغا يېقىن ھەمدە موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي يېاكى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدىكى جايلار بولسا كېرەك «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى». قوچۇ تەزكىرىسى» نى تەكشۈرسەك، قوچۇنىڭ شىمالىدا «قىزىل تاش تېغى بار، ئۇ-نىڭ شىمالىغا 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا تەڭرىغان تې-غى بار» دېيىلگەن. بۇ تاغ ھازىرقى شىنجاڭ تۇرپانىنىڭ شى-مالىدىكى بوغدا تېغى بولۇپ تاغنىڭ جەنۇبىدا قوچۇ دۆلە-تى بار ئىدى. تەڭرىغان قاغانىنىڭ سۈيۇرغاللىق زېمىنى تاغ-نىڭ شىمالىدىكى ھازىرقى جىمسار ناھىيە ئەتراپى بولۇشى كېرەك.

خىجى قاغانىنىڭ سۈيۇرغاللىق زېمىنى ماچاڭشۇ ئەپەن-دىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى شىنجاڭدىكى چۆچەكتە ئىدى.㉕ مارکسزملىق سىنىپىي كۆزەش نۇقتىسىنەزە-رىيىسى كۆزەتكەندە، تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانلارنىڭ پەرزەنت ۋە ئىنىلىرىگە سۈيۇرغاللىق ئايرىپ بېرىشى، تۈرك قۇلدار ئاق-سۆڭەكلىرىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى قوللار ۋە بويسۇندۇرۇلغان مىللەتكە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىش ئەمەلىي ئېھتىياجىنى چىقىش قىلغانىدى. شۇڭلاشقا قاغانلارنىڭ ئىنىسىگەۋەپەرزەنتلىرىگە سۈيۇرغاللىق بېرىش پەقەت ئۇلارغا قاغان نامىنى بېرىش بولماستىن بەلكى بىر قىسىم بوي-سۇندۇرۇلغان مىللەتلەر ۋە ئۇلار ئىگىلىگەن يەرلەرنى ئۇلارغا سۈيۇرغال قىلىپ بېرىۋېتىش، ئارقىلىق بۇ مىللەتلەرنىڭ، خەلق-لەرنىڭ قارشىلىقىنى ۋە مال ـ مۈلكىنى بۇلاشقا قارشى ھەرە-كەتلىرىنى باستۇرۇش، تۈرك دۆلىتىنىڭ مۇقىملىقى، كۈچىيىشىگە كاپالەتلىك قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى. «سۈيىنامە»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاساسلىق مىللەت تۈرالار بولۇپ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنىڭ

نوپۇسى «مىليوندىن ئاشاتتى» ئىدى. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»دە دېيىلىشىچە: «تۇرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان ھەممە كۈچلەرنى تولۇق ئىشقا سېلىپ شەرق ۋە غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىپ شىمالنى كونترول قىلغان.» يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق تارقالغان جايى تۇرا دەريا سىستېمىسىنىڭ شىمالىدىن ئالتۇن تاغنىڭ غەربىي جەنۇبى ئاقتاغ ۋە پامىرنىڭ غەربى ئىدى. ئىشبارا خانلىققا ئولتۇرغان دەسلەپكى مەزگىلدە «2 ـ قاغان ياللىغنى تۇرا دەريا سى بويىدا تۇرۇشقا» بۇيرۇق قىلغان. شۇبھىسىزكى بۇ ئۇنى تۇرا دەريا سىستېمىسىنىڭ شىمالىدىكى ئادەم سانى كۆپ بولغان ئۇيغۇر، بارغۇت، توڭدا، بايىرقۇ، تېلەنغۇت، ئىزگىل، قۇشۇر، قۇن قاتارلىق قەبىلىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتكەنلىك ئىدى. تالاچ (ئاپا قاغان) قا ئالتۇنتاغدا شىمالىي ئوردا قۇرۇشقا بۇيرۇق قىلغان. شۇبھىسىزكى بۇ ئۇنى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرتاردۇش قاتارلىق يۇز مىڭ (سىرتاردۇشلارنىڭكىلا ئۆزىنىڭ 70 مىڭ ئۆيغۇر ئۇرۇق ئادەمى بار ئىدى) دىن ئارتۇق تۇرالارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدۇرۇش ئىدى. تەڭرىخان قاغانغا تېيانشان تاغلىرى ئەتراپىدا ئورۇنلىشىشقا بۇيرۇق قىلغانلىقى شۇبھىسىزكى، بۇ ئۇنى ئۆزى ئۇيغۇرغۇلنىڭ غەربىي ئاقتاغ ئەتراپىغا تارقالغان چۇبە قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدۇرۇش ئىدى. خوجى قاغانىنىڭ قايسى مىللەت، قايسى قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ئۇنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنىدىن قارىغاندا ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان خەلق ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى بولۇشىمۇ مۇمكىن. پامىرنىڭ غەربىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئىستەمى قاغانىنىڭ ۋاريسچىسى تاردۇش قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. تۇرك دۆلىتىنىڭ قاغانى يولغا قويغان سۇيۇر-

غاللىق بېرىش تۈزۈمى ماھىيەتتە تۈرك دۆلىتىدىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تۈرا قەبىلىلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ۋە ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى تەقسىم قىلىش تۈزۈمى ھېسابلىناتتى. بۇ تۈرك خانلىقىنىڭ تۈرا قەبىلىلىرىنى باستۇرۇش ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئەڭ ئۇنۇملۈك بولغان بىر خىل تۈزۈمدۇر. سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلارنىڭ ئىچىدىكى سۇيۇرغاللىق ۋە قاغانلار باشچىلىقىدىكى تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن سۇيۇرغال زېمىنىدىكى تىلى خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتى؛ ئەزگۈچى مىللەت بىلەن ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ قۇلدارلار سىنىپى بىلەن قۇللار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، بۇ تەرىپى ئىنتايىن گەۋدىلىك ئىدى.

تۈرك قاغانلىقىنىڭ سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى بولسا تۈرك خانلىقىنىڭ ھوقۇقىنى چېچىۋەتكەچكە بەلكى سۇيۇرغاللىق زېمىنىدىكى قاغانلار ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى كۈچلەندۈرۈشكە بېرىلىپ كېتىپ چوڭ خاقانىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى ئاڭلىمايدىغان بولۇۋالدى. مىلادى 583 ـ يىلى بىرلىككە كەلگەن تۈرك خانلىقى ئاخىرى غەرب ۋە ئىككى قىسىمغا پارچىلىنىپ كەتتى.

تۈرك خانلىقى ئىككىگە پارچىلىنىپ كېيىن تۈرا قەبىلىلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا غەرب ۋە شەرق تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولدى؛ موڭغۇل دالاسىدىكى تۈرا قەبىلىلىرى شەرق تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولدى؛ ئۇيغۇرلىنىڭ غەربى، ئاقتاغ، ئالتۇن تاغنىڭ غەربىي جەنۇبى ھەم پامىرنىڭ غەربىدىكى تۈرالار غەرب تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولدى.

شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى ئىلىك قاغان (620ـ630 ـ يىللار) قاغانلىق سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى بىكار قىلدى. پەرزەنتلىرىنى، ئىنىلىرىنى «شاد» لىققا تەيىنلەپ تۈرا قەبىلىلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىپ تۈرا خەلقىگە بۇيرۇستە ھۆ-

كۆمرانلىق قىلدى. ئىلىك قاغانىنىڭ ئۆلۈمى يۇقۇق شاد ۋە ئاكسىنىڭ ئۆلۈمى ئاشناشىرنى تۇتۇقشادلىققا تەيىنلەپ ئۈيغۇر، بارغۇت، توكرا قاتارلىقلارغا ۋە تۇرا قەبىلىلىرىگە ئايرىم - ئايرىم ھۆكۈمرانلىق قىلدى («يېڭى تاڭنامە» ئاشناشىرنىڭ تەرجىمھالى»). «تاردۇش قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلمىش ئۈچۈن ئىككىنچى ئىنسى تاردۇشنى شاد قىلىپ تەيىنلىدى. يۈرى شاد ياقسۇنى كلەرگە، توگىباتېكىن غۇز قەبىلىسىگە، قۇت تېكىن قوشۇر قەبىلىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى» («يېڭى تاڭنامە. تۈركلەرھەققىدە قىسسە»). يۇقىرىدىكى توگا تېكىن ئىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى غۇز قەبىلىسى سىلتەمىسىدىكى شىمالدا تۇرۇپ قالغان غەربىي يۈرتلۇق غۇزلاردىن باشقا قالغانلىرى قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىرى ئىدى. «قاغانلار قامۇسى. تۈركلەر» گە ئاساسلانغاندا، «قاغانىنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە ئىنىلىرى تېكىن دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار باشقا قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىدىغان شادلار ئىدى. يۇنىگدىن قارىغاندا تۈرك خاقانىنىڭ شادلىققا تەيىنلەنگەن پەرزەنتلىرى ياكى ئىنىلىرىنىڭ ھەممىسى «باشقا قەبىلىلەرنىڭ نازارەتچىلىرى» يەنى قوشۇنلارنىڭ ئەمرىلەشكەرلىرى ئىدى. ئۇلار تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ياسىقاقبەگلىرى بولۇپ ھېسابلىناتتى (تۇرالار ئايرىم قەبىلىلەر دەپ قارىلاتتى.) ئۇلار تۇرا قەبىلىلىرىگە نىسبەتەن قوللۇق تۈزۈم، خازاكتېردىكى ئۇمۇمىي نازارەت يۈرگۈزەتتى. بۇ ياسىقاقبەگلەرنى قاغان بىۋاستە ئۆزى تەيىنەتتى بۇ ياسىقاقبەگلەر قاغان ئالدىدا مەسئۇل بولاتتى. بۇلارنىڭ ئورنى يېقىنقى دەۋردىكى مىترووپول دۆلەتنىڭ مۇستەملىكىلىرىگە ئەۋەتىلگەن باش ۋالىلىرىغا ئوخشايتتى. قاغانلىق، سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى ئۆزئارا سىلىشتۇرغاندا شەرقىي تۈرك خانلىقىدىكى ھاكىمىيەت بىرقەدەر مەركەزلەشكەنىدى. شۇڭا تۇرالارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنۇ زور دەرىجىدە كۈچەيگەنىدى.

«سۆينامه. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ئالدىنقى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلە باشلىقلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن، بەزىلىرى يەنە ئۆستۈرۈلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. «سۆينامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «ھەر قايسىسىنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى ئايرىم» بولسىمۇ لېكىن «قەبىلە باشلىقلىرى يوق ئىدى» دېيىلگەن. «ۆبينامە. قائىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، «قوماندان» تۈتۈقلىرى بولمىسىمۇ، ھەر قايسىسىنىڭ باشلىقلىرى بار ئىدى»، بۇ يەردىكى «باشلىق» قەبىلە باشلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ سۇي سۆلالىسى دەۋرىدە پەقەت ئۇرۇق جەمەت بىلەن ئۆزئارا پەرقلىنىدىغان قەبىلىلەر ئىكەنلىكىنى، قەبىلە تاقاقلىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ قەبىلە باشلىقىنىڭ بولۇشىنى خالىمىغانلىقى بولماستىن بەلكى تۈركلەرنىڭ ئۆلاردا قەبىلە باشلىقىنىڭ بولۇشىغا يول قويمىغانلىقى ئىدى. ئەگەر تۈرا قەبىلىلىرى «ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىنى تىكلىگەن» بولسا، تۈركلەرنىڭ قاغانلىرىغا ئوخشاش شادلارنى تەسىس قىلىپ، ئوردا قۇرۇپ، مۇراسىم قائىدىلەرنى ئۆتكۈزمەي، بۇ ئىش شۇ ھامانلا «ئىسيان كۆتۈرگەن» لىكىنىڭ ئىپادىسى («يېكى تاڭنامە. جالۇ گوڭجىنىڭ تەرجىمھالى») بولۇپ قالاتتى - دە. بۇنىڭغا تۈركلەر ھەرگىزمۇ چىدىمايتتى. «سۆينامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلىنىشىچە، چۆللۈكنىڭ شەرقىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىدىن بازغۇت، تۇڭرا، ئۇيغۇر، ئايبىرقۇت، بۇلاغ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ «نامى ئېركىن» ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسىدىكى بوسات، سىرتاردۇش قەبىلىسىدىكى جەرۇق ۋە چۇبە قەبىلىسىدىكى غالىنلارنىڭ ھەممىسىنىڭ «ئېركىن» دەپ گەن نامى بار ئىدى. ئاشەرقىي تۈرك خانلىقى گۈمران بولۇش

ھارپىسىدا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى يەنىلا ئۆزىنى «ئىلى تەبىر» دەپ ئاتىغان. «ئىركىن»، «ئىلتەبىر» تۈركلەرنىڭ ئەمەل نامىلىرى ئىدى. «قانۇنلار قامۇسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «تۈركلەرنىڭ چوڭ ئەمەلدارلىرى چورۇقچۇر، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى ئاپار، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى ئىلتەبىر، تۇدۇن، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى ئىركىن دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن بىلىشكە بولىدۇكى، «ئىلتەبىر، ئىركىن» دېگەنلەر تۈركلەرنىڭ چوڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ نامى ئىدى. مۇقان قاغان ئىلوران بىگ ئىركىنى بولغانىدى. تۈرك خانلىقى ھەرگىزمۇ بۇنداق ھۇرمەتلىك ئەمەلنى مەھكۇم قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا بەرمەيتتى. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلىشىچە: دايېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 605 - يىلى) تۈرك لەر تۇرا قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا تۇرالار «يەنە ئىسيان كۆتۈرگەن،..... بۆكە، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، بۇلاغ قە-بىلىلىرىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى نامى ئىركىن ئىدى»، «يېڭى تاڭ نامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇيغۇرلار بارغۇت، توڭ-را، بايىرقۇ قاتارلىق قەبىلەرگە باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەن، ئۆزلىرىنى ئىركىن دەپ ئاتىغان» دېيىلگەن. ئۇيغۇر قەبىلىسىدىكى بوساتمۇ تۈركلەرگەقارشى ئىسيان كۆتۈر-گەندىن كېيىن ئۆزىنى ئىلتەبىر دەپ ئاتىغان. دېمەك، تۇرا قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ «ئىركىن، ئىلتەبىر» دېگەن نامىلىرى ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ تۈركلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن ئۆزلىرىگە ئۆزى ئاتا قىلغان نامىلار بولۇپ «جاڭ گوڭجىن تەرجىمھالى» دىكى «ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىنى تىكلىسە، شۇ ھا-مانلا ئىسيان كۆتۈرگەن بولۇپ قالاتتى» دېگىنى بىلەن بىردەك ئىدى. ㉘

تۈرك خانلىقى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ قەبىلە

باشلىنىشىنىڭ بولۇشىغا يول قويمايتتى. لېكىن تۇرا خەلقنىڭ تۈرۈق - قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىشقا رۇخسەت قىلاتتى. چۈنكى تۈرۈق-قەبىلە تۈرالارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلىي بىرلىكى بولۇپ بۇ تەشكىلنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، تۈركلەرنىڭ تۈرا-لارغا سىياسىي جەھەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا پايدىلىق ئىدى. شۇنداقلا تەشكىل ئارقىلىق تۈرالارغا قارىتا ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇلاڭچىلىق ئېلىپ بېرىش ۋە ئالۋان - ياساق يىغىشقا پايدىلىق ئىدى. تۈركلەر تۈرالارنىڭ تۈرۈق - قەبىلە لىرىنگە يۈز، ھەتتا نەچچە يۈزلەپ «ئاتامان» ياكى «ئاقساقال» لارنى ئەۋەتكەن («كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە»). مەسىلەن، سىرتاردۇش قەبىلىسىدە نەچچە يۈزدىن ئارتۇق «ئاقساقال» بار ئىدى. قەبىلە ئاقساقاللىرى كۆپىنچە تۈرالار-دىن تەيىنلىنىپ تۈركلەرنىڭ «شاد» لىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا تۈركلەر ئۈچۈن ئىش بېجىرەتتى؛ تۈركلەرنىڭ تۈرالار ئۈستىدىن ئالۋان - ياساق يىغىش ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى شۇلار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. ئۇلار تۈركلەرنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى ۋەكالەتچىلىرى ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ تەقدىرى تامامەن تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، سەللا بويسۇنمىسا تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋەھشىيانە جازاسىغا تارتىلاتتى، ھەتتا كاللىسى ئېلىناتتى. سىرتاردۇش قەبىلىسى-نىڭ نەچچە يۈزلىگەن قەبىلە ئاقساقلىق قاغانىنىڭ باج - سېلىق يىغىشىغا سەللا نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەنىدى («سۇيىنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە»). شۇڭا بۇ قەبىلە ئاقساقاللىرى بىرەر ئىشقا يولۇققان ھامان ئۆز خەلقى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىپ تۈركلەرگە قارشى كۈرەش قىلاتتى.

شۇنداق قىلىپ، تۈرك قاغانى ۋە نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ھىمايىسىدە تۇرۇۋاتقان شادلار ۋە ئۇلارنىڭ تۇرالارنىڭ ئارىسىدىن تاللىۋالغان نەچچە يۈزلىگەن قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن پىرامىدا شەكىلدە بىر ھۆكۈمرانلىق ماشىنىسى تەشكىل قىلىنغانىدى، قوللۇق تۇزۇمدە مەۋجۇت بولىدىغان قەبىلە ۋاستىلەر ئارقىلىق كەڭ تۇرا قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ــ بۇ ماشىنىنىڭ ۋەزىپىسى ئىدى.

تارىخلاردا تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنى ئەزگەن ۋە قاقتى ــ سوقتى قىلغانلىقىغا، ئائىت كونكرېت ئىشلىرى تولۇق خاتىرىلەنمىگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «چولۇق قاغان (587 ــ 604 ــ يىللىرى ئەتراپىدا غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولغان) تۇرالارغا ئېغىر باج ــ سېلىق چېچىپ ئۇلارنىڭ مال ــ دۇنيالىرىنى ئىلىپ كەتكەن». دېيىلگەن. «سۇيتامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «تۈرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان شەرق ۋە غەرب تەرەپلەرگە كېڭەيمىچىلىك قىلغاندا، پۈتۈنلەي ئۇلارنىڭ بايلىقلىرىدىن پايدىلانغان» دېيىلگەن؛ ئالدىدا دېيىلگەن تۈركلەرنىڭ تۇرالاردىن ئالىدىغان «ئېغىر باج ــ سېلىق» تۇرا خەلقى ئۈز ئۈستىگە ئالغان باج ــ سېلىق ئىدى؛ كېيىنكى مەزمۇندا دېيىلگەن تۈرك خانلىقى قوزغىغان بارلىق ئۇرۇشلارنىڭ خىراجىتى ئاساسەن تۇرا خەلقىنىڭ ئادەم ۋە مالىدىن كۈچىنى بۇلاڭ ــ تالاڭ قىلىش ئارقىلىق قامدالغانىدى. مىلادى 583 ــ يىلى (كەيخۇاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) سوي ۋېنىدى ئۈزىنىڭ يارلىقىدا تۈركلەر «زالىملىق قىلغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئائىلە قانۇنلىرىمۇ قەبىھ بولغاچقا، ..... يېقىن قوشنىلىرىنىڭ ھەممىسى، ئۇلارنى يوقىتىشنى خالايتى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلەلەر تۇرلۇك تۈرمەن خەلقلەردىن

تەشكىل تاپقاچقا، دۇشمەنلىك ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ، غەزەپ - نەپرىتى كۆكسىدە قاينايتتى، دەرد - ئەلىمى كۆزىدە چاقنايتتى»دەپ كۆرسەتكەنىدى. («سۇيىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). تۇرا خەلقلىرى تۈرك خانلىقىنىڭ قۇلدار ھاكىمىيىتىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشايتتى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق بولغان قۇللارنىڭ تۇرمۇشى ئىدى.

4. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىي 599 — 603 - يىللاردا تۈرك خانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، چۇبە - سىرتار- دۇش خانلىقى (605 — 612)

تۈرك خانلىقىنىڭ تۇرالارغا بولغان قۇللۇق تۈزۈم ھۆكۈمرانلىقى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ كەسكىن قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرەشلىرىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەبچى بولدى.

تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرەشلىرى تۈرك خانلىقى پارچىلىنىشقا باشلىغان، زاۋاللىققا قاراپ ماڭغاندىن كېيىن قانات يايغانىدى.

مىلادى 581 - يىلى تابارقاغان ئۆلگەندىن كېيىن يۇزبەرگەن چوڭ قاغانلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرىشى «دۆلەتتىكىلەر» نىڭ ئۇرۇنۇشى ئىشبارا قاغان دەپ ئاتىغاندىن كېيىن قىسقا مۇددەت ھەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى شۇنىڭدىن كېيىن تەسىر كۈچى ئوخشاش بولمىغان ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتتى: يەنى ئىۋار، يابغۇ، چۇلۇق باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈركلەر گۇرۇھى بىلەن تاردۇش، تالاچ باشچىلىقىدىكى غەربىي تۈركلەر گۇرۇھى ئىدى. بۇ

ۋاقىتتا تۈرك خانلىقى گەرچە سىرتقى كۈرۈنۈشتە يەنىلا بىرلىك ھالىتىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئاللىقاچان بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى.㉗

تارىخلاردا تۈرالارنىڭ تۈرك خانلىقىغا قارشى كۈرىشى ئەڭ دەسلەپ تۈرك خانلىقىنىڭ پارچىلىنىشىغا باشلىغان ۋاقىتدا يۈز بەرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. مىلادى 582 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ ئىككىنچى يىلى) نۇشار چوڭ قاغانلىققا ئولتۇرۇپ ئىككىنچى يىلى ئۇ تاردۇش قاغانىنى باشلاپ سۇي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىكى «خەلقلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان». تۈركلەرنىڭ 400 مىڭ قوشۇنى لەنجۇدىن جۇپەن (جۇبەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى گەنسۇدىكى چىڭيائىنىڭ شىمالىدا) گىچە بولغان جايلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان. نۇشار جەنۇبقا يۈرۈش قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، تاردۇش قوشۇلماي ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قايتىپ كەتكەن. بۇ ۋاقىتتا شىمالدىكى «بارغۇ»، «دوڭرا» قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ھەققىدىكى قورقۇنچلۇق خەۋەر يېتىپ كەلگەن. بارغۇ بارغۇت، دۇڭرا بولسا توڭرالار ئىدى ㉘. بۇنىڭدىن شىمالدىكى تۈرالارنىڭ، تۈركلەر جەنۇبقا يېيىپ كىرگەن، نۇشار بىلەن تاردۇش چىقىشالمىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۈركلەرگە قارشى قوزغالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. سۇي سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى جاڭ سۆئىشىڭ بۇ ئەھۋاللارنى بىلگەندىن كېيىن رامقان (زامقان. چۇلۇقنىڭ ئوغلى، سۇي سۇلالىسى بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلغان) نىڭ نۇشارغا يالغان ھەربىي مەلۇمات بەرگەنلىكى ئۇستىدە توختىلىپ: «تۈرا قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئوردىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ» دېگەنىدى. ㉙ بۇنىڭدىن ئىلگىرى نۇشار تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى، ئەمدىلىكتە بولسا يەنە ئىسيان كۆتۈرۈپ

تۇرالارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆتۈكەندىكى قارارگاھىغا تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ «قورقۇنچ ئىچىدە، قوشۇنلىرىنى سەددىچىننىڭ ئىچىدىن قايتۇرۇپ كەتكەن» («سۈينامە. جاڭ سۈئىشۈنىڭ تەرجىمھالى»)، ئىسيان كۆتۈرگەن بۇ تۈرالار ئىنتايىن دەھشەتلىك تۈردە باستۇرۇلغانىدى.

مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي تۈرك خانلىقىغا قارشى كۈرەشلىرى تۈرك خانلىقىدا يۈز بەرگەن يېڭى ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار سەۋەبىدىن يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى.

ئىشبارا قاغانىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ۋە ئۇنىڭ تەختە ۋارىسى مۇقان قاغان (چۇلۇق قاغان) نىڭ دەۋرى (587 — 588) دە غەربىي ۋە شەرقىي تۈرك خانلىقلىرىنىڭ قوشۇنلىرى داۋاملىق ئۇرۇش قوزغاپ تۇردى. ئىشبارا بىلەن مۇقان، تاردۇش ۋە ئاپا قاغانىنىڭ بىرلەشمە كۈچىنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا ئىلگىرى ـ كېيىن سۈي سۇلالىسىگە ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولدى. مىلادى 587 ـ يىلى مۇقان قاغان سۈي سۇلالىسىنىڭ قوللىشى ئاستىدا ئاپا قاغانغا جازا يۈرۈش قىلىپ ئۇنى تىرىك تۇتتى. لېكىن مۇقان قاغانىنىڭ ئۆزىمۇ كېيىنكى يىلى قايتا غەربكە جازا يۈرۈش قىلغاندا ئۆلۈپ كەتتى. ئورۇش غەرب ـ شەرق تۈرك خانلىقىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاتتى. مۇقان ئۆلگەندىن كېيىن ئىشبارانىڭ ئوغلى يارلۇق تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى دولان خاقان دەپ ئاتىدى. دولان خاقان تەختكە ئولتۇرغان دەسلەپكى مەزگىللەردە سۈي سۇلالىسى بىلەن ئىناق ئۆتۈش سىياسىتىنى قوللاندى. غەربىي تۈرك خانلىقىدا ئاپا قاغان مەغلۇپ بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن دۆلەتتىكىلەر يانسۇ تېكىنىنىڭ ئوغلىنى ئىلى قاغان (587 — 604) نامى بىلەن تەختكە ئولتۇرغۇزدى. دولان بىلەن ئىلى يېڭىدىن تەيىنلەنگەچكە ئىچكى

قىسمىنى مۇستەھكەملەش بىلەن ئالدىراش بولغاچقا، غەربىي ۋە شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئارىسىدىكى جەڭ بىر مەھەل ئازايدى. مىلادى 593 - يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 13-يىلى) دولان قاغان سەددىچىننىڭ ئىچىگە باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلدى، كېيىن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاخاقانى نىلى قاغان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ سۇي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. سۇي سۇلالىسى شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئىغىر تەھدىتىگە قايتىدىن دۇچ كەلدى. سۇي سۇلالىسى جاڭ سوڭ شىڭنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن بولسىمۇ مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرالمىدى.

شەرقىي تۈرك خانلىقى سۇي سۇلالىسى بىلەن تىركىشىش جەريانىدا، شەرقىي تۈركلەر ئوخشاشلا ئىلگىرىكى ھونلارغا ئوخشاش، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانلىققا بولغان مۇئامىلە مەسلىسىدە ئىغىر پىكىر ئىختىلاپى يۈز بەردى. مۇقان قاغانىنىڭ ئوغلى رامخان (يەنە تولى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) باشچىلىقىدىكى بىر گۇرۇھ سۇي سۇلالىسى بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلىپ دولان قاغانىنىڭ سۇي سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ئايماق - ۋىلايەتلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا قارشى تۇردى. سۇي سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن رامخان سۇي سۇلالىسى بىلەن قۇدا بولۇشنى تەلەپ قىلدى؛ ئۇزۇن ئۆتمەي دولان قاغانمۇ سۇي سۇلالىسىگە ئوخشاش تەلەپنى قويدى. سۇي ۋەندى شەرقىي تۈركلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە پارچىلاش ئۈچۈن تۈركلەرگە ئىزچىل يولغا قويۇپ كەلگەن «كۆچلۈكلەردىن قېچىپ ئاجىزى بىلەن بىرلىشىش» سىياسىتىگە ئاساسەن ئوچۇق - ئاشكارا رامخاننى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە مەسكە ئەن يىنى رامخانغا ياتلىق قىلىپ، دولان قاغانىنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىنى كەسكىنلىك بىلەن رەت قىلدى.

سۇي سۇلالىسىنىڭ بۇ تەدبىرى شەرقىي تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سۇي سۇلالىسى تەرەپدارلىرى بىلەن سۇي سۇلالىسىغا قارشى تەرەپتىكىلەرنىڭ كەسكىن كۈرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. دولان بىلەن رامخان داۋاملىق ئۇرۇش قىلىپ تۇردى. سۇي سۇلالىسى رامخانىنى قوللىغاچقا رامخان مىلادى 597 - يىلى سۇي مەلىكىسى بىلەن ئەسمىي (سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ 17 - يىلى) توي قىلدى. سۇي سۇلالىسى رامخانغا «ئېل ئىنتۇچمەن قاغان» (ئەقىللىق، كۈچلۈك خان دېگەن مەنىدە) دېگەن نامنى بېرىپ، سۇجۇ ئايمىقىدا دالى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ ھۆرۈنگىر ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) شەھرىنى سالغۇزۇپ چىمەننىڭ قوۋمىنى ئورۇنلاشتۇردى.

شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى تۈرك خانلىقىنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇردى. شەرقىي تۈرك خانلىقى ئىچكى قىسمىدا يەنە قايتا بۆلۈنگەنلىكتىن، تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ ئاجىزلاشتۇرۇپ، تۈرك ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پۈت تىرەشىشىنى كەسكىنلەشتۇردى. مىلادى 599 - يىلى (كەيخۇاڭ نىڭ 19 - يىلى) سۇي سۇلالىسى دولانىنىڭ «سىپىلگە ھۇجۇم قىلىدىغان قورال - ياراق ياساپ داتۇڭ شەھرىگە تېگىش قىلماقچى بولغان» لىقىنى بىلىپ، دەرھال يۆبىگى ياڭ سۇنى زور قوشۇن بىلەن تۆت يولغا بۆلۈپ ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. تۈركلەر «ھەر كۈنى ئاخشىمى دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ، سۇي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى پات - ئارىدا باستۇرۇپ كىلىدىغان بولدى دېيىشتى»، نەتىجىدە سۇي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى سەددىچىندىن چىقماي تۇرۇپلا، دولان قاغان سىياسىي رەقىبلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋاقىتتا غەربىي تۈركلەرنىڭ تاردۇش قاغانى پۈرسەتتىن

پايدىلىنىپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ زېمىن دائىرىسىگە ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتتى. ئۇ زور قوشۇن باشلاپ شەرقىي تۈرك خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۆزىنى بىلگە قاغان دەپ ئاتىدى ھەمدە ئۆزىگە قارشى چىققۇچىلارنى قاتتىق قىرغىن قىلدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا «زور قالايمىقانچىلىق» كېلىپ چىقتى. («سۇيىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). تارىخىي كىتابلاردا شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى «زور قالايمىقانچىلىق» نىڭ سىرى خاتىرىلەنمىگەن، لېكىن بۇ يەردە دېيىلگەن «زور قالايمىقانچىلىق» تا تاردۇش بىلەن شەرقىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزئارا قىرغىنچىلىقىدىن سىرت كەڭ تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى كۈرىشىمۇ بولۇشى مۇمكىن.

شەرقىي تۈركلەر قالايمىقانچىلىق گىردابىغا چۆشۈپ قالغاندا (مىلادى 600 - يىلى كەيخۇاڭنىڭ 20 - يىلى) سۇي سۇلالىسى ۋەزىرى جاڭ سۇنشىڭنىڭ تەكلىپى بويىچە «چىمەننىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ شىمالدىكى تۈرك ۋە تۈرالار قەبىلىلىرىنى ئەل قىلىشقا بۇيرۇق قىلغان. تارىخىي كىتابلاردا «ئاقسۆڭەت ھەممىسى كېلىپ ئەل بولدى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. بىر قىسىم تۈركلەر جەنۇبقا كېلىپ چىمەنگە تەۋە بولغاندىن باشقا، تۈرالارنىڭ قوشۇر قاتارلىق ئۇرۇق - جەمەتلىرى جەنۇبقا كېلىپ چىمەنگە ئەل بولدى. چىمەن سۇي ۋەندىغا مەكتۇپ يوللاپ بۇ ئەھۋاللارنى بايان قىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «مېڭچىن، سۇۋېي، ئاسكىللار قوۋمى (تۈرا قوۋملىرى) پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن مۇقەددەس پەغپۇر ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سەددىچىننىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلدى، بەزىلىرى خانلىق يولىنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ ماكانلاشتى. خەلقلەر بىلەن قوي - كالىلار پۈتۈن تاغ جىلغا

لارغا تولۇپ كەتتى» («سۇينامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە»). تاردۇش قاغان ئەنسىرەپ قوشۇن باشلاپ سەددىچىنگە بېسىپ كىرىپ تۇرا ۋە تۇرك قوۋملىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشىنى توسۇماقچى بولدى. سۇي ئوردىسى جەنۇبقا ياڭ گۇاڭ (يەنى كېيىنكى مەزگىلدىكى سۇي يانگدى) نى قوشۇنلارنىڭ ئەمىر لەشكەرلىكىگە تەيىنلەپ باش سانغۇن ياڭ سۇ، شى ۋەنسۇي قاتارلىقلار بىلەن جازا يۇرۇشى قىلىشقا ئەۋەتتى. تاردۇش مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتتى. «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلىشىچە: «كەيخۇاڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرى جەنۇبقا ياڭ گۇاڭ شىمالدا چىمەن قاغان بىلەن بىللە بىلگە قاغاننى مەغلۇپ قىلغاندا تۇرالار تارقىلىپ كەتتى». «تارقىلىپ كەتتى» دېگىنى قېچىپ كەتتى، دېگەنلىك ئىدى. بۇنىڭدىن، تاردۇش سۇي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىپ سۇي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلمىغان، تۇرالارنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ تاردۇشتىن قۇتۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. تابار تەرىپىدىن جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىشقا زورلانغان تۇرالارنىڭ جەڭدىن باش تارتىشى، تاردۇش قاغانلىقىنىڭ جەنۇبقا قىلغان ھۇجۇمىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى مۇمكىن.

ئىككى يىل ئىچىدە سۇي سۇلالىسى بىر تەرەپتىن ياڭ سۇ، چىمەن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدىكى سۇي سۇلالىسى بىلەن تۈركلەرنىڭ بىر لەشمە ئارمىيىسىنى ئەۋەتىپ تاردۇشنىڭ غەربىي تۈرك قوشۇنلىرى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئۇرۇش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «رامخان ئارقىلىق شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئەل قىلىپ قولغا كەلتۈردى.» («جاڭ سۇڭشىڭنىڭ تەرجىمھالى)، داۋاملىق ھالدا شىمالدىكى تۇرالارنى قۇترىتىپ ئىسيان

كۆتۈرگۈزۈپ، ئۇلارنى سۈي سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ غەربىي تۈركلەرنىڭ شىمالدىكى تەسىر كۈچىنى قوغلاپ چىقىرىشقا سەپەرۋەر قىلدى. مىلادى 602 - يىلى (سۈي ۋېندىنىڭ زېنشۇ ئىككىنچى يىلى) سۈي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغاندا. تۈركلەردىن 90 مىڭ ئادەم سۈي سۇلالىسىگە ئەل بولدى. تاردۇش شىمالغا قېچىپ كەتتى. «شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبتا غەربىي تۈركلەرنىڭ بارگاھى قايتا قۇرۇلمىدى»، «سۈيناما». ياكى سۈ تەرجىمىھالى» ياندۇرقى يىلى سۈي سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى تۈرالارنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتتىش خىزمىتى غەلىبىگە ئېرىشتى. شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرى بىرلىشىپ چوڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى. «سۈيناما. جاڭ سۇكشىنىڭ تەرجىمىھالى» دا بۇ ۋەقە مۇنداق بايان قىلىنغان:

«3 - يىلى (زېنشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى، مىلادى 603 - يىلى) تۈرالاردىن ئىزگىل، بۆركلى، قۇت، قوشۇر، ئاپا (ئاتىسىز)، بارغۇت قاتارلىق 10 دىن ئارتۇق قەبىلە تاردۇشتىن يۈز ئۆرۈپ، ئەلچى ئەۋەتىپ، بەيئەت قىلىپ، ئانلىقىنى بىلدۈرۈشتى، تاردۇشنىڭ قوۋملىرى قاتتىق مەغلۇپ بولغانلىقىدىن كېيىن، ئۆزى غەرب تەرەپتىكى تۇيغۇنلار ئېلىگە قېچىپ كەتتى. جاڭ سۇنىڭ رامخانىنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى چۆللۈكنىڭ ياقىسىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى»

بۆركلى (伏利具) «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. جاڭ سۇكشىنىڭ تەرجىمىھالى» دا: بۆركلى (伏具) دەپ يېزىلغان، سىن جوكىمەن ئۇنى تۈرغاد دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئولاغ (覆罗) دەپ قارايدۇ. قوشۇر (斜萨) «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. جاڭ سۇكشىنىڭ تەرجىمىھالى» دا: قوشۇر (斛薛)

دەپ يېزىلغان) قوشۇز دېگەن شۇ. ئاپا (阿拔) «قانۇنلار قامۇسى»دا 199 جىلدتا ئاتىلىپ (阿跋) دەپ يېزىلغان. بۇ قەبىلە ئاتىلىپ (阿跌) قەبىلىسى بولسا كېرەك ⑳. بۇ قەبىلە مىلادى 587 - يىلى مۇقان قاغان غەربتە ئاپا قاغانغا تۆيۈقسىز ھۇجۇم قىلغاندا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇقان قاغانلىك خوتۇنىنى بۇلاپ كەتكەن. يۇقىرىقى بايانداىكى نەقىلدە ئىزگىل قاتارلىق ئالتە قەبىلىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن قەبىلە نامىدىن كېيىنكى «10 دىن ئارتۇق قەبىلە» دېيىلگىنىگە قارىغاندا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى 15 تۇرا قەبىلىسىنىڭ زور كۆپچىلىكى بۇ قېتىمقى كۈرەشكە قاتناشقانلىقىنى بىلدۈرۈپ بولىدۇ. ئۇلار شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ تاردۇش قاغانلىك چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تەسىر كۈچىنى تازىلىدى. تاردۇش تۈيغۇنلارغا قېچىپ كەتكەن، كېيىنكى ئاقمۇدتىنى بىلگىلى بولمايدۇ. شىمالدىكى تۈرالار سۈي سۇلالىسىنىڭ دالالىتى بىلەن چىمەن قاغانغا تەۋە بولدى. سۈي سۇلالىسى بىلەن قۇدا - باج بولغان چىمەن قاغان قوزغىلاڭچى خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا شىمالدىكى شەرقىي تۈركلەرنىڭ زېمىنىنى پۈتۈنلەي كونترول قىلىۋالدى.

دولان ئۆلتۈرۈلۈپ، تاردۇش چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قاراپ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىۋاتقان مەزگىلدە ئاقتاغ بىلەن ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي - جەنۇبىدىكى تۈرا قەبىلىلىرى غەربىي تۈركلەرنىڭ چوڭ قوشۇنى شەرقتە يۆتكىلىپ شەرقىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن شىمالدا قوراللىق توقۇنۇشۇۋاتقان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە زۇلۇم سېلىۋاتقان غەربىي تۈرك قۇلدارلىرىغا قارشى چىقتى. ئەينى ۋاقىتتا تاردۇش شەرقتە كەتكەندە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەسلى زېمىنىدا تەسىر كۈچى ئەڭ زور بولغىنى

ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدا بارگاھ قۇرغان نىلى قاغان ئىدى. مىلادى 601 - يىلى (سۇي ۋېندىنىڭ رېنشۇ تۇنجى يىلى) «نىلى قاغان ۋە يابغۇلار ㉛ تۇرالار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى.» («سۇينامە. تۇركلەر مەققدمە قىسمى») جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىن قارىغاندا، نىلى قاغانىنى مەغلۇپ قىلغانلار جەزمەن ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىدىن بولغان سىرتاردۇشلار ئىدى. مىلادى 603 - يىلدىكى تاردۇش قاغانىنىڭ مەغلۇبىيىتىنىڭ غەربىي تۈرك خانلىقىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى. ياندۇرقى يىلى نىلى قاغانمۇ ئۆلدى. نىلى قاغانمۇ تاردۇش قاغانغا ئوخشاش قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن تۇرا قەبىلىلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەنمۇ ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆلگەنمۇ، ھازىرچە بىزگە نامەلۇم ㉜، لېكىن بىرقانچە مۇناسىۋەتتى بار بولۇشى مۇمكىن. نىلى تەرىپىدىن غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانلىقىغا نىلىنىڭ ئوغلى نىزوك قارا قاغان (چولۇق قاغان دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مىلادى 604 — 610 - يىللار) تەينىلەنگەنىدى. تاردۇشنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇنىڭ غەربىي تۈركلەردىكى تەسىرىمۇ زاۋاللىققا يۈزلەنگەنىدى. نىزوك قارا قاغان غەربىي تۈركلەرنىڭ چوڭ خاقانى بولغاندا ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان زېمىنلار يەنى تاردۇش قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان پامىرنىڭ غەرب ۋە شەرق تەرىپىدىكى كونا زېمىنلارمۇ ئۇنىڭغا تەۋە بولغانىدى. شۇڭا بۇ ۋاقىتتا ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىدىن باشقا، ئېۋىرغولنىڭ غەربىدىكى ئاقتاغ ئەتراپىدىكى تۈرالاردىن چۈبە قاتارلىقلارمۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغانىدى.

— مىلادى 605 - يىلى (سۇي يانىدىنىڭ دايى تۇنجى يىلى) نىزوك قارا قاغان ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈرالاردىن

ئىنتايىن ئېغىر باج - سېلىق يىغىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە كۆتۈلمىگەندە قوشۇن ئەۋەتىپ باج - سېلىق تاپشۇرمىغان بىر قىسىم تۇرا قەبىلىلىرىگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن قورقۇپ ئىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەرىكىتىنى قوللىنىپ سىرتاردۇشلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغانلىقىنى باھانە قىلىپ «بۇلارنىڭ باشلىقلىرىدىن يۈز نەچچە ئادەمنى قېرىپ تاشلىدى» («سۈينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»). نىزوك قاغانىنىڭ زالىملىقى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبى ۋە ئاقتاغدىكى تۇراخەلقىنىڭ غەزەپ ئوتىنى تۇتاشتۇردى، بۇلار «ئىسيان كۆتۈرۈپ، چولوق قاغانغا قارشى تۇردى.» («سۈينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە») نىزوك چۈلۇق قاغان تۇرالارنى باستۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، «تۇرالار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى» («سۈينامە. غەربىي تۇركلەر ھەققىدە قىسسە»). غەربىي تۇركلەرنىڭ خاقانى نىزوك قارا قاغانغا قارشى كۈرەش جەريانىدا، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۇرالاردىن سىرتاردۇشلار بىلەن ئاقتاغدىكى تۇرالاردىن چۈبەلەر ئالدىنقى سەپتە تۇردى. بۇلار ئىتتىپاق تۇزۇپ بىرلىكتە تۇرا قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ كۈرەش قىلدى. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە چۈبە قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقى چۈبە غالىن «جەڭدە ئىنتايىن قەيسەر بولغاچقا خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى»، «سۈينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «باتۇرلۇق نامى ئاقتاغقا پۈر كەتكەنىدى» (چۈبەمىر مەڭگۈ تېشى)؛ سىرتاردۇشلار «كۈندىن - كۈنگە كۈچەيگەن» («قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار») لىكتىن «تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە بولۇپ قالغان» («يېڭى تاڭنامە. سىرتاردۇشلار ھەققىدە قىسسە»).

قەبىلە باشلىقى ئىشبارا ئۇرۇش جەريانىدا مۇھىم رول ئويناغان، تۇرالار قوزغىلىڭىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، نەزۇك قارا قاغانىنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىقى يەمىرىلىشكە باشلىدى. قوزغىلاڭ پۈتۈنلەي مۇۋەپپەقىيەتسىز بولۇشتى. تۇرا قەبىلىسىدىن «بىر دەك چۇبە غالىنىڭ ئۇرۇش باغا قاغان قىلىپ سايلاپ، تەڭرىغان تېغىنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشتى، سىرتاردۇشلارنىڭ قەبىلە باشلىقى ئىشبارانى ئىلدىرىكىنىڭ قاغان قىلىپ ئىپار تېغىنىڭ شىمالىغا جايلاشتى.» («كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە») شۇنىڭ بىلەن تارىختىكى قاڭقىل دۆلىتىگە ئوخشاش بىر چۇبە — سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلدى. ㉝

چۇبە سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېز لىكتە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى بولۇپمۇ تىيانشاننىڭ شەرقىي ئېتىكىدىكى غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تارىلىدى. «چۇلۇق مەغلۇپ بولۇپ، مۇقان چوڭ قاغان بولدى» («ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى، تۇرالار»)؛ مۇقان «ئەترابىدىكى دۆلەتلەرنى قورقىتىپ «ئېۋىرغول، قوچۇ، كېنگىت قاتارلىق» تىيانشاننىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى دۆلەتلەر (بۇ شەھەر دۆلەتلىرى غەربىي تۈرك خانلىقىغا تەۋە ئىدى) نى «ئۆزىگە بويسۇندۇردى» («كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»). غەربىي يۇرتنىڭ ئوچ دەرۋازىسى (ئېۋىرغول، قوچۇ، پىشامشان) نىڭ ئىككىسىدە تۇرالار ئولتۇراقلاشقانىدى. مۇقان قاغان يەنە قوچۇغا دائىم تۇرۇشلۇق «ئەمەلدارلارنى ئەۋەتتى». «تېجىنەل غۇز سودىگەرلىرى ئارقىلىق، تۇرالاردىن باج ـ سېلىق يىغدى» («سۇي نامە. قوچۇ تەزكىرىسى»). ㉞ تارىخلاردا قوچۇ بىلەن ئېۋىرغوللارنىڭ مۇقان قاغانغا بەيئەت قىلغان ۋاقتى خاتىرىلەنمىگەن، ۋاقىت مىلادى 602 ـ يىلى (دايىنىڭ ئوچىنچى يىلى) تۇرالار دۇنجۇاڭ

قورۇلنغا ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى بولسا كېرەك.

چۇبە ـ سىرتاردۇش خانلىقى بىرقانچە يىللىق مۇستەھكەملىنىش باسقۇچىدىن كېيىن مىلادى 602 ـ يىلى (دائىمىك ئۇچىنچى يىلى) شەرقتە سۇي سۇلالىسىنىڭ دۇنخۇاڭ قورۇلنغا ھۇجۇم قىلدى. سۇي ياڭدى سانغۇن خىلىك شياۋسىنى ئەۋەتىپ توسۇغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. ئىھتىمال مۇقان قاغان چۇبە ـ سىرتاردۇش خانلىقىنى يېڭى قۇرۇلغان خانلىق، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ خانلىق غەرب ۋە شەرق تۈرك خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ دۈشمەن دۆلەتنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا، سۇي سۇلالىسىگە داۋاملىق ئۆچمەنلىك قىلسا پايدىسىز دەپ ھېس قىلغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا سۇي سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ غەلىبە سەۋەبچىنگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارماي. ئەكسىچە «ئەلچى ئەۋەتىپ گۇناھىنى يۇيۇپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.» سۇي ياڭدى ھەرەم ئاغىسى فېي جۇيىنى ئەلچى قىلىپ ئۇنىڭدىن «ھال سوراشقا» ئەۋەتتى. ھەمدە تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ گۇناھىنى يۇيۇشقا بۇيرۇق قىلدى. مۇقان بۇيرۇقنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قوشۇن باشلاپ تۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ قويۇن قاغانىنى مەغلۇپ قىلدى. قويۇن قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ شەرققە قاچقاندا، يەنە سۇي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ يوشۇرۇن زەربىسىگە ئۇچراپ، تاغ ـ جىلغىلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. تۇيغۇنلارنىڭ ئەسلىدىكى زېمىنلىرى «غەربتە پىڭلىنىدىكى چاڭچىك شەھىرىنىڭ غەربىدىن چۇرچاننىڭ شەرقى، تىلەۋ ئېقىنىنىڭ جەنۇبى قاتارلىق تاغنىڭ شىمالىغىچە بولغان غەربتىن شەرققىچە 4000 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالىغىچە 2000 چاقىرىم بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى سۇي سۇلالىسىگە تەۋە بولغان» (شىمالىي سۇلالىلەر

تارىخى. تۈيغۇنلار ھەققىدە قىسسە»). چۈبە ــ سىرتاردۇش خانلىقى قۇدرەتلىك تۈيغۇنلارغا قاتتىق زەربە بەرگەنلىكتىن يىراقتىكى كۆكنور ۋە غەربىي يۇرت ئەتراپلىرىدا داڭقى چىقىپ شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان دۆلەتكە ئايلاندى. قۇدرەتلىك چۈبە ــ سىرتاردۇش خانلىقى بىلەن سېلىشتۇرساق، بۇ ۋاقىتتىكى نىزۇك قارا قاغان ھۆكۈمرانلىقىدىكى غەربىي تۈرك خانلىقى ئادەتتىن تاشقىرى ئاجىزلىشىپ كەتكەنىدى. بۇرۇن ئاپا، نىلى قاغانلار ئۆتۈكەن تېغىدا قۇرغان «شىمالىي ئوردا» قوزغىلاڭچى سىرتاردۇشلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنىدى، نىزۇك قارا قاغان ئامالسىز شىمالدىكى ئوردىسىدىن غەربكە سىلجىپ 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ «ئاسىيۇلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى» گە ھازىرقى ئىلى ۋادىسى ھەم ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، «ئاسىيۇلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى» دىمۇ «ئولتۇراقلىشىش بىسىپ بولۇپ قالغان» ئىدى («سۇيىنامە. غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). بۇرۇنقى غەربىي تۈرك خاندانلىقى «شەرقتە ئوتۇكەن ئارقىلىق غەربتە ئالتۇنتاغدىن ئېشىپ كۈسەن، تۇرا، ئېۋسرغول ھەم غەربىي يۇرتتىكى غۇز ئەللىرىنى پەتىھ قىلدى.» يۇقىرىقى جايلار بۈگۈنكى كۇنلۇكتە چۈبە ــ سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنىدى. «سۇيىنامە. غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلىشىچە: نىزۇك قارا قاغان «ئىككى نەپەر كىچىك قاغان تەيىنلەپ قەبىلىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، بىرى شاش شەھىرىنىڭ شىمالىدا تۇرغان بولۇپ، ئۇ غۇز ئەللىرىنى ئىدارە قىلغان، يەنە بىرى كۈسەننىڭ شىمالىدا بولۇپ، بۇ جايىنىڭ نامى يېڭسار ئىدى». دېمەك، بۇ زېمىن كۈسەننىڭ شىمالىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان بىر پارچە يەردىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئىلگىرىكىسىگە سېلىشتۇرغاندا زور دەرىجىدە كىچىكلەپ

كەتكەندى. بۇنىڭدىن چۇبە ـ سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ غەربىي تۈرك خانلىقىغا ئېغىر زەربە بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مىلادى 90 ـ يىلى (دايىنىڭ ئالتىنچى يىلى) نىزوك قارا قاغان ئۆچكى قىسمىدا تاردۇش قاغانىنىڭ نەۋرىسى شېنىر قاغان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان، تاشقى جەھەتتە چۇبە ـ سىرتاردۇش خانلىقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغاچقا ناتىلاج ئۇرۇشنىڭ يېقىنلىرىدىن نەچچە يىل ئاتلىق ئادەمنى باشلاپ دۇنخۇاڭ قورۇلغا بېرىپ سۇي سۇلالىسىگە ئەل بولغان. ⑧ئاپا سىستېمىسىدىكى غەربىي تۈرك خانلىقى شۇنىڭ بىلەن مۇنقەرز بولغان.

ئەمدى چۇبە ـ سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئاقسۆڭىتى ھەققىدە توختىلىپ باقايلى. غەربىي تۈركلەرنىڭ شەرقىي قاغانى بوۋىسى تاردۇش ئۆلگەندىن كېيىن ئامالسىز «چۇلۇققا بەيئەت قىلغان» لىقتىن غەربىي تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلالمىغانىدى. ئۇنىڭ زېمىنى دائىرىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەڭ غەربىدىكى شاش شەھىرىگە يېقىن جايلار ئىدى. ئۇ نىزوك قارا قاغانىنى قورال كۈچى، ئارقىلىق قوغلىتىۋەتكەندىن كېيىن غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى («شەھەرلىكلەر») تەرىپىدىن غەربىي تۈركلەرنىڭ چوڭ خاقانلىقىغا تەيىنلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن غەربىي تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانىنىڭ ھوقۇقى تاردۇش خاقان ئەۋلادلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. «كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسمە» دە دېيىلىشىچە، شېرە قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن، «ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە ئالتۇنتاغقىچە، غەربتە دېڭىزغىچە يەتكەن قاش قوۋۇقىنىڭ غەربىدىكى زېمىنلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان»، شېر قاغانىڭ ئوردىسى كۈسەننىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغدا ئىدى. شېر قاغانغا قاراشلىق جايلارغا نەزەر سالساق، چۇبە ـ سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ زېمىنى ئۇنىڭ تەسەر-

رۇپـيـدا ئـىـدى. «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قـسـسـە» دە: «غەربىي تۈركلەرنىڭ شـەر قـاغانى قۇدرەت تـاپقاندا، تاردۇش ۋە چۇبەدىن ئىبارەت ئىككى قەبىلە قاغـان نامىنى قوبۇل قىلىپ ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. ئۇيغۇر قـاتارلـىق ئالتـە قەبىلە ئوتۇكەن تېغىدا بولۇپ شەرقتىكى شىبى قاغانغا تـەۋە ئىدى. ئىشبارانىڭ قـوۋملىرى ئالتۇنتاغقا جايلاشقان بـولۇپ، غەربتىكى بايغۇغا تەۋە ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدىكى نەقىلگە ئاساسلانغاندا، «شـەر قاغان قۇدرەت تاپقان» دېگىنى بىلەن كېيىنكى «يابغو» دېگەنلەرنىڭ جەزمەن شـەر قـاغانىنى كۆرسىتىدىغانلىقى شۇبھىسىزدۇر. غەربىي تۈركلەرنىڭ بـۇۋىسى ئىستەمىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى قاغان نامى «باھادىر يابغو» ئىدى، ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى كۆپىنچە قىسقارتىلىپ يابقـو دەپ ئاتالغان. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا چـۇبـە ـ سـىرتـاردۇش خانلىقى ھەققىتـەن شـەر قاغانـنـىڭ دەۋرىـدە مـەۋجـۇت ئەمـەس. ئۇنـىڭغـا تەۋە بولغان تۈرا قـەبـىلىرى شـەرقىي قاغانىنىڭ غەربىي تۈرك دۆلىتىگە تەۋە بـولغـان. بـۇنـىڭدا قىلچىمۇ گۇمان بولمىسا كېرەك. لېكـىن شـەر قاغان تەختتە توققۇز يـىل ئولتـۇرغـان (611 ـ 619) بـولـۇپ، ئۇنـىڭ چۇبە ـ سىرتاردۇش خانلىقىنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى ئالاھازەل قايسى يىلدا يۈز بەرگەن؟ بۇ مەسىلىگە ئائىت تـارىخـىي ماتېرىيال كەمچىل بولغاچقا، توغرىسىنى بىلىشكە ئامالسىزمىز. ئەمما «سۇيىنامە» قوچۇ تـەزكىرىسى» بـىزنـىڭ بـۇ مـەسىلە ئۈستىدىكى ئىزدىنىشىمىزنى بىرئاز يېپ ئۇچـى تـەمىنلەپ بېرىدۇ. «قوچۇ تەزكىرىسى» دە كۆرسىتىلىشىچە قوچۇ بېگى چـۇرۋىيـا دايىنىڭ بەشىنچى يىلى (609 ـ يىلى) سۇي سـۇلالىسـىگە بەيئەت قىلغاندا، سۇي ساڭدىنىڭ قـىزغىن كـۈتۈۋىلـىشىغـا مۇيەسسەر بولۇپ، مەلىكە خۇاروكنى شكاھىغا ئالغان. دايىنىڭ بەككىزىنچى يىلى (612 ـ يىلى) ئۆز ئىلىگە قايتىپ كەلگەن

دىن كېيىن. تۆز ئىلىدىكىلەرگە ئۇزۇن چاچلارنى كېسىپ، كىيىم - كېچەكلەرنى سېلىۋېتىپ شىمالىي دىلارنىڭ كونا ئادەتلىرىنى بىكار قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. لېكىن ئۇنىڭ «ئوتتۇرا تۆزلەڭلىكلەرنىڭكىنى قوبۇل قىلىش» توغرىسىدىكى بۇيرۇقى دەرھال ئىجرا بولمىغان، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئەينى ۋاقىتتا چۈبە - سىرتاردۇشلار خانلىقى قوچۇغا «باسقاق» ئەۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، قوچۇلۇقلار «تۇرالاردىن ئەيمىنىپ، ئادەتنى ئۆزگەرتىشكە پېتىنالمىغان.» بۇنىڭدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، ئەڭ كېچىككەندىمۇ مىلادى 612 - يىلى قىش مەزگىلىگە قەدەر بولغان ئارىلىقتا چۈبە - سىرتاردۇش خانلىقى داۋاملىق تۇرده قوچۇ دۆلىتىنىڭ مېتروپولىۇقىنى ئۇستىگە ئىلىپ كەلگەن بولۇپ، يەنىلا مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى. شېر قاغانىنىڭ چۈبە - سىرتاردۇشلارنى بۆيسۇندۇرۇشى يەنى چۈبە - سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ مۇنتەزز بولغان ۋاقتى، ئۇ غەربىي تۈركلەرنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان ئىككىنچى يىلى (612 - يىلى) دىن كېيىن بولۇشى كېرەك.

چۈبە - سىرتاردۇش خانلىقى مۇنتەزز بولغاندىن كېيىن چۈبە قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى ئاقتاغ ئەتراپىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئاۋۋال شېر قاغانغا تەۋە بولغان، كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، تۇرالار ئىلاجسىز، ئەسلى ماكانىدىن ئايرىلىپ بىر قىسمى شەرقتە كۆچۈپ، شىمالدىكى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ زېمىنىغا كۆچۈپ بارغان، يەنە بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسسىقكۆل بويىغا كۆچۈپ بارغان. ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى ئىلاجسىز شەرقتە كۆچۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بارغان. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مىلادى VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىنىڭ

ئالدى - كەيتىدە مەيلى شەرقىي تۈرك خانلىقى بولسۇن، ياكى غەربىي تۈرك خانلىقى بولسۇن ھەممىسىدە تۈرا خەلقىنىڭ تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك كۈرىشى يۈز بەرگەن. شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ چېگرىسىدىكى تۈرا خەلقىنىڭ كۈرىشى تۈركلەرنىڭ بۇلاڭچىلىقىغا ئادەتتىكىدەك ئاغانلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ قىلغان؛ سۇي سۇلالىسىگە قارشى بولغان دولان ھاكىمىيىتىنى تارمار قىلىپ، سۇي سۇلالىسىنىڭ چەمەن قاغانىنىڭ شىمالىنى كونترول قىلىش ۋەزىپىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. غەربىي تۈركلەرنىڭ چېگرىسىدىكى تۈرا خەلقىنىڭ قارشىلىق كۈرىشىدە نىزوك قارا قاغانىنىڭ غەربىي تۈرك ھاكىمىيىتى يىمىرىپ تاشلىنىپ، بىپايان زېمىنگە ئىگە بولغان ھەم سۇي سۇلالىسىگە دوست بولغان چۈبە - سىرتاردۇش خانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ئاخىرقى نەتىجىسى شۇ بولدىكى سۇي سۇلالىسى ۋە تۈركلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇش دايىق يېللىرىدا ئاساسىي جەھەتتىن توختىغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قېرىنداش مىللەتلەر تىنچ-ئەمگەك قىلىش مۇھىتىغا ئېرىشكەن؛ ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ خەلقى بىلەن تۈرا خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە بېرىش - كېلىشتىمۇ غايەت زور تۈرتكىنىڭ رول ئويناغان، شۇڭا ئۇنىڭ تارىخىدىكى ئىلغارلىق خاراكتېرىدىن گۇمانلىنىشىمۇ ھاجەتسىز.

5. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىللىرىنىڭ باشلىرىدا پارتلىغان تۈرا خەلقىنىڭ بۈيۈك قوزغىلىڭى ۋە شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

چۈبە - سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالار چەمەن خاقان سىستېمىسى

سەدىكى شەرقىي تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولدى. ئاقتاغ ۋە ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۈرا قەبىلىلىرى شەرقاغان سىستېمىسىدىكى غەربىي تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولدى. چىمەن شەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە تۈرا خەلقىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى زادىلا توختاپ قالمىدى.

مىلادى 609 - يىلى (دايىنىڭ بەشىنچى يىلى) شەرقىي تۈركلەرنىڭ چىمەن خاقانى ئۆلدى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تەختكە شىبى (609 — 619) خاقان ۋە ئىلىك (620 — 630) خاقان ۋارىسلىق قىلدى. شىبى خاقان سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئىچكىرى جايلاردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىغان، «ئىسيانچىلار كۆپىيىپ كەتكەن، ئوغرى - قاراقچىلار ھەممىلا جايلاردىن پاش كۆتۈرۈپ چىققان» («ئۇلۇغ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پاش كۆتۈرۈپ چىقىشىغا ئائىت ئىشلارغا ئىزاھ») ۋاقىتتا تەختتە ئولتۇرغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ ۋاقىتتا ھەرقايسى جايلاردا فېئودال تەپرىقىچى كۈچلەر مەيدانغا كەلگەنىدى. شىبى قاغان چىمەن خاقاندىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان سۇي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش سىياسىتىدىن ۋاز كېچىپ ھەر يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. شەنشى، سەنشى، گەنسۇ، خېبېي قاتارلىق جايلارنىڭ چەت - ياقا جايلىرىدىكى ئايماق ناھىيىلەر داۋاملىق تۈرك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئايىغ - ئاستى قىلىشىغا ئۇچرىدى. جايلاردىكى تەپرىقىچى كۈچلەرمۇ تۈركلەردىن نەپ ئېلىش ئۈچۈن ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشتى. ئېلىك خاقان تۈرك خانلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ۋەھشىي قارانىيەتچى بولغاچقا، ئۇ تەختتە ئولتۇرغان 10 نەچچە يىل ئىچىدە شىمالىي جۇڭگودىكى نەچچە يۈز مىڭلىغان ئاھالىنى تۇتقۇن قىلدى، ۋە

هەددىن ـ ھېسابسىز بايلىقلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. ھەددى ـ ھېسابسىز ئادەملەر ئۇرۇش دەستىدىن ئۆلۈپ كەتتى. ئۇ ۋاقتى سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى داۋۇدنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ جەڭ ئوبتا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن خوراشيا زېمىنىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش خام خيالىدا بولدى. چىمەن سەتچىسى سىدىكى شەرقىي تۈرك خانلىقى ئىلىك خان دەۋرىدە تازا كۈچلىنىش باسقۇچىغا يەتكەنىدى.

لېكىن شىبى قاغان ۋە ئىلىك قاغانلارنىڭ ئۇرۇشخۇمار سىياسىتى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى چەمەن قاغاندىن بۇيان پەسەيشكە يۈزلەنگەن سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتنى قايتىدىن جىددىيلەشتۈرۈپ ۋە ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى. ئۇرۇش نەتىجىسىدە تۈرا خەلقىنىڭ تۈرمۇشى ناچارلىشىپ، پەيدىنپەي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەربىي خىراجىتىنى يەنە ضىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئات، كالا، قوي، ھەتتا كۆن ـ خۇرۇم قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىپ قۇرۇقدىۋىتىلدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە ئىلىك قاغان «ھەر يىلى ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بارغاچقا، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرەلمىگەن». مالىيە مەسىلىسىنىڭ ھەل قىلىش ئۇچۇن ئۇ ۋاقتى ـ سوقتى قىلىشقا ماھىر ۋە خىيانەتچىلىك بىلەن تونۇلغان، سوغدى سودىگەرلىرىنى خانلىقنىڭ ئالۋان ـ ياساق يىغىش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ، «ھەرقايسى قەبىلىلەردىن ئېغىر باج ـ سېلىق ئالغان»، نەتىجىدە «ئىتتىنىڭ تۈكىدىن كۆپ ئەمر ـ پەرمان، قانۇن ـ نىزاملار دەستىدىن خەلق ھايات يولىدا جان تالاشتى» («قانۇنلار قامۇسى، تۈركلەر»). تۈرا خەلقى ياشاشقا ئامالسىز قالغانلىقتىن ئىلاجسىز ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزىنى كولاپ ئوزۇق ئوق قىلدى. ئۇلار تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قاتتىق يىرگىنگەچكە، دەرھال قارشىلىق كۆرسىتىشكە

تەييارلاندى.

تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى بىلەن بىرگە، تۈرك خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەربىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىدىنمۇ مەھرۇم بولدى. سۇي سۇلالىسى مۇنبەرز بولغانىدىن كېيىن مىلادى 618 - يىلى يېڭىدىن گۈللەنگەن تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلدى. قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمغا قارشىتا ئۆزىنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش سىياسىتىنى قوللاندى. مىلادى 626 - يىلى (تاڭ گاۋزۇڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى)، تاڭ تەيزۇڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن تۈركلەر گەرچە بىر مەھەل ئۇرۇش قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇبىيەتكە يېتەلمەي، ھۇجۇمى باشلىنىش بىلەنلا توسۇپ قىلىندى. تۈركلەر بۇلاڭچىلىقتىن زور پايدا ئالالىمىغانىدىن كېيىن، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كەسكىن توقۇنۇشۇش ئاشكارىلاندى، ئېلىك قاغان غۇز سودىگەرلىرى (سوغدىلار) گە ئىشىنىپ ئۆز جەمەتىدىكىلەرنى چەتكە قاقا قاچقا، بىر قىسىم كونا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. شۇڭا، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا شىبى قاغانلىقى ئوغلى سۇببە قاغان (تولۇشاد قاغان) باشچىلىقىدىكى ئۆكتىچى گۇرۇھ شەكىللەندى. بۇ ئۆكتىچى گۇرۇھ بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن ئېلىك قاغان ھەرقايسىسى ئۆز كۈچىدا، ئەلى بىلەن دىلى باشقا بولغاچقا، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا ئاستىرتىن قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىدىن ياردەم تىلىدى. تۈرك ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ پارچىلىنىشى شەرقىي تۈرك قۇۋلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى. مىلادى 627 - يىلى (تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئىجىنگۇەن تۇنجى يىلى)، موگۇل دالاسىدا تۇمۇزدا قار يېغىپ ئۇشۇك ئاپىتى يۈز بەردى. «ئوت - چۆپلەر ئۇنمەي، نەچچە مىڭ چاقا-

ورم ئارىلىقتىكى يەرلەر قۇرۇپ كەتتى»، قىشتا يەنە «قەيلىن قار يېغىپ كەتكەچكە قوي، ئاتلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىپ، خەلقلەر كۆپلەپ ئاچ قالدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 192 - جىلد، جىنگۇەننىڭ تۇنجى يىلى). مۇشۇ ئەھۋالدا يەنە ۋابا تارقىلىپ، ئاپەت تېخىمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ، خەلق «كېسەل ۋە ئاچارچىلىق دەستىدىن كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى، ئادەم ئۆلۈكلىرى دالىلاردا سايىسىڭ تېشىدەك يېتىپ كەتتى» («تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت تولۇق خاتىرىلەر» 5 - جىلد). تۇرك دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زور قالايمىقانچىلىقتا ئۇزۇندىن بۇيان يىغىلىپ قالغان ھەر خىل زىددىيەتلەر بىراقلا پارتلاپ چىقتى. تۇرك ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، موڭغۇل دالاسىغا ئاپىرىلغان خەنزۇلار ئاۋۋال ھەربىكە تىلىنىپ «ئۆزئارا شەپە بېرىشىپ يىغىلىپ، مۇھىم تاغ ئۆتكەللىرىنى ئىگىلىۋېلىشتى»، «ھەممىسى تاغقا كىرىۋېلىپ ئوغرىلىق قىلىپ، پەيلىنى بۇزۇشتى» («جىن گۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم ھۇججەتلەر» 8 - جىلد). ئەينى ۋاقىتتا تۇرك قۇلدارلىرى تەرىپىدىن قۇل قىلىنغان خەنزۇلار 100 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ ئۇلارنىڭ قارشىلىقى، شۇبھىسىزكى بىر قېتىملىق قوراللىق كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭغا ئايلىنىپ كەتكەنىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،[37] تۇرك قۇلدارلىرىغا چوڭ قۇر ئۆچمەنلىك ساقلىغان، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى شەرقىي تۇرك خانلىقىغا قارشى كەڭكۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شىمالدىن سىرتاردۇش، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، بارغۇت، توڭرا قاتارلىق 10 دىن ئارتۇق قەبىلە ئۆز ئادەملىرىگە باشچىلىق قىلىپ ئىلىككە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ «ئاقسۇڭلىنى تىكلەپ، تۇركلەردىن يۇز ئۆرىدى» («كونا تاڭنامە. جاڭ گوڭجىننىڭ تەرجىمھالى»). ئىلىك قاغان

ئالدىراپ ـ تېنەپ يوقوق شادنى 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. سىرتاردۇش، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر ئىلىكىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن مايى تېغىدا ئۇرۇش قىلىشتى. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقى بۇسات «باتۇر ۋە يۇرەكلىك، ئەقىل كۆرسىتىشكە ماھىر» بولغاچقا، 5000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن يوقوق شادنىڭ 100مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە غەلىبىسىرى«شىمالغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تەڭرىتېغىچە بېرىپ» (بۇ تاغ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتېغىنى يەنى ئىلىك قاغانىنىڭ قارارگاھى جايلاشقان ئوتۇكەن[38] تاغلىرىنى كۆرسىتىدۇ.) ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يېڭىباشتىن مەغلۇپ قىلدى، («كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»). يوقوق شاد قوشۇنىنىڭ كۆپلەپ ئوكۇشسىزلىقتا ئۇچرىشى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەيۋىسىنى تېخىمۇ ئاشۇردى. ئىلىك قاغان مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي تۇتۇق شاد ئاشنا شېرنى ئەۋەتىپ جازا يۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، سىرتاردۇشلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ «ئاتلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، قايتىپ كېتىشتى» («كونا تاڭ نامە. جاڭگوڭجېنىنىڭ تەرجىمھالى»). ئاشنا شېر قالغان ـ قۇتقان ئەسكىرىنى باشلاپ غەربتىكى قاغانبۇت شەھىرى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمسار ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) گە قېچىپ كەتتى. ئىلىك قاغان ئامالسىز ئۆزى بىلەن «ئاداۋەتتى بولغان» تولىشاد قاغان (يەنى سۇببە) غا قوشۇن باشلاپ جازا يۇرۇش قىلىشنى بۇيرۇغان بولسىمۇ، نەتىجىدە تولىشارنىڭ «قوشۇنلىرىمۇ مەغلۇپ بولۇپ، يېنىك قوراللار بىلەن قوراللانغان ئاتلىقلىرىلا ئاران قايتىپ كېلەلىدى» («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). تارىخلاردا خاتىرىلىنىشىچە، تۇرا قەبىلىسى تۈركلەرنىڭ تۆت شادىنى كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ قىلغان، ئىلىك قاغانىنىڭ ئەل قىسىملىرى پۈتۈنلەي تۇرا

قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ھالسىراپ ئارانلا جېنى قالغان ئېلىك قاغان تۇرا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن، «شىكارغا چىقىشنى باھانە قىلىپ»[39] ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چۆلۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا قېچىپ كەتتى. شىمالدىكى تۇرالاردىن سىرتاردۇش، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، بارغۇت قاتارلىق 10 دىن ئارتۇق قەبىلىلەر شەرقىي تۈرك خانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ۋاقىتتا، ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە باشلىقى يانۇننىڭ باشچىلىقىدا غەربىي تۈرك خانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى. مىلادى 622-يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ تونيابغۇ قاغانى «(شەر قاغاندىن كېيىن تۈركلەرنىڭ قاغانى بولغان) تاغىسى تەرىپىدىن ئۆلۈپ تۇرۇلدى.» غەربىي تۈركلەرنىڭ «دۆلىتى قالايمىقانلىشىپ كەتتى». ياندۇرۇقى يىلى (مىلادى 628 - يىلى) يانۇن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ سىرتاردۇشلارنىڭ 70 مىڭ ئۆتۈن ئادەم بىلەن باشچىلىق قىلىپ ئالتۇنتاغدىن ئۆتۈپ شەرققە كۆچتى.[40] ئۇ دەسلەپتە شەرقىي تۈركلەرگە ئەل بولۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن شىمالغا بارغاندىن كېيىن، تۇراقەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلىڭىنى كۆرۈپ، ئالدىملىرىنى باشلاپ قوزغىلاڭچى قوشۇنلارغا قاتناشتى. ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ قايتىپ كېلىشى شىمالدىكى تۇرا قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ ھەيۋىسىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان تۇرا قەبىلىلىرى تېزلىكتە سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ باشلىقى يانۇن باشچىلىقىدا قوزغىلاڭچىلار ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلىپ، ئۆز ئالدىغا جەڭ قىلىشتەك ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتتى. يانۇن ئۆزىنىڭ قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ، «ئېلىك قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى» ئۇنداق قىلىپ، قوزغىلاڭچى قوشۇن چۆلۈكىنىڭ شىمالىدىكى

جايلارنى پۈتۈنلەي كونترول قىلمۇالىدى.

تۇرا قەبىلىلىرى شىمالنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، يانۇبنى قاغان قىلىپ سايلىدى. يانۇن «ئاساسىنىك مۇستەھكەم ئەمەسلىكى سەۋەبىدىن قاغان بولۇشقا جۈرئەت قىلالمايمەن» تاك تەپزۇڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ بۇ ئىشنى مەلۇم قىلدى. مىلادى 629 - يىلى (جىنگۇەننىك ئۈچىنچى يىلى)، تاك تەيزۇڭ ئىلىك قاغانغا جەنۇب - شىمالدىن قىستاپ ھۇجۇم قىلىپ، شەرقىي تۈرك خانلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، سەييارە سانغۇن جياۋشۇاڭنى دەستەك - تەمتەك، ناغرا - دۇمباق، تۇغ - سوتۇق بىلەن يېقىن يول ئارقىلىق شىمالغا ئەۋەتىپ، يانۇنغا «ئىنچۇ بىلگە قاغان» دېگەن ئاتاقنى بەردى. تاك تەيزۇڭنىك يانۇنغا ئوتۇغات نامىنى بەرگەنلىكتىن سىرتاردۇش قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى تۈرالارنىك چوڭ ئىتتىپاقى مۇستەھكەملەنىدى. شۇنىك بىلەن سىرتاردۇش خانلىقىنىك قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغان. بۇ ئىلىك قاغانلىك شەرقىي تۈرك خانلىقىغا ئىنتايىن ئېغىر زەربە بولدى، «تاك سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. شىمالىي تۈركلەر ھەققىدە قىسىسە» دە ئىلىك قاغانلىك «ئالاقزادىلىقتىن ئىچىدە ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىشىنى تەلەپ قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن.

تۇرا خەلقىنىك غەلىبىلىك قوزغىلىڭى ۋە سىرتاردۇش خانلىقىنىك قۇرۇلۇشى، تۈرك ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىك ئىچكى قىسىمىدىكى زىددىيەتنى ۋە پارچىلىنىشىنى كۈچەيتكەن. تولۇشاد تۈرالار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن ئىلىك قاغان قاتتىق غەزەپلىنىپ، تولۇشادنى «قامچاپ قويۇپ، پالاقلا باستى» تولۇشاد ئەسكەر توپلاپ قارشىلىق كۆرسەتكەن ھەم تاكتەيزۇڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ قوتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا تۈرك خانلىقى دۇچ كەلگەن ۋەزىيەت خۇددى، دەيچۇ ئايمىقىنىك تۈتۈقى چاك گوڭچېن تەھلىل قىلىپ ئېيتقاندەك ئىدى:

«ئېلىك قاغان بۇلاڭچىلىقنى ئادەت قىلىۋالغ
ىدى. قەبىلىكتە ئۇچىغا چىقتى، ياخشى نىمىلىك كىشىلەر
بىلەن يېقىن بولۇپ يورۇقلىرىنى ئۆلتۈردى، يېقىن - يورۇق
لىرى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرىدى. بۇ بىرىنچى سەۋەب. باشقا
قەبىلىلەردىن توڭرا، بارغۇت، ئۇيغۇر، ئىرتاردۇش قات
قارلىق قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىنى تىكلەپ،
تۇركلەردىن يۈز ئۆرىدى، ئۇلارنىڭ قوۋملىرى ئىسيان
كۆتۈردى، بۇ ئىككىنچى سەۋەب. تولىشادتىن كۈمانلىنىپ
ئۇنىڭ ئەمىلىنى ئېلىپ تاشلىدى. ئۇنۇقشاد جازا يۈرۈش
قىلغان بولسىمۇ، ئاتلىرىدىن ئايرىلىپ ئاران قايتىپ
كېلەلىدى، يوقۇقشاد ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ ئۆزىنى
قويغۇدەك جاي تاپالمىدى. ئەسكەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن
ئوكۇشسىزلىققا ئۇچراپ مەغلۇپ بولدى. بۇ ئۈچىنچى
سەۋەب. شۇنداق (سەددىنچىنىڭ سىرتىدا دېمەكچى) ئۇشۇ
شۇك ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكتىن ئاشلىق،
يەم - خەشەكلەر ئۆكسۈپ قالدى. بۇ ئۆتىنىچى سەۋەب.
ئېلىك قاغان ئۆزىنىڭ تۇركلىرىگە ئىشەنمەي غۇزلارنى
ئىشقا قويدى. غۇزلار ئۆز ئادىتى بويىچە، يۈز ئۆرىدى،
ھەققانىيەتچى چوڭ قوشۇن يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا
ئۇلار سۇنغۇنى ئارقىغا قايتىپ ئۇردى. بۇ بەشىنچى سەۋەب.
شۇنداقلا ئۇقۇپ كېتىلگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەر كۆپ
بولغاچقا، ئۆزئارا شەپە بېرىشىپ، تاغلارنىڭ مۇھىم جايلىر
ىنى ئىگىلىۋېلىشتى ھەققانىيەتچى چوڭ قوشۇن قوۋۇقتىن
چىقىشى بىلەن تەڭ چوقۇم ماسلىشىدۇ. بۇ ئالتىنچى
سەۋەب.» (كۆتاتاڭنامە. جاڭ گوڭجىننىڭ تەرجىمھالى»)
جاڭگوڭجىن ئىلغا ئالغان ئۇركەلەرنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى
ئالتە سەۋەبنىڭ ئىچىدە ئىككىنچى، ئۈچىنچى سەۋەب پۈتۈنلەي ئۇرالار
قوزغىلىڭىغا قارىتىلغان بولۇپ، ئالتەخىل سەۋەبنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ

مۇھىم سەۋەب ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇ ئىككى خىل سەۋەبنىڭ بىرى تۇرالار قوزغىلىڭى تۈرك خانلىقىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىرى يوقۇق شاد بىلەن تۇتۇق شادلارنىڭ مەغلۇبىيىتى، تۈرك خانلىقىنىڭ قوراللىق كۈچى تۇرالارنى قەرىندىن تارمار قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، سىرتاردۇشلارنى باشچى قىلغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ قوزغىلىڭى ئەھمىيەتتە، ئەينى ۋاقىتتا تۈرك خانلىقى دۇچ كەلگەن خەتەرلىك ۋەزىيەتتىكى ئاساسلىق ئامىلغا ئايلانغانىدى.

شىمالنى ئىگىلىۋالغان تۇرا قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى پائال كۈچەيتكەنىدى. سىرتاردۇشلارنىڭ ئاقساقلىق يانۇن تونۇقا تېكىننى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنىدى. كېيىن بايىبۇرقۇ، تونۇكرا، بارغۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى شەخسەن ئۆزلىرى تاڭ سۇلالىسىگە بارغان ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. تاڭ سۇلالىسى ۋە تۇرالارنىڭ قىستىشى تەتىجىسىدە تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى جېنىنى ئېلىپ قېچىش ئۈچۈن، «بەزىلىرى سۇجۇ ئايمىقىغا بېسىپ كىرىشتى، بەزىلىرى جەنۇبقا قېچىپ تۇيغۇنلارنىڭ ئارىسىغا بېرىشنى» كۆزلىدى («كونا تاڭنامە. گوكسۈن ۋۇدانىڭ تەرجىمھالى»). يەنە بەزىلىرى ئېلىك قاغانىنىڭ كونترول‌ۇقىدىن قۇتۇلۇپ جەنۇبقا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. شەرقىي تۈرك خانلىقى گۈمران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالدى. تاڭ تەيزۇڭ بۇ ياخشى ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ شەرقىي تۈرك خانلىقىغا ئەجەللىك زەربە بېرىش نىيىتىگە كەلدى. 629 - يىلى 11 - ئايدا، يەنى جاڭ گوڭجېن كۆرسەتكەن تۈركلەر ھەققىدىكى ئالتە تۈزلۈك سەۋەبنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، لەشكىرىي پىرقىنىڭ

دىۋانبېگى لى جىك، بىكجو ئايمەقسىنىك تۇتۇۋقېپېگى لى شىجىلا زىنىك باشچىلىقىدا 100 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنىنى ئالتە تارامغا بۆلۈپ، تۇركىلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئاتلاندۇردى. تۇرك ئاقسۆڭەكلىرىدىن تولشاد قاغان ئېلىك قاغانىنىڭ يەتتەن ئادىمى كاك سۇمى قاتارلىقلاردىن تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلاپ قەيسەرلىرىنى باشلاپ تاك سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. 630 - يىلى (جىنگۇەنىڭ تۆتىنچى يىلى)، لى شىجىنىڭ قوشۇنلىرى ئېلىك قاغانىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن يۇنجوۋدا ئۇچرىشىپ، يەيداۋ (ھازىرقى كۆكخوت شەھرىنىڭ شىمالى) دا قاتتىق جەڭ قىلدى. ئېلىك قاغان مەغلۇپ بولۇپ، شىمالغا قېچىپ «قۇملۇقنىڭ ئىغزى» (كۆكخوت شەھرىنىڭ ئەتراپى بىلەن چۆللۈكنىڭ ئوتتۇرا تۇتىشىدىغان ئورنى) غا باردى. بىراق، ئۇنىسىرتا زدۇشلاردىن قورققاچقا، شىمالغا قېچىپ كېتىشكە جۇرئەت قىلالمىدى. لى جىك ئەسكەر باشلاپ ھازىرقى كۆكخوتتا ئۇنىڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ چوغاي تېغىدا قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. 3 - ئايدا ئېلىك قاغان تۇيغۇنلارغا قاچماقچى بولغان بولسىمۇ، تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇشتۇمتۇت قوغلاپ كېلىپ ئېلىكنى تېرىك قولغا چۈشۈردى. شەرقىي تۈرك خانلىقى يوقالدى.

شەرقىي تۈرك خانلىقى ئىنتايىن كەڭ زېمىنغا ئىگە كۈچلۈك گۇمان پاھالىلەرگە ئىگە بولۇۋالغان بولۇپ، ئۇي، تاك سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ ئېشىدىغان دۈشمىنىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۆكتەملىكىنى ھەمدە ئۇي، تاك سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا يەتكۈزىدىغان زور خەۋپىنى ھېچقانداق نەرسە بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن تۇرا خەلقىنىڭ قوزغىلىشى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى دەرھال يىمىرىپ تاشلىدى. تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى چۆللۈكنى ئېچىپ

كېرەك. تۇرۇپلا ئۇلارنىڭ قاغانىنى تىرىك تۇتۇپ، دۆلىتىنى يوقاتتى، يۈنىڭ تۈپكى سەۋەبى، ئاساسلىقى شىمالدىكى سىبىرتاردۇشلار قاتارلىق تۈرا خەلقىنىڭ قوزغىلىكى. ئۇلارنىڭ كونا ئۇيۇسىنى چۈۋۈپ تاشلاپ، تۈرك ھاكىمىيىتىنىڭ تاينىندىغان قوراللىق كۈچىنى يوقاتتى. ھەمدە ئۇلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىن قوغلاپ چىقاردى. قەدىمدىن بۇيان، شىمالدىكى كۆچمەن دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى شىمالىنى ئۆزلىرىنىڭ ئارقا سېپى قىلاتتى. چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا مەغلۇپ بولسا چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا پاناھلىنىپ ئارام ئېلىپ ئۆزىنى ئوڭشاپ ئۆلسەپ، يۇرسەت كۈتۈپ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقاتتى. تۈركلەرنىڭ شىمالىنى قولدىن بېرىپ قويغاندىن كېيىن، بۇنداق ئارقا سېپىدىن مەھرۇم بولۇپ قالدى، بۇ تالاي سۇلالىسىنىڭ ئۇلارنى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا يوقىتىشىغا ئۇچۇن پايدىلىق شارائىتھازىرلاپ بەردى. دېمەك، تۈرك خانلىقىنىڭ يوقىلىشىدا شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى.

ئىزاھلار:

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 164 - جىلدتا، تۇمەننىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان ۋاقتىدا ياكى يۇەندىنىڭ چېگىشىك تۇنجى يىلى (مىلادى 552 - يىلى) ئايدا دەپ قەيت قىلىنغان.

② چاۋاندىس «غەربىي تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا: «ئۇيغۇرلار ئەسلى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ... ئۇلارنىڭ قايسى ۋاقىتتا تۈركلەر تەرىپىدىن بوي سۇندۇرۇلغانلىقىنى ھەر تاۋاق ئېنىق بىكىتەلمەيمىز» دېگەنىدى. بۇ ھەقتە سېن لاجۇكمەن «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» تەھرىرلىمى» دا: «تۇمەن قۇرالارنى،

مەغلۇپ قىلىپ 50 مىڭ تۇتقۇندىن تارتۇق ئادەمنىڭ كەسكىنە ئالغان، «جۇنامە» دە بۇ ئىش داتوكىنىڭ 12 - يىلى (مىلادى 546 - يىلى) بولغان دەپ ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دىنى ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. چاۋانىس ئەپەندى بۇ ۋاقىتنىي ئەزەردىن ساقىت قىلغان» دەپ كۆرسەتكەن. چاۋانىس ئەپەندىنىڭ تەكشۈرمىگەن جايلىرى بولسىمۇ، لېكىن سېن جوگمېيەن ئەپەندى، دېگەندەك داتوكىنىڭ12 - يىلى بويۇندۇرۇلغان تۈرالارنىڭ ئىچىدە شىمالدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بولۇشى ناتايىن. ئۇيغۇرلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى سېلىنگا دەريالىرىنىڭ بويىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. داتوكىنىڭ 12 - يىلى جورجان خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرسا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۈركلەرنىڭ تەسىر كۈچى تېخى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا يېتىپ كېرمىگەن تۇرسا، قانداقسىگە ئۇيغۇرلارنى ئەل قىلدۇرالىسۇن؟ سېن جوگمېيەن ئەپەندىمۇ بۇ قاراشنى تەكشۈرمىگەندەك قىلمدۇ.

③ ماچاگشۇ ئەپەندى «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: ئىستەمى — ئېفتالىتلارنى بويسۇندۇرۇشتا ئالدى بىلەن جۇگھارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىن ئىلى ۋە تالاس دەريا ۋادىسىدىكى «ئاسىيلارنىڭ بۈرۈنقى زېمىنلىرى» دىن باشلاپ، ئاندىن غەربكە يۈرۈش قىلىپ دەسلەپ ئابدالار (Abdel)نى مەغلۇپ قىلغان. ئىككىنچى قېتىمدا ئېفتالىتلارنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى 562 - يىلى ۋە «بۇ يىلدىن كېيىنكى ئىشلار دۇر.» ئۆزى ئىزاھ بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىستەمىنىڭ ئابدال ۋە ئېفتالىتلارنى بويسۇندۇرغان ۋەقەسى ئەسلىدە سىمادىر يازغان «گربىك تارىخىنىڭ پراگمېنتلىرى» دا خاتىرىلەنگەن. فېلك چىگجۇن تەرجىمە قىلغان، چاۋانىس يازغان «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا تائىت ماتېرىيالار» دا نەقىل كېلىنغان دەيدۇ». سىمادىرنىڭ كىتابىدا، تۈركلەرنىڭ ئابدالارنى بويسۇندۇرغانلىق

ۋەقەسى ئەڭ دەسلەپتە تۈرك قاغانى (چاۋانىس تاردۇش قاغان دەپ دەلىللىگەن) نىڭ مىلادى 598 - يىلى شەرقىي رىم پادىشاھى Maurce غا يازغان خېتىدە خاتىرىلەنگەن، مەزكۇر خەتتە تۈركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن يات مىللەتلەرگە يۈرگۈزگەن ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشلىرىدا، ئاۋۋال ئابدىللارنى، كېيىن ئاۋارلارنى، ئەڭ ئاخىرىدا بارلىق ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇغانلىقى بايان قىلىنغان. مەسىلەندىر ئابدىللار (Abdel) نى «ئىپتالىتلار بولۇشى كېرەك» دەپ ئىزاھلىغان، چاۋانىس ئابدىللارنى Ararice (ئاۋارلار، يەنى جورجانلار) لاردىن بۇرۇن مەغلۇپ قىلغان، ئىپتالىتلارنى بولسا ئاۋارلاردىن كېيىن مەغلۇپ قىلغان دەپ، Abdel ئىپتالىتلار بىلەن تاردۇش قاغانىنىڭ دۆلەت خېتىدە بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ تەرتىپىگە ماس كەلمەيدۇ. بەلكى تۈرالار بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ. چاۋانىس بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويغان تۈرالار يەنى تۇمەن قاغان تۇيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن بويسۇندۇرغان، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى 50 مىڭ ئۆتۈنىدىن ئارتۇق تۈرالار ئىدى. فىلىك چېڭجۇن Abdel دېگەن سۆزنى ئۇقۇلۇشىدىن قارىغاندا، «سۇيىنامە. تۈرالار ھەققىدە، قىسقە» دە خاتىرىلەنگەن ئېتىل دەريا ستېپىك بويىغا تارقالغان «可至» (ئاتېتىز) - يەنى ئاتېتىزلار بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ. فىلىك چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ» 224 - بېتىدىكى جېرىنچى ئىزاھاتىغا قارالسۇن. سىن جوڭمىيەن Abdel نى «ئىپتالىتلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى» دەپ قارايدۇ، «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» ئىككىنچى كىتاب 669 - بەتكە قارالسۇن، قىسقىسى مەسىلەندىر Abdel نى ئىپتالىت دەپ قارىغان؛ چاۋانىس Abdel نى تۈرا دەپ قارىغان؛ فىلىك چېڭجۇن Abdel نى ئاتېتىز دەپ قارىغان؛ سىن جوڭمىيەن بولسا ئۇنداق قارىمىغان، بەلكى مەسىلەندىرنىڭ قارىشىنى ئاساس قىلغان. بۇلارغا ئاساسلانغاندا،

تارىدۇشنىڭ دۆلەت خېشىدە تىلغا ئېلىنغان Abdel نىڭ قايسى مىللەت، قايسى قەبىلە ئىكەنلىكى ھەققىدىكى تۇرلۇك قاراشلارنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولمايدۇ.

④ ⑤ چاۋانىس يازغان «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دىن نەقىل كەلتۈرۈلدى. 221 ـ 206 ـ بەتلەر.

⑥ ⑦ «غەربىي تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» 222 ـ 225 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑧ سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم، 959 ـ بەت.

⑨ دېڭ چېيەن: «سۇينامە يات قوۋملار تەزكىرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار ئۈستىدە تەكشۈرۈش» دا: «مىڭچىن تۇرغۇ-ۋۇش، قىرغىز (纥结斯)» لارنىمۇ تىلغا ئالغان. «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، بۇلار تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ نامايىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم قەبىلىلەرنىڭ نامايىرى «سۇينامە» نىڭ ئەسلى خاتىرىلىرىدە كۆرۈلمىگەچكە، باشقا كىتابلاردىن پايدىلىنىپ ئىزاھلاشقا بولمىغاچقا ئوقۇرمەنلىك تەس. نۆۋەتتە دۆلەت ئىچىدە تېنىش بەلگىسى قويۇلمىغانلىقتىن يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن دېڭ چېيەننىڭ كىتابىدىن سىرت، يەنە سېن جوڭمىيەننىڭ «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئىزاھ» («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن)، ماچاڭشۇننىڭ «تۇركلەر» ۋە «تۈرك لەقەملىرى» جۈملىدىكى كىتابچىلىق ئىدارىسى تۈزگەن تېنىش بەلگىسى قويۇلغان «سۇينامە» قاتارلىقلار بار بولۇپ، ھەر قايسىسىنىڭ تېنىش بەلگىسىنى قويۇش ئەھۋالى پۈتۈنلەي بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ، بۇ يەردە جۈملىدىن كىتابچىلىق ئىدارىسى تۈزگەن تېنىش بەلگىسى قويۇلغان «سۇينامە» دىكى تېنىش بەلگىسى قويۇش ئۇسۇلى قوبۇل قىلىنىدى.

⑩ سېن جوڭمېن «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» دا «تۇرالار نىڭ توققۇز جەمەتى تاغ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدىلا مەۋجۇت ئىدى» «توققۇز جەمەت» دېگەن بۇ نام جەنۇبىي گۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى خاتىرىلىنىشكە باشلىغان. «كونا تاڭنامە. لى جىننىڭ تەرجىمھالى» غا قارىڭ. «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇيغۇر قاتارلىق ئالتە قەبىلە ئۆتۈكەن تېغىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتىكى شېبى قاغانغا تەۋە ئىدى، كېيىن سىرتاردۇشلار گوللەنگەندە ئۇيغۇر، بايىرقۇ، ئادىز، توگرا، ئاقشىد قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا تەۋە بولدى دېيىلگەن. «تاڭنامە. سىرتاردۇشلار ھەققىدە قىسسە» دە بۇلارنى شېبى قاغانغا قاراشلىق ئالتە قەبىلە دەپ قارىغان، بۇنىڭغا ئېشىنىشكە بولىدۇ. تۇرالارنىڭ 11 قەبىلىتىنىڭ ئاساسىيسى ئۇيغۇر، بايىرقۇ، توگرا، بارغۇت، تۆلەنغۇت، ئىزگىل، ئاتبېگىز، چۇبەك، قومۇق، قۇن، قوشۇرلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاقشىدلار يوق، ئۇنىڭدا 13 ئايىماقمۇ بار. ھالبۇكى، سانى توققۇزدىن ئېشىپ كەتكەن، ئۇمۇمەن تېلىلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى ئۇنىڭ ئىچىدە كۆرسىتىلگەن، قايسىسىنىڭ توغرا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تاغ سۇلالىسىدىكىلەر ئەمەلىي بىر نەرسە دېمىگەن. ھازىر ئۇلارنى ئېنىق ئايرىپ چىقىش تەسرەك «ئادالەتلىك ئۇلۇغ دۇنيا خاتىرىسى» دا كۆرسىتىلگەن توققۇز جەمەت «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە سەككىز يا كى توققۇز دەپ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئاخىرقى دېكى ئىككىسىنىڭ نامى ئايوس بىلەن ئاۋارىس ئىدى. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە يەنە «يۇ ئىككى جەمەت تېمە تباۋ يەلىيىرمىدىن كېيىن، يەتتە جەمەت بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىنمىشقا باشلىدى، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدىكى توققۇز جەمەتنىڭ ئىچىدە، ئەمەس» دېيىلگەن. ⑪ فېڭچېگجون «ئۇرگەن» لوجوئلىنىڭ تولۇقلىغان «غەربىي

يۇرتىنىڭ يەر - جاي ناملىرى» جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1980 - يىللىق تولۇقلانغان ئىككىنچى نەشرى 43 - بەتكە قارالسۇن.

⑫ «غەربىي يۇرتۇمنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» 9 - جىلد.

⑬ دېلىچىيەن «سۇينامە. يات قوۋملار تەزكىرىسىدىكى جۇڭ-راپىيىلىك مەلۇماتلار ئۈستىدە تەكشۈرۈش».

«كىتابلار جەۋھىرى» 996 - جىلدتا مۇنداق دېيىلگەن: «ۋەزىرلەرنىڭ تەكشۈرۈشىچە: خاندانلىقلارنىڭ تارىخنامىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان تۈرالارنىڭ ئومۇمىي سانى مۇنداق كۆرسىتىلگەن: ئۇيغۇرغولنىڭغەربىي، كىنگىتنىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغنىڭ ئەتراپىدا چۈبە، ئوغۇز، خاككاس قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭدىكى چۈبە (契弊) يەنى 契秘 (چۈبە) دەپ، ئوغۇز (护乌) يەنى 纥乌 (ئۇي-غۇر) دەپ ۋە كېيىن 鹘回 (ئۇيغۇر) دەپ ئاتالغان» «ۋە-زىرلەرنىڭ تەكشۈرۈشىچە» دېگەن سۆزدىن كېيىنكىلىرى، تاڭ سۇلا-لىسىنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ مەكتۇپلىرىدىكى سۆزلەر بولۇپ، بۇنىڭدىن ئوغۇز (护乌) لارنىڭ يەنى ئۇيغۇر (纥乌) ۋە 鹘回 (ئۇي-غۇر) لار ئىكەنلىكىنى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوردا تارىخچى-لىرى تەرىپىدىن پەرقلەندۈرۈلۈپ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

⑭ «جاڭشۇجى ئەسەرلىرى توپلىمى» 66 - جىلد، بۇ ۋەقە «كونا تاڭنامە. ۋالاڤاڭيېنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلەنمە-گەن. «يېڭى تاڭنامە. ۋالاڤاڭيېنىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «يەنمىيەنلەرنىڭ ئۇچ قەبىلىسىنىڭ 100 مىڭ ئەسكىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يېتىپ كەلدى، ۋالاڤاڭيې ئىستىقبۇل بويىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ ئۇرۇش قىلدى. ..... يەنى ئاتالمىش قوشۇنلارنى بۆلەكلەرگە بۆلۈپ، يەنمىيەنلەرگە ھۇجۇم قىلدى، ئۇلار دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ ئاتلىق ئەسكەرلەرنى يوللارغا بۆلۈپ يەنمىيەنلەرگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، ھەممىسى تارمار

بولدی، ئۇيغۇر (鸪鹆) ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قېچىپ كەتتى».
ۋاقفاكىيى بىلەن ئۇرۇش قىلىغانلار غەربىي تۈركلەرنىڭ ئۇچ قەبىلىسىدىكى يەنمىيەنلەر بولۇپ، ئۇيغۇر (鸪鹆) مىللىتى نامى ئەمەس، يەنمىيەنلەرنىڭ ھەربىي قوماندانىدۇر. «جاڭشۇجى ئەسەرلىرى توپلىمى» دا باشقىچە يېزىلغان.

⑮ ئاقتاغدىكى تۇرا قەبىلىلىرىدىن چۈبە قەبىلىسىدىن باشقىلىرى ئۈستىدە توختالماسلىقىمىزدىكى سەۋەب، تارىخىي كىتابلاردا ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئىزدەپ تېپىشقا بولمايدۇ. مەن قەبىلىلەر ئارا قوشۇۋىلىشنى بولۇپمۇ، كىچىكرەك تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ چوڭراق تۇرا قەبىلىلىرىگە قوشۇلۇپ كېتىشىنى، بەلكىم بىر مۇھىم سەۋەب دەپ قارايمەن. چۈبەلەر ئاقتاغدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ قەبىلىلەردىن بىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئاقسۇغا چۈبە غالىب ئۇيغۇش باغا قاغانلىققا سايلانغان. شىمالدىكى يايلاق كۆچمەنلىرىنىڭ ئاقسۇغا للىرىنىڭ باتۇرلۇق ناملىرى كۆپىنچە، جەمەت ئادەتلىرى بويىچە ئاتىلاتتى، چۈبە - سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدە ئاقتاغدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى، چۈبە قەبىلىسىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇشى، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ ناملىرىنى چۈبەگە ئۆزگەرتكەن بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى دەل چۈبە - سىرتاردۇش خانلىقىدىن كېيىن، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى تارىختىن يوقالغان، تارىخلاردا پەقەت چۈبەنىلا ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

⑯ دىنخۇيچەن «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇر قاتارلىق ئەلىلەرنىڭ قىسىملىرىدە خاتىرىلەنگەن جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار ئۇستىدە تەكشۈرۈش».

⑰ سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار تىزىپلىمى» 2 - قىسىم 872 - بەت.

⑱ ل. پوتاپوۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى): «جەنۇبىي ئالتايلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ئوچېرك» (جۇڭگو ئىجتىمائىي

پەللەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتوتى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان، «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر توپلىمى» غا بېسىلغان) نامىلىق ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «ھازىرقى جەنۇبىي ئالتايلىقلارنىڭ ئاربىسىدا ئەڭ كەڭ قوللىنىلىدىغان مىللەت نامى «تۈرا» ـ تۈلۈس ۋە قىپچاق، جەنۇبىي ئالتايلىقلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ مىللەت نامىنىڭ ھەممىسى «تۈرا» (铁勒) دېگەن ئىككى خەتنى ئاساس قىلغان. مەسىلەن، تېلەڭغىت، تۈلۈس، تۈلەڭغوت قاتارلىقلار». بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ئالتايلىقلارنىڭ سۆيۈ، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۈرالار بىلەن مەلۇم ئېتنىكىلىق مۇناسىۋىتى بار. سىرتاردۇشلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە شىمالغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ئالتاي رايونىدا يەنىلا تۈرغۇنلىغان تۈرالار قېپقالغان بولۇشى مۇمكىن، ئۇلار ئېھتىمال ھازىرقى تۈرا نامىنى مىللەت نامى قىلغان جەنۇبىي ئالتايلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى بولۇشى مۇمكىن.

⑲ قېنىڭ چېگجۇن تۈزگەن، لوجۇنلىنىڭ تولۇقلاپ تۈزەتكەن «ئەزىمى يۈرتتىكى يەر ـ جاي ناملىرى» 26 ـ بەت.

⑳ دىڭ چېن: «سۇيىنامە» يات قوۋملار تەزكىرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار، ئوستىندە تەكشۈرۈش».

㉑ ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، خەلق نەشرىياتى 1957 ـ يىلى نەشرى 157 ـ بەت.

㉒ ئوناگاۋا خېدىمى (ياپونىيە): «تۈرالار توغرىسىدا مۇلاھىزە».

㉓ ۋ. تومسون شىنگىلىڭ تېغى دەپ قارايدۇ، ۋ. تومسون يازغان، خەنرولىن تەرجىمە قىلغان «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارغا مۇقەددىمە»، «يۈيگۇر يېزىم ئايلىق مەجمۇئەسى» Ⅶ توم 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ سانلىرىغا ماقالىنى.

㉔ مىن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا دائىر مالىيرنىيالىلار

توپلىمى» 2 — قىسىم 882 — بەت.

㉕ ماچاكشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» 26 — بەت.

㉖ سېن جوكمەين «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دېگەن «دايې يەللىرىدا چۈلۈق قاغان تۇرا قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال — مۈلكىنى بۇلاپ — تالىدى. ئۇلارغا ئىداۋەت ساقلاپ، قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن نەچچە يۈز كىشىنى يىغىپ، ھەممىسىنىڭ كالىسىنى ئالدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يەنىي بارغۇت، توكرا، بايىرقۇ، بۇلاغلار بىراقلا قوزغىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزلىرىنى ئېركىن دەپ ئاتىدى» دېگەنگە ئىزاھ بېرىپ مۇنداق دېگەن: «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا «تۇرا دەۋرىياسىنىڭ شىمالىدا بارغۇت، توكرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، بۇلاغ قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئامى ئېركىن ئىدى، دېگىنىدەك ئەزەلدىنلا ئۇلار ئېركىن دەپ ئاتالغان دېگەنلىك بولۇپ، بۇ قىسسەدىكى بايانداتىسيان كۆتۈرۈگەنلىدىن كېيىن ئاندىن ئېركىن دەپ ئاتالغان دېيىلىپ بۇرۇنقى تارىخلاردىكى ئەسلى مەنبەسىنى يوقىتىپ قويغان» «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى «نامى ئېركىن ئىدى» دېگەنىنىڭ ھەققەتەن ئېنىقسىز بىرى بار. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «كونا تاڭنامە. جاڭگۇجېنىنىڭ تەرجىمھالى»، «يېڭى تاڭنامە» لەردىكى «ئۇزلىرىنى ئېركىن دەپ ئاتىدى» دېگەنلەر ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قالماستىن، يەلكى «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» نى ئىسپاتلاش رولىغا ئىگە. ماچاكشۇ «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» دا مۇنداق دەيدۇ: «شىمىي چۈلۈق، ئىلمىكتىن ئىبارەت ئۇچ قاغانلىق دەۋرى (609 — 630 — يىللار) دا شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا روشەنكى، ئىلگىرىكى خانلىقلارىنىڭكىگە ئوخشاشمايدىغان بىر قانچە ئالاھىدە پەرقلىق تەرەپلەر بار ئىدى. ئىككىنچىدىن، سىياسىي تەشكىل جەھەتلەردىكى ئىسپاتدىسى شۇكى، قەيرىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىدىنبۇ ئېركىن، ئىلتەبىرەر دېگەن ئىككى ئامىلنى ئاملىرىغا ئېرىشكەنىدى، مەسىلەن، 605 — يىللىدىن بۇيان تۇرا دەۋرىياسى ۋاداسسىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قەبىلە

ئاقساقاللىرى ئېركىن دەپ ئاتالغاندىن سىرت، يەنىلا ئېلىتەبىر دەپمۇ ئاتالغانىدى»، ماچاڭشۇ ئەپەندى بۇنى تۈرك ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ يەنى «تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تۈرالارنىڭ ئارىسىدىكى بەگلەرنى كۆپەيتكەن» لىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارايدۇ، ماچاڭشۇ ئەپەندىنىڭ بۇ مۇلاھىزىسى بىلەن ئۇ ئۇزۇن (مەزكۇر كىتابنىڭ 40 - بېتىگە قارالسۇن) نەقىل ئالغان ماتېرىياللار زىت كېلىپ قالىدۇ، چۈنكى ئۇزۇن نەقىل ئالغان ماتېرىياللاردىن باشقا «سۇيى نامە» تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دېگەن «نامى ئېركىن» دېگەنىدە تېخىمۇ ئېنىق بولمايلا قالماي، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىدە چۈشىنىشلىك ھالدا بىزگە تېلىلارنىڭ «ئېركىن»، «ئېلىتەبىر» دېگەن نامىلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ تۈركلەرگە قارشى كۈرەش جەريانىدا ئۇزۇلۇرنىگە بەرگەن نام ئىكەنلىكىنى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەلۋەتتە بۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولمايدۇ. بۇ ۋاقىتتا تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپى، يەنى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى تۈرالارنىڭ ئارىسىدىكى بەگلەرنى كۆپەيتكەنىدى.

㉗ مىلادى 581 - يىلىدىكى خانلىق تەختىگە قارشىلىق قىلىش ماجىراسى تۈرك ھۆكۈمرانلار كۈرۈھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنۈشىنى روشەنلەشتۈرۈۋەتكەن. ئەمما دەرھاللا جەددىي بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقارمىغان. تۈرك خانلىقىنىڭ رەسمىي غەرب، شەرق تېكىگە بۆلۈنگەن ۋاقتى، مىلادى 583 - يىلى (كەيخۇاڭنىڭ ئۇچىنچى يىلى) بولۇپ نۇزار (شتۇ) ئاپانىڭ شىمالىدىكى ئۇزۇبىسغا ھۇجۇم قىلىپ ئاپا قاغانىنىڭ ئانىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن، تاردۇش قوشۇنلىرى بىلەن ئاپا قاغانىنىڭ زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشقا يارىدەملەشكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئېككى گۈرۈھنىڭ ئەسكەرلىرى داۋاملىق توقۇنۇشۇپ بىرەر كۈنمۇ تىنچ ئۆتمىگەن.

㉘ بارغۇت، توڭرا قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىدا كۆتۈرگەن «ئىسيانلىرى» ھەققىدە دەسلەپتە «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە

قىسمە» دە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، سۇي ۋېندىنىڭ يارلىقىدا توگىرا (罗仑乐) لار «罗柬纥» (توگرا) دەپ يېزىلغان. بۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى تۈركلەر ھەققىدە قىسمە» دىكى «پەغپۇر (سۇي ۋېندى) قاتتىق غەزەپلىنىپ، يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دېدى: ..... ئىشبارا جۇپەنگە يۈزۈش قىلىپتۇ، ئۇنىڭ قىلمىشىنى ئىچىدىكى بارغۇت، توگرالار ئېسىپ كۆتۈرمەكچى بولۇپ ۋېتىپتۇ» دېيىلگەن. ئىشبارا جۇپەنگە كەيخۇائىنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 582 - يىلى) ئېسىپ كىرگەن، سۇي ۋېندى كەيخۇائىنىڭ ئۈچىنچى يىلى يارلىق چۈشۈرگەنىدى. «سۇينامە» جاڭسۇڭشىنىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «كەيخۇائىنىڭ ئىككىنچى يىلى، نۇۋار (ئىشبارا) 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن لەنجۇغا باستۇرۇپ كىرىپ، جۇپەنىدە داشى چاڭروينىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ داۋاملىق جەنۇبقا بېسىپ كىرمەكچى بولغان،... دەل بۇ ۋاقىتتا جاڭسۇڭشىڭ رامخانغا دەپ يالغاندىن ئىشبارا «تۇرا قاتارلىقلار ئېسىپ كۆتۈرۈپ، ئوردىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ئىشبارا قورقۇپ كېتىپ، دەرھال ئەسكەرلىرىنى «سەددىچىندىن قايتۇرۇپ كەتتى» بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «سۇينامە» تۈركلەر ھەققىدە قىسمە» دە دېيىلگەن بارغۇت، توگرالارنىڭ «ئېسىپ كۆتۈرمەكچى بولغان» لىقى بىلەن «جاڭسۇڭشىڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى «تۇرا قاتارلىقلار ئېسىپ كۆتۈرمەكچى» دېگىنى ئەمەلىيەتتە بىر ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شىمالدىكى تۈرالارنىڭ ئارىسىدا «孤涑»، «罗柬纥» قەبىلىسىدىن يوق. بۇ ئىككى قەبىلە بارغۇت (骨仆)، توگرا (罗同) نىڭ خاتا يېزىلىشى قېلىشى بولىدىكەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر ھەققىدە قىسمە» دە ئاساسلانغاندا، «罗柬纥» (توگرا) لار «罗纥东» (توگرا) دەپ يېزىلىشى كېرەك ئىدى.

⑳ «جاك سۇكشىنىك تەرجىمىھالى» دىكى «تۇرا قاتارلىقلار نىڭ كۆتۈرۈپ، تۇردىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ» دېگەن سۆزنى «سۇينامە. تۇركىلەر ھەققىدە قىسسە» دەپ خاتىرىلەپ، يەرلىقدىكى «تۇرا قاتارلىقلار نىڭ كۆتۈرمەكچى» دېگەن سۆز بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئەمەلىيەتتە تۇنۇر (ۋەقە بولۇپ، يالغان بولماسلىقى كېرەك: ئېھتىمال «تۇردىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ» دېگەن سۆزلەر يالغان بولۇشى مۇمكىن. «جاك سۇكشىنىك تەرجىمىھالى» دىكى ئىككى جۈملە سۆزگە «يالغان» دېگەن سۆز كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، باشقىلار خاتا ھالدا، «تۇرا قاتارلىقلار نىڭ كۆتۈرمەكچى» دېگەن سۆزنىمۇ يالغان دەپ چۈشىنىپ قالغان.

㉚ سېن جوڭمېن «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئىزاھ» («تۇرك تارىخىغا دائىر ماخبىرىيالار توپلىمى» نىڭ 2 - قىسمىغا كىرىشلىغان) دا «سۇينامە. جاك سۇكشىنىك تەرجىمىھالى» دا «薛» (قۇشۇر) خاتا يېزىلىپ قالغان، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 22 - جىلدى بىلەن «سۇينامە. تۇركىلەر ھەققىدە قىسسە» دە «薛» (قۇشۇر) دەپ يېزىلغان. 薛 بىلەن 斛 نىڭ قەدىمكى شەكلىدە ھېچقانداق پەرق يوق» دەيدۇ. يۇڭ كلى ھەققىدە سېن جوڭمېن «ئەپەندى» «بەگ» نى بۇللاغ - (罗覆) نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى» دەپ قارايدۇ. يەنە بىر چاۋالىمۇ «غەربىي تۈركلەر نىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلار» دا مۇنداق دەيدۇ: «بۇيانىڭ «سۇينامە. جاك سۇكشىنىك تەرجىمىھالى» نى كۆزدە تۇتىدۇ» دېگەن قوشۇر (薛) بىلەن ئاپا (阿跋)، «بېگى تاكىنامە» دېگەن قوشۇر (薛角) لار بىلەن ئاتىمىز (阿跌) لار بولۇشى كېرەك. يۇركلى (具伏利) لەرنىڭ قايسى تۈرۈكلىكتە ئىكەنلىكىنى تەپسىلىي دەلىللەشكە بولمايدۇ. يەنە بىر سېن جوڭمېن ئەپەندى بىلەن چاۋانىڭ كۆز قارىشى خاتا بولۇپ قالمىدى.

㉛ بۇ پاشتىكى ۋە ئاخىرىدىكىسى نەقىللەردىن قارىغاندا نىلى قاغانىمىك قارىمىقىدىكى يابغۇ يولۇشى كېرەك بەزىلەر تاردۇش قاغانىمىك كېيىنكى ئەۋلادى بولغان، تۇن يابغۇ دەپ قارايدۇ، بەلكىم بۇ خاتا بولسا كېرەك.

㉜ ماچاڭشۇ «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» دا مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ۋاقىتتا نىلى قاغان تۇرا قەبىلىلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۇلتۇرۇلگەن، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان قاغان نىزوك قارا قاغان». بۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «605 - يىلى غەربىي ئۈركلەرنىڭ چۇلۇق قاغان (يەنى نىزوك قارا قاغانىنى كۆزىتىدۇ) نى ئاتىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن قوشۇن باشلاپ بىرىلە تۇرالارغا ھۇجۇم قىلغان». نىلى قاغان تۇرالارنىڭ قولىدا ئۆلۈپ ئۇرۇلگەندەك قىلىدۇ. «سۇينامە» غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نى تەكشۈرسەك «تالاچ چۇلۇق تەرىپىدىن تېرىك تۇتۇلغاندىن كېيىن ياكسۇ تېكىنىنىڭ ئوغلىنى تەختكە چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئىلىكە نىلى قاغان قىلغان. ئۇ ئۆلگەندە، ئوغلى تارمان تەختكە چىقىپ ئۆزىنى نىزوك قارا قاغان دەپ ئاتىغان» بۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غەربىي تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكىسى بىلەن ئوخشاپ شايدۇ. «يېڭى تاڭنامە» تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دىكىسىدىن ئازراق پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭدا «تاردۇش قاغان قىاچقاندا، نىلى قاغان مەغلۇپ بولۇپ ئۆلدى. ئوغلى تارمان تەختكە چىقىپ ئۆزىنى نىزوك قارا قاغان دەپ ئاتىدى» دېيىلگەن. چىياۋانىس «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» بىلەن بىرگە ھېيەتنىڭ غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارغا تولۇقلىما ۋە ئۆزىتىش» دە «سۇينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى يابغۇلارغا ھۇرمەت قىلغان بولسىمۇ، نىلى قاغانىنىڭ ئۆلۈش سەۋەبىنى تىلغا ئالمىغان. ماچاڭشۇ ئېيىقىدىنىڭ نېمىسىگە ئاساسەن شۇنداق دېگەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

㉝ قاڭگىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى قىيوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ

ھەربىر كۆچمەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى ئاپسورغور بىلەن چوڭچى «ئىككىسى ھەمكارلىشىپ قەبىلىلەرنى بۆلۈپ ئىدارە قىلغان، ئاپورغور شىمالدا، چوڭچى جەنۇبتا تۇرغان.» ئاپورغور «ئۆزىنى كۆل بىلگە دەپ ئاتىغان، ۋېي خانلىقىدىكىلەر ئۇنىڭغا تەڭرىقۇت دەپ ئاتىغان، چوڭچى ئۆزىنى كۆنىبەگ دەپ ئاتىغان. ۋېي خانلىقىدىكىلەر نائىب دەپ ئاتىغان» («ۋېينامە. قاغىلار ھەققىدە قىسسە») چۈبەلەر بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ قوزغىلىڭى مۇڭۇپىيەتىيەت قازانغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ قەبىلىلەرنى بۆلۈپ ئىدارە قىلغان. چۈبەلەر جەنۇبقا ئورۇنلاشقان، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى «ئۇلۇغ قاغان» دەپ ئاتالغان، سىرتاردۇشلار جەنۇبقا ئورۇنلاشقان، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى «كىچىك قاغان» دەپ ئاتالغان، چۈبە ـ سىرتاردۇش خانلىقىمۇ خۇددى قاغىل دۆلىتىگە ئوخشاش ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى تەشكىل بولۇپ، ھىنىڭى ھەتتىدىكى دۆلەت ئەمەس ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىككىسىنىڭ ئوخشاشلىق تەرەپلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(34) دايىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا فېيجۇي تەرىپىدىن تامامىلانغان «غەربىي يۈرتنىڭ جۇغرافىيىلىنىڭ ئەھۋالىدىن خاتىرىلەر» دە دۇنخۇاڭدىن غەربىي كۆلگە بارىدىغان ئۈچ يول بار دېيىلگەن: شىمالىي يول ئېۋدىرغولدىن، ئوتتۇرا يول قوچۇدىن، جەنۇبىي يول پىشامشاندىن باشلىنىدۇ، «ئېۋدىرغول، قوچۇ، پىشامشان غەربىي يۈرتنىڭ دەرۋازىسى ھېسابلىنىدۇ». ئېۋدىرغولدا تۆدۈن شاد بار، ماچاڭشۇ «تۇركلەر ۋە تۇرك خانلىقى» دا: چۈبە قەبىلىسى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان دەپ كۆرسەتكەن. ئېۋدىرغولدىكى تۇدۇنلىك تۇركلەر ياكى تۇرالار تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان ياكى قىلىنىمغانلىقىنى تونغرىسىدا، تارىخلاردا ئېنىق بىر نەرسە يوق. خۇسەنشېك «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» نىڭ 181 ـ جىلدىتىدا سۈي يادىنىڭ دايى بەشىنچى يىلىدىكى يارلىقىغا ئاساسەن بېرىنچ مۇندا دېگەن: «تۆدۈن شاد

تۈركلەر تەرىپىدىن قۇيۇلغان بولۇپ، ئېۋىرغولنى ساقلايتتى.

㉟ چاۋانىس «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت مەنبەلەر» 20 - بەت.

㊱ «سۇينامە. پەنزىنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، لىزوك قارا قاغان دايىنىڭ ئالتىنچى يىلى (مىلادى 610 - يىلى) «سۇي سۇلالىسىگە كېلىپ ئەل بولغان». يەنە «سۇينامە. ياڭدى ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، ئۇ دايىنىڭ يەتتىنچى يىلى (مىلادى 611 - يىلى) ئوردىغا كېلىپ ياڭدى بىلەن كۆرۈشكەنىدى، لىزوك قارا قاغانىنىڭ سۇي سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىق ھەققىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشنى، قاملاشمىغان ماقالەم «غەربىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى تارىخىغا ئائىت بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا» دىن كۆرۈڭ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 - يىللىق 3 - سان.

㊲ «كونا تاڭنامە. ئاشنا شېرنىڭ تەرجىمھالى» دا: چۆلاۋكنىڭ شىمالىدىكى سىرتاردۇشلار، ئۇيغۇرلار قوزغىلىڭى ۋۇدىنىڭ تۇڭ-قۇزىنچى يىلى (مىلادى 626 - يىلى) يۈز بەرگەن دېيىلگەن؛ «يېڭى تاڭنامە. ئاشنا شېرنىڭ تەرجىمھالى»، «كونا تاڭنامە. تۈركلەر. ھەققىدە قىسسە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» قاتارلىق كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى جەنگاۋەنلىك توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 627 - يىلى) يۈز بەرگەن دېيىلگەن. بۇ يەردە «يېڭى تاڭنامە» قاتارلىقلاردىكىلەرى ئاساس قىلىنىدى.

㊳ ئۆتۈكەن تېغىنىڭ يىلانە تېغىرى تېنىغى دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە سېن جوڭمەنىڭ «تاشقى موڭغۇلدىكى ئۆتۈكەن تېغى ھەققىدە مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسىغا قارالسۇن، «تارىخ، تىل، تەتقىقات يۇرتىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى» 8 - توم 2 - قىسىمغا بېسىلغان.

(69) «كونا تاكنامه» تيۈركلىرىدە مەقەددە قىسسەسى دەپ جىنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى ئېلىك «قوشۇنلىرىمىزنىڭ قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇنىڭغا ھوجۇم قىلىپ، ئوجۇق تايمەقا باستۇرۇپ كىرىشىدىن قورقۇپ، ئۇزىنىڭ شىكار قىلىدىغانلىرى قاتارلىق پۈتۈن قىلغانلىرىنى ئەمەلىيەتتە ئۇرۇش قىلمىشقا تەييارلانغانىدى» دېيىلگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، ئېلىكنىڭ چەتئۇيغا بېسىپ كىرىشى ئايلاسلىق تۇراقسىزلىقتىن قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقىدىن بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ـ ئېلىك قاغان يۈقوق شادتىن ئايىرىلغان، تۇتۇقشاد ھەم تولشاد قوشۇن باشلاپ يۇرۇش قىلىپ چىقىپ كەتكەن بولغاچقا، ئېلىك ئۆزىنى قوغداپ قالالمىغان ئەھۋالدا، قانداقلارچە چەتئۇيغا قوشۇن باشلاپ بېرىپ تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى توسۇپ يالىسۇن؟

(70) «ئەلنى ئىدارە قىلمىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇپ كەلەر» دە يانۇن جىنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى شەرققە كۆچكەن دېيىلگەن سلماگۇاڭ «غەيرىي ئىشلار» دا توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «كونا تاكنامە» تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە «جىنگۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى يابغۇ قاغان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئېلى قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكتىن ئۇچۇن، يانۇن ئېلىك قاغانغا بەيئەت قىلمىشقا مەجبۇر بولدى» دېيىلگەن. «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، جىنگۈەننىڭ تۇنجى يىلى سىرتاردۇشلار ئېلىك قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، يۇقوق شادنى مەغلۇپ قىلغانىدى، «تۇنداقتا قانداق قىلىپ ئىككىنچى يىلى ئېلىك قاغانغا بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان بولۇن؟» سىرتاردۇشلار سوي سۇلالىسى دەۋرىدە ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقانىدى، تاك سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى يىلىنىڭ باشلىرى (618 ـ يىلى) دا، سىرتاردۇشلار ئىلگىرىكى شىمالدا، پەيدا بولغان «قانۇنلار» قامۇسى «سىرتاردۇشلار» دا «ھەر يىلىشچە ئۇلارنىڭ «قەبىلىلىرى بۆلۈنۈپ، كەتكەن» ئۇلارنىڭ قىسمى «شەرقىي قاغانغا تەۋە»، غەربىي قىسمى «يابغۇغا تەۋە» ئىدى،

روشەنلىكى، بۇ قەبىلە تەۋى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئالدىنقى چۈرۈن تىكلىكە بولۇنۇپ، ئۇلۇغ ئاقلاشقانلىقى، «يېڭى تاڭنامە». تۈرك لەر «ھەققىدە قىسسە»نىڭ «ئىلىنچىسى» دە: «ئىلىنىڭ كەختكە چىققاندا، تىككەنچى تىمىشنى تاردۇشلارغا شاد قىلدى» دېيىلگەن. ئىلىك ۋۇدىنىڭ تۆتىنچى يىلى (621 - يىلى) كەختكە چىققانىدى، بۇ تاردۇش شاد باشقۇرغان سەرتاردۇشلار، شۇبھىسىزكى شىمالدىكى سەرتاردۇشلار ئىدى. ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يانۇن ئىلىك باشقۇرۇشىدىكى سەرتاردۇشلار يەنىلا غەربىي تۈرك خانلىقى ئىلىك ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغانىدى؛ سىما گۇاڭ سەرتاردۇشلارنىڭ سۇي دۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىلا «بۇلۇنۇپ كەتكەن» لىكىنى چۈشەنمەي، مۇشۇنداق گۇمانغا بولغانلىق بولۇشى مۇمكىن. تۇنيابغۇ قاغانىنىڭ ئۇلۇغ يېشى تۇغچى يىلى، تۇغچى ئىككى خىل قاراش بار، بىرى جېنگۇەنىڭ تۇغچى يىلى بولۇپ، «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 924 - جىلد تىنداخاتىرىلەنگەن، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «تەيزۇنىڭ جېنگۇەن تۇنجى يىلى تونيابغۇ تاغىسى تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلدى، پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا ھازا تۇتتى. ئۇنىڭ دەرتر - چىراغ ئىسىملىرىغا ئاتاپ يىپەك بۇيۇملارنى تەۋەككەن بولسۇن، ئۇنىڭ ئىلىنە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەچكە، بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى». يەنە بىرى، «يېڭى تاڭنامە». سەرتاردۇشلار «ھەققىدە خىسسە» دە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «جېنگۇەنىڭ تىككىنچى يىلى تونيابغۇ قاغان ئۇلگەندە، ئۇنىڭ ئىلىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى، ئىشبارانىڭ نەۋرىسى يانۇن 70 مىڭ ئۆيلۈك ئادىمىنى باشلاپ، ئىلىك قاغانغا ئەل بولدى. كېيىن تۈركلەر زەئىپلەشكەندە، يانۇن ئىلىك قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى». ئىككى خىل قاراشقا ئائىت بايانداكى مەزمۇنلارنى ئومۇملاشتۇرساق، تونيابغۇ قاغان جېنگۇەنىڭ تۇنجى يىلى ئۇلگەنىدى. «سەرتاردۇشلار ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلگەن «جېنگۇەنىڭ ئىككى

كىنچى يىلى، تونيابغۇ قاغان تۆلگەندىن كېيىنكى غەربىي تۈرك-لەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى قالايمىقانچىلىق بىلەن يانۇن قەبىلە-لىرىنى باشلاپ شەرققە قايتقان يىلى ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسلان-غاندا، شىمالدىكى سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ جېنگۇەنىنىڭ تۇنۇ-جى يىلىدىكى قوزغىلىڭى بىلەن جېنگۇەنىنىڭ ئىككىنچى يىلىدىكى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ جېنگۇەنىنىڭ ئىككىنچى يىلىدىكى شەرققە قايتىشىنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلىگەنلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. چاۋانىس «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا مۇنداق دەيدۇ: «يېڭى تاڭنامە، سىرتاردۇشلار ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلگەن تونيابغۇ ئۆلگەن جېن-گۇەنىنىڭ ئىككىنچى يىلى بىلەن «مېھمر - شەپقەتلىك بۇددا ئىبا-دەتخانىسى تەزكىرىسى» نىڭ 2 - جىلدتىدا خاتىرىلەنگەن شۇەن-زاڭنىڭ 630 - يىلىنىڭ باشلىرىدا تونيابغۇ قاغان بىلەن كۆرۈش-كەنلىكى ھەققىدىكى قاراشقا ئۆيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا يابغۇ قاغان پەقەت 630 - يىلىدىلا ئۆلگەن بولۇشى مۇمكىن». چاۋانىس ئاساسلانغان «مېھمر - شەپقەتلىك بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ تەزكى-رىسى» دە شۇەنزاڭنىڭ جېنگۇەنىنىڭ تۆتىنچى يىلى مىلادى (630 - يىلى) تونيابغۇ بىلەن كۆرۈشكەن دەپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە، شۇەنزاڭنىڭ جېنگۇەنىنىڭ تۆنجى يىلى ياكى ئۇچىنچى يىلى چاغىدىن يولغا چىقىقانلىقى ھەققىدىمۇ مۇقىم قاراش يوق. شۇڭا چاۋانىسنىڭ قارىشىدىن گۇمانلىنىشقا بولىدۇ.

XII باب سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ باش - ئاخىرى

(ميلادى 629 - يىلدىن — 646 - يىلغىچە)

سىرتاردۇش خانلىقى ئالدىنقى تۈرك خانلىقىنىڭ خارابىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان تۈرالار دۆلىتى ئىدى. دېگلىك، قاڭقىللار تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەندىن تارتىپ، تۈرالارنىڭ ئەجدادلىرى 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدە بۇيۇك ۋېي دۆلىتىنى قۇرغان. شىمالىي سۇلالىلەر مەزگىلىدە قاڭقىل دۆلىتىنى قۇرغان. سوي سۇلالىسىنىڭ دايىي يىللىرىدا چۈبە - سىرتاردۇش خانلىقىنى قۇرغان. بىراق، مەيلى بۇيۇك ۋېي دۆلىتى بولسۇن، قاڭقىللار دۆلىتى بولسۇن ياكى چۈبە — سىرتاردۇشلار خانلىقى بولسۇن، ھەممىسى پەقەت تۈرالارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ بىر قىسىم قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، مۇتلەق كۆپ قىسىم تۈرا ئەجدادلىرىنىڭ قەبىلىلىرى بۇ دۆلەتنىڭ تەركىبىگە قاتناشمىغان. سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تۈرالار تارىخىدا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئۆزگىرىشلەرنى نامايان قىلغان، يەنى ئەينى دەۋردىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن بارلىق تۈرا قەبىلىلىرى① «كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، جەمئىي 15 قەبىلە «1 مىليوندىن ئارتۇق تۈتۈن» نىڭ ھەممىسى بۇ خانلىقنىڭ

قۇرۇشقا قاتناشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن سىرتاردۇشلار خانلىق قىلىنىڭ قۇرۇلۇشى ــ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىشىپ شۇنداقلا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا تۇرا دۆلىتىنى قۇرغانلىقىنىڭ نامايەندىسى، تۇرالار تارىخىدىكى مۇهىم بىر سەهىپە بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

بۇ بابتا سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى، ئىچكى سىياسىتى، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى شۇنداقلا ئۇنىڭ يىمىرىلىش جەريانى، سەۋەبى قاتارلىقلار ئۈستىدە مەخسۇس توختىلىمىز.

1. سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەمدە سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

سىرتاردۇشلار تۇرالارنىڭ ئاساسلىق قەبىلىلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ نامى ئەڭ دەسلەپتە «سۇينامە» تۇرالار هەققىدە قىسسە» دە، خاتىرىلەنگەن. «سۇينامە» دىن ئىلگىرىكى «ۋېينامە»، «شىمالىي چىنامە»، «جۇنامە» لەرنىڭ هەممىسىدە بۇ نام خاتىرىلەنمىگەن، سىرتاردۇشلار سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە ئاندىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدا پەيدا بولغان تۇرا قەبىلىلىرى بولۇشى مۇمكىن.

سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئىككى خىل كۆز قاراش بار. بىرى خەلق «قانۇنلار- قامۇسى» «سىرتاردۇشلار»، «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇهىم خاتىرىلەر» سىرتاردۇشلار»، «كونا تاڭنامە» تۇرالار هەققىدە قىسسە» شۇنداقلا «يېڭى تاڭنامە» ئۇيغۇرلار هەققىدە قىسسە» لىك داۋامى» دا خاتىرىلەنگەن. يەنە بىر خىلى دۇيۇ «قانۇنلار قامۇسى» «سىرتاردۇشلار» ئۇچۇن يازغان ئىزاهاتىدا ئوتتۇرىغا قويۇپ،

تۆۋەندە ئۇلارنى ئايرىم-ئايرىم بايان قىلىمىز.

«قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار»دا: «سىرتاردۇشلار. تۇرالارنىڭ ئايرىم-ئايرىم قەبىلىسى، ئۇلار سىر قەبىلىسى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، سىرتاردۇشلار دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. «تاڭ سۇلالىسىگە داڭىر مۇھىم خاتىرىلەر، سىرتاردۇشلار» («كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسىمە» دە ﷺ خېتىنىڭ كەينىدە «قەبىلە» سۆزى بار) دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىمە» نىڭ داۋامىدا: «سىرتاردۇشلار دەسلەپتە سىر ئۇرۇقى② بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، كېيىنچە تاردۇش قەبىلىسى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، سىرتاردۇشلار دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. يۇقىرىقى كىتابلاردا دېيىلگەنلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، قارىغاندا، «قانۇنلار قامۇسى» دا قايسى قەبىلىنىڭ «سىر قەبىلىسى» بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى» ئېنىق ئەمەس. يۇقىرىقى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، سىرتاردۇش قەبىلىسى بىلەن سىر قەبىلىسى ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ سىرتاردۇشلار دەپ ئاتالغانلىقىغا ئوخشاش مەسىلەنىڭ ئەدەبىيلىكى راۋان ئەمەس. بەزى جايلاردا سۆزلەر چۈشۈپ قالغاندەك قىلىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» دە گەرچە «كېيىنچە تاردۇش قەبىلىسى يوقاتقان» دەپ تولۇقلانغان بولسىمۇ، بىراق، يەنىلا قايسى قەبىلىنىڭ سىر قەبىلىسى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى، قايسى قەبىلىنىڭ تاردۇش قەبىلىسى يوكۈنلىكى ئېنىق ئەمەس. ئۇنىڭدىكى مۇجمەللىكمۇ «قانۇنلار قامۇسى» بىلەن ئوخشاش، پەقەت «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. سىرتاردۇشلار»، «كونا

تاڭنامە. تۇرالار. ھەققىدە قىسسە» دېگەن قاراش بىرقىسمىدۇر. ئېنىقراق، شۇنداقلا ئۇنىڭغا ئاساسلىنىپ «قانۇنلار قامۇسى»، «يېڭى تاڭنامە» دېگەن كەمتۈكلۈكنى تولۇقلىغىلى بولىدۇ. يۇقىرىقى كىتابلاردىكى قاراشلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، سىرتاردۇشلار سىر ئۇرۇقى بىلەن تاردۇش ئۇرۇقى ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ۋە بويۇندۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئۆزئارا قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن تۈرا قەبىلىسى، سىرتاردۇش دېگەن ئىسىم ئۇنىڭ ئىككى ئۇرۇقنى ئۆزئىچىگە ئالغانلىقىغا ئاساسەن قويۇلغان.

يەنە بىر خىل قاراش دۇيۇنىڭ «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ 199 - جىلدىكى «سىرتاردۇشلار» ئۇچۇن يازغان ئىزاھات: «ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇڭجۇن دەۋرىدە، ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى قالاتو ئۆز قەبىلىسىدىن 35 مىڭ ئادەمنى باشلاپ تەسلىم بولغىلى كەلگەندە، تاردۇش لارمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن» دېگەن. دۇيۇنىڭ ئېيتقىنىغا ئاساسلانغاندا، قالاتو قەبىلىسى «جىننامە، شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە» دېگەن قالا ئۇرۇقى، جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە سەددىچىنىڭ ئىچىگە كىرگەن ھونلارنىڭ 19 ئۇرۇقىنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدە، بۇ قەبىلىنىڭ ئولتۇراق جايى تەخمىنەن خېتاۋ رايونى ئىدى. ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى قالاتونىڭ قەبىلىسىنى باشلاپ ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇڭجۇنگە ئەل بولغانلىق ۋەقەسى، «جىننامە. مورۇڭجۇن ھەققىدىكى خاتىرىلەر» دە خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا: «ھون تەڭرىقۇتى قالاتو قەبىلىسىدىن 35 مىڭ كىشىنى باشلاپ مورۇڭجۇنگە تەسلىم بولغىلى كەلگەن. مورۇڭجۇن ئۇنىڭغا غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، يۇنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ بېگى دېگەن ئۇنۋاننى يىبرىپ، دەي ۋىلايىتىنىڭ پىڭجۇ ناھىيىسىدە تۇرۇشقا بۇيرۇغان»

دېيىلگەن. پىكشۇ ناھىيىسى ھازىرقى سەنشى ئۇلكىسىنىڭ گۇاڭلىك ناھىيىسىنىڭ غەربىگە ئون كىلومېتر كېلىدىغان جايدا. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بۇ قەبىلە يەنە كۆچۈپ، چوغاي تاغلىرىنىڭ شىمالى (يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى داچىكشەن تېغىنىڭ شىمالى) غا بارغان، ھونلارنىڭ قالا قەبىلىسى دەپ ئاتالغان. پۇتكۈل 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدە، بۇ قەبىلە باشتىن ـ ئاخىر سىيانپىلارنىڭ توغبات قەبىلىسى بىلەن بىرقەدەر قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، توغبات قەبىلىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەن ئاساسلىق ئۇرۇقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋ ۋېندى پايتەختىنى لوياڭغا يۆتكىگەندىن كېيىن قالا ئۇرۇقى دەپ ئاتىلىپ، شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، قالا ئۇرۇقىنىڭ ھون مىللىتى ئىكەنلىكىدە شەك يوق، بەلكى ئۇ 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدىلا، ئاللىقاچان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كىرگەن ھەمدە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولغاچقا، تۇرالارنىڭ سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ بۇلاڭ ستە ئەجدادى بولالمايدۇ. دۇيۇنىڭ بۇ قارىشى ئۇنىڭ ئىزاھاتىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ھېچقانداق ئىلمىي ئاساسى ياكى پاكىتى يوق بولۇپ، ئۇنىڭ شەخسىي قارىشىغا مەنسۇپ. ئۇنىڭ ئۇستىگە دۇيۇدىن ئىلگىرىكى ھۇججەتلەرنىمۇ ھېچقانداق قوشۇمچە دەلىل ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولمايدۇ. شۇڭا ناھايىتى تەستە پۈت تىرەپ ئوردىدىغان بىر خىل قاراش ھېسابلىنىدۇ. سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ بۇ قاراشنى تەنقىد قىلىپ «دۇ يۇنىڭ ئويدۇرمىسى»③ دەپ ئاتىغانلىقى قىلچىمۇ ئاساسسىز ئەمەس.

قىسقىسى ئىككى خىل قاراشنى سېلىشتۇرغاندا، ۋقانۇنلار

قاموسى. «سەرتاردۇشلار»، «تاك سۆلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» «سەر تاردۇشلار» قاتارلىقلاردىكى قاراش بىرقەدەر ئىنشەنچلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«سەرتاردۇشلارنىڭ قاغانى «ئىلتەبرش ئۇرۇقىدىن» ئىدى. («قانۇنلار قامۇسى. سەرتاردۇشلار»). ئىلتەبرش يەنە ئىلدىرا («كىتابلار جەۋھىرى» 964 - يىلى)، ئىلتەبرش («دىيېكى تارىخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ داۋامى») دەپمۇ تىلغا ئېلىنغان. سېن جوگمېيەن ئەپەندى يۇقىرىدىكى ئۇچ خىل ئاھاڭ تەرجىمىسىنى سېلىشتۇرغاندىن كېيىن «壹利咝» يەنى elters نىڭ قىسقارتىلغان ئاھاڭ تەرجىمىسى، 咝 دەپ تەرجىمە قىلىنغاندا، ئۇنىڭغا يېقىن كېلىدۇ»④ دەيدۇ. 壹利咝 ئۇنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدەك قىلىدۇ. چۈنكە سەرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدە، سەرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ سەركەردىسى ئىدىر⑤ ئۆزىنى كۈچەك قاغان دەپ ئاتىغانىدى، بۇنىڭدىكى ئىلدىر، ئىلتەبرشنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭدىن ئىلتەبرش (ئىلتەبرش، ئىلدىر، ئىلدىر) ئەسلىدە سەرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ سەركەردىلىسىنىڭ نامى ئىكەنلىكىنى، كېيىن سەرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئۇزۇق ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جەمەتىگە ئايلانغانلىقىنى بىلۋالغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، سەرتاردۇشلار تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن مەزگىللەردە، ئۇلار ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقانىدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ دايى يىللىرىدا، ئاقتاغدىكى تۇرالارنىڭ چۈبە قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، چۈبە - سەرتاردۇش خانلىقىنى قۇرغان. چۈبە - سەرتاردۇش خانلىقى دەۋرىدە، سەرتاردۇشلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۇرالارنىڭ جەرۇق، زاباندىر، داخ قاتارلىق قەبىلىلىرى بار ئىدى. چۈبە - سەر-

تارداوش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، سىرتاردۇشلار نىڭ «قەبىلىلىرى بۆلۈنۈپ» («كونا تاڭنامە ـ سىرتاردۇشلار ھەققىدە قىسسە»)، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقـ نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان. مىلادى 627 ـ يىلى غەربىي تۈرك خانلىقىدا ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەنـ دە، ئىككىنچى يىلى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرتارـ دۇشلار ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە باشلىقى يانۇنىڭ باشچىلىقىدا شەرقە كۆچۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بارغان. بۇ ۋاقىتتا شىمالدىكى سىرتاردۇشلار قەبىلىسى ۋە باشقا تۈرا قەبىلىلىرى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى ئىلىك قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇۋاتقانىدى. يانۇن قەبىلىسىنى باشلاپ قوزغىلاڭچىـ لار قوشۇنىغا قاتنىشىپ، «ئىلىك قاغانغا ھۇجۇم قىلغان». ئىلىك قاغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كەتكەن. سىرتاردۇش قەبىلىسى «تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈكى» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار» ھەققىدە قىسسە، نىڭ داۋامى)، «كۈچلۈك قوۋملەرنىڭ ئورنىنى ئالغانـ لىقى» («قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار»). ئۇچۇن، شىمالدىكى قوۋملىرىنىڭ ئىچىدە ئالدى بىلەن قوزغىلىپ ئىلىك قاغانىغا قارشى چىقىپ، قوزغىلاڭنى باشلاپ بەرگەن تۆھپىسى بولغانـ لىقى («كونا تاڭنامە. ئاشناشىرنىڭ تەرجىمھالى») ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى يانۇن شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قاغان قىلىپ تىكلەندى.

سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى، يەنى ئۇلارـ نىڭ قەبىلە باشلىقى يانۇنىنىڭ قاغان بولغان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. يانۇننىڭ قاغان بولغان ۋاقتى توغرىسىدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەردە زور پەرق بار. يېقىنقى يىللاردىكى تارىخچىلاردىن بەزىلىرى، جېنگۇەن تۇنجى يىلى⑥، بەزىلىرى جېنگۇەن ئىككىنچى يىلى⑦ دەپ

قارايدۇ. جېنگۈەن تۇنجى يىلى دېگەن قاراش ئەسلى «تاڭ سۇلالىسىگە تائىت مۇھىم خاتىرىلەر» سىرتاردۇشلار» دا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «تاردۇشلار جېنگۈەن يىللىرىنىڭ باشلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئوردا قۇرغان». جېنگۈەن يىللىرىنىڭ باشلىرى، ئەلۋەتتە جېنگۈەننىڭ تۇنجى يىلىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ يىلى شىمالدىكى سىرتاردۇشلار قەبىلىسىنىڭ ئىلىك قاغانغا قارشى چىقىقان يىلى بولسىمۇ، بىراق، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرتاردۇشلار قەبىلىسى تېخى شەرققە قايتمىغاندى، ئىلىك قاغانىنىڭ شىمالدىكى تەسىر كۈچى تېخى يىمىرىلمىگەن بولۇپ، جېنگۈەننىڭ دەسلەپكى يىلىنى يانۇن خان بولغان ۋە سىرتاردۇشلار خانلىقى دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى دەپ قاراش ئەلۋەتتە خاتا. «تاڭ سۇلالىسىگە تائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە دېيىلگەن جېنگۈەننىڭ باشلىرىدا قۇرۇلغان تاردۇشلارنىڭ ئوردىسىنى، شىمالدىكى سىرتاردۇش قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئىلىك قاغانغا قارشى چىققاندىن كېيىن قۇرغان سىرتاردۇشلار قەبىلىسىنىڭ ئوردىسى دەپ قاراش ھەقلىق، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر قەبىلىسى قوزغالاڭ قاندىن كېيىن، «سىرتاردۇشلارغا بېقىندى بولۇپ، سىرتاردۇشلار بىلەن خوددى چىش بىلەن كالپۇكتەك يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۆزلىرىنى كۈچ ئىلتەبىر دەپ ئاتاپ، تۇرا، دەرياسى بويىدا بارگاھ قۇرغان» ئىدى («يېڭى تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە، نىك داۋامى»). سىرتاردۇشلارنىڭ «چۆللۈكنىڭ شىمالىدا» قۇرغان «ئوردىسى»، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ تۇرا دەرياسى بويىدا قۇرغان «ئوردىسى» بىلەن ئوخشاش خاراكتېردە بولۇپ، ھەممىسى قەبىلە ئوردىلىرى ئىدى. سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى، ئەلۋەتتە سىرتاردۇشلار قەبىلىسىنىڭ ئۆزىنىڭ قەبىلە ئوردىسىنى قۇرغان يىلىدىن باشلانمايدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. جېنگۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى دېگەن قاراش

ئەسلىدە «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرە لەنگەن بولۇپ، مەزكۇر قىسسەنىڭ جېنگىزخاننىڭ ئىككىنچى يىلىدىكى ماددىسىدا: «يانۇن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ، ئىلىك قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىلىك قاغانىنى مەغلۇپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئىلىنىڭ قاغانىنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئىلىك قاغانغا قارشى چىقىپ، يانۇنغا تەۋەلىك بىلدۈرۈپ، ئۇنىسى قەبىلە ئىتتىپاق باشلىقى قىلىپ سايلىغان. بىراق يانۇن تۈزۈت قىلىپ باش تارتقان، ئەينى ۋاقىتتا تاڭ تەيزۇڭنىڭمۇ ئىلىك قاغانىنى يوقىتىش نىيىتى بولغانلىقتىن، سەيياره سانغۇن جياۋ شۇاڭنى ئوتۇغات دەستىكىنى يانۇنغا ئاپىرىپ بېرىشكە ئەۋەتكەن. يانۇنغا ئىنچى بىلگە قاغان دېگەن نامنى بېرىپ، ناغرا، دۇمباق ۋە تۇغ ـ سۈتۇق تارتۇق قىلغان» دېيىلگەن. لېكىن شۇ كىتابتىكى «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: «جېنگىزخاننىڭ ئۇچىنچى يىلى، سىرتاردۇشلار شىمالدا ئۆزلىرىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغان» دېيىلگەن. لېكىن «قانۇنلار قامۇسى، تۇركلەر» دىمۇ: «ئۇچىنچى يىلى سىرتاردۇشلار شىمالدا ئۆزلىرىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغان» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «قانۇنلار قامۇسى، سىرتاردۇشلار»، «يېڭى تاڭنامە، تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» لەرمۇ ھەممىسىدە جېنگىزخاننىڭ ئۇچىنچى يىلى سىرتاردۇشلارنىڭ باشلىقى يانۇن شىمالدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان، دېيىلگەن. مەسىلەن، تاڭ تەيزۇڭ يانۇنغا جېنگىزخاننىڭ ئىككىنچى يىلى ئوتۇغات نامىنى بەرگەن بولسىمۇ، تارىخلاردا يانۇن يەنىلا جېنگىزخاننىڭ ئۇچىنچى يىلى «ئۆزىنى شىمالدا قاغان دەپ جاكارلىغان» دېمەسلىكى كېرەك ئىدى. يەنە «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 964 جىلدى ھەم «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» نىڭ ھەممىسىدىلا تاڭ سۇلالىسى جېنگىزخاننىڭ ئۇچىنچى يىلى

جيلۇشمۇاڭنى ئەۋەتىپ بانۇنغا ئوتۇغات نامىنى بەرگەنلىكى، يېزىلغان. ئۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يانۇنىغا ئوتۇغات نامىنى بەرگەنلىكى ھەرگىزمۇ جېنگۇەننىڭ ئېككىنچى يىلى بولماسلىقى كېرەك؛ «كىتابلار جەۋھىرى»، «يېڭى تاڭنامە» دىكى قاراشقا ئاساسەن جېنگۇەننىڭ ئۇچىنچى يىلى⑧ دېيىش كېرەك. يانۇننىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ چاقىرىلغان ۋاقتى، ئەلۋەتتە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇنىڭغا ئوتۇغات نامىنى بېرىشىدىن ئىلگىرى بولۇشى كېرەك. بىراق جېنگۇەننىڭ ئېككىنچى يىلى ئەمەس. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «كونا تاڭنامە» تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دېگەن جېنگۇەننىڭ ئېككىنچى مادداسىنىڭ داۋامىدا يەنە «ھەممىسى ئۇنى قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىغان. بىراق يانۇن تۇزۇت قىلىپ، باش تارتقان» دېيىلگەن. «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. شىمالىي تۈركلەر» نىڭ جېنگۇەننىڭ ئىككىنچى يىلىدىكى مادداسىدىمۇ: «ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئىركىسى يانۇننى قاغان قىلىپ سايلىغان. بىراق يانۇن تۇزۇت قىلىپ باش تارتقان» دېيىلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت باشقا تارىخىي كىتابلاردا جېنگۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى يانۇننىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ چاقىرىلغانلىقىنى خاتىرىلىمىگەن. شۇڭا يانۇننىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ چاقىرىلغان ۋاقتى گەرچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغات نامى بېرىشىدىن ئىلگىرى بولسىمۇ بىراق جېنگۇەننىڭ ئىككىنچى يىلىدا بولۇشى كېرەك. ئىككىنچى يىلدىكى ۋەقەدۇر. يانۇننىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ چاقىرىلغانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇنىڭغا قاغان نامىنى بەرگەنلىكى ھەرگىزمۇ جېنگۇەننىڭ ئىككىنچى يىلىدا بولغان ئەمەس. سىر تاردۇش دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىنى جېنگۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى دېيىش، شۇبھىسىزكى خاتا. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، «كونا

تاڭنامە، تۇرالار ھەققىدە قىسقىچە» دە: دېيىلگەن «جىنگۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى» تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «ھەممىسى بىردەك يانۇنى قەبىلە ئېتنىپاقىنىڭ ياشلىقىنى قىلىپ سايلىغاندا، يانۇن تۈزۈمى قىلىپ باش تارتقان» ۋاقتىدۇر، شۇڭا جىنگۇەننىڭ ئۇچىنچى يىلى، يانۇننىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ يانۇنغا قاغان ئاممىنى بەرگەنلىك ۋاقتى بولماسلىقى كېرەك. «كونا تاڭنامە» تۇرالار ھەققىدە «يەنە» نىڭ جىنگۇەننىڭ ئىككىنچى يىلىدىكى مادداسىدا تۇرالارنىڭ ئاساسلىق قەبىلىلىرىنىڭ «ھەممىسى بىردەك يانۇننى قەبىلە ئېتنىپاقىنىڭ ياشلىقىنى قىلىپ سايلىغان، يانۇنىڭ تۈزۈت قىلىپ ياش تارتقانلىقى»نى بايان قىلىنىپ ئايىغىغا ئۇلاپلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ يانۇنغا ئوتۇغات ئاممىنى بەرگەنلىك ۋەقەسىنى خاتا ھالدا بۇ يىلنىڭ ئاخىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ كىتابخانلارنى دەر گۇمانغا سېلىپ قويغان. بۇ ئاھايىتى ئېنىقتۇر.

يانۇننىڭ «شىمالىدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ» لىقى جىنگۇەننىڭ ئۇچىنچى يىلىنىڭ قايسى ئېيىدا ئىكەنلىكى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە بىرەر ئېنىق ماتېرىيال يوق. «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 964 ـ جىلدىتىدا «تاڭ تەيزۇڭنىڭ جىنگۇەن ئۇچىنچى يىلى 8 ـ ئايدا، سىرتاردۇشلارنىڭ قاغانى، ئېلتىبرش يانۇن ئەلچىسى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى. تاڭ تەيزۇڭ سەييارە سانغۇن جىياۋ شۇاڭنى ئوتۇغات تەمتىكىنى ئاپىرىپ بېرىشكە ئەۋەتىپ، يانۇننى يىلگە قاغان قىلىپ تەيىنلىدى» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسەن، يانۇننىڭ ئەڭ كىچىككەندىمۇ جىنگۇەننىڭ ئۇچىنچى يىلى 8 ـ ئايدىن ئىلگىرى شىمالىدا ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغانلىقىنى يىلگىلى بولىدۇ. ئىراقا «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر، شىمالىي تۈركلەر»، «دېيگى تاڭنامە. ئۇيغۇ

ھۇرلار، ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى»، «تۈزكىلەر ھەققىدە قىسسە»، قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە جەنگىۋەتنىڭ ئوچىنچى يىلى 9 ـ ئايدا تۇرالارنىڭ بايىرقۇ، بارغۇت، توڭرا قاتارلىق قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ «بىرلىكتە تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغىلى كەلگەن» لىكى يېزىلغان. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى جەنگىۋەتنىڭ 20 ـ يىلى (مىلادى 646 ـ يىلى) سىر-تاردۇش خانلىقى يىمىرىلگەنگە قەدەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخ كىتابلاردا «سىرتاردۇشلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن» لىكىلا تىلغا ئېلىنىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى باشقا تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنى بەيئەت قىلغانلىقى كۆرۈلمەيدۇ. جەنگىۋەتنىڭ ئوچىنچى يىلى 9 ـ ئايدا سىرتاردۇشلارنىڭ قەبىلە باشلىقى يانۇن تېخى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ قاغانى بولمىغانىدەك تۇرىدۇ. جىياۋ شۇاڭتىنىڭ 8 ـ ئايدا پايتەختتىن يولغا چىققان ۋاقتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇك قاغانىنىڭ قەبىلىلىرى تېخى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئۆتكەپ بولالمىغان بولۇپ، ئۇنىڭ چىغىر يولىئارقىلىق شىمالغا يېتىپ بارغان ۋاقتى 9 ـ ئايدا بارغان بولۇشى كېرەك. بايىرقۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ سەركەردىلىرى 9 ـ ئايدا تاڭ سۇلالىسىنى بەيئەت قىلغىلى بارغاندا، ئۇلار شىمالدىن 8 ـ ئايدا يولغا چىققان بولغاچقا، يولغا چىققان ۋاقىتتىدا تېخى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يانۇنغا ئوتۇغات نامىنى بەرگەنلىكى خەۋىرىگە ئىگە بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار سىرتاردۇشلارنىڭ يانۇن قاغاندىن يوشۇرۇن ھالدا ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئولپان تەقدىم قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىشقا جۇرئەت قىلغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىگە تايىنىپ، تېخى تاڭ سۇلالىسىنى تەرىپىدىن ئوتۇغات نامى بېرىلمىگەن يانۇن قاغانىنىڭ ھوقۇقىغا بەكمۇ ھۇرمەت قىلىپ كەتمەيدىغانلىقىنىڭ بىر خىل ئىپادىسىدۇر. بۇ ۋاقتا

تاك سۇلالىسىگىمۇ ناھايىتى ئايان بولغاچقا، يانۇنغا ئوتۇغات نامى بەرگەن يىلى يانۇننىڭ ئىنسى توكيا تېكىنمۇ تاك سۇلالىسىگە كەلگەن ۋاقىتتا، تاك تەيزۇڭ ئۇنىڭغا شەمشەر ھەم قامچا تەقدىم قىلغان ھەم يانۇنغا «رەئىيەڭنز ئىچىدە گۇناھى ئېغىرلارغا ئۆلۈم جازاسى، گۇناھى يېنىكلىرىگە قامچا جازاسى بەرگەيسىز» دەپ بۇيرۇق قىلغان. كېيىنچە تاك تەيزۇڭ يەنە شىمالدىكى تۇرالارنىڭ توكرا، بارغۇت قاتارلىق قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ زور ئەسكىرىي كۈچى بار بولسىمۇ، بىراق ئۇلار سىرتاردۇشلارغا قارشى تۇرۇشقا پېتىنالمىغان، چۈنكى «تاردۇشلار بىز تەرىپىدىن تىكلەنگەن، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئېلىدىن تەپ تارتىدۇ» («قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار») دېگەنىدى. شۇڭا جېنگۇەننىڭ ئۇچىنچى يىلى 9 - ئايدا بايىرقۇ، بارغۇت، توكرا قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى تاك سۇلالىسىنىڭ يانۇنغا ئوتۇغات نامى بەرگەنلىك ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز ئەھۋال ئاستىدا چاڭئەنگە كېلىپ، تاك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشى، يانۇننىڭ جېنگۇەننىڭ ئۇچىنچى يىلى 8 - ئايدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغانلىقى ىلەن قىلچىمۇ زىت كەلمەيدۇ.

تاك سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى كىتابلارغا ئاساسلىنىپ ۋە ئۇنى ئەينى دەۋردىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشكە باغلاپ، يانۇننىڭ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان ۋە تاك سۇلالىسىنىڭ ئۇنىڭغا قاغان نامىنى بەرگەنلىكى توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك يەكۈن چىقىرالايمىز: جېنگۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى شىمالدىكى تۇرالارنىڭ قوزغىلىڭى ئەلۋەتتە قىلغانىدىن كېيىن، ھەممىسى بىردەك يانۇننى قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقى قىلىپ سايلىغان، يانۇن ئىلىك قاغاننىڭ شىمالدا قۇدرەتلىك تەسىر كۈچكە ئىگە بولغانلىقتىن، قايتىپ كېلىپ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، ئالدىراپ قوبۇل قىلمىغان. جېنگۇەننىڭ

ئۇچىنچى يىلى تۇرا قەبىلىلىرى ئىلىك قاغانلىقى شىمالدىكى تەسىر كۈچىنى پۈتۈنلەي تازىلاپ بولدى. جەنۇبقا قېچىپ كەتكەن تۈركلەرنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ شىمالغا قايتىپ كېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن تۇرا قەبىلىلىرى ئىلگىرىكىدىنمۇ بەكرەك بىرەر يول باشچىغا ئېھتىياجلىق بولغانىدى، بۇ ئۇلارنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىرلىشىشگە پايدىلىق ئىدى، ۋەزىيەتتىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش يانۇننىڭ پوزىتسىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تۈرتكە بولۇپ، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «بىردەك سايلىشىنى» قوبۇل قىلىپ، قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقىغا ئايلاندى. بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا ئېيتىلغان «يانۇن چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان» ۋاقىت جېنگۇەننىڭ ئۈچىنچى يىلى 8 - ئايدىن ئىلگىرىكى ۋاقىت ئىدى. «بىردەك قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقى قىلىپ سايلىغان» لىقى بىلەن «ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان» لىقى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق زىددىيەت يوق. «بىردەك قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقى قىلىپ سايلىغان» دېگۈچىلەر «يانۇن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان» لىقى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرغانلىقى بولماستىن، بەلكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ ئورتاق سايلىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى دەيدۇ؛ «ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان» دېگۈچىلەر ئەينى ۋاقىتتىكى يانۇن قاغانلىقىنىڭ نامى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئوتۇغات قىلىنمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئىككى خىل قاراش شەكىل جەھەتتە پەرق قىلسىمۇ ماھىيەت جەھەتتە ئوخشاش. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەرگەن ئوتۇغاتى جېنگۇەننىڭ ئۈچىنچى يىلى 8 - ئايدا، يەنى يانۇن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغانلىقىغا ئۈزۈن بولمىغان ۋاقىتتا بولۇشى كېرەك.

يۇقىرىقى بايانلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، يانۇننىڭ ئۆزىنى

قاغان دەپ جاكارلىغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ يانۇنغا تىنچلىق بىلگە قاغان نامىنى بەرگەنلىكىنىڭ ھەممىسى جېنگۇەنـ نىڭ ئۇچىنچى يىلى بولغانىدى. بۇ يىل ئەلۇەتتە سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان يىلى دەپ قارىلمىشى كېرەك.

2. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئورۇن ۋە ئۇلارنىڭ زېمىنلىرى

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسى قايسى جايدا؟ بۇ مەسىلە تارىخلاردا ھەر خىل خاتىرىلەنگەن، ئىلىم ساھەسىدە تاكى ھازىرغا قەدەر ناھايىتى ياخشى ھەل قىلىنـ مىغان يەنە بىر مەسىلىدۇر.

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسىنىڭ ئورنى ئەڭ دەسـ لەپتە «قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار» دا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئۇلارنىڭ باشلىقى يانۇن ئۇلۇغ تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرىدا (دۇيۇئىزاھلاپ «ئۇچىنچى يىلى» دەيدۇ) ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلغان ھەم بىلگەقاغان دېگەن نامغا مۇشەررەپ بولـ غان، ئۇلار شىمالدىكى كىمرولىن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلىشىشنى ئۈيغۇرلىغان. ئۇلارنىڭ ئوردىسىدىن چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلەتتى» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى. سىرـ تاردۇشلار» دىمۇ «قانۇنلار قامۇسى» دىكى ئەسلى تېكىستىكە پۈتۈنلەي ۋارىسلىق قىلغان، پەقەت «كىتابلار جەۋـ ھىرى. سىرتاردۇشلار» دا ئازراق پەرق بولۇپ، ئۇنىڭدا «تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن ئۇچىنچى يىلى 8 ـ ئايدا ..... يانۇنغا بىلگە قاغان نامىنى ئوتۇغات قىلىپ، شىمالدىكى كىمرولىن دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلارنىڭ ئوردىسىدىن چاقىرىمدىن بېرىش ئۈچۈن 4000 چاقىرىم يول يۈرۈشكە

توغرا كېلەتتى» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى كىرولىن دەرياسىنى شۇبھىسىزكى يۇقىرىدا «قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار» دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن كىرولىن دەرياسى بولسىمۇ، بىراق ئۇلار-نىڭ ئوردىسىدىن چاقىرىمچە بولغان ئارىلىق يۇقىرىقى ئىككى قىسمىدە 10 مىڭ چاقىرىم پەرقلىنىدىغان بولۇپ، چوقۇم بۇنىڭ ھېرى خاتا. گۇدەن يازغان «يولار خاتىرىسى» («يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» داۋامى، 7 - ») دېگەن كىتابتا تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتو شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ قىرغىقىدا) بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر-لارنىڭ ئوردىسى ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 745 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئوردىسى ئۆتۈكەن تېغى بىلەن ئۇرقۇن دەرياسى ئارىلىقىدا يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى قارابالغاسۇندا ئىدى. ئۇنىڭ ئارىلىقى 2090 چاقىرىم ئىدى؛ يەنە «يۇەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت - ناھىيىلەر تەزكىرىسى» دېگەن كىتابنىڭ 4 - جىلدىغا ئاساسلانغاندا، تەسلىم بول-غانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ شەرقىي پايتەخت لوياڭغا بېرىشتا. تەڭرىقۇت يولى ئارقىلىق (يەنى تەڭرىقۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن ئۆتۈدىغان يولنى كۆز-سىتىدۇ. تەڭرىقۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى يۇنجۇڭنى يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆرۈنگېر ناھىيىسىنىڭ شىمالىنى باشقۇراتتى) ماڭغاندا 2110 چاقىرىم كېلەتتى». قوشۇپ ھېسابلىغاندا. شەرقىي ئاستانىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئۆتۈكەن تېغىغا تەخمىنەن 4200 چاقىرىم كېلەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىنى چاڭئەن بىلەن شەرقىي ئاستانە لوياڭ شەرق ھەم غەربكە جايلاشقان بولۇپ، ئۇيغۇر-لارنىڭ ئوردىسى بىلەن ئارىلىقى تەخمىنەن 4000 چاقىرىم

ئەتراپىدا ئىدى. ئەگەر «قانۇنلار قامۇسى» دا دېيىلگەن دەك، كىرولىن دەريا سىنىڭ چاڭنەن بىلەن ئارىلىقى 14 مىڭ چاقىرىم بولسا، ئۇنداقتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى ئۇيغۇرلار ئوردىسىغىچە بولغان ئارىلىقنى ھېسابلاپ كۆرسەك، ئۇنىڭ ئورنى ئەلۋەتتە ھازىرقى شىمالىي مۇز ئوكيانىدا بولۇشى كېرەك. بىراق ئەينى ۋاقىتتا موڭغۇلىيە يايلاقلىرىنى پائالىيەت مەركىزى قىلغان سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئۆز ئوردىسىنى مەركىزىي ئۇ يەرگە قۇرمايدىغانلىقى ئېنىق. شۇڭا تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بىلەن سىرتاردۇشلار ئوردا قۇرغان كىرولىن دەريا سى بويىنىڭ ئارىلىقىنى «كىتابلار جەۋھىرى» دە خاتىرىلەنگەن 4000 چاقىرىم دەپ بىلىش كېرەك. «قانۇنلار قامۇسى» دىكى «14 مىڭ چاقىرىم» دېگەن سۆزدىكى «万» (ئون مىڭ) خېتى ئەسلىيەتتە ئارتۇق سۆز. كىرولىن دەريا سى ھازىرقى قايسى دەريا؟ دېمەك چېغىن كىرولىن كۆلىنى كىرولىن دەريا سى دەپ قارايدۇ⑨. «كونا تاڭنامە» سۇيلار ھەققىدە قىسمەن» دە كىرولىن كۆلى بار، «ئۇلار (بۇيۇك سۇيلار) مىڭ قەبىلىلىرى ئىرغونا دەريا سى بويىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ دەريانىڭ مەنبەسى تۇركلەرنىڭ شەرقىي جەنۇبى چېگرىسىدىكى كىرولىن كۆلىدە» دېيىلگەن. يەنە «ھازىرقى سۇيلارنىڭ ئەڭ غەربىدە ئۇيغۇرلار بىلەن چېگرىلىنىدىغان ئۇرسات قەبىلىسى بار بولۇپ، كىرولىن دەريا سىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان» دېيىلگەن. ئارگۇنا دەريا سى يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ خۇلۇمبۇر خوشۇنىدىكى ئىرغونا دەريا سىدۇر. كىرولىن كۆلىنى ئېتلىمىز ئالىمى سىن جوڭمېيەن، يا پونىيە ئالىمى شىراتورى كۇراكىچى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھۆرۈنگېر كۆلىنىڭ دەل ئۆزى دەپ قارايدۇ⑩. يۇقىرىقىلارنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، بۇ قاراش بىرقەدەر ئەسلىيەتكە ئۇيغۇن. «قانۇنلار قامۇسى» غا ئاتالغان كىرولىن دەريا

یاسی «چوڭ قۇملۇق» نىڭ شىمالىدا، ھالبۇكى، ئۇ يەردىكى كترولىن كۆلى بولسا چوڭ چۆللۈكنىڭ شەرقىدە. كىرولىن دەريا سى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق 4000 چاقىرىمدىن ئارتۇق بولۇپ، كىرولىن كۆلىنىڭ ئارىلىقى بۇ ساندىن ئېشىپ كېتىدۇ. يەنە «سۇئىرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، كىرولىن كۆلى ئەتراپىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى سۇئىرلار قەبىلىسى بولۇپ، تۇرا قەبىلىلىرى ئەمەس. يۇقىرىقى خىلمۇخىل قاراشلارنىڭ ھەممىسى كىرولىن كۆلىنىڭ دەريا سى ئەمەسلىكىنى، سىرتاردۇشلارنىڭ ئوردىسى قۇرۇلغان جاي چوڭ چۆللۈكنىڭ شەرقىدىكى كىرولىن كۆلى ياكى ئۇنىڭ ئەتراپى ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كىرولىن دەريا سى ئۇيغۇرلار ئوردا قۇرغان ئۆتۈكەن تېغىغا ئوخشاشلا شىمالغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ ئىككىسىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئوخشاشلا 4000 چاقىرىم كېلىدۇ. شۇڭا كىرولىن دەريا سى ئۇيغۇرلار ئوردىسى جايلاشقان ئۆتۈكەن تېغىدىن يىراق ئەمەس ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك. سېن جوڭمىيەن ئەپەندى موڭغۇل ـ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاراقۇرۇم دەريا سىنى كىرولىن دەريا سى دەپ قارايدۇ. قاراقۇرۇم دەريا سىنىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ـ ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» دە چۇرماتەي دەريا سى دەپ تىلغا ئېلىنغان لىمقىغا ئاساسلانغاندا، موڭغۇلىيەنىڭ خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىن باشلىنىپ (يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردىسى جايلاشقان جاي ئۆتۈكەن تېغى) شىمالغا قاراپ ئېقىپ قاراقۇرۇم ئارقىلىق ئۇرقۇن دەريا سىغا قۇيۇلىدۇ. سېن جوڭمىيەننىڭ بۇ خىل كۆز قارىشى بىلەن يازما مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن كىرولىن دەريا سىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى (چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمالى) ئاساسەن تەرجىمىسى (سېن جوڭمىيەن «كىرولىن» بىلەن «قۇرۇم»

ئوخشاش ئاھانگىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ) تاغ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بىلەن بولغان ئارىلىقى (4000چاقىرىم) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى ماس كېلىدۇ. دېگەن چېنىڭ قارىشىغا قارىغاندا خېلى ئۇستۇنلۇككە ئىگە. قىسقىسى، سىرتاردۇشلار ئوردا قورغان جاي ئەلۋەتتە سېن جوگىمىيەنىڭ كۆز قارىشىغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكى، ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مەلۇم بىر جايى بولۇشى كېرەك.

كېيىن «قانۇنلار قامۇسى»، «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە يەنە بىر خىل قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ قاراشتىكىلەر سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ ئىككى ئوردىسى بولغان دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچى ئوردىسىنىڭ ئورنى مەركىزى «قىسسە» جېنگۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى (بۇ يىلغا ئەن سۆز تۇزىتىلىپ ئۇچىنچى يىلى دېيىلىشى كېرەك) نىڭ داۋاملىشىدا «ئەينى ۋاقىتتا تاڭ تەيزۇڭ ئېلىك قاغانىنى يوقىتىشنى نىيەت قىلىپ سەييارە سانغۇن جياۋ شۇاڭنى چىغىر يول ئارقىلىق ئوتۇغاتنامە ئەۋەتىپ. يانۇنغا ئىنچۇۋىلگە قاغان دېگەن نامنى بەرگەن..... يانۇن قاتتىق خۇشال بولۇپ. ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك مەسۇلاتلارنى سوۋغا قىلغان ھەمدە شىمالدىكى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ باغرىدا يەنە بىر ئوردا قۇرغان. ئۇ چاڭئەننىڭ غەربىي شىمالىغا 6000 چاقىرىم كېلىدۇ»، دېيىلگەن. ئۇنىڭ يەنە بىر ئوردىسىنىڭ ئورنى، مۇشۇ قىسسەنىڭ جېنگۈەننىڭ تۆتىنچى يىلىنىڭ داۋامىدا: «تۆتىنچى يىلى تۇركلەرنىڭ ئىلىك قاغانى تىنچىتىلغاندىن كېيىن. شىمالدىكى قورۇللار قالدى. يانۇن ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ شەرقتىكى ئۆزلىرىنىڭ زېمىنىغا قايتىپ، ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شىمالى، تۇرا دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا ئوردا قۇردى. ئۇ پايتەختىنى 3300 چاقىرىم شىمالغا جايلاشقان» دېيىلگەن.

«دېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلارمەققدە قىسسە» نىڭ داۋامى»: دېمەك «كونا تاڭنامە» گە ۋارىسلىق قىلىنسىپ، يۇ خىل كۆز قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇنىڭدا «ياندۇرقى يىلى (جېنگىز خاننىڭ ئۇچىنچى يىلى)، تاڭ تەيزۇڭ ئېلىك قاغانىنى يوقىتىشنى نىيەت قىلىپ شەيپارە سانغۇن جىياۋ شۇاڭنى چىغىر يول ئارقىلىق يارلىق، دۇمباق، توغ ـ ئەلەم قاتارلىقلارنى ئاپىرىپ بېرىپكە ئەۋەتىپ دانۇنغا ئېنچۇ بىلگە قاغان دېگەن نامنى بەردى. يانۇن ۋېيرۇقنى قوبۇل قىلدى..... شۇنىڭ بىلەن پايتەختىنىڭ غەربىي شىمالىغا 6000 چاقىرىم كېلىدىغان ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا قۇردى» دېيىلگەن. يەنە «ئېلىك قاغان يوقىتىلغاندىن كېيىن شىمالدىكى قورۇللار بوش قالدى. يانۇن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ شەرقتە سۇرۇلۇپ، پايتەختكە ئاران 3000 چاقىرىم كېلىدىغان ئۆتۈكەن تېغى ۋە تۇرا دەرياسىنىڭ شىمالىدا غەلبە قىلدى.⑬ دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە» بىلەن ئوخشىمايدىغان يېرى «يېڭى تاڭنامە» دە «كونا تاڭنامە» دىكى جېنگىزخاننىڭ ئۇچىنچى يىلى «يانۇن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ شەرقتىكى ئۆز زېمىنىغا قايتتى» دېگەن سۆز چىقىرىۋېتىلگەن. چۈنكى جېنگىزخاننىڭ ئىككىنچى يىلىدىلا يانۇن سىبىرتاردۇش قەبىلىسىنى باشلاپ شەرقە كۆچكەن. شۇنداقلا ئېلىك قاغالىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، جېنگىزخاننىڭ ئۇچىنچى يىلى تۇرا قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قاغان قىلىپ تىكلەنگەن. «كونا تاڭنامە» جېنگىزخاننىڭ تۆتىنچى يىلىنىڭ داۋامىدا «يانۇن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ شەرقتىكى زېمىنىغا قايتقان» دېگىنى ئەمەلىيەتتە خاتا. «يېڭى تاڭنامە» دە بۇ سۆزنىڭ چىقىرىۋېتىلگەنلىكى ناھايىتى توغرا. «يېڭى تاڭنامە» نىڭ باشقا جايلىرى «كونا تاڭنامە» بىلەن پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشاش، پەقەت يېزىق جەھەتتە بەزىبىر پەرقلەر بار.

ئاۋۋال يېڭى، كونا «تاڭنامە» دە ئېيتىلغان يانۇننىڭ

بەرسۇنچى ئوردىسىنىڭ ئورنىغا مۇھاكىمە قىلىپ باقايلى. يۇ-قىرىدا بايان قىلىنغاندەك «قانۇنلار قامۇسى»، «كىتابلار جەۋھىرى» دەپ «جىنگۇەنىلىڭ ئوچىنچى يىلى تاڭ سۇلالىسى يابۇنغا بىلگە قاغان نامى ئوتۇغات بەرگەندىن كېيىن «چۆللوكنىڭ شىمالىدىكى كىرولىن دەريا سىستېمىسى جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان، بۇ يەر-نىڭ چاكىنەن بىلەن بۇلغان ئارىلىقى 4000 چاقىرىم كېلەتتى» دېيىلگەن. يەنە، كونا «تاڭنامە» لەردە، «جىنگنۇەنىڭ ئوچىنچى يىلى يانۇنغا بىلگە قاغان نامى ئوتۇغات قەبىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ پايتەختتىن غەربىي شىمالغا 6000 چاقىرىم كېلىدىغان شىمالدىكى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ باغرىغا ئوردا سالدۇرغان» گەرچە ھەر ئىككىسىدە جىنگۇەنىڭ ئۇ-چىنچى يىلى دېيىلگەن بولسىمۇ، بىراق ئوردىنىڭ ئورنى تۇغ-رىسىدىكى قاراش ئىككى خىل: بىرى كىرولىن دەريا سىستېمىنىڭ جەنۇبىدا، يەنە بىرى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ باغرىدا ئىدى. بىز يۇ-قىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك كېيىنكى مەزگىلدىكى ئۇرقۇن، ئۇيغۇر خانلىقى ئۆزىنىڭ ئوردىسىنى ئۇرقۇن دەريا-سى بىلەن ئۆتۈكەن تېغى ئارىلىقىغا قۇرغان بولۇپ، سىرتقا زىيارەتكە ئوردا قۇرغان جاي يەنى كىرولىن دەريا-سى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئەتراپىدا ئىدى. ھالبۇكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئارىلىقنى ئاساسلانغاندا، ئۆتۈكەن تېغى (山鞮乌) نى تاڭ سۇلالىسىدىكىلەر يەنە 山军督郁 (ئۆتۈكەن تېغى) دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغانىدى. «ئەلىسى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» دىكى غەيرىي ئىشلار» نىڭ 10 - جىلدىدا «لى شىجى ئۆ-تۈكەن تېغى (山督军郁) غا بارغان.» «لى شىجىنىڭ تەر-جىمھالى» دا 山鞮乌 (ئۆتۈكەن تېغى) دەپ يېزىلغان. «تاڭ كالېندارى» دىمۇ 山军督郁 (ئۆتۈكەن تېغى) دەپ

ئىلغا ئېلىنغان. قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىمۇ ötükan ياكى ötükan دەپ يېزىلغان. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، كىرولىن دەريياسىنىڭ جەنۇبى بىلەن ئۆتۈكەن تېغىنىڭ باغرى ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بىر جايىنى كۆرسىتىدۇ. ئوخشاشمايدىغان يېرى «قانۇنلار قامۇسى» دا دەريانى جۇغراپىيىلىك ئورۇننىڭ ئۆلچىمى قىلىغان. «تاڭنامە» دە تاغنى جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ ئۆلچىمى قىلغان. يەرقى يەقەت مۇشۇنچىلىكلا. ئارىلىقتىكى چاقىرىم يەرگىگە كەلسەك، سەل قارىمىساقمۇ، بەكمۇ ئېتىبار قىلىپ كەتمەسلىكىمىز كېرەك. چۈنكى قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئارىلىقنى ھېسابلاش، ھېسابلانغان يولنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئىلمىي بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، دائىم دېگۈدەك بىرقەدەر زور پەرقلەر بولىدۇ. گۇدەننىڭ «يوللار خاتىرىسى» ۋە «يۈەنخې يىلىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەر تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن لوياڭدىن ئۆتۈكەن تېغىغىچە بولغان يۇتۇن ئارىلىقتىن قارىغاندا «قانۇنلار قامۇسى» دا دېيىلگەن 4000 چاقىرىم ئەلۋەتتە بىرقەدەر ئىشەنچلىك بولۇشى كېرەك.

يېڭى، كونا «تاڭنامە» لەردە ئېيتىلغان يانۇنىڭ ئىككىنچى ئوردىنى قۇرغان ئورنى ئۆتۈكەن تېغى، قۇرغان ۋاقتى جېنگۇەننىڭ تۆتىنچى يىلى بولۇپ، بىرىنچى ئوردىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتىدىن (يەنى جېنگۇەننىڭ ئۈچىنچى يىلىدىن) بىر يىل پەرق قىلىدۇ. ئوردىنى ئۆتۈكەن تېغىدىن دۆۋۈكەن تېغى (山肩楼都) غا كۆچۈرۈلىنىڭ سەۋەبىنى توغرىسىدا «كونا تاڭنامە» دە: «ئىلىك قاغانىنى تىنچىتقاندىن كېيىن شىمالدىكى قورۇللار بوش قالدى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە»

ده «ئىلىك قاغان يوقىتىلغاندىن كېيىن شىمالدىكى تۈرلار بوش قالدى» دېيىلگەن. بىراق تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلارغا ئاساسلانغاندا، جەنگۈەن ئوچىنچى يىلى يانۇن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان ۋاقىتتىلا، ئىلىك قاغان ۋە ئۇنىڭ قەبىلىلىرى بىر - بىرلەپ شىمالغا قېچىپ كەتكەندە «شىمالدىكى قورۇللار» بىلەن «شىمالدىكى تۈرلار» ئاللىقاچان بوش قالغان. چۆللۈكنىڭ شىمالدىكى جايلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك سىرتاردۇشلارنىڭ كونترول‌لۇقىغا ئاستىغا چۈشكەن بولۇپ، سىرتاردۇشلارنىڭ جەنگۈەنىنىڭ تۆتىنچى يىلى، يەنى ئىلىك قاغان چۆللۈكنىڭ شىمالدىن قېچىپ بىر يىل ئۆتكەندە ئاندىن ئوردىنى دۆۋىكەن تېغىغا يۆتكىشىنىڭ مەجبۇرىيىتى يوق ئىدى، شۇڭا بۇ خىل قاراشتا كېتىپ قالغان جايلار بار. يەنە بىرى، ھازىرقى زامانداشكى تۈرك تارىخى ئالىملىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى دۆۋىكەن تېغى (乌德鞬山) ھەم (都尉梴山) يەنى ئۆتۈكەن تېغى (山督军郁) نىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىگە قوشۇلىدۇ.⑯ شۇڭا «كونا تاڭنامە» دىكى «ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شىمالىدا ئوردا قۇرغان» دېگىنى، ئەمەلىيەتتە ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شىمالىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ «قانۇنلار قامۇسى» دىكى «كىرۇلىن دەريا‌سىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان» شۇنداقلا يېڭى. كونا تاڭنامىلەردە ئېيتىلغان يانۇن بىرىنچى ئوردىنى «ئۆتۈكەن تېغى باغرىغا سالغان» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر جاينى كۆرسىتىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، «كونا تاڭنامە» دە «يانۇن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ شەرقتە قاراپ يۆتكىلىپ «كونا زېمىنغا كەلگەن» (يەنى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبى ئارقىلىق شەرقتە كۆچۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بارغان) لىكىنى خاتا ھالدا جەنگۈەنىنىڭ تۆتىنچى يىلى قىلىپ قويۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە دۆۋىكەن تېغى (ئۆتۈكەن) نىڭ شىمالىدا

ئوردا قۇرغانلىقىنىمۇ خاتا ھالدا جېنگۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى قىلىپ قويغان. بۇ خاتالىقنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سە-ۋەب «كونا تاكنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئۆتۈكەن تېغى بىلەن دۆۋىكەن (ئۆتۈكەن) نى خاتا ھالدا ئىككى تاغ دەپ قاريغانلىقى. شۇنداقلا جېنگۈەننىڭ ئۇچىنچى يىلى دۆۋىكەن (ئۆتۈكەن) تېغىدا ئوردا قۇرۇلغانلىقىنى خاتا ھالدا جېنگۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى دەپ قاريغانلىقىدىن قاريغاندا، بۇ قىسسە ئەڭ دەسلەپتە ئىككى خىل تارىخىي ماتېريالنى ئا-رىلاشتۇرۇپ يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى مۇئەللىپ ئۆتۈكەن تېغى بىلەن دۆۋىكەن (ئۆتۈكەن) تېغىنىڭ بىر تاغ ئىكەنلىكى-نى بىلمىگەنلىكتىن ئۆتۈكەن تېغىدا ۋە دۆ-ۋىكەن (ئۆتۈكەن) تېغىدا ئوردا قۇرغانلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۆز قاراشنى ئوخشاشلا جېنگۈەننىڭ ئۇچىنچى يىلى قى-لىپ قويۇشقا ئامالسىز قىلىپ، ئىلىك قاغانىنىڭ يوقىتىلىشىنى مۇھىم ھالقا قىلىپ، دۆۋىكەن (ئۆتۈكەن) تېغىدا ئوردا قۇرغان ۋەقەنى جېنگۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى قىلىپ قويغان، شۇنىڭ بىلەن سىرتاردۇشلار دەسلەپتە ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا قۇرۇپ ئاندىن دۆۋىكەن (ئۆتۈكەن) تېغىغا يۆتكىگەن دېگەن خاتا قاراشنى پەيدا قىلغان. «بېگى تاكنامە» دە «كونا تاكنامە» دىكى خاتالىقلار تۈزىتىلمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە كىشىلەر ئۇ-چۇق كۆرۈۋالالايدىغان «شەرقتىكى ئۆز زېمىنىغا قايتتى» دە-گەن جۈملىنى چىقىرىپ تاشلىغان ھەمدە يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەمەلىيەتتە بولۇپ ئۆتمىگەن يا نۇنىڭ ئۆتۈكەن تېغىدىن «ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ شەرقە كۆچۈپ دۆۋىكەن تېغى (ئۆتۈكەن تېغى) ۋە تۇرار دەريا سىنىڭ شىمى-لىغا يارغان» لىقىنى قىستۇرۇپ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى قىيىنلىقىنى چوڭايتىۋەتكەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەندەك، جېنگۈەننىڭ بې-

رنچى يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى سىرتاردۇشلار ئىلىك قاغانغا قارشى قوزغالغاندا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئوردىسى بارئىدى. لې كىن بۇ ئوردا (ھازىرقى ئورنى ئېنىقلانمىغان) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ ئوردىسى بولۇپ، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسى ئەمەس ئىدى. «قانۇنلار قامۇسى» يېڭى، كونا تاڭنامە» دە خاتىرىلەنگەن سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى، مەيلى ئۇلارنىڭ يازما مەنبەسى ئۆتۈكەن تېغى باغرىنى كۆزدە تۇتقان. بۇنىڭدا قىلچىمۇ گۇمان يوق. سىماگۇاڭ «قانۇنلار قامۇسى» «يېڭى. كونا تاڭ نامە» لەردىكى ئوخشاش بولمىغان قاراشلاردىن قايمۇقۇپ قالمىغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەك لەر» نىڭ 193 - جىلد جىنگۈەننىڭ 2 - يىلى (ئىككىنچى يىلى دېگىنى خاتا، ئۈچىنچى يىلى بولۇشى كېرەك) دىكى مەددە سىدا توغرىدىن - توغرا سىرتاردۇش خانلىقى «چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۆتۈكەن تېغى باغرىدا ئوردا قورغان» لىقىنى كېسىپلا ئېيتقان. بۇ مۇئەللىپنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى پەرق لەندۈرۈش ۋە تاللاپ قوبۇل قىلىش جەھەتتىكى خاتا قارىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى تاكى ھازىرغىچە تېخى ئۆتۈكەن تېغى باغرى ۋە ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىندىكى جايلاردىن سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىپ چىققىنى يوق. ئۇلارنىڭ ئوردىسىنىڭ ئۆتۈكەن تېغىنىڭ زادى قايسى جايىغا قۇرۇلغانلىقىنى ئېنىقلاش تەس.

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ زېمىنى «قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار»دا خاتىرىلەنمىگەن. «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خۇددى سىرتاردۇش خانلىقى ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى توغرىسىدا ئېنىق خىل كۆز قاراشنى ئوتتۇ-

رسغا قويغانغا ئوخشاش، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ زېمىنى توغ-رىسىدىمۇ ئىككىسى خىل كۆز قاراش بار. ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا قۇرغان مەزگىلدە، ئۇلارنىڭ زېمىنى «شەرقتە موغاللار-غا، غەربتە يابغۇلارغا تۇتىشاتتى،جەنۇبتا چۆللۈك بىلەن چېگ-رىلىناتتى، شىمالدا كىرۈلىن تېغىغا تۇتىشاتتى. ئۇيغۇر، بايئىرقۇ، ئاتسىز، بارغۇت، توڭرا، ئەقشىد قاتارلىق ئاساسلىق چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا قارايتتى.» دۆۋۈكەن (ئۆ-تۈكەن) تېغىدا ئوردا قۇرغان مەزگىلدە ئۇلارنىڭ زېمىنى «شەرقتە سۇمۇرلارغا، غەربتە ئالتۇنتاغقا، غەربتە تۇركلەرگە، شىمالدا خانىگايغا تۇتىشاتتى، يەنى قەدىمكى ھونلارنىڭ ئانا زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى». «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دىكىسىمۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوخ-شاش ئىدى. خۇلۇن تېغى خۇلۇن دەرياسى دەپ ئېلىنغانىدى.

«كونا تاڭنامە. موغاللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلان-غاندا، موغاللار «قەدىمكى سۇ جېنلار»نىڭ جايلاشقان ئورنى «تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 6000 چا-قىرىم كېلىدىغان، شەرقتە دېڭىزغا، غەربتە تۇركلەرگە تۇتۇ-شىدىغان، جەنۇبتا كۇرىيە بىلەن چېگرىلىنىدىغان، شىمالدا سۇمۇرلار بىلەن قوشنا بولغان جاي» بولۇپ تەخمىنەن ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىنى، سۇڭخۇاجياڭ دەرياسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ غەربىدىكى تاۋئېرخې دەرياسى، گۇيلىيۇخې دەرياسى ئەتراپىنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ تارقالغان جايى ئىدى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئۇنىڭ سۇمۇرلار ۋە تۇركلەرنىڭ نىسپىي تارقىلىش ئورنى بىلەن ئوخشاشلىقى، «شىمالدا سۇمۇرلار بىلەن قوشنا» ئىكەن-لىكى ئۇنىڭ سۇمۇرلارنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالغا جايلاشقان-لىقىنى، يەنى موغاللارنىڭ جەنۇبقا، سۇمۇرلارنىڭ شى-مالغا جايلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «غەربتە تۇركلەر

بىلەن تۇتىشىدۇ» دېگىنى تۈركلەرنىڭ شەرقىي تۈرك خانلىقىغا قارىتىلغان بولۇپ بۇ يەردە شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى تۈرالارنىڭ ئەقىدە قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەقىدە قەبىلىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىدىكى ئوجۇمۇچىن خوشۇنى ئەتراپىغا جايلاشقان. ئىلىك قاغان مەغلۇپ بولۇپ يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئەقىدىلەر سىرتاردۇش خانلىقىغا تەۋە بولغان. شۇڭا جېنگۈەننىڭ ئۇچىنچى يىلى تۈرك خانلىقى بىلەن سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئالمىشىش مەزگىلى بولۇپ، «غەربتە تۈركلەر بىلەن چېگرىلىناتتى» دېگەننى يەنە غەربتە سىرتاردۇش بىلەن چېگرىلىناتتى دەپ ئىلىشقىمۇ بولىدۇ. «كونا تاڭنامە» دىكى سىرتاردۇش خانلىقى «شەرقتە موغاللار بىلەن چېگرىلىناتتى» دېگەن قاراش مۇ پۈتۈنلەي توغرا. يەنە «يېڭى تاڭنامە» سۈرلار ھەققىدە قىسمەن گە ئاساسلانغاندا، سۈر قەبىلىسى جەمئىي 20 دىن ئارتۇق بولۇپ، ئەڭ غەربىدىكى قەبىلە بولغان ئۇرسا قەبىلىسى «خۇلۇمبېر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقانىدى. خۇلۇمبېر كۆلىنىڭ شەرقىدە يىسامۇ قەبىلىسى، شىمالىدا (ھازىرقى ئېرغۇنا دەرياسى) ئۇلۇغ سۈرلار بار ئىدى. بۇنىڭدىن سۈر قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق ھازىرقى خۇلۇمبېر كۆلىنىڭ ئەتراپى شۇنداقلا ئۇنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىدىكى يەرلەرگە تارقالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. سۈرلار غەربتە «تۈركلەر» بىلەن قوشنا بولۇپ بۇ يەردە دېيىلگەن «تۈرك» شەرقىي تۈرك خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىلىك قاغان مەزگىلىدە ھازىرقى كىرۇلىن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا تارقالغان تۈرالارنىڭ بايئېرقۇ قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ. شەرقىي تۈرك خانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىن، بايئېرقۇ قەبىلىسى سىرتاردۇش خانلىقىغا تەۋە بولغانىدى. بۇنىڭدىن «كونا تاڭنامە» دىكى «سىرتاردۇش خانلىقى شەرقتە سۈرلار بىلەن تۇتىشاتتى

تى» دېگەن قاراشنىڭ خاتا ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.
قىسقىسى، سىرتاردۇش خانلىقى شەرقتە موغال ۋە سۇبرلار (موغاللار جەنۇبتا، سۇبرلار شىمالدا) بىلەن قوشنا ئىدى. «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن سىرتاردۇش خانلىقى شەرقتە موغاللار بىلەن تۇتىشاتتى، «شەرقتە سۇبرلار بىلەن تۇتىشاتتى» دېگەنلەرنىڭ ئېيتىلىشى ئوخشاش ئەمەس بولۇپ، ماھىيەتتە ھېچقانداق پەرق يوق.

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بايانلارنىڭ بەزىلىرىدە «غەربتە يابغۇلارغا تۇتىشاتتى»، بەزىلىرىدە «غەربتە ئالتۇنتاغقا تۇتىشاتتى» دېيىلگەن. چاۋانىس دېگەن فرانسۇز تاڭ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ غەربىي تۈرك خانلىقىنى دائىم دېگۈدەك «يابغۇ» ياكى «يابغۇ دۆلتى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى بۇرۇنلا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى. ئېلىمىز ئالىمى سېن جوڭمىيەنمۇ بۇلارنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىغان. ھازىر ئۇ بىرلىككە كەلگەن يەكۈنگە ئايلانىدى. بۇ يەردىكى «يابغۇ» شۇبھىسىزكى، غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ باشقا نامىدۇر. يەنە بىرى ۋە كونا «تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسەن، سۇي ۋېندىنىڭ كەيىنىكى ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 583 - يىلى) تۈرك خانلىقى شەرق ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى دەپ بۆلۈنگەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك خانلىقى ئالتۇنتاغنى شەرقىي چېگرا قىلدى. شۇڭا سىرتاردۇش خانلىقى «غەربتە ئالتۇنتاغقا تۇتىشاتتى» دېيىش بىلەن «غەربتە يابغۇغا تۇتىشاتتى» دېيىش پېرىنسىپ جەھەتتىكى ئازراق پەرقتىلا ئىبارەت، خالاس.

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى «يېڭى. كونا تاڭنامە» دە: بەزىدە «چۆللۈك بىلەن تۇتىشاتتى» دېيىلگەن بولسا، بەزىدە «تۈركلەرگە تۇتىشاتتى» دېيىلگەن. شەرقىي تۈركلەر جېنگۇەننىڭ تۇنچى يىلى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن،

ئىلىك قاغانىنىڭ قەبىلىلىرى ياكى سىرتاردۇشلارغا ئەسىرگە چۈشكەن، بەزىلىرى غەربىي يۇرتقا قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇ- نىڭ جەنۇبقا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىرى 10 مىڭ كىشىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. تاڭ تەيزۇڭ ئىشكىئاغىسى ۋېن يەنبونىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، «سوفاڭ زېمىنىدىكى يوجۇ ئايمىقىدىن لىكجۇ ئايمىقىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شۇن، يۈ، خۇا، چاڭدىن ئىبارەت تۆت ئايماقتا تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان ھەمدە ئىلىك قاغانىنىڭ زېمىنىنى ئالتە ئايماققا بۆ- لۈپ، سول تەرەپتە دىڭشياڭ تۇتۇق مەھكىمىسىنى، ئوڭ تەرەپ- تە يۇنجۇڭ تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ قە- بىلىلىرىنى باشقۇرغان» («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسمە»). يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۈرك ئايماقلىرىنىڭ كۆپ- پىنچىسىنىڭ ئورنى ئېنىقلانمىغان بولسىمۇ، خېتاۋ ۋە سەددىچىن- نىڭ جەنۇبىدىكى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ئى- كەنلىكىگە قەتئىي شەكمايدۇ. مىلادى 639 - يىلى (جېنگۇەنىڭ 13 - يىلى) چاڭئەندە ئولتۇراقلاشىپ قالغان تۈرك ئاقسۆڭە- كى كورشات ئۆز جەمەتىنىڭ ئادەملىرىنى باشلاپ جيۇ جېڭ- گوڭ ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان، مەغلۇپ بولغانلىرى كېيىن شىمالغا قېچىپ، خېتاۋنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەر بىلەن بىرلىشىشكە ئۇرۇنغان. ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، تاڭ تەيزۇڭ تۈركلەر- نى پايتەختكە يېقىن بولغان خېتاۋنىڭ جەنۇبىدا ئورۇقزۇشۇ- نىڭ بىر خەتەر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئىلىك قاغان جەڭ مەيدىسىدىن بولغان ئاشىنا سىمۇنى ئىل مىرتىشۇر ئالىپ بىلگە قا- غان قىلىپ تىكلەپ، ئۇنىڭغا تۈركلەرنىڭ تەسلىم بولغان 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ، شياجۇ ۋە شىنجۇ ئىككى ئايماق ئارقىلىق خۇاڭخەيدىن ئۆتۈپ شىمالغا بېرىشنى بۇيرۇ- غان. ئاشىنا سىمۇ دىڭشياڭدا ئوردا قۇرغان. ئۇنىڭ قەبىلىلىرى

چوڭ چۆللۇك بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئاشناسمۇنىڭ قەبىلىلىرى چوڭ چۆللۇك بىلەن سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئارىلىقىدا ئۆزئارا قارىشىپ تۇرغان. تاڭ تەيزۇڭ دېھقانچىلىق مەھكىمىسىنىڭ ۋەزىرى گو سېننى سىرتاردۇشلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، يانۇنغا: «سىزچۆللۇكنىڭشىمالىدا، تۇركلەرچۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشتى. ھەرقايسىلار ئۆز زېمىنىڭلارنى ساقلاڭلار. ئەگەر كىمدە - كىم قەستەنگە چېگرىدىن ئۆتۈپ ئۆزئارا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدىكەن، شۇ كىشى تەخىرسىزجازاغا تارتىلغاي» («قانۇنلار قامۇسى. تۇركلەر») دېگەن. كېيىن يەنە سىرتاردۇشلارنىڭ ئەلچىسىگە: «مەن چۆللۇكنىڭ شىمالىنى سىرتاردۇشلارغا، چۆللۇكنىڭ جەنۇبىنى تۇركلەر ئىدارە قىلسۇن دەپ بەلگىلەدىم. كىمدە - كىم قارشى تەرەپنى بۇلايدىكەن، پۈتۈن جەمەتى قىرىپ تاشلىنىدۇ» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى) دېگەن. ناھايىتى ئېنىقكى، سىرتاردۇش خانلىقى ئاشناسمۇنىڭ قەبىلىسىدىكى تۇركلەر بىلەن چۆللۇك (يەنى قۇملۇق) ئارقىلىق چېگرىلانغانىدى. شۇڭا «يېڭى. كونا تاڭنامە» لەردىكى تۈرك خانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى توغرىسىدىكى ئىككى خىل قاراش (قۇملۇققا تۇتىشىدۇ، تۇركلەرگە تۇتىشىدۇ). ماھىيەت جەھەتتە بىردەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ شىمالى چېگرىسى، «كونا تاڭ نامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە بەزىدە «شىمالدا خۇلۇن تېغىغا تۇتىشاتتى» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا خۇلۇن دەرياسى دەپ تىلغا ئېلىنغان) دېيىلسە، بەزىدە «شىمالىدا خانگايغا تۇتىشاتتى» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» بىلەن ئوخشاش) دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئورنەكلەر» نىڭ 193 - جىلدى (تاڭ تەيزۇڭ جىنگۇەن

ئىككىنچى يىلدىكى) دىكى مادداسىدا «شىمالدا خۇلۇن دەريا سىغاتۇ-تىشىدۇ» دېيىلىپ، «شىمالدا خانىگايغا تۇتىشىدۇ» دېيىلگەن. خۇلۇن تېغى «قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار» دا خۇلۇن دەريا سى» دەپ يېزىلغان بولۇپ، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردا قۇرغان جايى ئىدى، «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئۆزگەرتىلىپ «خۇلۇن تېغى» دەپ يېزىلغان بولكى سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ شىمالى چېگرىسى دەپ قارالغان. كېيىن يېزىلغان «يېڭى تاڭنامە» بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» دە قايتا ئۆزگەرتىلىپ «خۇلۇن دەريا سى» دەپ تىلغا ئېلىنغان. لېكىن يەنە «قانۇنلار قامۇسى» نىڭكىدىن پەرقلەنىدۇرۇلۇپ، خۇلۇن دەريا سىنى خانلىقنىڭ شىمالىي چېگرىسى دەپ قارىغان. بۇنداق قايتا ـ قايتا ئۆزگەرتىشنىڭ سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ زادى قەيەردە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە ھېچقانداق پايدىسى يوق. بىز خۇلۇن تېغى ۋە خۇلۇن دەريا سىنىڭ ھەممىسى ئەملىيەتتە مەۋجۇت جايلار بولۇشى كېرەك دەپ قارايمىز. يۇقىرىدا سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردا سىنىڭ جايلاشقان ئورنى بايان قىلىنغان ۋاقىتتا خۇلۇن دەريا سىنىڭ ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي تىزمىسى بولغان چورماتەي دەريا سىدىن باشلىنىدىغانلىقىنى دەللىلىگەنىدۇق. خۇلۇن تېغى ئەلۋەتتە خۇلۇن دەريا سىنىڭ باشلىنىش مەنبەسىدىكى تاغ. يەنى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي ئېشكىدىكى مەلۇم بىر تاغ بولۇشى كېرەك. «يېڭى، كونا تاڭنامە» دە ئېيتىلغان سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ شىمالىي چېگرىسى ئەلۋەتتە مۇشۇ تاغ بىلەن مۇشۇ دەريانى كۆرسىتىشى كېرەك. «خانگاي» (瀚海) يەنە «翰海» دەپمۇ يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ دەسلەپتە «تارىخىي خاتىرىلەر، ھوللار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلگەن. ئۇنىڭدا خەن ۋۇدى دەۋرىدە قىرغان

چەۋەندازلار سانغۇنى خوچۇبىك «دەي ۋىلايىتىدىن 2000 چاقىرىم يىراقلىقتىكى» «دەشتى ـ ماكانغا يېقىن جايغا بېرىپ قايتقانلىقى» ئېيتىلغان. خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئىزاھشۇ-ناسلارنىڭ ئېچىدە «شىمالىي دېگىز» (ھازىرقى بايقال كۆلى) دەپ تەبىز بەرگۈچىلەرمۇ «چوڭ قۇملۇق» دەپ تەبىر بەرگۈ-چىلەرمۇ بولغان بولۇپ ھەممىسى مەقسىتىگە يېتەلمىگەندەك قىلىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دەيجۇن ۋىلايىتى ساقلىغان (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ ۋېيشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) نى ئىدارە قىلغان بولۇپ، بۇ يەرتاق سۇلالىسىنىڭ تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنىڭ دەل شەرقىگە جايلاشقان، گۈدەننىڭ ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى ئىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئارىلىقىنىڭ 2090 چاقىرىملىق يول ئىكەنلىكىگە ئاساسەن، دەيجۇن ۋىلايىتىنىڭ شىمالىغا 2000 چاقىرىم كېلىدىغان جاي. خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي تىزمىسىدىن خۇلۇن دەرياسى ئەترابىغىچە بولۇشى كېرەك، بۇ يەردە دېگىز يوق. جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى بايقال كۆلى بىلەن بولغان ئارىلىق 1000 چاقىرىم بولۇپ، «شىمالىي دېگىز» دەپ يېزىلسا روشەن ھالدا خاتا بولىدۇ. جۇغراپىيە-لىك جايلاشقان ئورنىدىن قارىغاندا، بۇ جاي چۆللۈكنىڭ شىما-لىدا بولۇپ، «چوڭ چۆللۈك» دەپ تەبىر بېرىلسىمۇ خاتا بولىدۇ. دىڭ چيەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قۇلان دەرياسى ۋادىسىدىكى قۇماۋقنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ[21]. بىراق چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قۇلان دەرياسى ۋادىسىدىكى چۆللۈك قاندا قىسقە دەشتى ماكان دەپ ئاتالسۇن؟ دىڭ چيەنمۇ بۇ گەپنىڭ باشى-ئاخىرى زىددىيەتلىك بولغاچقا بىر نېمە دېيەلمەيدۇ. شېن جوڭ-چيەن: «دەشتى ماكان» يەنى خانگاي تېغىنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئەسلى خانگاي تېغىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشىدۇر، ئىزاھشۇناسلار

تەرىپىدىن خاتا ھالدا دەشتى ماكان» دېيىلگەن» دەپ قا-
رايدۇ. بۇ قاراشنىڭ ناھايىتى جېنى بار. تاڭ سۇلالىسى
سىرتاردۇش خانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىن، سىرتاردۇش خلف
لىيقىنىڭ ئوردىسىنىڭ كونا ئورنى يەنى خانگاي تېغىنىڭ شەر-
قىي تەرىپىدىكى شىمالدا دەشتى ماكان تۇتۇق ھېراۋۇل مەھكە-
مىسىنى تەسىس قىلغان. بۇيەردىكى دەشتى ماكان تۇتۇق ھېراۋۇل
مەھكىمىسى ئەسلىدە تېتە خانگاي تېغىنىڭ نامى بولۇشى كېرەك.
يۇمۇ. دەشتى ماكان- خانگاي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. قىسقا-
سى، يول ئارىلىقى جۇغراپىيىلىك جايلاشقان ئورۇن نامىنىڭ
ئۆزگىرىشىدىن قارىغاندىمۇ دەشتى ماكانغا خانگاي دەپ تە-
پىلى بېرىش بەرقەدەر ئورۇنلۇق. لۇنىڭدىن بىرى «يېڭى كونا
تاڭنامە» لەردە خاتىرىلەنگەن سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ شىما-
لىدىكى چېگرىسى بولغان «خۇلۇن تېغى» بىلەن «خۇلۇن دەر-
ياسى» دېگىنىنىڭ خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىنى كۆرسە-
تىدىغانلىقىنى، دەشتى ماكانىنىڭمۇ خانگاي تېغىنى كۆرسىتە-
دىغانلىقىنى، ئىككىسىنىڭ ئەھمىيىتىنى ئوخشاش بىر جاي ئى-
كەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. بىراق بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈش
كە تېگىشلىكى شۇكى، «كونا تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىس-
سە»، «يېڭى تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىن ئىبارەت
بولۇپ، خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي تەرىپىنى سىرتاردۇش خانلىق-
ىنىڭ شىمالىي چېگرىسى ئەمەسلىكى ئەينىي ۋاقىتتا
سىلەنگا دەريا سىي بويىدا ياشاۋاتقان قىلىچ ئاتقان تۈرالار نىڭ
ئۇيغۇر قەبىلىسى، سىرتاردۇش خانلىقىدىن قۇرۇش خىزمىتىگە
قاتنىشىپلا قالماستىن، يەنە كى سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلغان-
دىن كېيىن، يەنە سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ مۇھىم تەركىبىي
قىسمىغا ئايلانغان. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ شىمالى چېگرىسى
بولمىدى دېگەندىمۇ ھازىرقى سىلەنگا دەريا سىنىڭ شىمالىدا
بولۇشى كېرەك. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان خۇلۇن تېغى بىلەن

خانگاي ئەلۋەتتە سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىرتاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يېرىنىڭ چېگرىسى بولۇشى لازىم. بۇرۇنقىلار بۇنى بىلمىگەنلىكتىن، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ شىمالىي چېگرىسى بىلەن سىرتاردۇش قەبىلىسى چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونىڭ شىمالىي چېگرىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ بىر قىلىپ قويۇپ، بۇ خەل خاتالىقنى سادىر قىلغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، سىرتاردۇش خانلىقى شەرقتە موغاللار ۋە سۇبرلار بىلەن قوشنا ئىدى. جەنۇبتا چوڭ چۆللۈككە تۇتاش بولۇپ، قۇملۇق ئارقىلىق تالاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان تۇرك قەبىلىلىرى بىلەن ئۆزئارا ئايرىلىپ تۇرغان؛ غەربتە ئالتۇنتاغ بىلەن چېگرىداش بولۇپ، ئالتۇنتاغدىن ئۆتۈپ يابغۇ تۇركلىرى (غەربىي تۇرك خانلىقى) بىلەن چېگرىلانغان؛ شىمالدا سىلىنگا دەريياسىنىڭ شىمالىنچە بارااتتى. يېڭى، كونا «تاڭنامە» لەرنىڭ ھەممىسىدە سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ زېمىنى «قەدىمكى ھونلارنىڭ ئانا زېمىنى» دېيىلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار تەرىكىرسى» گە ئاساسلانغاندا، ھونلار دۆلىتى ئەڭ قۇدرەت ئاپقان مەزگىلدە(باتۇر تەڭرىقۇت، ئاغاتەڭرىقۇت ۋاقتىدا)، شەرقتە توڭغۇسلار (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقى قىسمىدىكى لاۋخي دەريياسىنىڭ شىمالىدىكى يەرلەر) نى بويسۇندۇرغان. غەربتە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنى بويسۇندۇرغان، جەنۇبتا چو غاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار (ھازىرقى خېتاۋنىڭ جەنۇبى) نى ئىشغال قىلغان، شىمالدا دىڭلىڭلارنى ئەل قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغان. ئۇنىڭ زېمىنى ۋە تەسىر كۈچى سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ زېمىنىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنىدى.

شۇبھىسىزكى يېڭى. كونا «تاڭنامە» دىكى قاراشلاردا ئەمەلىيەتتە كە ئۇيغۇن بولمىغان تەرەپلەر بار.

3. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىكى چارۋىچىلىق ئىدى. خانلىققا قاراشلىق 15 تۇرا قەبىلىنىڭ ھەممىسى «مۇقىم ئولتۇراق جايى بولمىغان، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ يۈرىدىغان» (شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە») چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرەتتى. ئالدىنقى تۈرك خانلىقى مەزگىلىدە، ئاقتاغدىكى تۇرالارنىڭ چۈبە قاتارلىق قەبىلىلىرى ۋە شىمالدىكى تۇرالارنىڭ بايئىرقۇ قەبىلىسى ئاللىبۇرۇن ئاز ساندىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدە چۈبە قاتارلىق قەبىلىلەر ئاللىبۇرۇن شىمالدىكى موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەتكەن. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى زىرائەت ئۆسۈشكە مۇۋاپىق بەزى جايلاردا بىر قىسىم تۇرالارنىڭ ئاۋۋالقىدەك قوشۇمچە كېچىك كۆلەمدىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى پۈتۈنلەي مۇمكىن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، چارۋىچىلىقنىڭ مۇھىم تولۇقلىمىسى بولغان ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى مەركەز قىلغان ئائىلە قول سانائىتى شۇنداقلا مېتال تاۋلاش كەسپى ۋە ياغاچچىلىق كەسپى قاتارلىقلار ئەينى ۋاقىتتىلا مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنىدى.

تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدە شىمالدىكى تۇرا قەبىلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىكى تەكشىسىزلىك كۆچەيگەنىدى. سىرتاردۇش، ئۇيغۇر قاتارلىق

قەبىلىلەر ئەينىي دەۋردە شىمالدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك تاپقان تۇرا قەبىلىلىرىگە ئايلانغانىدى.

سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا، تۇرا قەبىلىسىنىڭ باي ۋە كەمبەغەللىك بۆلۈنۈشى ناھايىتى چوڭقۇر بولغان بولۇپ، سىنىپىي ئىكسپىلاتاتسىيە ھادىسىلىرى پەيدا بولغانىدى. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشنى ئاساسىن جەھەتتىن تاماملىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

سىرتاردۇش خانلىقى دەسلەپكى مەزگىلدىكى تەرەققىيات قىلىشىغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بىر دۆلەت ئىدى. «كونا تاڭنامە» تۇرالار ھەققىدە قىسمەن «ھۆكۈمەت» شەكلى، قورال ـ ياراقلىرى، شۇنداقلا ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرى ئاساسەن تۈركلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاپ كېتەتتى» دېيىلگەن. «ھۆكۈمەت» بىلەن «ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرى» سىياسىي تۈزۈم بىلەن ئىجتىمائىي تۈزۈمنى كۆرسىتىدۇ. تۈركلەر قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىدى. «ئاساسەن تۈركلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاپ كېتەتتى» دېگىنىگە قارىغاندا، سىرتاردۇش خانلىقىمۇ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت بولۇشى كېرەك. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىنچۇ بىلىگە قاغان يانۇن قۇللۇق تۈزۈمىنى ھەربىي قوشۇن ئىچىگىچە كېڭەيتكەنىدى. ئۇ جەڭ مەيدانىدىن «باش تارتقانلار»غا «ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، باشقا جەڭچىلەرگە ئىنئام قىلىش بېرىش» («كونا تاڭنامە» تۇرالار ھەققىدە قىسمەن) نى بەلگىلەپ چىققانىدى. شۇنداق قىلىپ، ھەر قېتىملىق ئۇرۇشتىن كېيىن، بولۇپمۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دائىم دېگۈدەك خېلى ساندىكى «جىنايەت» ئۆتكۈزگەن تۇرا جەڭچىلىرى ئۆلتۈرۈلەتتى، بۇ ئۆلتۈرۈلگەن جەڭچىلەرنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى

لىرىدىن ئۇنىڭ تۆت ياكى بەش ھەسسىسىگە توغرا كېلىدىغان ئادەملەر مەجبۇرىي يوسۇندا يەنە بىر قېتىم تۇرا جەڭچىلىرىنىڭ قوللىرىغا ئايلىنىپ قالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىياسىي، ئىقتىسادىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قوللۇقتا چوشۇرۇلگەنلەرنى قوشقاندا، سىرتاردۇش خانلىقىدا خېلى بىر قىسىم تۇرالار ئەركىن چارۋىچى سالاھىيىتىدىن ئايرىلىپ ئۆز مىللىتىنىڭ ئەمەلدار - بايلىرىنىڭ يەنى قوللارلار سىنىپىنىڭ قوللىرىغا ئايلىنىپ قالاتتى. شەرقىي تۈرك خانلىقى يىمىرىلگەن ۋاقىتدا، كۆپلىگەن تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى شىمالدىن قېچىپ كەتكەچكە ئۇلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى قوللار (ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇلاپ كېتىلگەن ۋە ئەسىرگە چۈشكەن خەنزۇ ئاھالىلىرىمۇ بار) نىڭ كۆپچىلىكى سىرتاردۇشلار شۇنداقلا باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ قوللارلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان بولۇشى مۇمكىن. جەنۇبىي 21 - يىلى (647 - يىلى) يەنى سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ، ئىككىنچى يىلى تاڭ سۇلالىسى «تۈرك قەبىلىلىرىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلىك ئەسىرلەرنى سېتىۋېلىپ قايتۇرۇپ كەلگەن» («يېڭى تاڭنامە. تاڭ تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»). بۇ توغرىدا تاڭ تەيزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ «سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى قالايمىقانچىلىق بۇز بېرىپ، چېگرا رايونلار كۆپ قېتىم بۇلاڭ - تالاڭچىلارنىڭ ئوچرىغان. ھازىر تۈرالار خاندانلىقىمىزغا رەئىس قىلىندى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلىك ئەسىرلەرنىڭ ۋاسىتىسىدە ئەللەردە تېپىلغان ۋاقتىلىرى بىر كۆزىدىن قان، بىر كۆزىدىن ياش / تامغان ھالدا جەنۇبقا تەلمۈرۈپ ئەزىز يۇرتلىرىغا قايتىشنى، ئويلاشماقتا ئىكەن، بۇلارنى ئاخلاپ كۆڭلۈم يېرىم بولۇپ، ئۇلارغا ئۈچ ئاغرىتمايدىغان تۈرالىمىدىم، يەنە ئەن قاتارلىق ئايماقلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ يېنىنى ئىنىسىقلاپ يەنە ئون تۆتۈقى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مال ۋە دۇنيا بېرىپ،

ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى قايتۇرۇپ كېلىشلار ھەمدە ئۇلارغا يول ئاسىرىتى بېرىپ، يۇرتىغا قايتۇرۇۋىلار، دېدىم» («كىتابلار جەۋھىرى» 42 - جىلد) دېيىلگەن. يارلىقتا دېيىلگەن «سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، چېگرا رايون كۆپ قېتىم بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىغان» دېگىنى. ئاھايىتى روشەنكى، بۇ ۋاسالارغا ئەسىرگە چۈشكەن ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىكلەر دەسلەپتە تۇرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى ئەرەسپىدىن بۇلاپ شىمالغا ئېلىپ كېتىلگەنلەر ئىدى. يارلىقتا ئېيتىلغان «يەنرەن قاتارلىق ئايماقلار» سىرتاردۇش خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى رايوندا قۇرغان يەنرەن قوروقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىشىلىق مەھكىمە بولۇپ، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، مەھكىمىگە تۇتۇق، ئايماققا ئايماقبېگى قويۇلغانىدى. تۇتۇق، ئايماقبېگى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى تەيىنلەنگەنىدى. «تۇتۇق بىلەن مەسلىھەتلىشىپ» دېگىنى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تۇتۇقلارنىڭ ھەممىسى تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدىكى چوڭ قۇلدارلار بولۇپ، ئۇلار بىلەن «مەسلىھەتلىشىپ» دېگىنى، بەلكىم پۇل تۆلەپ ياندۇرۇۋېلىنمىدىغان ھەنزۇلارنىڭ باھاسى بولۇشى مۇمكىن. ۋاستالىقلارغا قاتناشقان قالغان ھەنزۇلارغا نىسبەتەن، تاڭ سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتىپ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ باھاسى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ، يەنە شايىي رەخت قاتارلىق «مال-لار» ئارقىلىق ئۇلارنى پۇل تۆلەپ ياندۇرۇۋالغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئاللىبۇرۇن تۇرك قۇلدارلىرىنىڭ قولىدىن ⑳ ئۆتۈپ، تۇرا قۇلدارلىرىنىڭ خۇسۇسىي قۇلىغا ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا

بۇ يۇل، تۆلەپ قايتۇرۇۋېلىنغان «ئوتتۇرا تۆزلەڭلىكلەر» نىڭ زادى قانچە ئىكەنلىكى خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، بىراق تۇرا قۇلدارلىرىنىڭ خېلى ساندىكى خەنزۇ قۇللارغا ئىگە ئىكەنلىكىدە شەك يوق. سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قۇلدارلىرى يەنە ئۆزلىرىگە قوشنا بولغان ئاجىز مىللەتلەرگە ئۇرۇش قوزغاش ئارقىلىق قۇللارنىڭ كېلىش مەنبەسىنى كېڭەيتكەنىدى. مەسىلەن، يۇقىرىقى يارلىقتا يەنە «سۇبر، ئۇرقۇن خاتۇن، موغال قاتارلىق ئۇچ قەبىلىنىڭ سىرتاردۇش قاتارلىقلار تەرىپىدىن بۆلۈنۈپ، ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ پۈل تۆلەپ قايتۇرۇۋېلىشى بۇيرۇلغان» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، شەرقىي تۈرك خانلىقى گۈمران بولغان چاغدا، سىر تاردۇش، ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى كۆپ قېتىم تۈركلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان؛ ئىلىك قاغان مەغلۇپ بولغان ۋاقىتتا، ئۇ باشچىلىق قىلغان تۈركلەرنىڭ «بەزىلىرى سىرتاردۇشلاردىن ئايرىلىپ كېتىپ قالغان» («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). ناھايىتى ئېنىقكى، خېلى كۆپ ساندىكى تۈركلەر سىرتاردۇش قاتارلىق تۈرالار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ قۇل قىلىنغان. قىسقىسى، سىرتاردۇش خانلىقى ئىشقا سالغان قۇللار، ھېچبولمىغاندىمۇ تۇرالار، خەنزۇلار، سۇبرلار، ئۇرقۇن خاتۇنلار، موغاللار ۋە تۈركلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. سىرتاردۇش خانلىقى تېلى قۇلدارلار سىنىپىنىڭ قۇللاردىن ئىبارەت ئۇيۇشمىدىن ئىكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئېزىشى ئاساسىغا قۇرۇلغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىدى.

لېكىن، تۇرا قۇلدارلىرى سىنىپىنىڭ تاڭ سۇلالىسىدىن كۆپلىگەن خەنزۇلارنى ۋە باشقا ئۇرقۇن خاتۇن، سۇبر، موغال قاتارلىق مىللەت قۇللىرىنى پۈل تۆلەپ قايتۇرۇۋېلىش قارارۇخسەت قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى دەسلەپكى مەزگىلدىكى تەرەققىي

قىلمىغان باسقۇچتا ئىدى. تۇرا قەبىلىلەرنىڭ قۇلدارلىرىدا ئالاھازەل ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر قەدەر قالاقلىقى، قۇللارنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سېلىشى ئۇلارغا ئېغىر روشەن ھەم تۇراقلىق مادداتى مەنپەئەت ئېلىپ كېلەلمىگەنلىكتىن، ئارتۇقچە قۇل قىلىنغان ئاھالە بارلىققا كەلگەن. سىرتاردۇش خانلىقىدىن ئاۋۋالقى شىمالنىڭ تارىخىدا، مەيلى ھون دۆلىتىنىڭ قۇلدارلىرى بولسۇن ياكى جورجان خانلىقى، تۈرك خانلىقىنىڭ قۇلدارلىرى بولسۇن ھەممىسى قۇللارنى كەڭ كۆلەمدە سېتىش ئىشى بولمىغان. پەقەت سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇلدارلىرىلا مۇشۇنداق قىلغان. بۇ ئېھتىمال سىرتاردۇش خانلىقى قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ھون، جورجان، تۈركلەرنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىگە قارىغاندا، تېخىمۇ قالاق ۋە تەرەققىي قىلمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي سىياسىتى

(1) قاغانلارنى «ئىلورتاق سايلاش» تۈزۈمى

سىرتاردۇش خانلىقى شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلەرنىڭ تورتاق ھالدىكى شەرقىي تۈرك خانلىقىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا تىكلەنگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى شەكىل جەھەتتە تۈرا قەبىلىلەرنىڭ ئىتتىپاق خاراكتېرىنى روشەن ساقلاپ قالغانىدى.

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى قاغان بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئۇزۇندىن ئىلگىرىكى جورجان خانلىقى ۋە تۈرك خانلىقى بىلەن بىردەك ئىدى. بىراق قاغانىنىڭ بارلىققا كېلىشى جورجان خانلىقى ۋە تۈرك خانلىقىدىكى ئوز مىللىتىنىڭ

ئاقسۆڭەكلەر يىغىندا، قاغاننىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن سايلاپ بەلگىلەش ئەھۋالى بىلەن ئوخشاشمايتتى. ئۇ سىرتاردۇشلار بىلەن بىللە، ھەم «يەرلىك ئىگە» ھەم قوراللىق كۈچكە ئىگە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ئورتاق سايلاش، تارقىلىق بەلگىنى بېكىتتى. سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى شۇبھىسىزكى كېيىنكى ئەۋلاد قاغانلىققا تەيىنلىنىشتەك ئالاھىدە ھوقۇققا ئىگە بولسىمۇ، بىراق سىرتاردۇشلار ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدىكى كىمنىڭ قاغانلىققا تەيىنلىنىشىدا، سىرتاردۇشلار قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى يالغۇز قارار چىقىرىشىغا ھوقۇقسىز ئىدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تۇنجى ئۆۋەتلىك قاغانى يانۇن، مىلادى 629 - يىلى (جىنگۇ گۇەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ «ئورتاق سايلىشى» ئارقىلىق تىكلەنگەنىدى. مىلادى 645 - يىلى (جىنگۇەننىڭ 19 - يىلى) يانۇن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى بايچور تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردە لىرىنىڭ قاغانىنى ئورتاق سايلاش تۈزۈمىنى كۈزگە ئىلمايلا، قەبىلىلىرىنى باشلاپ، «ئاكىسى تولشاد قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى قاغان بولغان» («كونا تاڭنامە. تۇرا ھەققىدە قىسسە»). بايچور ئۆزىنى ئىل كۆلۈگ ئىستەمى قاغان دەپ جاكارلىغان، ھەتتىدە سىرتاردۇشلار قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇر، بارغۇت، توگرا قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. دۆلەت ئىچىدىكى قارشىلىق كەيپىياتىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن، تارىخىي كىتابلاردا بايچورنىڭ «دادىسى دەۋرىدىكى ۋەزىر لەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆلارنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ يېقىنلىرىنى قويغان» («دېيگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى») لىقى خاتىرىلەنگەن. بەلكىم بايچورغا

قارشى، بىر قىسىم تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرى ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ نەتىجىسىدە «قول ئاستىدىكىلىرى قايىل بولماي» سىرتاردۇش خانلىقىغا تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسىي تەۋرەپ قالغان. تۇرا قەبىلىلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بايچور تەختكە چىققان دەسلەپكى مەزگىلدە سىرتاردۇش قەبىلىسى ۋە ئەينى ۋاقىتتا تېخى ئۆزبېكلىك بۇيرۇقىنى ئاڭلايدىغان بىر قىسىم تۇرا قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ تاڭ سۇلالىسىگە تاجاۋۇز قىلغان. نەتىجىدە تۇرالارنىڭ سانغۇن جى شىسلى باشچىلىقىدىكى ئانچە چوڭ بولمىغان بىرتارمىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانىدى. ئۇيغۇر، بارغۇت، توڭرا قاتارلىقلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىمالدا قوزغالغان. بايچور، غەزەپلەنگەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ جەمەتىمۇ قىرىپ تاشلانغانىدى. بايچورنىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلۈشى، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ قاغانلىقنى سايلاش تۈزۈمىنىڭ سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بايچور ئۆلگەندىن كېيىن، «كونا تاڭنامە» تۇرالار ھەققىدە قىسقىچە: «ئۇنىڭ قېپ قالغان 50 — 60 مىڭ ئادىمى، غەربىي يۇرتقا قېچىپ كەتتى»، «غەربىكە قاچقانلىرى بىر دەۋرىدە يانۇنىڭ ئاكىسى دومۇجنى ئىتىيوس قاغان قىلىپ سايلىدى» دېيىلگەن. دومۇج تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇ 50 — 60 مىڭ قالدۇق ئەسكەرلەر («يېڭى تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىمە) نىڭ داۋامى» گە («ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياشىغانلار بىلەن بالىلاردىن 30 مىڭى بار») باشچىلىق قىلىپ ئۆڭۈشلۇق ھالدا. ئۆتۈكەن تېغىدىكى كونا ئوردىسىغا قايتىپ بارغان. ئەسلىدە ئىسيان كۆتۈرگەن ئۇيغۇر قاتارلىق

قەبىلىلەر ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىگە قارشى تۇرمىغان، ئەكسىچە ئاساسلىق تۈرا قەبىلىلىرى بۇرۇندىنلا تاردۇشلارغا بويسۇنۇپ كەلگەچكە دومۇجىنىڭ كۈچى بولسىمۇ، باشقا قەبىلىلەر داۋاملىق ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغان» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە، نىڭ داۋامى») ئەھۋال بارلىققا كەلگەن. تارىخلاردا «دومۇج كەلگەندە توققۇز قەبىلىدىكى سەركەردىلەرنىڭ ئۇنىڭدىن ئەيمەنمەيدىغىنى يوق ئىدى» («كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسمە»). ناھايىتى ئېنىقكى، شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ سىرتاردۇشلار بىلەن ئاداۋەتتى بولمىغان ئاشۇ قەبىلە ئاقساقاللىرى دومۇج ۋە ئۇنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ شىمالغا قايتىپ كېلىشىنى قارشى ئالاتتى. ھالبۇكى، سىرتاردۇشلارنىڭ جەمەتىنى قىرغان ئاشۇ تۈرا «سەركەردىلىرى» دومۇجنىڭ قايتىپ كېلىشىنى ئۆزىگە تەھدىت دەپ ھېسابلايتتى. دومۇج شىمالغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سۈسىپ ئۇنى چاڭئەنگە ئاپىرىپ قويدى. بىراق چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرا قەبىلىلىرى ئاۋۋالقىدەكلا ئۇنىڭغا ساداقەتمەنلىكىنى ساقلىغان. «دومۇج ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرى ئۇنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلىپ ئۇرغاچقا يەنىلا ئىككى خىل ھالەتنى ساقلاپ قالغان» («كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسمە»). تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئېچىدە ئەسكەر. سەركەردىلىرى كۆپ بولغان بايچور بىلەن ئاران 50—60 مىڭ قېرى، ئاجىز قالدۇق قوۋمى بار بولغان دومۇجغا نىسبەتەن قوللانغان ئوخشاش بولمىغان پوزىتسىيىسى، بەلكىم ئۇنىڭ بىرىنىڭ «ئۆزىنى قاغان قىلىپ تىكلىگەنلىكى»، يەنە بىرىنىڭ «ئورتاق ساپلانغان قاغان» بولغانلىقى ئۈچۈن

بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ دوموجنى قوللىغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇ بەلكىم تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق سايلىشى بىلەن قاغان بولغان بولسا كېرەك. «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە دوموجنىڭ «غەربىكە قاچقان تاردۇش قەبىلىلىرى» تەرىپىدىن قاغانلىققا سايلانغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ يەردىكى «غەربىكە قاچقان تاردۇش قەبىلىلىرى» سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ غەربىكە قاچقان قەبىلىسى دەپ تەبىر بېرىلىشى، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم سىرتاردۇش قەبىلىلىرىدىن سىرت تۇراقەبىلىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى بولۇشى كېرەك. قىسقىسى، ھازىر بار بولغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، سىرتاردۇش خانلىقىدا يۇرگۈزۈلگىنى ئاساسەن تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرى قاغانلارنى ئورتاق سايلايدىغان تۈزۈمدۇر.

(2) ھەربىي - مەمۇرىي رايونلىرىنىڭ ئايرىلىشى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىش

سىرتاردۇش خانلىقى ئۆز زېمىنىنى بىرنەچچە ھەربىي - مەمۇرىي رايونغا ئايرىغان. يانۇن قاغان ئۆزىنىڭ پەرزەنت ۋە ئىنىلىرىنى بۇ ھەربىي - مەمۇرىي رايونلارنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەپ ئەۋەتىش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنىدى. «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: جېنگۈەننىڭ تۇنتىچى يىلىدىكى «ئېلىك قاغان تىنچىتىلغاندىن كېيىن» نىڭ داۋامىدا «يانۇننىڭ 200 مىڭ يارىملىق ئەسكىرى بار، ئىككى ئوغلىنى جەنۇب ھەم شىمالنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا ئېلىك قاغان مەغلۇپ بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن يانۇن «200 مىڭ يارىملىق ئەسكىرىنى

ئىككى ئوغلى تاردۇشاد بىلەن تولشادنى ئۇلارغا ئايرىم قو-
ماندان قىلىپ تەيىنلىگەن ۋە قوشۇننى جەنۇب ھەم شىما-
لىي قوشۇن دەپ ئاتىغان» دېيىلگەن. بۇ يەردە يانۇن قاغانغا
بىۋاستە قاراشلىق قەبىلىلەرنىڭ ئورنىي ئېيتىلمىغان بول-
سىمۇ، بىراق، شۇبھىسىزكى، ئۇلار جەنۇب، شىمال ئىككى
تەرەپ ئوتتۇرىسىدا. يەنى خانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا
ئولتۇراتتى. روشەنكى، سىرتاردۇشلار دۆلەت قۇرغان دەسلەپكى
مەزگىلدە، ئۆز زېمىنىنى جەنۇب، شىمال، ئوتتۇرا دەپ ئۈچ
ھەربىي - مەمۇرىي رايونغا بۆلگەنىدى. ھون دۆلىتىدىن تار-
تىپ، ئومۇمەن شىمالدا دۆلەت قۇرغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆز
دۆلىتىنىڭ زېمىنىنى ئوك، ئوتتۇرا، سول ياكى شەرق، ئوتتۇرا،
غەرب دەپ ئۈچ ئوققا ئايرىغان بولۇپ، جەنۇب، ئوتتۇرا،
شىمال دەپ بۆلگەنلەر كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. مەسىلەن،
ھونلارنىڭ سول باتىسقانلىرى شەرق تەرەپكە جايلاشقان
بولۇپ، شاڭگو ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى، ..... ئوك
باتىسقانلىرى غەرب تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، شاڭجۇن
ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى، ..... تەكرىقوتنىڭ
ئوردىسى بولسا دەيجۇن، يۇنجۇك ۋىلايەتلىرىگە ئۇدۇل جاي-
لاشقانىدى» («تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە»).
سىيانپىلاردىن تان شىخۋاي موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەل-
تۈرگەندىن كېيىن، «ئۆزىنىڭ زېمىنىنى ئۈچ قىسىم» غا يەنى
شەرق، ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئوققا بۆلگەن («كېيىنكى خەنىنامە.
ئۇغان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە»). جورجان ۋە تۈرك خانە
لىقىمۇ شۇنداق قىلغانىدى. سىرتاردۇشلار دۆلەت قۇرغان
دەسلەپكى مەزگىلدە نەمەشقا ھونلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ
ئۆز زېمىنىنى شەرق، ئوتتۇرا، غەرب دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆل-
مەي، يەلكى جەنۇب ئوتتۇرا، شىمال دەپ ئۈچ ئوققا بۆ-
لىدۇ؟ تارىختا بىر دۆلەتنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي رايون

تايرىنىسى، مۇئەييەن دەرىجىدە بۇ دۆلەتنىڭ ھەربىي نىشانى ۋە دۇچ كېلىۋاتقان تاشقى ۋەزىيەتنىى ئەكس ئەتتۇرگەن بولىدۇ. ھون قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي را- يونلىرىنى شەرقتىن غەربكە قاراپ بۆلۈشىدىكى سەۋەب. ئۇلار- نىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خەنزۇلار ھاكىمىيىتىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئۇرۇش ئوبيېكـ تىنى دەپ قارىغانلىقىدىن ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئارمىيە- سى ۋە خەلقىنى سول، ئوتتۇرا، ئوڭ (يەنى شەرق، ئوتتۇرا، غەرب) دەپ ئۈزئارا ماسلىشالايدىغان ئۇچ تارماق كۈچ قىلىپ تەشكىللەپ، ھۇجۇمغا ئۆتكەندە چاقماق تېزلىكىندە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ، خەنزۇلار زېمىنىدىكى ئاھالە ۋە بايلىقىنى بۇلاشقا، چېكىنگەن ۋاقىتتا خەنزۇ قوشۇنلىرى- نىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن ئۆكۈشلۈق قۇتۇلۇشقا پايدىلىق شارائىت يارىتاتتى. سىرتاردۇشلار خانلىقى دۆلەت قۇرغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، تاڭ سۇلالىسىگەقارىغاندا زوردەرىجىدە ئاجىز، ئۇنىڭ ئۇستىگە، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندى دۆلەت بولغاچقا، ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارىتا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى قوزغىغۇدەك كۈچى يوق ھەم تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كېلىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرىشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. شۇڭا زېمىنى، خەلقى ۋە قوشۇنلىرىنى شەرق، ئوتتۇرا، غەرب دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارىتا ئۇرۇش قىلىشنىڭ ياكى ھۇداپىئە كۆرسىمۇ بولاتتى. ئەينى ۋا- قىتتا، ئۇنىڭغا ئاساسەن ئۈچ تەرەپتىن خەۋپ كېلەتتى: بىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سوفاك قاتارلىق ئايماقلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ تەسلىم بولغان قەبىلىلىرى؛ ئىككىنچىسى، «ئالتۇن تاغنىڭ شىمالىدا ئوردا قۇرغان» (ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى قۇبدۇ دەريا سىنىڭ ئەتراپى) تۈرك لەرنىڭ چۇبە قاغانىنىڭ قەبىلىسى ㉕؛ ئۈچىنچىسى، شەرقىي

تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولۇش ھارپىسىدا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قاغانبۇت شەھىرى (ھازىرقى شىنجاڭدىكى جىمسار) گە قېچىپ بارغان تۈتۈقشاد ئاشناشېرنىڭ قەبىلىسى ئىدى. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان تۈرك لەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان قەبىلىسىنىڭ ئاھالىسى 100 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، سىرتاردۇشلارنىڭ نەزەرىدە، پۈرسەت تاپسىلا چۆللۈكنىڭ «شىمالىغا قايتىپ، شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈدىغان» قۇدرەتلىك كۈچ ئىدى («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان چۆبە قاغان «30 مىڭ ياراملىق ئەسكەر» گە ئىگە بولۇپ، بىر تەرەپنى بۆلۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، ئىلىك قاغان يوقىتىلغاندىن كېيىن، شىمالدىكى قەبىلىلەرنىڭ سەركەردىلىرى ئۇنى چوڭ قاغانلىققا سايلىغانىدى، ئۇ «باتۇر، جاسارەتلىك، تەدبىرلىك بولۇپ، قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلاتتى» («قانۇنلار قامۇسى. تۈركلەر»). سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالى چېگرىسىغا ئېغىر تەھدىت پەيدا قىلغانىدى. خانلىقنىڭ غەربىنى ئىگىلەپ ياتقان ئاشناشىر قەبىلىسىنىڭ «100مىڭدىن ئوشۇق ئاھالىسى بار» بولۇپ، ئاشناشىر ئۆزىنى دۇب قاغان دەپ جاكارلاپ، «ئىلىمىزنى ھەممىدىن ئاۋۋال مونقەرز قىلماقچى بولغانلار سىرتاردۇشلاردۇر. مەن ئەلۋەتتە ئالدىنقى قاغاننىڭ ئۆچىنى ئېلىپ ئۇلارنى يوقاتماي قويمايمەن» دەپ داۋراڭ سېلىپ («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 194 - جىلد جېنگۇەننىڭ 10 - يىلى). ھەر ۋاقىت قىساس ئېلىپ، دۆلەتنى تىرىلدۇرۇشكە تەييارلىق كۆرۈۋاتقان قورقۇنچلۇق كۈچ بولۇپ، غەرب تەرەپتىن سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سالاتتى. تۈركلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرى

غنك جەنۇب، غەرب، شىمال ئۇچ تەرەپتىن سالغان تەھدىتە كە نىسبەتەن، سىرتاردۇش خانلىقى دۆلەت قۇرغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئۇز زېمىنىنى ۋەخەلقىنى جەنۇب، ئوتتۇرا، شىمالدىن ئىبارەت ئۇچ ھەربىي ـ مەمۇرىي رايونغا بۆلگەنىدى. شۇنداقلا يانۇننىك ئوغۇللىرىدىن تاردۇشاد بىلەن تولشادنى ئايىرىم ـ ئايىرىم جەنۇب ھەم شىمالى رايونىنى ساقلاشقا ئەۋەتىپ، تۇرك ـ لەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىدىن ساقلانغان. بۇ ئەمدىلا قۇرۇلغان سىرتاردۇش خانلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەمەلىيەتتە ناھا ـ يىتى مۇھىم ئىش ئىدى.

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ كۇنسېرى مۇستەھكەملىنىشى ۋە كۇچىيىشىگە ئەگىشىپ، چۇبە قاغان قەبىلىلىرىنى باشلاپ سىرتاردۇش خانلىقىغا تەسلىم بولدى. مىلادى 636 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 10 ـ يىلى) ئاشناشىرنىڭ قەبىلىسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ، تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى، ئاشناشىر ئۆزى قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شىمال ۋە غەرب تەرەپتىن سىرتاردۇشلار خانلىقىغا كېلىدىغان خەۋپ يوقىتىلدى. بۇ ۋاقىتتا، قۇللۇق تۇزۇمىنى يۇرگۈزۈۋاتقان سىرتاردۇش خانلىقى ئۇنىڭ قوشنا مىللەتلەرنىڭ ئاھالە ۋە بايلىقلىرىغا نىسبەتەن ئاچكۆزلۇكىنى ئاشكارىلاپ قويدى. شەرقتە، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تاڭ تەيزۇڭنىڭ يار ـ لىقىدا ئېيتىلغان «سۇيۇر، ئۇرقۇن خاتۇن، موغال قاتارلىق ئۇچ قەبىلىنىڭ ئاھالىلىرى سىرتاردۇشلار تەرىپىدىن بولاپ كېتىلگەن» لىكىدىن قارىغاندا، سىرتاردۇشلار ئىلگىرى ئۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق، بۇ مىللەتلەرنىڭ ئاھالە ۋە بايـ لىقىنى بۇلاپ ـ تالىغانىدى. موغاللار، قۇمۇقلار، سىرتاردۇشلار دۆلەت قۇرغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئەسلىدە سىرتاردۇشلار خانلىقىغا تەۋە قەبىلە ئەمەس ئىدى. بىراق، مىلادى 641 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 15 ـ يىلى) بو ئىككى قەبىلە سىرتاردۇش

لارغا تەۋە بولغان («كىتابلار جەۋھىرى» 985 - جىلد). روشەنكى سىرتاردۇشلار خانلىقى تۇلارغا نىسبەتەن بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى تىنىپ بارغان. جەنۇبتا. يانۇن قاغان باشچىلىقىدىكى سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ قۇلدارلىرىمۇ ھەيۋە ھەم كۈچىگە كۆرەستىشىپ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوغدىشى ئاستىدىكى تۇركلەرنىڭ تەسلىم بولغان قەبىلىلىرىنى ئۆزىنىڭ قۇل قەبىلىسى دەپ قاراپ. «تۇركلەرنى ئاجىز كۆرۈپ. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئېغىر باج - سېلىق ئېلىپ، ئاقسىقاللىرىنى كۆرۈگە تۇتۇۋالغان» («دېپگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە، نىڭ داۋامى»). غەربتە. مىلادى 639- يىلى (جېنگۇەننىڭ 13 - يىلى) سىرتاردۇش خانلىقى قوچۇغا يۇرۇش قىلىپ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قاقتى - سوقتى قىلىشقا ئورۇنغان. قىسقىسى. سىرتاردۇش خانلىقى ئىچكى قىسمىنى مۇستەھكەملىگەندىن كېيىن. كۈنسېرى شەرق. غەرب. جەنۇب تەرەپلەرگە كېڭەيمەچىلىك قىلىش مەقسىتىنى ئاشكارىلاپ قويغانىدى. بۇ خىل ئەھۋال سىرتاردۇش خانلىقىدىن ھەربىي - مەمۇرىي رايونلىرىنى تەرتىپكە سېلىشنى تەلەپ قىلدى. «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر، سىرتاردۇشلار» دا: «دەسلەپتە تاردۇش خانى توقالدىن تۇغۇلغان تۇنجى ئوغۇل شامانىنى تاردۇش قاغان قىلىپ. شەرق تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا، بەيبىشە- سىدىن تۇغۇلغان بايچۇرنى ئىس يابغۇ قاغان قىلىپ، غەرب تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى تەكلىپ قىلغان» دېيىلگەن. «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 964 - جىلدىغا ئاساسلانغاندا. تاڭ تەيزۇڭ بايچۇر (拔灼) جېنگۇەننىڭ 12 - يىلى (مىلادى 638 - يىلى) 9 - ئايدا ئىس يابغۇ قاغان دېگەن نامنى بەرگەن بولۇپ. نەقىل كەلتۈرۈلگەن بايانىدىكى «دەسلەپكى» دېگەن سۆز ئەلۋەتتە. مۇشۇ يىلنى كۆرسەتسە كېرەك. تولشاد قاغانغا نام بېرىلگەن يىلمۇ مۇشۇ يىل

بولۇشى كېرەك. تولشاد قاغان ئەسلىدە خانلىقنىڭ شىمالىي قىسمىغا باشچىلىق قىلىۋاتقان تولشاد بولۇشى، بۇ قېتىم شەرقىي قىسمىغا قاغان بولۇپ يۆتكەلگەن بولۇشى كېرەك. ئەسلىدە خانلىقنىڭ جەنۇبىدىكى قوشۇنلارغا قوماندانلىق قىلىشقامەسئۇل بولغان تاردۇشاد بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» نامىك 964 - جىلدىدىكى «تاردۇ باغادۇر شاد ئېلىك بىلگە» (芯利颉设咄度莫贺) بىرئادەم بولۇپ، ئاۋۋالقىدەك ئەسلى يېرىدە ۋەزىپە ئۆتەشكە قالدۇرۇلۇپ خانلىقنىڭئوتتۇرا قىسمىدا تۇرغۇزۇلۇپ، يانۇن قاغانلىقىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا بولغان، جەنىگۇەننىڭ 12 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇنى يابغۇ قىلىپ تەيىنلىگەن㉖ ئىدى. خانلىقنىڭ غەربىگە بولسا ئىس يابغۇ قاغان بايچۇر ھۆكۈمرانلىق قىلغان. شۇنداق قىلىپ مىلادى 638 - يىلىغاكەلگەن ۋاقىتتا، سىرتاردۇش خانلىقى ئاندىن ئۆزبېكىستان تاشقى سىياسىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۇچۇن، ئۆزبېكىستان ھەربىي - مەمۇرىي رايونلىرىنى جەنۇب - شىمال قىلىپ بۆلۈشتىن، غەرب - شەرق دەپ بۆلۈشكە ئۆزگەرتكەن. يەنى جەنۇب، ئوتتۇرا، شىمال ئۈچ قىسمىنى شەرق، ئوتتۇرا، غەرب ئۈچ قىسمىغا ئۆزگەرتىپ، ھون، سىيانپى،جورجان، تۈركلەرنىڭ موڭغۇل دالاسىدا ئۆزبېكىستان ھەربىي - مەمۇرىي رايونلىرىنى بۆلۈشىدەك كونا يولغا ماڭغانىدى.㉗ ئۈچ رايوننىڭ باشقۇرىدىغان رايونى ھەم چېگرىسى تارىخ لاردا ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن.

(3) ھەربىي قوشۇنلىرى ۋە ئۇنىڭ تەشكىل تېپىشى

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قوشۇنى مىلادى 630 - يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقىنى يوقاتقان مەزگىلدە «ياراملىق ئەسكىرى 200 مىڭ» ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئون بىر يىل ئۆتۈپ، يەنى مىلادى 641 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 15 - يىلى)

چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ، كۆكخوت دەرياسىغا ھۇجۇم قىلـ غان‌ۋاقىتتا، ئاۋۋالقىدەكلا «200 مىڭ» ئىدى. (دكونا تاڭنامە. تـۇرالار ھەققـىدە قىسـمە»). 200 مىڭ دېگەن سان، بەلكـىم سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىگە بولغان دائىمىي تۇرۇشلۇق قو- شۇنى بولسا كېرەك. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قوشۇنى‌سىرتار- دۇشلارنىڭ ئۆز قەبىلىسىنىڭ قوشۇنى ھەم ئۇنىڭغا تەۋە بول غان باشقا تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ قوشۇنلىرىدىن تەشكىل قىلىنـ غان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى ئىدى. بۇ قوشۇن، شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ھالاك بـولۇش ھارپىسىدا، تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرى يىغىپ توپلىغان، شۇنداقلا شەرقىي تۈرك خانلىقىنى يوقىتىش كۈرىشىگە قاتناش قانـىدى. سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلغاندىن كـېيىن، ھـەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرى ساقلاپ قېلىنغان ھەمدە دا- ۋاملىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ سەركەردىلىرى قوماندانلىـق قىلغان، ئۇرۇش ۋاقتىدا، يانۇن قاغان ياكى يانۇننىڭ پەر- زەنت ئىنىلىـرى ئۇلارغا قوماندانلىق قىلىپ ئۇرۇش قىلاتتى؛ لېكىن ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ قـوشۇنلىرى ناھـايـىتى زور دەرىجىدىكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ سـەركەردىلىرىنىڭ ئارمىيىگە بولغان قوماندانلىقىدىمۇ، خېلى زور دەرىجىدە ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش ھـوقۇقىغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن، مىلادى 641 - يىلى، سىرتاردۇشلار جەنۇب- تا تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇرۇشقا قاتناشقان قو- شۇنلار سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ بارلىق ساۋۇتـلۇق ئاتلىق قوشۇنىدىن باشقا «توكرا، بارغۇت، ئۇيغۇر، موغال، ئەقـشىد قـاتـارلىق قـەبىلـەرنىڭ، جـەمئىي 200 مـىڭ ئەسـكىرى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلگەن» ئىدى («كىتـابلار جەۋھىرى» 985- جىلد). ھالبۇكى ئۇكۇشسىزلىققا ئۇچراپ چېكىنگەنـدە، تـاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى سىرتاردۇشـلارنـىڭ 80 مـىڭ ئاتـلىق

قوشۇنىغا قوغلاپ زەربە بېرىپ نوجېن دەريا‌سى بويىدا ئۇلار-
نى پۈتۈنلەي يوقاتتى، قالغان توڭرا، بارغۇت، ئۇيغۇر قو-
شۇنلىرىنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىگەن. بەلكىم ئۇلار سەركەردە-
لىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاللىبۇرۇن شىمالغا چېكىنىپ كەتكەن
بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ بىرلىككە
كەلگەن ھەربىي قوشۇنى يوق. بەلكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قو-
شۇنلىرىنى توپلاپ بىرلەشتۇرۈلگەن بىرلەشمە قوشۇنىدىنلا
ئىبارەت ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ھاكىمىيەت جەھەتتىكى
قەبىلە ئىتتىپاقى تۈزۈمىنىڭ قوشۇن تۈزۈلمىسىدىكى ئىنكاسىدۇر.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى كىتابلارغا ئاسا-
لانغاندا، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۇرا
قەبىلىلىرىنىڭ قولىدىكى قوشۇنلارنىڭ سانى تۆۋەندىكىچە
ئىدى:

سىرتاردۇش: «ئاتلىق ئەسكىرى 80 مىڭ»
(«كونا تاڭنامە. لى جىنىڭ تەرجىمھالى»)
ئۇيغۇر: «ياراملىق ئەسكىرى 50 مىڭ»
(«قانۇنلار قامۇسى. ئۇيغۇرلار»، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار
ھەققىدە قىسسە» بىلەن «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار
ھەققىدە قىسسە» دە ئوخشاش)
بارغۇت: «ياراملىق ئەسكىرى ئون مىڭدىن ئارتۇق»،
(«قانۇنلار قامۇسى بارغۇتلار»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار
ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا ئەسكىرى 10 مىڭ»
دەپ يېزىلغان.
توڭرا: «ياراملىق ئەسكىرى 30 مىڭ»
(«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى»)
«قانۇنلار قامۇسى. توڭرا» دا پەقەت «ئاھالىسى 15 مىڭ»

دەپ خاتىرىلەنگەن، تۇڭرا تۇرالارنىڭ چوڭ قەبىلىسى بولۇپ، نوپۇس سانىدا خاتالىق بولۇشى مۇمكىن.

بايئىبرقۇ: «ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭدىن ئارتۇق»
(«قانۇنلار قامۇسى. بايئىبرقۇ»، «دىيگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ داۋامى «10 مىڭ» دەپ يېزىلغان)

قوشۇر: «ياراملىق ئەسكىرى 7000»
(«قانۇنلار قامۇسى. قوشۇرلار»)
«ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭ»
(«دىيگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ داۋامى)

قۇمۇق: «ئىككى قەبىلىنىڭ ئومۇمىي ئەسكىرى 20 مىڭ»

ئىزگىل: («دىيگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ داۋامى)

چۇبە: «ياراملىق ئەسكىرى 3000»
(«قانۇنلار قامۇسى. چۇبە يۇركىنىڭ تەرجىمھالى»)
«ئومۇمىي ئەسكىرى 2000»
(«ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى. چۇبە يۇركىنىڭ تەرجىمھالى»)

ئاتبىمز: «ياراملىق ئەسكىرى 1700»
(«قانۇنلار قامۇسى. ئاتبىمزلار»)

قوردىقان: «ياراملىق ئەسكىرى 4500»
(«قانۇنلار قامۇسى. قوردىقانلار»)
«ياراملىق ئەسكىرى 5000»
(«دىيگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ داۋامى)

تېلەنغۇت: «ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭ»
(«قانۇنلار قامۇسى. تېلەنغۇتلار»، «دىيگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ داۋامى).

ئەقشىد: «ياراملىق ئەسكىرى 3000»
(«قانۇنلار قامۇسى. ئەقشىدلەر»)
«ياراملىق ئەسكىرى 10 مىڭ»

(«ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى. ئەقشەت دۆلىتى»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسەلىك داۋامى»). «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» دە ئەقشەدلار بىلەن شەدلارنى خاتا ھالدا بىر قىسسەگە قوشۇپ قويغان.㉘ ھازىر ئۇنداق ئېلىنمايدۇ.

توباسلار: خاتىرىلەنمىگەن

ھونلار: خاتىرىلەنمىگەن

يۇقىرىدىكىلەردە توباسلار بىلەن ھونلارنىڭ قوشۇن سانى ئېنىقسىز بولغاندىن سىرت، قالغان تۆرا قەبىلىلىرىنىڭ قوشۇنىدا جەمئىي 229 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، «كونا تاڭنامە. تۆرالار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» دا خاتىرىلەنگەن «يارامللىق ئەسكىرى 200 مىڭ» دېگەن چوڭ سانغا ماس كېلىدۇ. توباس، ھون قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇن سانى گەرچە خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، بىراق بۇ ئىككى قەبىلە بىرقەدەر كىچىك تۆرا قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسكەر سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، «200 مىڭ» دېگەن زور سانغا تەسىر كۆرسىتىپمۇ كېتەلمەيدۇ. يۇقىرىقى جەدۋەلدىن ئۇيغۇر، توگرا، بارغۇت، بايئىبرقۇ، تېلەنغۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنىنىڭ ھەممىسىنىڭ 10 مىڭدىن يۇقىرى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. سىرتاردۇشلاردىن باشقا تۆرا قەبىلىلىرى جەمئىي 150 مىڭغا يېقىن قوشۇنغا ئىگە بولۇپ، سىرتاردۇشلارنىڭكى 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىدىن زور دەرىجىدە كۆپ. تاڭ تەيزۇڭ ئىلگىرى ۋەزىرلىرىگە «توڭ را، بارغۇت قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلىنىڭ ئەسكىرى 10 نەچچە مىڭدىن ئاشىدۇ، ئۇلار سىرتاردۇشلارنى بويسۇندۇرالايدۇ» («قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار») دېگەنىدى. ئون نەچچە تۆرا قەبىلىنىڭ ئەسكىرى نەچچە 10 مىڭدىن ئارتۇق دېيىشى بەلكىم خاتا بولۇشى مۇمكىن، «نەچچە 10 مىڭ»

«100 نەچچە مىڭ»نىڭ خاتا يېزىلىشى بولسا كېرەك. تاڭ تەيزۇڭنىڭ سۆزىدىن تۇرا قەبىلىلەرنىڭ ئەسكىرىي كۈچى سىرتاردۇشلارنىڭكىدىن كۆپ ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا سىرتار-دۇش قەبىلىسىنىڭ 80 مىڭ ئەسكىرىنى بويسۇندۇرۇشقا ئىم-كانىيىتى يېتىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(4) مالىيە، باج - سېلىق تۈزۈمى

تارىخلاردا خاتىرىلەنگەن ماتېرىيالىلاردىن قارىغان-دا، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ بىرلىككە كەلگەن باج تۈزۈمى يوقىتىڭ قىلىدۇ. ئوردىغا ئېھتىياجلىق بولغان‌مادديي ئەشيالارنىڭ ھەممىسى تۇرا قەبىلىلەرنىگە ئالۋان سېلىش يولى بىلەن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ سانى پۈتۈنلەي ئالاھىدە بەلگىلەنگەن ئېھتىياجىغا ئاساسەن بەلگىلىنەتتى. سىرتاردۇشلارنىڭ قاغانى يانۇن تاڭ سۇلالە-سىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، قاغان بولۇپ دۆلەت قۇرغان ۋاقىتتىن باشلاپ، ھەر يىلى تاڭ سۇلالىسىگە «يەرلىك مەھسۇلات تەقدىم قىلىپ تۇرغان». مىلادى 640 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى) دىن كېيىن، يانۇن ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە كەينىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىششىنى تەلەپ قىلغان. تاڭ سۇلالىسىنى قۇدىلىششقا ماقۇل كەلتۈرۈش ئۈچۈن مىلادى 642 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 16 - يىلى) بىر قېتىمدىلا تاڭ سۇلالىسىگە 3000 تۈياق ئات، 38 مىڭ پارچە بۇلغۇن تېرىسى سوۋغا قىلغان. كېيىنكى يىلى يەنە تاڭ سۇلالىسىگە 50 مىڭ ئات، 10 مىڭ تۈياق كالا، تۆگە، 100 مىڭ تۈياق قوي تەقدىم قىلغان. تاڭ سۇلالىسى قۇدىلىششقا قوشۇلۇغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا «مەلىكىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن‌سوۋغا-سالام تەييارلاش» توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. تارىختا يانۇننىڭ «قوي، كالىلارنى ئاساسىي تويلۇق قىلغان» لىقى

خاتىرىلەنگەن («تاك سۆزلىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر، چۆل تۇركلىرى») بولۇپ، ئۇنىڭ سانى گەرچە ئېنىق بولمىسىمۇ، بىراق چوقۇم ئىلگىرىكىگە قارىغاندا كۆپ بولۇشى كېرەك. بۇ سوۋغا قىلىنغان يەرلىك مىللار، تۈيلۈقلارنىڭ ھەممىسى سىرتاردۇش ۋە باشقا تۇرا قەبىلىلىرىدىن ۋاقتىلىق يىغىۋېلىنغان بولۇشى مۇمكىن. يانۇن تەبىيارلىغان «تۈيلۈق» نىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا، «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «يانۇننىڭ دەسلەپتە دۆلەت خەزىنىسى يوق ئىدى. ئۇ باشقا دۆلەتلەردىن باج يىغىپ قايتىشى يولىدىكى 10 مىڭ چاقىرىملىق سەپەردە، قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتكەن، ئۇ يەردە سۇ ۋە ئوت - چۆپ بولمىغانلىقتىن، قوي، ئاتلارنىڭ كۆپلىرى ئۆلۈپ كەتكەن» دېيىلگەن، «تاك سۆزلىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. سىرتاردۇشلار» دا: «سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ دۆلەت خەزىنىسى يوق بولۇپ، ئۇ پەقەت باشقا قەبىلىلەردىن زورلۇق بىلەن باج يىغىپ، تۈيلۈق مېلىنى تولۇقلىغان» دېيىلگەن. پۈتۈن مەملىكەتتە قەرەللىك تاپشۇرىدىغان باج تۇرۇمى ۋە مادداي بايلىقلارنى زاپاس ساقلاش تۇزۇمى يۇرگۈزۈلمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن، سىرتاردۇش خانلىقى ئەمەلىيەتتە ئىقتىسادىي ئاساسى كەمچىل دۆلەت ئىدى، ئۇنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى قارا تۇقان ھەر قانداق زور ھەربىي ئىقتىسادىي جەھەتتىكى چەكلىمىگە ئۇچرايتتى. بۇنىڭ دەل ئەكسىچە، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرى ھەر ۋاقىت ئۆزىگە تەۋە بولغان قەبىلە خەلقىدىن ھەر خىل باجلارنى يىغىپ، ئۆز قەبىلىسىنىڭ ھەربىي سىياسىي قاتارلىق جەھەتلەردىكى تەلىپىنى كاپالەتلەندۈرەتتى. سىرتاردۇشلار قاغانىنىڭ باج يىغىش تەلىپىگە بەزىدە بويسۇنسا، بەزىدە قارشىلىق كۆرسىتەتتى، خۇددى ھەربىي

جەھەتتە خېلىلا زور دەرىجىدە تۆۋ - تۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقى بولغانلىغا ئوخشاش. ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ نا- ھايىتى زور دەرىجىدە تۆۋ - تۆزىگە خوجا بولۇش ھوقوقىغا ئىگە ئىدى.

5. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «ئۇلۇش يەر» مەسىلىسى توغرىسىدا

سىرتاردۇش خانلىقى تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا «ئۇلۇش يەر» تۇزۇمىنى يولغا قويغانىدى. تارىختا، ھون دۆلىتى ئىلە گىرى تەكرىقۇتنىڭ ئوق قول بېلىكخان، سول قول بېلىكخان، سول قول باتسقان، ئوق قول باتسقان قاتارلىق مەنسەپ - مەرتىۋە لەرگە ئېرىشكەن پەرزەنت - ئىنىلىرىگە ئۇلۇش يەر بۆلۈپ بېرىش تۇزۇمىنى يولغا قويغانىدى. «ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا يەرلىرى بولۇپ، ئۇلار ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى» («تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە»)، تۈرك خانلىقى قاغانىنىڭ پەرزەنت - ئىنىلىرىگە سۈيۈرغاللىق بەرگەن. بۇنداق ئۇلۇش يەر ياكى سۈيۈرغاللىق تۇزۇمى ئېلىمىزنىڭ غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە كى بەگلىكلەردىكى سۈيۈرغاللىق تۇزۇمىگە ئوخشاپ كېتەتتى. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئۇلۇش يەر تۇزۇمى، قەبىلىلەرنىڭ ئۇلۇش يەر تۇزۇمى بولۇپ، ئۇ تۇرا قەبىلىرىنىڭ سىرتار- دۇشلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش ھارپىسىدىكى جايلاشقان ئور- نىنى ئاساس قىلغان ھەرقايسى تۇرا قەبىلىرىنىڭ سەركەر- دىلىرىنىڭ شۇ رايونغا بولغان كونترولۇق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان بىر خىل تۇزۇم ئىدى.

تۇرا قەبىلىرىنىڭ ئۇلۇش يېرىنىڭ بارلىقى، «كونا تاڭنامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ جېنگۇەنىنىڭ 20 -

يىلىدا خاتىرىلەنگەن. ئەينى دەۋردە سىرتاردۇش خانلىقى تاك سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن «تۇرالارنىڭ ئۇيغۇر، بايىرقۇ، توڭرا، بارغۇت، تېلەنغۇت، ئىزگىل، ئادىز، چۇبە㉙، قۇمۇق㉚، هون، قوشۇر قاتارلىق 11 جەمەتىنىڭ هەرقايسىسى ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلىپ؛ تارىدۇشلارنىڭ قاغانى تاك سۇلالىسىدىكى چوڭ دۆلەتكە بويسۇنمىغانلىقى ئۈچۈن، قەبىلىلىرى قۇشتەك توزۇپ كېتىشتى. ئۇلار قەيەرگە بېرىشنى بىلمەي يۇرىدۇ. هەر قايسىمزنىڭ ئايرىم ئۇلۇش يەرلىرى بار. تارىدۇشلارنىڭ كەينىدىن كېتىپ قالمايمىز، بىز تەڭرىقۇت بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ. يەرلىرىمىزگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىدەك ئەمەلدار تەسىس قىلىشنى ئىلتىجا قىلىمىز» دەپ مەلۇمات يوللىغان. تۇرالار جەمئىي 15 قەبىلە بولۇپ، بۇ يەردە 11 قەبىلە تىلغا ئېلىنغان. سىرتاردۇشلاردىن باشقا توباس، قۇرىقان، ئەقشىد قاتارلىقلار يوق. بىراق، نەقىل كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلار ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزىدىغان- بولساق، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئۇلۇش يەر تۈزۈمى ئەلۋەتتە 15 تۇرا قەبىلىنىڭ هەممىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك يۈرگۈزۈلگەن بولۇشى كېرەك. توباس، قورىقان، ئەقشىد قاتارلىق قەبىلىلەر ئەينى ۋاقىتتا تاك سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتمىگەن قەبىلىلەر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۇلۇش يېرى يوق دېيىشكە بولمايدۇ. نەقىلدىكى «هەر قايسىمزنىڭ دېگەن سۆز، سەركەردىلەرنىڭ ئۆزىنى ئاتىشىدۇر. شۇڭا سىنىپىي نۇقتىسىنەزەردىن قارىغاندا، «هەر قايسىمزنىڭ ئايرىم ئۇلۇش يېرى بار» دېگىنى ئەمەلىيەتتە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ باشچىلىقىدىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئايرىم ئۇلۇش يېرى بار دېگەنلىكتۇر.

15 تۇرا قەبىلىسىنىڭ «ئۇلۇش يېرى» نىڭ شىمالىدا قانداق ئايرىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلەتوغرىسىدا، تارىخ

لاردا ئېنىق خاتىرە يوق. لېكىن يەنىلا قەبىلىلەر-
نىڭ سۈيۈرغال يېرىنىڭ نىسپىي ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
بولغان بەزى ماتېرىياللارنى قالدۇرغان. بىزنىڭ بۇ ماتېرى-
ياللارغا ئاساسەن شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئۇلۇش يېرى-
نىڭ ئورنى تۆۋەندىكى تەكشۈرۈشىمىز تۆۋەندىكىچە:㉛

سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. بۇ قەبىلىنىڭ ئۇلۇش
يېرىنىڭ ئورنى تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. بىراق،
شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى-
نىڭ ئۆزئالدىغا ئۇلۇش يېرى بولغانلىقىدىن قارىغاندا سىرتاردۇش
قەبىلىسىنىڭ ئاھالىسى ھەرگىزمۇ موڭغۇل دالاسىغا تارقىلىپ
كەتمىگەن، بەلكى چوقۇم موڭغۇل دالاسىنىڭ مەلۇم بىر
جايىغاتوپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. «كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەق-
قىدە قىسسە» دە: سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسى «ئۆتۈكەن
تېغىنىڭ شىمالى، تۈرا دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا» دېيىلگەن.
خەرىتىگە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ ئورنى يەنى ھازىرقى تۈرا
دەريا سىنىڭ ئوڭ قىرغىقى، ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى ئېقى-
نى، خانۇي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى ئارقىلىق،
جەنۇبتا خانگاي تېغى ئەتراپىغىچە باراتتى.
بۇ جاينىڭ يېرى كەڭ، سۇ ۋە ئوت - چۆپى مول بولۇپ،
ئەسلىدىكى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق
ئاھالىسىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان زېمىنى ئىدى. شەرقىي
تۈرك خانلىقى يىمىرىلىش ھارپىسىدا، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ
ئاھالىسى جەنۇبقا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە
ئەل بولغان بولۇپ، ئۇ يەر سىرتاردۇشلار قەبىلىسى تەرىپىدىن
ئىشغال قىلىنىپ، سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئاھالىسى تارقالغان
يەرگە ئايلانغان. «كونا تاڭنامە» دە تۈرا دەريا سىدىن ئۆتۈكەن
تېغىغىچە بولغان بۇ بىر پارچە دائىرىدىكى نەچچە 10 مىڭ
كۋادرات كىلومېتردىن 100 نەچچە مىڭ كۋادرات

گىلومېتر غىچە بولغان جايىنى سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان جاي دېيىش. ئەمەلىيەتتە بەكلا كۆپتۈرۈڭۈتكەنلىك ئىدى. بەلكىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى تۇپەيلىدىن ئوردىدىكى ئارخىپلار يوقاپ كەتسە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىنى يازغانلار سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى ئانچە ئېنىق چۈشىنەلمىگەنلىكتىن، سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى ئوردىنىڭ ئۇزى دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىكى مەقسەت كېيىنكىلەرگە ئوردا جايلاشقان ئورۇننى تەخمىنەن كۆرسىتىپ بېرىش ئىدى. سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى تۇرا دەريا سىنىڭ جەنۇبىي ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شىمالىدىن باشقا يەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بولمىسا بىر تەرەپتىن ئۆتۈكەن تېغى باغرىدىكى سىرتاردۇشلار ئوردىنى ئۆز قەبىلىسىنىڭ كىشىلىرى مۇھاپىزەت قىلمايدىغان ئەھۋال پەيدا بولۇپ قالاتتى. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ مۇستەقىل قوشۇنىغا ئىگە بولغان ئەھۋالى ئاستىدا ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى، يەنە بىر تەرەپتىن سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئاھالىسىنى قوبۇل قىلىش ئۇچۇن، باشقا تۇرا قەبىلىلىرى چوقۇم ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنى كېچىكتۈرمەك ئىدى، بۇ مۇقەررەر ھالدا سىرتاردۇشلار بىلەن باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلاتتى ھەتتا ئىچكى توقۇنۇش كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. ھالبۇكى، تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، شىمالىي تۇرا قەبىلىلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىزچىل تۇردە سىرتاردۇشلارنى ھىمايە قىلغان. ھەتتا سىرتاردۇشلار بىلەن بىر مەيدانداً تۇرۇپ شەرقىي تۇرك خانلىقىغا قارشى كۈرەش قىلغان. روشەنكى، سىرتاردۇشلار باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئۆز-

لىرىنىڭ يايلاقلىرىغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلغانلىقتىن بۇ قەبىلىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنىدى. بۇ ئېنىق ھەم ئاسان چۈشەنگىلى بولىدىغان قائىدىدۇر. سىرتاردۇشلارنىڭ شەرققە كۆچكەندىن كېيىنكى يايلاقلىرى يەنى ئۇلۇش يېرى، تۈرك قەبىلىلىرى جەنۇبقا كۆچكەندىن كېيىن ئۆتۈكەن تېغى بىلەن تۇرا دەريا سىنىڭ ئارىلىقىدىكى بوش بولغان جايلار دەپ بېكىتكەنىدىلا، ئاندىن تارىخلاردا خاتىرىلەنگەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىلەن پۈتۈنلەي ماس كېلىدۇ.

تېلەنغۇت قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. تېلەنغۇتلار يەنە (葛滥多)(«قانۇنلار قامۇسى. تېلەنغۇتلار») ۋە (葛腊多)(«كىتابلار جەۋھىرى» 968 ـ جىلد) دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئۇلار جېنگۈەنـنىڭ 20 ـ يىلىدىن باشلاپ، جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتكەن، ئۇلارنىڭ يايلاقلىرى «قانۇنلار قامۇسى. تېلەنغۇتلار» دا: «سىرتاردۇشلارنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا، توغرا دەريا سىغا يېقىن جايغا جايلاشقان» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمىنىڭ داۋامى» دا: «سىرتاردۇشلارنىڭ شەرقىدە توغرا دەريا سىغا يېقىن» دېيىلگەن. ئىككى كىتابتىكى جۈغراپىيىلىك ئورۇننى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، ئۇلارنىڭ يايلاقلىرى تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي قىسمىدىكى جايلاردا بولسا كېرەك. «سىرتاردۇشلارنىڭ شەرقىي چېگرىسىدا» دېگەنگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ غەربىي چېگرىسى ئەلۋەتتە تۇرا دەريا سىنىڭ سول قىرغىقىدا بولۇپ، دەريا ئارقىلىق سىرتاردۇشلارنىڭ يايلاقلىرى بىلەن قوشنا بولۇشى كېرەك. تېلەنغۇتلارغا يېقىن تۇرا دەريا سىنىڭ زادى قايسى دەريا ئىكەنلىكى، تېلەنغۇتلارنىڭ يايلاقلىرىنى ئېنىقلاشتا ھالقىلىق رولغا ئىگە، خى چىيۇتاۋ توغرا دەريا سىنى بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى توڭكۇس دەريا سى دەپ قارايدۇ،[32] دىك چېيەن تۇرا دەريا

سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قارا خارا دەريا سى دەپ قارايدۇ㉝ سېن جوڭمىيەن قاراخارا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى توڭلى دەريا سى (ئۇلانباتۇرنىڭ شىمالىدىكى كېنتاي تېغىدىن باشلىنىدۇ) دەپ قارايدۇ.㉞ خې چيۈتاۋنىڭ قارىشى بىلەن «تاڭنامە» دە دېيىلگەن تېلەنغۇتلار «سىرتاردۇشلارنىڭ شەرقىي چېگرىسىدا» دېگەن سۆز بىر - بىرىگە زىت بولۇپ، بۇ قاراشنىڭ ئىشەنچسىز ئىكەنلىكى تۇرغان گەپ. دىڭ چې يەننىڭ كۆز قارىشىدىمۇ توغرا بولمىغان جايلار بار. چۈنكى «سۇيىنامە» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى» غا ئاساسلانغاندا، تۇرا-لار دەريا سىنىڭ شىمالى، تېلەنغۇتنىڭ جەنۇبىدا چۈبە ۋە ھونـ لار («قانۇنلار قامۇسى. چۈبەلەر» «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە») بارئىدى. ئىككى قەبىلىنىڭ بىرى چوقۇم تۇرا دەريا-سىنىڭ باشلىنىش ئورنىدا جايلاشقان بولۇشى كېرەك، تېلەنغۇتلار-نىڭ يايلاقلىرى نېمە ئۈچۈن تۇرا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا يېقىن بولىدۇ؟ سېن جۇڭمىيەن توڭلى دەريا سى-نى تۇڭرا دەريا سى دەپ قارايدۇ ۋە تارىخلاردا بايان قىلىنغان جۇغراپىيىلىك ئورۇن بىلەن ماس كېلىپلا قالماي، بەلكى 罗同 بىلەن 勒通 نىڭ ئاھاڭى ئوخشاش بولۇپ، 勒通 بولسا 罗同 نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى بولۇ-شىمۇ مۇمكىن دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ قارىشىنى قوبۇل قىلىشقا بولمىدۇ. لېكىن سېن جۇڭمىيەننىڭ تېلەنغۇتلار ئۇلان-باتۇر بىلەن كېنتاي تېغى ئارىسىغا جايلاشقان دېگىنىدە، ئورنى ئازراق شەرقە سۈرۈلۈپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلانباتۇرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قاراخارا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى ئېقىنى دەپ بېكىتىلىشى كېرەك. بەزىدە «دېيگى تاڭنامە. ئۇي-غۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا: سىرتاردۇشلار شەرقتە موغاللار بىلەن قوشنا دېيىلگەن. بۇ يەر شەرقتە تېلەنـ غۇتلار بىلەن قوشنا دېيىلگەن، بۇ ئىككى قاراش زىتئەمەسمۇ؟

دېيىلسە، ئۇلىنىڭ جاۋابى مۇنداق: زىت ئەمەس، شەرقتە موغاللار بىلەن قوشنا بولغىنى سىرتاردۇش خانلىقى، شەرقتە تېلەنغۇتلار بىلەن قوشنا بولغىنى سىرتاردۇشلار قەبىلىسى. ئىككىسىنىڭ روشەن پەرقى بار بولۇپ، ئۇلارنى ئارىلاشتۇرۇپ بىر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. يۇقىرىدىكى سۆزگە ئاساسلىنىپ تېلەنغۇتلارنى موغاللارغا يېقىن جايغا ئورۇنلاشقان دەپ قاراش خاتا.

ھون قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يىرى. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «ھونلار تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدا» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا: «ھون قەبىلىسى تۇرا قەبىلىرىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسەن ھون قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرىنى تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالى ھەم قىيپاش جەنۇبىدىكى جايلاردىن ئىزدەش كېرەك. ھازىرقى تۇرا دەريا سى كېنتاي تېغىدىن باشلانغاندىن كېيىن، ئۇلانباتۇردىن ئۆتكەندە بۇرۇلۇپ غەربىي جەنۇبقا قاراپ يەنە 100 كىلومېتر ئېقىپ، كېيىن غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ ئېقىپ ئۇلانباتۇردىن لوكچىك(ئەجدەربالىق) شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقتا دائىرىسى تەخمىنەن نەچچە 100 كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان قاپ شەكىللىك رايون ھاسىل قىلىدۇ. تۇرا دەريا سى شىمالىدا. بۇ قاپ شەكىللىك جاي ئەڭ جەنۇبتا. ھون قەبىلىسىنىڭ يايلىقى مۇشۇ قاپ شەكىللىك جايدائىدى دېيىلسە، ئۇ ھالدا ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرگە بىر قەدەر ئۇيغۇن كېلىدۇ. دېگەن چېغىن «لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ چېگرىسىدىكى چۇخۇن تېغى» ئەتراپى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى بايىنچۇر ئايمىقىنىڭ ئالاشەن خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالى) نى ھون قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يېرى دەپ قارايدۇ ھەمدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھون قەبىلىسىدە تۇرغان لياڭجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق گاۋلەن ئايمىقىنى ئىسپات

ئۇچۇن شىمپى كەلتۈرىدۇ.㉕ سىرتاردۇش خانلىقى يىمىرىلگەن دىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى ھون قەبىلىسىنىڭ زېمىنىدا قۇرغان گاۋلەن ئايمىقى ئەسلىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئىدى. خانىكە ۋۇزېتىيەن دەۋرىدە شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئاقسۆڭكى قۇتلۇق چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدادۆلەتنى ئەسلىگەكەلتۈرۈپ، ئۇزۇن ئۆتمەي قۇملۇقتىن ئۆتۈپ شىمالدىكى تۈرالارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىنى تارتىۋالغان. ھون قەبىلىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ خېشى ئارىلىقىدىكى لياڭجۇ ئايمىقى چېگرىسىغا كۆچۈپ بارغان. شۇڭا لياڭجۇ ئايمىقىدا ھون قەبىلىسىنىڭ گاۋلەن ئايمىقى بار ئىدى. دىڭ چېەن ئېيتقان چۆخۇن تېغى، ئەينى ۋاقىتتىكى ھون قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى بولۇپ، ئەسلىدىكى شىمالدا تۇرغان ۋاقىتتىكى جايلاشقان ئورنى ئەمەس.㉖

چۈبە قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. چۈبەلەر يەنە 契弊 («سۇيىنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە») ھەم 羽茲契 («قانۇنلار قامۇسى. چۈبەلەر») دەپمۇ يېزىلغان بولۇپ، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلارکىنگىتنىڭ شىمالىدىكى خانخورا تېغىغا جايلاشقانلىقى. «قانۇنلار قامۇسى. چۈبەلەر» دە: «تېلەنغۇتنىڭ جەنۇبىدا» دېيىلگەن. «دېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا بىرلەشتۈرۈپلا «كىنگىتنىڭ غەربىي شىمالىدا»، «تېلەنغۇتلارنىڭ جەنۇبىدا» دېگەن. كىنگىتنىڭ شىمالىدىكى چۈبەلەرنىڭ سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچكەنلىكىگە ئاساسەن، تېلەنغۇتنىڭ جەنۇبىدىكى چۈبەلەرنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى شىمالدىكى چۈبەلەر دېيىشكە بولىدۇ. «دېڭى تاڭنامە» دە سۇي سۇلالىسى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىلىقىدىكى چۈبەلەرنىڭ ئۇلتۇراق جايىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئېنىقلىمايلا تۇرۇپ، ئىككى خىل قاراشنى ئۆزئارا قۇراشتۇرۇش، شۇبەمسىزكى خاتادۇر.

شىمالدىكى چۈبە قەبىلىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنى گەرچە تېلەڭغۇتنىڭ جەنۇبىدا بولسىمۇ، بىراق تۇرا دەريانىڭ جەنۇبىدا ئەمەس ئىدى. چۈنكى «كونا، تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» ۋە بىز يۇقىرىدا تەكشۈرۈپ تۈزەتكەنلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇرا دەريانىڭ جەنۇبى بولسا، سىرتاردۇشلارنىڭ يايلىقى ئىدى. چۈبەلەرنىڭ يايلىقى ھون قەبىلىسىنىڭ شەرقىدە، تۇرا دەريانىڭ شىمالىدا، يەنى ھازىرقى ئۇلانباتۇر ئەتراپىدا ئىدى.

ئاتېئىز قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى: ئاتېئىزلار يەنە «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى كانگىيىنىڭ شىمالىدىكى ئېتىل دەريانىڭبويىغا جايلاشقان ئاتېئىزلار(河咗) ئىدى. ئۇلارنىڭ شەرقىگە كۆچۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئولتۇراقلاشقان جايى. «قانۇنلار قامۇسى. ئاتېئىزلار» دا: «تېلەڭغۇتلارنىڭ غەربىي شىمالىدا» دېيىلگەن. تېلەڭغۇتلارنىڭ غەربىدىكى تۇرا دەرياسى ئارقىلىق، سىرتاردۇشلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، غەربىي شىمالدا بولسا ئۇرقۇن دەريا سى، ئۇرقۇن دەريانىڭ غەربى يەنى شىمالدىكى تۇرالارنىڭ چوڭ قەبىلىسى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىسى جايلاشقان (سېلىنگا) دەريا سى بار ئىدى. ئاتېئىزلارنىڭ يايلىقى ئۇرقۇن دەريا سىدىن ھالقىپ سېلىنگا دەريانىڭ يېنىغا تۇتىشىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئۇلارنىڭ يايلىقىنى ئۇرقۇن دەريا سىدىن تېلەڭغۇت قەبىلىسىگىچە بولغان ئارىلىقتىن ئىبارەت دەپ قارىساق توغرا كېلىدىغان بولۇپ، بۇ تەخمىنەن ھازىرقى تۇرا دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمى ۋە ئۇرقۇن دەريا سى بىلەن قوشۇلىدىغان جايىنىڭ شەرقىدىكى يەرلەر ئىدى. ئۇلار شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئاھالىسى ئەڭ ئاز قەبىلە بولۇپ («قانۇنلار قامۇسى» بىلەن «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» دا ئۇلارنىڭ «يارامسىلىق

ئەسكىرى 1700» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، تۇرا قەبىلە لىرى ئىچىدىكى ئەسكىرى ئەڭ ئاز قەبىلە ئىدى. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭمۇ ئەڭ ئاز ئىكەنلىكىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ)، ئۇنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يېرىمۇ ئەلۋەتتە ئەڭ كىچىك بولۇشى كېرەك.

توڭرالارنىڭ ئۇلۇش يېرى. دىڭ چېەن «توڭرالارنىڭ نامى دەريانىڭ نامىدىن كەلگەن. يەنى تۇرا دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ، بۇ ھازىرقى تۇرا دەرياسىدۇر[38]. قەبىلىنىڭ زېمىنى ھازىرقى تۇرا دەريا سى بىلەن ئۇرقۇن دەريا سى (يەنى ئۇرخۇن دەريا سى)نىڭ ئۆزىدا قوشۇلىدىغان يېرىدە» دەيدۇ. سېن جۇڭمىيەن تۇرا ــ «تۇرك يېزىقىدىكى كۆلىتېكىن مەڭگۈ تېشى» دىكى Tongro (同罗) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭى دەپ، دىڭ چېەننىڭ قارىشىغا قوشۇلمايدۇ.[39] «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى توڭرالار تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدا دېگەنگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئورۇنلىرىنى ھازىرقى تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدىن ئىزدەش كېرەك. يۇقىرىدا دېگەندەك سېن جۇڭمىيەن قارا خارا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى توڭلى دەريا سىنى توڭرا دەريا سى دەپ قارايدۇ. بۇ يەر سىرتاردۇشلارنىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شىمالىدا. تېلەنغۇتلارنىڭ شەرقىدە بولۇپ، «قانۇنلار قامۇسى» دىكى «توڭرالار سىرتاردۇشلارنىڭ شىمالىدا»، «يېڭى تاڭنامە» دىكى «توڭرالار سىرتاردۇشلارنىڭ شىمالىدا تېلەنغۇتلارنىڭ شەرقىدە» دېگەن چۈشەنچە بىلەن پۈتۈنلەي ماس كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا توڭرالارنىڭ جايلاشقان ئورنى، ھازىرقى (قارا خارا) دەريا سى بىلەن لوبنۇر دەريا سىدىن ئىبارەت ئىككى دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇشى كېرەك.[40]

بارغۇت قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. بارغۇتلار يەنە仆固

دەپمۇ يەزىلغان. ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلغان جايى لىرنى دىڭ چىەن «ھازىرقى تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى كرۇلۇن شەھىرى (ئۇلانباتۇر) ئەتراپىدا» دەيدۇ. سېن جوڭ مىەن «بايقال كۆلىنىڭ شەرقى، بارغۇجىن دەريا سىنىڭ بويىدا» دېگەندىن كۆمانلىنىدۇ. خې چيۇتاۋ «كېنتاي تېغى نىڭ شىمالى (چۆكۈت) دەريا سىنىڭ ئەتراپىدا»⑭ دەيدۇ. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا «تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدا بارغۇتلار بار.....» دېيىلگەن. ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى ئەلۋەتتە ھازىرقى تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدا بولۇشى كېرەك. يەنە «قانۇنلار قامۇسى. بارغۇتلار» دا: «تېلەنغۇتلارنىڭ شەرقىي چېگرىسى دا..... توكرا سۇدۇنلار بىلەن ياخشى قوشنىلاردىن بولۇپ، ئەڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان» دېيىلگەن. ئۇلارنىڭ زېمىنى لىرى تېلەنغۇتلارنىڭ شەرقىدە بولۇپ، توكرالار بىلەن قوشنا ئىدى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» غا ئاساسلانغاندا، توكرالارمۇ تېلەنغۇتلارنىڭ شەرقىدە ئىدى. ئەمما «ئەڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان» دېيىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ زېمىنى توكرالارنىڭ شەرقىي شىمالى ھازىرقى كېنتاي تېغى بىلەن چۆكۈت دەريا سىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇشى كېرەك. خې چيۇتاۋنىڭ قارىشىنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ.

قوشۇر قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدا دېيىلگەن. «قانۇنلار قامۇسى. قوشۇلار» دا ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى توغرىسىدا توختىلىپ: «تېلەنغۇتلارنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا» دېيىلگەن. تېلەنغۇتلارنىڭ غەربىي شىمالىدا ئاتېشزلارنىڭ شەرقىدە توكرالارنىڭ بولغىنىغا ئاساسلانغاندا، قوشۇرلار چوقۇم ئاتېشزلارنىڭ شەرقىدە، توكرالارنىڭ غەربىدە،

يەنى ھازىرقى ئۇرقۇن دەريا‌سى بىلەن قاراخارا دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى.

قۇمۇق قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىمە» نىڭ داۋامى» دا: «قۇمۇقلار توقراالارنىڭ شىمالىغا جايلاشقان» دېيىلگەن. سېن جوڭمەيەن بۇ جايىنى «ئۇرقۇن دەريا‌سى بىلەن سېلىنگا دەريا‌سىنىڭ ئوچراشقان ئېغىزى» دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ قارىشى توغرا.

ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. ئىزگىللەر يەنە (斯结) دەپمۇ يېزىلغان. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسىمە» دىمۇ ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىنى تۇرا دەريا‌سىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىمە» نىڭ داۋامى» دا: «ئىزگىللەر تاردۇشلارنىڭ كونا ئوردىسىنىڭ ئورنىدا» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى «تاردۇشلارنىڭ كونا ئوردىسى» قانداق يەرنى كۆرسىتىدۇ؟ «كىتابلار جەۋھىرى» 986 - جىلد: «تاڭ گاۋزۇڭنىڭ لوڭسۇ 2 - يىلى» (مىلادى 662 - يىلى) دا تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنغان: «ئەينى ۋاقىتتا تۇرالارنىڭ ئىزگىل. تېلەنغۇت قاتارلىق قەبىلىلىرى دەسلەپتە تەڭرىتېغىنى ساقلىغان». «تەڭرىتېغى» ئۆتۈكەن تېغىدۇر. بۇ جايدىكى «تاردۇشلارنىڭ كونا ئوردىسى» ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئىبارى تېغىدىكى كونا ئوردىنى كۆرسەتمەستىن. بەلكى سىرتاردۇشلارنىڭ ئۆتۈكەن تېغى باغرىدا قۇرغان ئوردىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلاردىن قارىغاندا، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىمە» نىڭ داۋامى» دا خاتىرىلەنگەن «ئىزگىللار تاردۇشلارنىڭ كونا ئوردىسىنىڭ ئورنىدا» دېگەن سۆز، سىرتاردۇشلار خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئىزگىللارنىڭ تارقالغان جايىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى، ئىزگىللارنىڭ سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى تارقالغان جايىنى (سۇيۇرغال

زېمىنىنى) كۆرسەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكى بولىدۇ. «كىتاب-لار جەۋھىرى» نىڭ 985 - جىلدىدا «مۇشۇ ئايدا (جېنگۈەنـ نىڭ تۆتىنچى يىلى 3 - ئايدا)، تۈركلەرنىڭ ئىزگىل قەبـ ىلىسىنىڭ ئېركىنى ئۆز قەبىلىسىدىن 40 مىڭ ئادەمنى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولدى» دېيىلگەن. كېيىنكى يىلى، تاڭ ئوردىسى ئۇلارنى شۇنجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق خۇەيخۇا ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتۇرغان. «كونا تاڭنامە. تاڭ جېيەننىڭ تەرجىمھالى» دا: «لى چىڭ شەرقىي تۈركلەرنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ نامرات، تارقاق ئىكەنلىكىنى كۆرگەن تاڭ جېيەن ئۇلارنى يىغىپ ئولتۇراقلاشتۇرغان؛ تاڭ جېيەن كەلمىگەنلەر ياكى شىمالدا ئولتۇراقلاشقان، ياكى تۇغقانلىرى بىلەن ئايرىلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىرى-نىڭ شەخسىي بېرىپ - كېلىشىگە يول قويۇپ ئۇلارنى جازاغا تارتمىغان.» بۇنىڭغا ئاساسەن، شەرقىي تۈرك خانلىقى-نىڭ يىمىرىلىش ھارپىسى ۋە سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ ئاھالىسىنىڭ «نامراتلىشىپ، تارقىلىپ»، ئېھتىمال شىمالدا، چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىدىن ئايرىلىپ، كۆپ قىسمىنىڭ چۆللۈك نىڭ جەنۇبىغا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكى بولىدۇ. بۇرۇنقىدەك شىمالدا قېپقالغان ئىزگىل لارنىڭ قالدۇق ئاھالىسى شۇنداقلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىن-دىن شىمالغا قايتىپ كەتكەن كېيىنكى ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ ئاھالىسى (تاڭ سۇلالىسى زېمىنىدىكى ئىزگىل قەبىلىلىرىنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتقانلىق مەسلىسىنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندە) نىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى (يەنى ئۇلۇش يېرى) توغرىسىدا كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە مەلۇمات يوق ياكى سىرتاردۇشلار قەبىلىسىنىڭ يايلاقلىرى بىلەن ئۆزئارا قوشنا بولغانلىقىمۇ نامەلۇم. سىرتاردۇش خانلىقى

مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئېتىكىدىكى «سىرتاردۇشلارنىڭ كونا ئوردىسى» نىڭ ئورنىدا چارۋىچىلىق قىلغانىدى.

ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. بۇ قەبىلە ئەڭ قەدىمكى ھەم تارىخى ئۇزۇن تۇرا قەبىلىسىدۇر. ئۇلارنىڭ يايلاقلىرى «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: ئۇلار تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدا دېيىلگەن. «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. ئۇيغۇرلار» دا: ئۇلارنىڭ يايلىقىنىڭ ئورنى بىرقەدەر كونكرېت بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «سىرتاردۇشلارنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا بولۇپ، سېلىنگا دەريا سىغا يېقىن ئولتۇراقلاشقان» دېيىلگەن. «تۇرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «ئۇلار (ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ ئېلى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ دەريا سى يەنى سېلىنگا دەريا سى ئۇلارنىڭ خەلقى ..... قەدىمدىن تارتىپلا شۇ جايدا ياشاپ كەلگەنىكەن» ㊸ دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ يايلىقىنىڭ سېلىنگا ۋادىسىدا ئىكەنلىكىنى، جەنۇبىي سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ يايلىقى بىلەن چېگرىلىنىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

بايئېرقۇ قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى: بايئېرقۇلار يەنى 拔野固·拔曳固 («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى») دەپمۇ يېزىلغان. ئۇلارنىڭ يايلىقىمۇ «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدا دېيىلگەن. «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 72 - جىلد «ۋاسسالارنىڭ ئات تامغىلىرى» دا: «بايئېرقۇ ئاتلىرى بىلەن قورىقان ئاتلىرىنىڭ تۇرلىرى ئوخشاش بولۇپ قارا ۋە بوز ئاتلارنىڭ تۇرى كۆپ ئىدى، رەڭگى قاپلانىڭكىگە ئوخشايتتى» دېيىلگەن. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى تۇرا دەريا سىنىڭ شىمالىدا. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭمۇ تۇرى قورىقان

لارنىڭ ئاتلىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەن، ئۇ ھالدا ئۇلارنىڭ تارقالغان جايىمۇ چوقۇم تۇرا دەريانىڭ شىمالىدىكى قورىقانلارنىڭ زېمىنىغا يېقىن جايدا بولۇشى كېرەك. قورىقانلار ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان. (تەپسىلاتى تۆۋەندە) بايئېرقۇلارنىڭ يايلىقى ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئايرىم جايلاردا بولۇشى كېرەك. ئەمما «قانۇنلار قامۇسى. بايئېرقۇلار»دا: «بايئېرقۇلارمۇ تۇرالارنىڭ ئايرىم قەبىلىسى بولۇپ. بارغۇتلارنىڭ شەرقىي چېگرىسىدا» دېيىلگەن. «دېڭگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا «چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى 1000 چاقىرىملىق دائىرىدىن باشلاپ بارغۇتلارنىڭ دەل شەرقىگەجايلاشقان. موغاللار بىلەنمۇ قوشنا» دېيىلگەن. بۇ جاي تەخمىنەن ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ كىرۈلىن دەرياسىدىن خۇلۇمبىر كۆلىئەتراپىغىچە بولغان جايدا بولۇپ، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «سۇيىنامە» ۋە «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دىكى قاراش بىلەن ماس كەلمەيدۇ. بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى بايئېرقۇ قەبىلىسىنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايى بولۇپ، كۇرۇلىن دەرياسى ۋە ئۇنىڭ شەرقى سىزتاردۇش خانلىقى مەزگىللىدىكى بايئېرقۇ قەبىلىسىنىڭ زېمىنى (ئۇلۇش يېرى) ئىدى. بۇنداق يەكۈن تارىخلارغا زىت كەلمەيدۇ. بۇ قەبىلىنىڭ نېمە ئۈچۈن تۇرا دەرياسىدىن شىمالغا كۆچۈپ كىرۈلىن دەرياسى ۋادىسىغا بارغانلىقى ھىزگە تېخى نامەلۇم.

ئەقىدە قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. بۇ قەبىلىنىڭ جايلاشقان ئورنى «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنمىگەن. «دېڭگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا «تۈركلەرنىڭ شىر قاغانى كۈچەيگەن مەزگىلدە (بۇ ۋاقىت سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ئىدى)، ئۆتۈكەن

تېغىدىكى ئۇيغۇر، بايئېرقۇ، ئاتېئىز، توڭرا، بارغۇت، ئاقشىد قاتارلىق قەبىلىلەر، شەرقتە شىبى قاغانغا بەيئەت قىلغانىدى» دېيىلگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنى «توڭرالار بىلەن بارغۇتلارنىڭ چېگرىلىنىدىغانلىقىدىن» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭغا ئاساسەن سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئاقشىدلارنىڭ يايلىقىنىڭ تۇرا دەريا-سىنىڭ شىمالىدىكى جايلار ئىكەنلىكىنى، توڭرا ۋە بارغۇتلار بىلەن قوشنا ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئەمما «قانۇنلار قامۇسى. ئەقشىدلار دۆلىتى»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ داۋامى» دا ئوخشاشلا ئاقشىدلار بايئېرقۇلارنىڭ شەرقىدە، شەرقتە موغالىلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇبتا قىتانلار بىلەن قوشنا. ئۇلارنىڭ تارقالغان جايى يەنىلا خۇلۇمبىر كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئايرىم جايلاردا بولسا كېرەك دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ داۋامى» دا: «سىرتاردۇشلاردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئوجى دەرياسىنىڭ ئەڭ سوغۇق جايىدىكى تاغ ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان»[44] دېگەن سۆز بار بولۇپ، ئاقشىدلار سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدە خۇلۇمبىر كۆلىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. ئەقشىدلارنىڭ «ئۇلۇش يېرى» موڭغۇلىيە دالاسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى ئايرىم جايلاردا بولسا كېرەك.

توباسلارنىڭ ئۇلۇش يېرى، توباسلار يەنە 都波 دەپمۇ يېزىلغان. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسمە» دە ئۇلارنىڭ يايلىقى «شىمالىي دېڭىز (بايقال كۆلى) نىڭ جەنۇبىدا» دېيىلگەن. «قانۇنلار قامۇسى. توباسلار» دا ئۇلارنىڭ يەرلىرىدىن «جەنۇبتا ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىغا بېرىش ئۈچۈن 13 كۈنلۈك يول كېتەتتى» دېيىلگەن. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. توباسلار» دا ئۇلار

بىرقەدەر ئەپسلىي بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا: «شىمالدا كىچىك دېڭىزغا، غەربىتە خاككاسلارغا، جەنۇبتا ئۇيغۇرلارغا قوشنا ئىدى» دېيىلگەن. «دېڭىز تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دىكسىمۇ ئوخشاش. ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىدىكى كىچىك دېڭىز ئەلۋەتتە ھازىرقى بايقال كۆلى بولۇشى كېرەك. تۇباسلارنىڭ يايلىقى ئەينى ۋاقىتتا بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى ۋە سېلىنگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى يەرلەر ئىدى. «جەنۇبتا ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىغا بېرىش ئۈچۈن 13 كۈنلۈك يول كېتەتتى» دېگىنى، جەنۇبتا ئۇيغۇرلار ئوردىسىغا بېرىش ئۈچۈن 13 كۈنلۈك يول باساتتى دېگەنلىك ئىدى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئوردىسى ئۇرقۇن ـ ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردىسى بولۇپ، بۇ يەر ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ئىدى. تۇباسلارنىڭ يېرىدىن ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغىچە تەخمىنەن يەتتە ـ سەككىز يۈز كىلومېتر بولۇپ، 13 كۈنلۈك يول (ھەر كۈنى ئاتقا مىنىپ ئاتمىش چاقىرىم ماڭدى دەپ ھېسابلىغاندا) بىلەن ماس كېلىدۇ. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بايانلار تۇباسلار «غەربتە خاككاسلار (يەنى «قانۇنلار قامۇسى» دىكى خاككاسلار «دېڭىز تاڭنامە» دىكى قىرغىزلار) بىلەن قوشنا» دېيىلگەن. ھالبۇكى، «دېڭىز تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە: گۇ دەنىڭ «يوللار خاتىرىسى» دىكى «تۇباسلار قەبىلىسىدىن يەنە شىمالغا قاراپ ئالتە ـ يەتتە كۈن يول ماڭغاندا خاككاس قەبىلىسىگە بارغىلى بولىدۇ» دېگەن سۆزنى نەقىل كەلتۈرۈپ، خاككاسلار تۇباسلارنىڭ شىمالىدا دېيىلگەن. خاككاسلارنىڭ زېمىنى كەم دەريالىق (ھازىرقى «يېنىسەي دەريالىرى» نىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولۇپ، جەنۇبتا ئاقتارمال تېغى يەنى كۆكمەن تېغى دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، ھازىرقى سايان چوققىسى) غا تۇتىشىدۇ. «دېڭىز

ئاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە بۇ جايدا «چوڭ تاغ ۋە كەم دەريا سى بار» دېيىلگەنلەر بىلەن «قانۇنلار قامۇسى. خاككاسلار» دا ئېيتىلغان: «ئۇ دەريا ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ. تاغنىڭ بۆلۈكىدە ئۇلارنىڭ ئېلىگە ئېقىپ ئۆتىدۇ، ئۇلار ئاشۇ تاغنىڭ يان باغرىغا ئولتۇراشقان» دېگەن سۆزلەر مۇشۇ تاغ بىلەن بۇ دەريانى كۆرسىتىدۇ. توباسلارنىڭ شىمالىدىن خاككاسلار تەرەپكە بارغىلى بولغانلىقتىن، توباسلار ھازىرقى يەنسەي دەريا سى بىلەن سايان چوققىسىنىڭ قۇبىدۇ ۋادىسىدا ياشىغاندەك قىلىدۇ. توباسلارنىڭ جايلاشقان ئورنى زادى قەيەردە، تارىختا ئېنىق قاراش يوق. توباسلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭ بايقال كۆلىگە يېقىن لىقىنى، ئۇلارنىڭ يەنسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى خاككاسلارنىڭ غەربىدە ئىكەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە ئېيتىلغان توباسلار «خاككاسلارنىڭ غەربىدە» دېگەن قاراش توغرا بولسا كېرەك. ئەمما توباسلاردىن خاككاسلارغا بارىدىغان يول ھەرگىزمۇ غەرب بىلەن ماڭمايتتى. سايان چوققىسى خاككاسلارنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمال يۆنىلىش بويىچە، بايقال كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبى (يەنى توباسلارنىڭ غەربى) غا بېرىپ، غەربىي شىمال يۆنىلىشتىن شەرقىي جەنۇبىي يۆنىلىشكە ئۆزگىرەتتى. توباسلارنىڭ غەربىدىكى سايان چوققىسىدىكى چوڭ تاغ توسۇپ تۇرغاچقا، بۇ يول ھېلىھەمۇ ئېنىق ئايالىق. توباسلاردىن خاككاسلارغا بېرىش ئۈچۈن بىۋاستە غەرب بىلەن ماڭغىلى بولمايدۇ، پەقەت شىمالدا ھازىرقى ئانگارا دەريا سىنى بويلاپ، سايان چوققىسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ قايتا غەربكە ماڭغاندىلا ئاندىن يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. بۇ «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە نەقىل كەلتۈرۈلگەن گۈدەننىڭ

«يوللار خاتىرىسى» دا ئېيتىلغان توباسلاردىن «شىمالغا قاراپ ئالتە ـ يەتتە كۈن يول ماڭغاندا خاككاس قەبىلىسىگە بارغىلى بولىدۇ» دېگەنلىك ئاساسىدۇر. گۇ دەن ئۆزلىنىك كىتابىدا «يوللار» ۋە «ئەللەر يولى» ئۇستىدىلا مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن. ئۇنىڭ «خاككاسلارغا بارغىلى بولىدۇ» دېگىنى توباسلاردىن خاككاسلارغا بارغىلى بولىدىغان يول بولۇپ، خاككاسلارنىڭ توباسلارنىڭ قايسى تەرىپىدە ئىكەنلىكى ھەققىدە بىر نەرسە دېمىگەنىدى. سېن جۇڭمېيەن ئەپەندى بۇنى چۈشەنمەي ئالدىراپلا «قەدىمكىلەر دائىم غەرب بىلەن شىمالنى ئارىلاشتۇرۇۋېتەتتى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. بۇنداق قىلغاندا گۇمانىنى يەشكىلى بولمايلا قالماستىن، ئەكسىچە مەسىلىنى تېخىمۇ مۇجمەللەشتۈرۈۋېتىدۇ.

قورىقان قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇش يېرى. «قانۇنلار قامۇسى. قورىقانلار» دا: «ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىدىكى دەشتى ماكاننىڭ شىمالىغا جايلاشقان..... ئۇلاردا شىمالدا يەنە چوڭ دېگىز بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. كۇندۇزى ئۇزۇن، كېچىسى قىسقا بولۇپ، كۈن ئولتۇرغاندا رەسمىي كەچكى شەپەقە چۆمىدۇ. قوينىڭ بىر تال تۆشى قاينىغىچە، شەرقتە ئاللىبۇرۇن تاڭ يورۇپ كېتىدۇ، بۇ جاي كۈن ئولتۇرىدىغان جايغا يېقىن بولسا كېرەك» دېيىلگەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «دەشتى ماكان» يەنى ھازىرقى خانگاي تاغ تىزمىسى بولۇپ سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قەبىلىسىدە دەشتى ماكان تۆتۈق مەھكىمىسىنى قۇرغانىدى، شۇڭا ئۇيغۇر قەبىلىسى جايلاشقان ئورۇنلار دەشتى ماكان دەپمۇ ئاتالغانىدى. «يوللار خاتىرىسى» دە «قورىقانلارنىڭ غەربىدىن توباسلار قەبىلىسىگە بېرىش ئۈچۈن 13 كۈنلۈك يول». «قورىقان ۋە توباسلاردىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىنىڭ شىمالىدا كىچىك دېگىز بار، مۇز

تۇتقاندا ئات بىلەن سەككىز كۈندە ئۆتكىلى بولىدۇ، دېگىز-نىڭ شىمالىدا ئۇرغۇن چوڭ تاغلار بار» دېيىلگەن. بۇنىڭ دېكى كىچىك دېگىز يەنى خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى شىمالىي دېگىز، يەنى ھازىرقى بايقال كۆلى ئىدى. بايقال كۆلىنىڭ غەرب، جەنۇب، شەرق، شىمال تەرەپلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 636 كىلومېتر كېلىدۇ. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قورىقانلار بايقال كۆلىنىڭ شىمالى بىلەن شەرقىدە، توباس-لار دەل ئۇلارنىڭ غەرب ۋە غەربىي جەنۇب تەرىپىدە ئىدى. شۇڭا غەربكە قاراپ ماڭغاندا (ياكى غەربىي جەنۇبقا ماڭغاندا)، ئاندىن توباسلارغا بارغىلى بولىدۇ. «قانۇنلار قامۇسى» دا ئېيتىلغان «ئۇلار شىمالدا چوڭ دېگىز بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.» دېگەندىكى «چوڭ دېگىز» نى كۈندۈزى ئۇزۇن، كېچىسى قىسقا بولۇشتەك ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ھازىرقى شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ جەنۇبىدىكى كورسكايا ياكى رابا توۋا دېگىزى بولسا كېرەك. بۇ جاي ئىنتايىن سوغۇق ئىدى. قورىقانلارنىڭ جايلاشقان ئورنى شىمالدا بۇ جاي بىلەن چېگرىلانسا كېرەك. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دىكى قورىقانلارنىڭ جايلاشقان ئورنى ھەققىدىكى خاتىرە بىلەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «قانۇنلار قامۇسى» قاتارلىقلارنىڭكىدىن سەل پەرق قىلىدۇ. ئۇنىڭدا «قورىقانلار دەشتى ماكانىنىڭ شىمالىدا تۇرىدۇ،..... ئۇلار شىمالدا دېگىز بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. پايتەختكە بېرىشتىكى ئەڭ يىراق جاي، شىمالدا يەنە دېگىزدىن ئۆتىدۇ. كۈندۈزى ئۇزۇن، كېچىسى قىسقا، كۈن ئولتۇرغاندا، قويىنىڭ بېرەر تۆشى قاينىغىچە، شەرقتە ئالالىبۇرۇن كۈن يورۇپ بولىدۇ» دېيىلگەن. بۇ ئابزاستىكى سۆزلەرگە قارىتا، تارىختا ئۇزۇل دۇرمەي چۈشەندۈرۈشلەر بېرىلگەن بولسىمۇ، بىر خۇلاسىگە

كېلىنمىگەنىدى. دېگەن چېغىدا «شىمالدا دېڭىز بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ»، «شىمالدا دېڭىزدىن ئۆتىدۇ» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى بايقال كۆلىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغانىدى.[46] بۇ قاراشقا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقى ۋە كېيىنكى بايانلاردىكى پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. «ئايرىلىپ تۇرىدۇ» دېگەنىنى «كاڭشى لۇغىتى» دە: «تاڭ ئاھاڭلىرى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «بارماق» دېگەنلىك بولىدۇ. «نەسىرنامە. زىرائەت پىزى يى» دا: «يۇي توققۇز دەريا بىلەن تۆت دېڭىزنىڭ ئارىلىقىنى راۋانلاشتۇرغان»، «قىسسە» دە: «ئايرىلىپ تۇرىدۇ دېگەنىنى بارماق دېگەن» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «شىمالدا دېڭىز بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ» دېگىنى يەنى شىمالدا دېڭىزغا بارغىلى بولىدۇ دېگەنلىك ئىدى. قورىقانلار بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدا بولغانىدا، ئۇلار «شىمالدا دېڭىز بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ» دېگەنىدىكى «دېڭىز» بايقال كۆلى بولمايلا قالماستىن، بەلكى سېبن جوڭمېەن ئەپەندى كۆرسەتكەندەك شىمالىي مۇز ئوكيانىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى «پايتەختكە بېرىشتىكى ئەڭ يىراق جاي» دېگەن جۈملىنى ئىخچاملاش كېرەك. ئۇنداق بولمىغانىدا، يەنىسەي دەريا سىستېمىسىغا جايلاشقان خاكاسلار پايتەختكە بېرىشتىكى «ئەڭ يىراق جاي» بولۇپ قالىدۇ. «شىمالدا دېڭىزدىن ئۆتىدۇ» دېگەنىدىكى «دېڭىز» نى خې چېۋتاۋ شىمالىي مۇز ئوكيان، «شىمالدا دېڭىزدىن ئۆتىدۇ» دېگەنىنىڭ ئاخىرىدا بايان قىلىنغان «كۈندۈزى ئۇزۇن، كېچىسى قىسقا» دېگەنلەرنى خې چېۋتاۋ شىمالىي مۇز ئوكيانىدىكى ئاراللار دەپ قارايدۇ. خۇددى سېبن جوڭمېەن ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، «شىمالىي مۇز ئوكيانغا يېقىن جايلارنىڭ ياز پەسلىنىڭ كۈندۈزى ئۇزۇن، كېچىسى قىسقا بولغىنى بىلەن بۇرۇنقى تارىخىي ماتېرىيال

لاردا بۇنداق ئەھۋالنى ئەللامەگە چىكە شىمالىي دېڭىزدىكى ئايماقتەك قىلىپ قويۇلغانىدى»(47). خې چېۋتاۋنىك قارشىت نىك مۇڭا پەق ئەمەسلىكى ئىنتايىن ئېنىق. مۇنداقچە قىلغاندا، «شىمالدا دېڭىزدىن ئۆتىدۇ» دېگەنىدىكى «دېڭىز» بايقال كۆلىنى كۆرسەتسە كېرەك. بايقال كۆلى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى زايونلار كەڭلىك گرادۇسى يۇقىرى بولغان جايلارغا نايلاشقان بولغاچقا، كۈندۈزنىڭ ئۇزۇن، كېچىسىنىڭ قىسقا بولۇشى يازدا پەسلىدە چوقۇم بولىدىغان ھادىسە بولۇپ، ئۇنى شىمالىي مۇز ئوكيانغا چېتىپ چۈشەندۈرۈشنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى يوق. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «دېيگى تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەقىقىدە قىسسە، نىڭ داۋامى» دىكى «ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى شىمالدا دېڭىز بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. پايتەختىكە بېرىشتىكى ئەڭ يېراق جاي» دېگەن سۆزلەرنىڭ قاتلاملىق مەنىسى بايان قىلىنغانىدى. قورىقانلار-نىڭ شىمالىي چېگرىسىدىن شىمالىي مۇز ئوكيانىغا بارغىلى بولىدىغانلىقى، ئارىلىقىنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ پايتەختىكە بېرىشتىكى ئەڭ يېراق جايى ئىككىنچىكى بايان قىلىنغان بولۇپ، مۇھىم ئۇقتىسى ئۇلارنىڭ «يېراق» تا ئىكەنلىكىنىلا سۆزلەش ئىدى. بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ كەلگەن «يەنە شىمالدا دېڭىزدىن ئۆتىدۇ، كۈندۈزى ئۇزۇن، كېچىسى قىسقا» دېگەنلەرنىڭ يەنە بىر قاتلاملىق مەنىسى، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭ كۈندۈزى ئۇزۇن، كېچىسى قىسقا بولۇشتەك ئەھۋالى بايان قىلىنغان. مۇھىم ئۇقتىسى مەۋسۇمنىڭ پەرقلىق ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىش ئىدى. «قانۇنلار قامۇسى. قورىقانلار» بىلەن سېلىشتۇرغاندا، «دېيگى تاڭنامە» نىڭ بۇ بايانىدا ئەزىلىك تەرەپلەرنىڭ بارلىقى ناھايىتى ئېنىق، ئەمما مەنىسى يەنىلا ئېنىق.(48)

يۇقىرىدىكىلەر سېرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى

شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تۈلۈش يېرىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىدۇر (تۈلارنىڭ ئىچىدە ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ تۈلۈش يېرى ئېنىق ئەمەس). تۇرا قەبىلىلىرى كۆچمەن قەبىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا تۈلارنىڭ تۈلۈش يەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى دەريا، كۆل بويلىرىغا تارقالغان. ئۇ جايلارنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپى مول بولغاچقا، چارۋا مالىلارنىڭ كۆپىيىشىگە پايدىلىق ئىدى. قىشقىسى سىرتاردۇش، تېلەنغۇت، ھورا، چۇبە، ئاتبئىز، توڭرا، بارغوت، قوشۇر، ئىزگىل قاتارلىق قەبىلىلەر ئۇرقۇن ۋە تۇرا دەريا ۋادىسىغا تارقالغانىدى؛ ئۇيغۇرلار سېلىنگا دەريا ۋادىسىغا تارقالغانىدى؛ بايىرقۇلار كورلىن دەرياسى بىلەن خۇلۇمبىر ۋادىسىغا تارقالغانىدى. ئاقشىدلار موڭغۇل يايلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا تارقالغانىدى؛ توباسلار بىلەن قورىقانلار بايىقال كۆلى ۋە ئۇنىڭ شىمالىغا تارقالغانىدى.

6. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

سىرتاردۇش خانلىقى مىلادى 629 - يىلى (جىنگۇەنىڭ ئۈچىنچى يىلى) قۇرۇلغاندىن تارتىپ مىلادى 646 - يىلى (جىنگۇەنىڭ 20 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغانغا قەدەر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 18 يىل ھۆكۈم سۈرۈدى.[49] بۇ 18 يىل ئىچىدە سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئاساسلىق ئىككى دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. مىلادى 629 - يىلىدىن مىلادى 640 - يىلى (جىنگۇەنىڭ 14 - يىلى) غىچە

بولغان ئارىلىق تاڭ سۇلالىسىگە قارام دۆلەت بولغان دەۋرى؛ مىلادى 641 - يىللىدىن خانلىق مۇنەۋەرز بولغانغا قەدەر بولغان ئارىلىق تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلەشكەن شۇنداقلا ئۇرۇش قىلغان دەۋرى.

(1) تاڭ سۇلالىسىگە قارام دۆلەت بولغان مەزگىلدىكى سىرتاردۇش خانلىقى

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى. سىرتاردۇشلار خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردىلا ئېنىق بېكىتىلىپ بولۇنغانىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ھالاكەت گىردابىغا قاراپ مېڭىشىغا تۈرتكە بولغان كۈچ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبقا قىلغان ھۇجۇمىدىن باشقا شىمالدا ئاساسلىقى، سىرتاردۇشلارنىڭ باشچىلىقىدىكى تۈرا قەبىلىلىرى قوزغىغان ھەيۋەتلىك داغدۇغىلىق قوزغىلاڭ ئىدى. يانۇن باشچىلىقىدىكى سىرتاردۇش قەبىلىسى كۈرەشتە بىرقەدەر زور رولنىي جارى قىلدۇرغان بولسىمۇ، بىراق باشقا تۈرا قەبىلىلىرىمۇ (بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار قەبىلىسى) سەل قارىغىلى بولمايدىغان رول ئويناغانىدى. خۇددى تاڭ تەيزۇڭ ئېيتقاندەك بايىرقۇ، توڭرا قاتارلىق تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ «ئەسكىرى نەچچە 10 مىڭ» بولۇپ، ئۇلار بىرلەشمە «سىرتاردۇشلارغا تاقابىل تۇرالايتتى». مىلادى 628 - يىلى تۈرا قەبىلىلىرى يانۇننى ئۇرتاق ھالدا قاغانلىققا سايلىغاندا، يانۇننىڭ «باش تارتقان» لىقىدىكى سەۋەب، ئاساسلىقى سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تۈرا قەبىلىلىرى ئىچىدە تېخى بارلىق كۈچلەرنى بىرىپ چۈشكۈدەك كۈچكە ئىگە بولالمىغانلىقى ئىدى. مىلادى 629 - يىلى يانۇن تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ

هىمايىسى ئاستىدا «ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان» بولسىمۇ، ئەمما ناھايىتى زور دەرىجىدە سىرتاردۇش ۋە باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىلىك قاغانى قوزغىغان قايتۇرما ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىنتىياق تۇزۇشنىڭ ئېھتىياجى يولۇپ، ھەرگىزمۇ سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئەھەلىي كۆچىدە ۋە تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئورنىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. يانۇن قاغان شۇنى ناھايىتى ئېنىق چۈشەنگەنكى، پەقەت كۈچلۈك تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەندىلا، ئاندىن باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئايرىمىچىلىق خاھىشىنى يېڭىپ، ئۆزىنىڭ قاغانلىق تەختىنى ساقلاپ قالالايتتى. شۇڭا ئۇ قاغان بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ «يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىپ»، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇشنى ئۈمىد قىلغان. ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى شەرق تۈرك خانلىقىنى تېزلىك بىلەن يوقىتىشنى ئويلاپ يۈرگەچكە، سىرتاردۇش خانلىقىغا نىسبەتەن پۈتۈن كۈچ بىلەن قوللايدىغانلىق پوزىتسىيەسىنى بىلدۈرۈپ، ئەلچى ئەۋەتىپ يانۇنغا ئىنجۇ بىلگە قاغان دېگەن نامنى بەرگەن، يانۇن ئۇتۇغاتىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئېتېكىدە ئوردا قۇرغان، شۇنداقلا ئىنىسى توڭۇل تېكىنىنى تاڭ سۇلالىسىگە رەھىمەت ئېيتىشقا ئەۋەتكەن. تاڭ تەيزۇڭ ئۆزى توڭا تېكىنگە زۇلپىقار ھەم قامچا ئىنئام قىلىپ، ئۇنى خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بويسۇنمىغۇچىلارنى شەپقەتسىزلەرچە باستۇرۇشقا بۇيرۇغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشى، ئەمدىلا قۇرۇلغان سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ مۇقىملىقى ۋە قاغانلىق ئورنىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان. تارىخىي كىتابلاردا سىرتاردۇش

خانلىقنىڭ «يېرى كەڭ، بېقىندىلىرى كۆپ» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار هەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى)، «ئۇيغۇر، بايىرقۇ، ئاتېتىز، توغرا، بارغۇت، ئەقشىد قاتارلىق چوڭ قەبىلىلىرىنىڭ هەممىسى ئۇلارغا تەۋە ئىدى» («كونا تاڭنامە. تۇرالار هەققىدە قىسسە») دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭغا يانۇن داھايىتى تەشەككۇر ئېيتاتتى. ئۇ ئىلگىرى قول ئاستىدىكىلەر ئالدىدا: «مەن ئەسلىدە تۇرالارنىڭ ئاتامانى ئىدىم. پەغپۇر مېنى قاغان قىلىپ تىكلىدى» دەپ ماختانغانىدى (يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش). تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشى بولمىغان بولسا، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مۇقىملىقىنىڭ هەممىسى مۇمكىن بولمىغان بولاتتى.

سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن قويۇق بولغان بېقىندى دۆلەت مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. مىلادى 630 - يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن «هەرقايسى ۋاسسالارنىڭ ئاقاللىرىنىڭ هەممىسى تاڭ تەيزۇڭنى هۆرمەتلەپ تەڭرى قاغان دەپ ئاتىدى» تاڭ تەيزۇڭ بۇ ئاقاللارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى، «شۇنىڭدىن كېيىن غەربىي يۇرت، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارنىڭ ئاقاللىرىغا قاشتېشى مۆھۈر هەم ئوتۇغات نامىنى ئىنئام قىلدى. ۋاسسالارنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىرىگە ئۇنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرىنى تەيىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى»[50] («قانۇنلار قامۇسى. يەن مۇنيەن»). بۇنىڭدىكى «چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ ئاقاللىرى» دېگەن نامنى سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قاغانى يانۇن ئالماي بولمايتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پەقەت سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ چوڭ قاغانىنى سايلاش هوقۇقىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى چوڭ قاغانغا بەيئەت قىلغان خانلىقنىڭ مەلۇم بىر تەرەپ ياكى

بىرەر جايغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان باسقاق سانغۇنلىرى، كىچىك قاغانلىرىنىمۇ ئوتۇغات نامى بېرىش ۋە تەستىقلاش ئەڭ ئالىي ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن، خانلىق قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، يانۇن ئىكىكى ئوغلىنى قەبىلىلەرگە ئايرىم - ئايرىم تاردۇشاد ۋە تولىشاد قىلغاندا، جەنۇب بىلەن شىمالدىكى تاڭ تەيزۇڭ يانۇنىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمايلا، پەرمان چۈشۈرۈپ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى كىچىك قاغان قىلىپ تەيىنلىگەن. مەسىلەن، يەنە مىلادى 638 - يىلى (جىنگۇەنىنىڭ 12 - يىلى) يانۇن ئۆزۈنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان چوڭ ئوغلى يې ماڭنى تولىشاد قاغان قىلىپ، بەيبىشەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى بايچۇرنى سياۋۇش قاغان قىلىپ تەيىنلىگەندە، تاڭ تەيزۇڭ «يارلىق چۈشۈرۈپ بۇنى ماقۇل كۆرگەن، ئۇلارغا سۆۋغا - سالام بىلەن ئوتۇغات نامى بەرگەن» («تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر، سىرتاردۇشلار»). شۇ يىلى يەنە يارلىق چۈشۈرۈپ يانۇنىنىڭ ئوغلى ئالىپ بىلگەنى تاردۇباھادۇر يابغۇ قىلىپ تەيىنلىگەن («كىتابلار جەۋھىرى» 964 - جىلد). كىچىك قاغان ياكى يابغۇلۇقىغا تەيىنلىگەنلەرنىڭ ھەممىسىگە تاڭ سۇلالىسى بىر دەڭ بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن بايراق ۋە دۇمباق قاتارلىق ھوقۇقنىڭ سىمۋولى بولغان نەرسىلەرنى ئىنئام قىلغان.

تاڭ سۇلالىسىگە ئولپان ۋە دوستلۇق ئەلچىسى ئەۋەتىش سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان بېقىنىدىلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ئاساسلىق شەكلى ئىدى. بىز سىرتاردۇشلارنىڭ دۆلەت قۇرغاندىن تارتىپ مىلادى 640 - يىلىغىچە بولغان ئازبىلىقتىكى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ۋە ئولپان ئەۋەتىش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك جەدۋەللەشتۈردۇق:

يىل دەۋرى	ئەلچى، ئولپان ئەۋەتىش، ئەھۋالى	ئەلكەرتىش
جېنگۈەننىڭ تۆۋتىنچى يىلى (مىلادى 629- يىلى	«تۆۋتىنچى يىلى سىزنى تاردۇشلار شىمالىدا ئۆزلىرىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك مەمۇلاتلىرىنى تەقدىم قىلغان» (كونا تاڭ ئىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسمە»)، «يانۇن بۇيرۇققا بىنائەن، ئەلچى ئەۋەتىپ رەھمەت ئېيتقان» («يېڭى تاڭ نامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» لىك داۋامى»).	«ئەلچى ئەۋەتكەن، يەنى يانۇن قاغان ئىنسىنى توختا تېكىنىڭ ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن
جېنگۈەننىڭ تۆۋتىنچى يىلى (مىلادى 630 - يىلى)	«تۆۋتىنچى يىلى 2- ئايدا سىزنى تاردۇشلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم	ئايدا ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك

	قىلغان» («كىتابلار جەۋھىرى» 970 - جىلد) «9 - ئايدا سىرتار- دۇشلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تايشۇرغان» («كىتابلار جەۋھىرى» 970 - جىلد)	مەھمۇلاتلىرىنى تەقدىم قىلغانلىقى ئەسلىمىدە «جىنگۇەننىڭ بەشىنچى يىلى» داۋامى» داخاتىرىلەنگەن. ئەمما ئۇچ قۇرنىڭ ئاستىدا يەنە «بەشىنچى يىلى» دەپ خاتىرىلىنىپ قويۇلغان بولۇشى كېرەك
جىنگۇەننىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادى 631- يىلى)	«10 - ئايدا سىرتار- دۇشلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تايشۇرغان» («كىتابلار جەۋھىرى» 970 - جىلد)	
جىنگۇەننىڭ	«1 - ئايدا سىرتار- دۇشلار ئەلچى ئەۋەتىپ	

ئالتىنچى يىلى(ميلادى 632- يىلى)	ئولپان تاپشۇرغان» («كىتابلار جەۋھىرى» 970 - جىلد) «11 - ئايدا سىرتاردۇشلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان» (يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش)	
جىنگۈەنىنىڭ يەتتىنچى يىلى(ميلادى 633 - يىلى)	«توخۇ يىلى 1 - ئايدا سىرتاردۇشلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغان» («كونا تاڭنامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرىنىڭ داۋامى»	
جىنگۈەنىنىڭ توققۇزىنچى يىلى(ميلادى 635 - يىلى)	«توققۇزىنچى يىلى ..... 4 - ئايدا سىرتاردۇشلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتكەن ..... و - ئايدا سىرتاردۇشلارنىڭ ئەلچىلىرى ئوردىغا كېلىپ يەرلىك	

	مەھمۇلاتلىرىنى تەقدىم قىلغان» («كىتابلار جەۋھىرى» 970 - جىلد)	
جەنگاۋەنىلىك 10 - يىلى (مىلادى 636 - يىلى)	«ئۇچىنچى ئايدا سىرتاردۇشلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتكەن» («كىتابلار جەۋھىرى» 970 - جىلد)	
جەنگاۋەنىلىك 11 - يىلى (مىلادى 637 - يىلى)	11 - ئايدا سىرتاردۇشلار ۋەلىئەھد تاردۇشاد ئالىپ بىلگەنى ئوردىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن» («كىتابلار جەۋھىرى» 970 - جىلد)	ئىلاۋە: «يېڭى تاڭ نامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى»دائىلىك قاغان يوقىتىلدى ..... يەتتە يىلدا سىرتاردۇشلار ئوردىغا سەككىز قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن، تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنىڭ كۆچمىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلمىپ،

تاپەتنىڭ يىلتىزىنى
يوقىتىش ئۈچۈن
ياۋلىق چۈشۈرۈپ
ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى
كىچىك قاغان قىلىپ
تەينىلىگەن، دېيىلگەن.
بۇنىڭدىن ئىلىك
قاغان يوقىتىلىپ
ئىككىنچى يىلى (مىلا-
دى 631 - يىلى) دىن
ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى-
نىڭ قاغانلىققا تە-
يىنلەنگەنلىكىدىن بىز
يىل ئاۋۋال (مىلادى
637 - يىلى) سىرتاۋ-
دۇشلار ئوردىغا جەمئىي
سەككىز قېتىم ئەلچى
ئەۋەتكەنلىكىنى بىل-
گىلى بولىدۇ. يۇقا-
رىدىكى ھېبا بلاغان
سەككىز قېتىم بىلەن
دېيىتىلە يىل ئىچىدە

		ئوردىغا سەككىز قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن» دېگەن قاراش ماس كېلىدۇ
جېنگۈەننىڭ 13 - يىلى مىلادى 639 - يىلى)	3 (- ئايدا سىرتار- دۇشلارنىڭ قاغانى ئەلچى ئەۋەتىپ «كەمنە قۇلىڭىز ياخشىلىققا جاۋاب قايتۇرۇش يۈزىسىدىن قەبىلىلىرىمنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، قوچۇغا ھۇجۇم قىلىشقا تۇرشاۋۇل بولۇپ بېرىشنى تۆۋەنلىك بىلەن سورايدۇ» دېگەن. («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 195 - جىلد، تەيزۇڭنىڭ جېنگۈەن 13 - يىلدىكى مادىسى 9 - ئايدا	

	سىرتاردۇشلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغان		
جىنگۇەننىڭ 14 - يىلى (مىلادى 640 - يىلى)	«6 - ئايدا سىرتار- دۇشلار ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغان» («كونا تاڭ نامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»)		

يۇقىرىقى جەدۋەلنى ئومۇملاشتۇرغاندا، 13 يىل ئىچىدە سىرتاردۇشلار تاڭ سۇلالىسىگە 15 قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە 13 قېتىم ئولپان تۆلىگەن. بىر قېتىم قوچۇغا جازا يۈرۈش قىلىشقا يارىدىم بېرىندىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ۋە قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغان. ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەزىپىسىدىن قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىش ئاساسەن تاڭ سۇلالىسىگە بولغان بېقىندىلىق ھۆرمىتىنى ۋە تاڭ سۇلالىسىگە بولغان سادىقلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىدى.

بۇ جەريانداً، يانۇن تاڭ تەيزۇڭ چۈشۈرگەن يارلىق ۋە تاڭ سۇلالىسى ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسىگە مۇستەسنا سىز «يارلىقىنى باش ئۈرۈپ ئەدەب بىلەن قوبۇل قىلىش» ۋە «ئەلچىلەرگە باش ئۈرۈپ رەھمەت ئېيتىش» تەلەپ قىلىنغانلىقى قولالانغاندى. قوچۇ پادىشاھى

چوڕۇپنتاي يانۇننى مەسخىرە قىلىپ: «ئۇزۇكنى قاغان دەپ تۇرۇپ، چاقانى چىن بىلەن دۇشمەنلىشىسەنۇ، يەنە نېمىشقا ئۇنىڭ ئەلچىسىگە باش ئۇرۇپ زەھمەت - ھەشقاللا ئېيتسەن؟» («كونا تاڭنامە. قوچۇ تەزكىرىسى») دېگەنىدى. يانۇن تاڭ تەيزۇكنى ھۇرمەت قىلىپ، «ئالىيلىرى» دەپ ئاتاپ («كونا تاڭنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە») نىڭ بىرىنچى قىسمى، تاڭ تەيزۇكنى «ئاتا» سۈپىتى بىلەن كۆرەتتى. ئۇزۇنئى «تېكىن» («كىتابلار جەۋھىرى» 973 - جىلد) «ئەئيان» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە، داۋامى») دەپ ئاتايتتى. تاڭ تەيزۇڭ بىلەن يانۇننىڭ بۇنداق ھامىيلىق بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ئادەتتىن تاشقىرى روشەن ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتاردۇشلار خانلىقى بىلەن ھامىيلىق ۋە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىشى ئەينى ۋاقىتتا ئىككى دۆلەت خەلقىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئىدى. سىرتاردۇش خانلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ تاڭ سۇلالىسىگە بېقىندى بولغاندىن كېيىن، يەنە تاڭ سۇلالىسىگە مۇئەييەن سانداۋ «يەرلىك مەھسۇلات» لارنىلا تاپشۇرغان، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭدىن بىرەر ئات، قوي ياكى ئەسكەرلا ئالمىغان، ئەسكەرنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىرەر سۇئ يېرىنمۇ بېسىۋالمىغان، بىراق بۇ ئارقىلىق قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىدىن ساقلىنىپ، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تىنچلىق ھەم بىرلىكنى قوغداپ قالغان. بۇ شۇنداقلا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ۋە جەمئىيىتىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە شۇبھىسىزكى پايدىلىق ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇچۇن ئېيتقاندا، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنىشى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىنىڭ ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن ساقلىنىپ، تۇرك

خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 80 يىلغا سوزۇلغان ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىغا ئۇچرىغان ئىلىمىزنىڭ شىمالىي رايونلىرىنى ئارام ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان، ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بولغان پايدىسى ئىنتايىن روشەن ئىدى.

لېكىن شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، سىرتاردۇش خانلىقى قۇللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەت ئىدى. تاڭ سۇلالىسى بولسا فېئودالىلىق تۈزۈمدىكى دۆلەت بولۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ ھەرقايسىسى بىردىن ئېكسپىلاتاتور سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خەلقنە نىسبەتەن سىنىپىي زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە يۈرگۈزۈشتىن سىرت، ھەمىسى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوشنا مىللەت ۋە دۆلەتلەر ئىچىگە كېڭەيتىشكە كۈچىنىڭ بارىچە ئۇرۇناتتى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، سىرتاردۇش خانلىقى ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈملىرىنىڭ قالاقلىقى سەۋەبىدىن، قوشنا مىللەت ۋە دۆلەتلەرنىڭ يايلىقى ۋە ئاھالىسىگە نىسبەتەن تېخىمۇ كۈچلۈك بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ھەۋىسى بار ئىدى. ھونلار دۆلىتىدىن تارتىپ شىمالدىكى كۆچمەن مىللەت دۆلەتلىرى قۇدرەت تاپقان ھامان دائىم قىلچە مۇستەسناسىز ھالدا جەنۇبتىكى خەنزۇلارنى ئاساسلىق بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئوبيېكتى قىلاتتى. ئەمما جەنۇبتىكى خەنزۇلار دۆلىتى بۇ خىل بۇلاڭ ـ تالاڭغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، بەزىدە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق رايونىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كېڭەيتىش ئۇچۇنمۇ دائىم پۇتۇن كۈچى بىلەن شىمالدىكى كۆچمەن مىللەت دۆلەتلىرى بىلەن كۈرەش ئېلىپ باراتتى. بۇ تارىختا قايتا ـ قايتا تەكرارلىنىدىغان قانۇنىيەتلىك ھادىسىگە ئايلانغانىدى. شۇڭا تاڭ سۇلالىسى سىرتاردۇشلار خانلىقى

بىلەن ھامىي ۋە بەقسندى دۆلەت مۇناسىۋىتىنى ئورناتقان، بۇ مەزگىلدە ھەر ئىككى تەرەپ قارشى تەرەپنى كونترول قىلىش ۋە ئۆزى تەرەپنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بارغانىدى.

كۈرەشنىڭ تۈگۈنىنىڭ بىرى، شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى تۈركلەرنىڭ قالدۇق قوۋمىنى قانداق ئورۇنلاشتۇرۇش ئىدى. ئىلىك قاغان مەغلۇپ بولۇپ يوقىتىلغاندىن كېيىن «ئۇنىڭ قەبىلىسىنىڭ بەزىلىرى سىر-تاردۇشلارغا تەۋە بولغان، بەزىلىرى غەربىي يۇرتقا كەتكەن، بىراق، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىرى كۆپ ئىدى» («قانۇنلار قامۇسى. تۈركلەر بىرىنچى قىسىم»). «سىر تاردۇشلارغا تەۋە بولغان» تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سىر-تاردۇشلار خانلىقى قۇلدارلىرىنىڭ قۇللىرىغا ئايلاندۇرۇلغان بولسا كېرەك. «غەربىي يۇرتقا كەتكەن» تۈرك قەبىلىلىرى ئاساسەن ئىككى تارماق ئىدى. «يۇقۇقشاد باشچىلىقىدىكى بىر تارمىقى قوچۇغا قېچىپ بارغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 193 - جىلد جېنگۇەننىڭ تۆتىنچى يىلى)؛ تۇتۇقشاد باشچىلىقىدىكى يەنە بىر تارمىقى «قاغانبۇت شەھىرىگە پاناھ تارتىپ كەتكەن» («كونا تاڭنامە. ئاشناشىرنىڭ تەرجىمھالى»). كېيىنچە بۇ ئىككى تارماقتىكى تۈركلەرنىڭ ھەممىسى ئايلىنىپ كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ كۆچىلىكى تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان بولۇپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان تۈركلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 100 مىڭ نوپۇستىن ئاشاتتى. بۇ 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈرك ئاھالىسىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش كېرەك؟ سىر تاردۇش خانلىقىدىكى قۇلدارلار ئەلۋەتتە بۇ تۈركلەرنى ئۆزلىرىنىڭ قۇللىرىغا ئايلاندۇرۇۋېلىشنى

ئۇمىد قىلاتتى. ئەمما ئەينى ۋاقىتتا بۇ پۈتۈن ئىنسانىيەت خام خىيال ئىدى، چۈنكى قۇدرەتلىك تاك سۆلالە ئىسى ھەرگىزمۇ بۇ 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈركىلەرنى قوش قوللاپ سىرتاردۇشلار خانلىقىغا ئۆتۈنۈپ بېرىش ئارقىلىق سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ كۆچىنى كۆپەيتىپ قويۇشنى خالىمايتتى. يانۇن بۇ تەرەپنى كۆرۈپ يەتكەنلىكى ئۈچۈن، تاك تەيزۇڭغا مەكتۇپ يوللاپ «تۈركىلەر ھەدەپ قالايمىقانلىق چىلىق تۇغدۇرماقتا، ئۇلار مۇنقەرز بولمىغان مەزگىلدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىلەرنى خۇددى كەندىرنى ئورغاندەك قىرغان، ئالىيىرى ئۇلارنىڭ ئېلىنى مۇنقەرز قىلدىلا، بارلىق ئۇرۇق قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى تاك سۆلالىسىدىكىلەرگە قۇل ـ دېدەك قىلىپ ھەدىيە قىلىپ بەرگەيلا» دېگەنىدى («يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ بىرىنچى قىسمى). ئۇنىڭ نىيىتى ناھايىتى ئېنىق ئىدى: ئۇ تۈركلەرنى سىرتاردۇشلارنىڭ قوللىرىغا ئايلاندۇرۇۋالالمىغانلىقتىن، تاك تەيزۇڭغا نەسىھەت قىلىپ، تۈركلەرنى تاك سۆلالىسىنىڭ كىشىلىرىگە قۇل قىلىش ئۈچۈن ئىنئام قىلدۇرۇشتەك بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق تۈركلەرنىڭ «ئۇرۇق-قەبىلىلىرىنى» يوق قىلىش ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئەڭ ئېنىرگىيەدىغىنى تاك سۆلالىسىنىڭ تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئاھالىلىسىنى جەنۇبتىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇش، شۇنداقلا بۇ تۈركلەرنى قوغداپ، ئۇلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا ئارام ئېلىپ كۆپىيىش ۋە قۇدرەت تېپىشى. تاك سۆلالىسىنىڭ ئۇلاردىن پايدىلىنىپ كېتىشى ئىدى. تاك سۆلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدائەينى ۋاقىتتا بۇ ئەل بولغان تۈركلەرنى قانداق ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا بەس ـ مۇنازىرە بولغانىدى. كۆپچىلىك ۋەزىرلەر ئۇلارنى چاڭجىياگىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈپ «ھەرقايسى ئايماق ـ ناھىيىلەرگە چېچىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپ، ھەرقايسىسىنى ئۆز ئالدىغا تەرتىپلىك

قىلغىلى قويۇپ ئاددىي خەلقنە ئايلاندۇرۇش» نى تەشەببۇس قىلغانىدى. ياندىش ئىشكىئاغا يەن شىگۇ «خېبېيغا كەتكۇ-زۇش» (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئۇگە دەريا-سىنىڭ شىمالى. چۆللۈكىنىڭ جەنۇبى. سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ) كېرەك، دېسە ئىشكىئاغا ۋېن يەنبۇ: «ئۇلار-نى خۇاڭخې دەريا-سىنىڭ جەنۇبىغا ئولتۇراقلاشتۇرۇشلىرىنى سورايمەن. خوددى خەن سۇلالىسىنىڭ جىيەنۇۋ يىللىرىدا تەسلىم بولغان ھونلارنى ۋۇيۇەن ئايمىقىدىكى سېپىل ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرغاندەك، ئۇلارنىڭ بارلىق قەبىلىلىرىدىن قورغان سۇپىتىدە پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتمەي ئۇلارنى تۇتۇپ تۇرۇش كېرەك. بۇنداق قىلغاندا بىر تەرەپتىن بۇش قالغان ئورۇنلارنى تولۇقلىغىلى، يەنە بىر تەرەپتىن يامان نىيەتنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. بۇ ئۇلارنى باشقۇرۇشنىڭ توغرا يولىدۇر.» دېگەنىدى. تاڭ تەيزۇڭ كۈنلەرنىڭ بىرىدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ تىركىشىش ۋەزىيىتى پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، تۈركلەرنىڭ تەسلىم بولغان قەبىلىلىرىنىڭ ئاھالىلىرىنى كۈچى زۇرۇر بولغان ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلىرى ئۈچۈن توسۇق قىلماقچى بولدى. يىراق يەنە تۈركلەرنىڭ تەسلىم بولغان ئاھالىلەرنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئويلاپ، ئۇلارنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سېپىل سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرغاندا. سىرتاردۇشلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قوشۇۋېلىشىدىن قورقۇپ. ۋېن يەنبۇ-نىڭ تەدبىرىنى قوللىنىپ، تۈركلەرنىڭ تەسلىم بولغان قەبىلىلىرىنى سەددىچىنىڭ ئىچىگە، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتۇردى («جېنگۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم ھۇججەتلەر» 9 ـ جىلد). ئەينى ۋاقىتتا سىرتاردۇش خانلىقى تاڭ سۇلا-لىسىگە قارىغاندا زور دەرىجىدە ئاجىز بولغانلىقتىن، تۈركلەر-

نىڭ مۇقان قاغانى غەربىي ۋېي سۇلالىسىگە تەھدىت سېلىپ، جورجانلارنىڭ تەسلىم بولغان قەبىلىلىرىنى ئۆلتۈرگۈزگەنگە ئوخشاش (21)، تاڭ سۇلالىسىگە تەھدىت سالالمايتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلارغا قارشى يولغا قويغان تۈركلەرنىڭ تەسلىم بولغان قەبىلىلىرىنى خېنەن دېگەن جايغا ئورۇنلاشتۇرۇشتەك ئۇسۇلى گەرچە ناھايىتى قەبىھ بولسىمۇ، بىراق شۇنداق قىلمايمۇ باشقا ئامالمۇ يوق ئىدى.

كۆرەشنىڭ يەنە بىر تۈگۈنى تاڭ سۇلالىسى بىلەن سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان كونترولىغا قارشى تالىشىش كۆرىشى ئىدى. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قۇدرەتلىك كۆچمەنلەر دۆلىتىگە ئايلىنىش ئۈندىلا جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ تاڭ سۇلالىسى بىلەن كۆچسىنىشىش ئۈچۈن، چوقۇم تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى بايلىق ۋە ئاھالىلەرنى تارتىۋېلىپ ئۆز قولىغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق، يېپەك يولىنى كونترول قىلىش. تاڭ سۇلالىسى تەسىر كۆچىنىڭ غەربكە قاراپ راۋاجلىنىشىنى توسۇش كېرەكلىكىنى بىلەتتى. تاڭ سۇلالىسى خەنۋۇددىنىڭ ھونلارنىڭ ئوك قولىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئارقىلىق ھونلارنى بويسۇندۇرغانلىق ۋەقەسىدىن تەجرىبە ـ ساۋاق ئېلىپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە كۈنـ شېرى قۇدرەت تېپىپ گۈللىنىۋاتقان سىرتاردۇشلار خانلىقىنى بويسۇندۇرۇشى، ھەتتا يوقتىشى ئۇچۇن، ئۇنىڭ تەسىر كۆچى غەربىي يۇرتقا يېتىپ بېرىشتىن بۇرۇن تىيانشاننىڭ غەربىي ۋە شىمالىغا بولغان كونترولىغا ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كېرەك دەپ قارايتتى. مىلادى 632 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى) سىرتاردۇشلار غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئىس يابغۇ قاغانىنىڭ قوشۇنلىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تەسىر كۆچىنى غەربتە ھازىرقى شىنجاڭدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كېڭەيتتى، تەخمىنەن مۇشۇ مەزگىل ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن، يەنى

هازىرقى ئىرتىش - مۆرۈنگىر دەرياسى ئەترابىدا ئولتۇراقلاشقان قارلۇق قەبىلىسىنى تارمار قىلىپ، هازىرقى يېنسەي دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىز قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى. مىلادى 634 - يىلى (جېنگۈەننىڭ سەككىزىنچى يىلى) يەنە قاغانبوت شەھىرىنى ئىگىلەپ تۇرغان غەربىي تۈركلەرنىڭ «دۆلىتىنىڭ يېرىم» زېمىنىنى ئىگىلەپ تۇرغان، تۈرك خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچى بولغان ئاشنا شېر قەبىلىسىنىڭ 50 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى تارمار قىلدى. ئاشنا شېر قالدۇق ئادەملىرىنى باشلاپ «قوچۇغا قېچىپ كەتتى» («يېڭى تاڭنامە. ئاشنا شېرنىڭ تەرجىمھالى»). كېيىنكى يىلى (مىلادى 635 - يىل) تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تىيان-شاننىڭ شىمالىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم زېمىننىڭ ھەممىسى سىر تاردۇش خانلىقىنىڭ كونترولۇغا ئاستىغا ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسى تەرەپتە (جېنگۈەننىڭ توققۇنچى يىلى)، تاڭ سۇلالىسى لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقىبېگى لى دالىياڭنى غەربىي شىمالدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ سىلاۋچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇيغۇرغول رايونى-دىكى تۈركلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى تەسلىم قىلدۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇيغۇرغول شەھىرىنىڭ بېگى يەتتە شەھەرنىڭ بېگىنى باشلاپ بەيئەت قىلدى. ئۇيغۇرغول شەھىرىنىڭ بېگى ئوردىغا سالامغا باردى. تاڭ سۇلالىسى بۇ جايدا غەربىي ئۇيغۇرغول ئايمىقى (كېيىنچە ئۇيغۇرغول ۋايمىقى دەپ ئۆزگەرتىلگەن) نى تەسىس قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي يۇرتقا كېڭىيىشكە باشلىدى. بىراق بۇ ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچىنى غەربىي يۇرتقا تەرەققىي قىلدۇرۇش نىسبىتى يوقىتەك قىلاتتى. مەسىلەن، ئۇيغۇرغول شەھىرىنىڭ بېگى تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىنكى بىرنەچچە ئايدا، لى دالىياڭ تاڭ تەيزۇڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۇيغۇرغول رايونلىرىدىكى تۈرك قەبىلىلىرى بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، بۇ پۈتۈنلەي

«بىھۇدە ئاۋارە بولغانلىق بولۇپ، ھېچقانداق پايدىسى يوق» دەپ قارىغان. ئۇ يەنە «ئىۋىرغول گەرچە بويسۇنغان بولسىمۇ، بىراق، ئۇ چوڭ ئەل بولۇپ، ئادەملىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەتەرلىك ئوخشىمايدۇ. بۇ ئەلنىڭ يەرلىرىنىڭ كۆپى شورلۇق» دەپ ئوردىغا: «ئۇلارنىڭ بېقىندىلىقىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى سەپىلىنىڭ سىرتىغا مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇش» يەنسى ئۇلارغا ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆزلىرىنىڭ ئېچكى قىسمىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى بېرىشنى تەكلىپ قىلدى. تاردىخلاردا تاڭ تەيزۇڭنىڭ «ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلغان» لىقى («كونا تاڭنامە. لى دالىياڭنىڭ تەرجىمھالى») دا خاتىرىلەنگەن.(62) مەسىلەن، يەنە شۇ يىلى 12 - ئايدا قوچۇ خانلىقىنىڭ پادىشاھى چۈرۈننتاي ئوردىغا سالامغا باردى. ھەربىي يۈرتتىكى ئاساسلىق دۆلەتلەرمۇ چۈرۈننتايىنىڭ بەيئەت قىلىشى تۈپەيلىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوردىغا سالامغا كەلدى. ۋەزىر ۋېيجىڭ تەكلىپ بېرىپ «بۇرۇن گۇاڭۇدى ھەزرەتلىرى غەربىي يۈرتتىكىلەرنىڭ ئوغۇللىرىنى مەھرەملىككە ئەۋەتىش، قورۇقچىبەگ تەسىس قىلىش تۇغرىسىدىكى تەلىپىنى ماقۇل كۆرمەي، ياتلار ئۈچۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى ئاۋارە قىلىش ھاجەتسىز» دەپ قارىغانىدى. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، جاھان ئەمدىلا تىنچىدى. ئىلگىرى چۈرۈننتايمۇ بىزنى خېلىلا ئاۋارە قىلدى. ئەمدىلىككە كەلگەندە، ئون نەچچە ئەلنىڭ ئەلچىلىرى ئولپان تەقدىم قىلغىلى كەپتۇ. ئۇلار بىلەن بىرگە كەلگەنلەر 1000 دىن ئاز ئەمەسكەن. ئۇلارنى مېھمان سۈپىتىدە كۈتكەندە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۈچۈن پايدىسىزدۇر» دېگەنىدى. تاردىخلاردا تاڭ تەيزۇڭنىڭ «بۈيرۇق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى توسقان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 193 - جىلد تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن تۆتىنچى يىلى) لىقى خاتىرىلەنگەنىدى. مىلادى 631 - يىلى (جېنگۇەننىڭ بەشىنچى

یىلى) سوغدىيانا بەگلىكى بەيتەت قىلىشنى تەلەپ قىلغانىدا، تاڭ تەيزۇڭ «پۇقرالارنى ئاۋارە قىلىپ، قۇرۇق نامغا ئېرىشىش» نى خالىمايمەن دېگەننى باھانە قىلىپ، سوغدىيانانىڭ بەيتەت قىلىشىنى قوبۇل قىلمىدى. تەخمىنەن 632 - يىلى سىرتاردۇش لارنىڭ غەربىي تۈركاەرنىڭ ئىس يابغۇ قاغانىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، تيانشاننىڭ شىمالىغا قاراپ تەرەققىي قىلىشى تاڭ سۇلالىسىنى چۆچۈتۈۋەتكەنىدى. دەل مۇشۇ يىلى تاڭ سۇلالىسى غەربىي ئۇيغۇرغول ئايمىقىنى ئۇيغۇرغول ئايمىقى دەپ ئۆزگەرتىپ، غەربىي يۇرتقا بولغان سەل قاراش پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىشكە باشلىدى. مىلادى 634 - يىلى يەنى سىرتاردۇشلار پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ ئاشناشىر بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىپ ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا جۇڭغارىيەئۇيمانلىقىغا كىرگۈزۈۋاتقان مەزگىلدە، تاڭ سۇلالىسىمۇ زور قوشۇن يۆتكەپ تۇيغۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. تاڭ سۇلالىسى تەيىنلىگەن، جازا ئۇرۇشىغا قاتنىشىدىغان سانغۇنلار ئىچىدە، پىشامشانىنى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ لوپنۇر ۋە چاقىلىق رايونى بولۇپ، شىمالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي ئۇيغۇرغول ئايمىقى بىلەن چېگرىلىناتتى) ھەربىي يۇرۇش نىشانى قىلغان، پىشامشان يولى ھەربىي يۇرۇش قوشۇنىنىڭ باشبۇغىلى داۋزۇڭ. چەرچەننى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ چەرچەن ناھىيىسىنىڭ ئەتراپى، شەرقىي شىمال پىشامشان بىلەن چېگرىلىنىدۇ) ھەربىي يۇرۇش نىشانى قىلغان، چەرچەن ھەربىي يۇرۇش قوشۇنىنىڭ باشبۇغى لىدالىياڭلار بار ئىدى. بۇنىڭدىن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ مەقسىتىنىڭ بىرىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە بولغان كونترول لۇق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ناھايىتى تېزدىنلا تۇيغۇنلارنىڭ قارشىلىقىنى يوقىتىپ، چىكىنىپ رايونىنى ئىشغال قىلىدى.

لى دالمياڭمۇ «چەرچەننىڭ غەربىي چېگرىسىغىچە يېتىپ بېرىدۇ» («كونا تاڭنامە. تۈيغۇنلار مەقىدە قىسمە») ئالدىن پىلاللە غان مەربىي يۇرۇش مەقسىتىگە يەتتى. سىرتاردۇش خانلىقى تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىدىكى چوڭ بىر پارچە زېمىننىڭ كونترول قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاڭ سۇلالىسىمۇ تىيانشان جەنۇبىي - شەرقىي قىسىم رايونىنى كونترول قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن سىرتاردۇشلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى ئارىسىدا قاپسىلىپ قالغان، شەرق بىلەن غەربنىڭ مۇھىم قاتناش يولىغا تەھدىت سېلىپ تۇرغان قوچۇ خانلىقىمۇ بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ دىققەت قىلىدىغان ۋە تالىشىدىغان مەركىزىگە ئايلاندى.

مىلادى 638 - يىلى (جېنگۇەننىڭ 12 - يىلى) سىرتاردۇشلارنىڭ قاغانى يانۇن تۇز دۆلىتىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىي قىسىم دەپ ئايرىلغان كونا رايون ئايرىمىسىنى رەسمىي هالدا بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شەرق ۋە غەرب دەپ ئايرىلىدىغان رايون ئايرىمىسىنى دەسسەتتى. بۇخىل يېڭى رايون ئايرىمىسىنىڭ ئالاهىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا خەلق بىلەن مەربىي كۇچ غەربكە كۆپ، شەرقتە ئاز ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى: يانۇن ئىنىسى بايچۇرنى ئىس يابغۇ قاغان قىلىپ تەيىنلەپ غەربىي قىسمىدا تۇرغۇزۇپ، «پۈتۈنلەي تاردۇشلارغا هۆكۈمرانلىق قىلدى». ئۇنىڭ قەبىلىلىرى كۆپ ئىدى. ئۇ يەنىشەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى شامانىنى تولشاد قاغان قىلىپ، شەرقتە تۇرغۇزدى. ئۇ «ئاردىلاشما ئۇرۇقلارغا هۆكۈمرانلىق قىلدى». ئۇنىڭ «قەبىلىلىرى ئاز ئىدى» («تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. سىرتاردۇشلار»)، يۇقىرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ مەمۇرىي رايون ئايرىمىسىدىكىنى بۇ ئۇزگىرىش، ئاساسلىقى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تاڭسۇلالىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. بۇ يەردە تولۇقلاپ ئۆتۈش

كېرەككى، بۇ خەل غەربكە كۆچ، شەرقتە ئاز قىلىپ ئورۇنلاش-
تۇرۇشنىڭ ئەينى ۋاقتتا تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنى
تالىشىش، بولۇپمۇ قوچۇنى تالىشىشتەك جىددىي ۋەزىيەت
بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتىنىڭ بارلىقىدا شەك يوق ئىدى.
قوچۇ خانلىقى ئەسلىدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ناھايىتى
ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن بولۇپ، ۋۇدىنىڭ ئىككىنچى
ۋە يەتتىنچى يىللىرى، جىنگۇەننىڭ تۇنجى يىللىرىدا تاڭ سۇ-
لالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئولپان تەقدىم قىلغانىدى. جىنگۇەننىڭ
تۆتىنچى يىلى، قوچۇ پادىشاھى چۈرۈۋېنتاي ئوردىغا
كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا زور ئىنئاملارنى بەردى.
لېكىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ تېنانشاننىڭ
جەنۇبىغا كىرىشىگە ئەگىشىپ قوچۇ خانلىقىنىڭ جۇڭگو بىلەن
غەربنىڭ سودىسىنى تەنها باشقۇرىدىغان ۋەزىيەت بۇزۇلۇشقا
باشلىدى. قوچۇ پادىشاھى بۇنىڭغا كۆڭلىدە ئۆچمەنلىك
ساقلاپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئېۋرغۇل شەھە-
رىگە ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. تاڭ تەيزۇڭ يارلىق چۈشۈ-
رۈپ ئۇنى ئەيىبلىدى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ۋەزىرى ئاشىنا كۆلگە
جازا يۈرۈش قىلدى، قوچۇ پادىشاھى يەنىلا نىيىتىدىن يانە
مىدى. كىنگىت بېگى تۇركېش تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشى
ئاستىدا كىنگىتتىن چىقىپ چۆللۈكنى بېسىپ ئۆتۈپ، تاڭ سۇلا-
لىسىنىڭ چېگرىسىنىچە باردىغان سودا يولىنى ئاچتى. قوچۇ
پادىشاھى بۇنىڭغىمۇ ئۆچمەنلىك قىلىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ
ئىل بىلگە شادى بىلەن بىرلىشىپ، كىنگىتتىكى ئوچ قەلئەنى
ئىشغال قىلدى، شۇنداقلا تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئولپان
تۆلەش مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى؛ غەربىي يۇرتتىكى
دۆلەتلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى قىيىن
ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. مىلادى 638 - يىلى، چۈرۈۋېنتاي
سىرتاردۇشلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ھەدەپ سىرتاردۇش-

لار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قۇسۇر چىقىرىپ يانۇنىي تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلكىدىن قۇتۇلۇشقا قۇتراتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «خەندەكلەرنى چوڭقۇر كولاپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىپ» تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشقا تەييارلاندى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، سىرتار-دۇشلار يامان غەرەز بىلەن «تاڭ سۇلالىسى ئۇچۇن ئۆز ئىلىـ نىڭ بارلىق قەبىلە ۋە ئەسكەرلىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، تۇرشاۋۇل بولۇپ بېرىپ» قوچۇنى جازالاش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ۋەزىيەت يەنىلا مۇشۇنداق تەرەققىي قىلىدىغان بولسا، قوچۇ خانلىقى سىرتاردۇشلار تەرەپكە ئېغىپ كېتىشى ياكى يېقىن تۇرغان سىرتاردۇشلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىشى مۇمكىن ئىدى. قوچۇنىڭ كۇنسېرى يامانلىشىۋاتقان ۋەزىيىتىگە نىسبەتەن، تاڭ سۇلالىسى بىر تەرەپتىن ئاكتىپ ھالدا ئۇرۇش ھازىرلىقىنى قىلىپ، ئىدىقۇتقا يۇرۇش تەييارلىقىنى ئىشلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن تۇرك ئاقسۆڭىكى كورشادنىڭ باشچىلىقىدىكى توپىلاڭنى باھانە قىلىپ، جېنگۇەنـ نىڭ 13 - يىلى (مىلادى 639 - يىلى) كۇزدە خېنەن رايو-نىدىكى 100 مىڭدىن ئارتۇق تۇركلەرنى پۇتۇنلەي دېگۈدەك خېبېيغا قايتۇرىدىغانلىقىنى جاكارلاپ، «ئۇلارنى ئالدىنقىلار-نىڭ ئۇزىنى بېسىش»، بۇرۇنقى ئوردىنى قايتۇرۇۋېلىش («كىتاب-لار جەۋھىرى» 964 - جىلد)، ئۇدۇل تەرەپتىن سىرتاردۇشلار خانلىقىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ۋە تەدبىر سېلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىدىققىتىنى غەربكە بۇرۇيالمايدىغان قىلىپ قويماقچى بولدى.(68) تاڭ تەيزۇڭ سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ بۇنىڭدىن ئازراقمۇ گۇمانلانماسلىقى ئۈچۈن، تۇرك ئاقسۆڭىكى ئاشنا سىرنى (كېيىنچە لى فامىلىسىمۇ ئىنئام قىلىنىپ، لى سىمۇ دەپ ئاتالـ غان) تۇركلەرنىڭ تەسلىم بولغان قەبىلىلىرىنىڭ قاغانى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنىڭغا «ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە چېگرىدا

تۇرۇش»، «ئۇزۇن مۇددەت چېگرىنى ساقلاش» توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. تاڭ تەيزۇڭ يەنە يانۇنغا يارلىق چۈشۈرۈپ: «كۇزىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، تۇركلەر دەريادىن ئۆتۈپ، ئۇزلىرىنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالىدۇ، سىلەر چۆللۈكنىڭ شىمالىدا، تۇركلەر چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ماكان لىشىدۇ. ھەرقايسىلار ئۆز چېگرالىرىنى ساقلاڭلار، كىمدە - كىم چېگرىدىن ئۆتۈپ ئۆزىنارا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشسا، ئايرىم - ئايرىم جازاغا تارتىلىدۇ. بۇنىڭ ساڭگىلا پايدىسى بولۇپلا قالماستىن، ئۇلادلىرىڭمۇ بىر ئۆمۈر شاد - خۇرام ياشايدۇ» («قانۇنلار قامۇسى، تۇركلەر ھەققىدە قىسمەنىڭ بىرىنچىسى») دېدى. ئەمەلىيەتتە تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 13 - يىلى كۇزدە تۇركلەرنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى يەرلەرگە كۆچۈرۈش توغرىسىدا ھېچقانداق ئەمەلىي تەدبىر قوللانمىدى. تۇركلەرنى سەددىچىننىڭ سىرتىغا كۆچۈرۈش تاكى ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى جېنگۇەننىڭ 15 - يىلى (مىلادى 641 - يىلى) غا كەلگەندە، ئاندىن ئەمەلىيلەشتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇقىرى قىندىك ئۇسۇللىرى پۈتۈنلەي قۇرۇق ھەيۋە قىلىش ئىدى. بىراق تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇركلەرنى سەددىچىننىڭ سىرتىغا كۆچۈرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەر راستىنلا سىرتا تارىدۇشلار خالىلىقىغا تەھدىت سېلىش رولىنى ئويناپتۇ. تارىخ لاردا خاتىرىلىنىشىچە، يانۇن قاغان ئاشنا سرنىڭ قەبىلىسىنى سېپىلىنىڭ سىرتىغا يۆتكىگەنلىكىنى ئاڭلاپ «قەلبىدە ئاشنا سرغا ئۆچمەنلىك ساقلاپ، كەيپى ئىنتايىن چاغ بولۇپ» («كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسمە»)، زور قوشۇن يۆتكەپ شىمالدا ئەسكەر بىلەن كۈتۈپ تۇرۇش («يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسمە») غا مەجبۇر بولۇپ، شۇ ئارقىلىق تۇركلەرنىڭ «چۆللۈكتىن ئۆتۈپ» چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۆزىنى

ئاغدۇرۇۋېتىشىدىن (يەنى شىمالغا بېسىپ كىرىپ، سىرتاردۇشلار خانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىش) مۇداپىئەلەنىدى. سىرتاردۇش خانلىقى تاك سۇلالىسىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشتى. تاك سۇلالىسى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شۇ يىلى 12 - ئايدا، مەنسەپ - تۆتۈق پىرقىنىڭ دىۋان بېگى خوجۇننى زور قوشۇن توپلاپ، ئۇنى باشلاپ ئىدىقۇتقا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئىككىنچى يىلى (جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى مىلادىنىڭ 640 - يىلى) 8 - ئايدا تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قوچۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى يارغۇل شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، پادىشاھ چۈرجىچىڭنى (بۇ ۋاقىتتا چۈرۈۋېتاي ئۆلگەنىدى) ئەسىرگە ئېلىپ، قوچۇ خانلىقىنى مۇنقەرز قىلدى. تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تېيانشان تېغىنى ھالقىپ ئۆتۈپ، قاغانبۇت شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. تاك سۇلالىسى قوچۇ خانلىقىنىڭ زېمىنىدا شىجۇ ئايمىقىنى، قاغانبۇت شەھىرىدە بېشىبالىق، ئايمىقىنى تەسىس قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تاك سۇلالىسى شىجۇ ئايمىقىنى بازا قىلىپ، يەنە غەربىي تۈركلەر بىلەن بىر قېتىم ئېلىشىپ، كېڭەيگەن قاتارلىق جايلارنى تارتىۋېلىپ شۇ ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا بولغان كونترول ئۇقۇمىنى تالىشىش كۈرىشىدە ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى. ھالبۇكى سىرتاردۇشلارنىڭ غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى يولى تاك سۇلالىسى تەرىپىدىن ئۈزۈۋېتىلگەنىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا تاك سۇلالىسى يەنە كۇچىنىڭ بارچە ھەر خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ سىرتاردۇشلار خانلىقىنى ئىچكى جەھەتتىن ئاجىزلاشتۇردى. شەرقىي تۈرك خانلىقىنى مۇنقەرز بولۇشتىن ئىلگىرى، تاك سۇلالىسى سىرتاردۇشلار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پىرلىكنى قوللىنالمىدى، بۇ نۇقتىدىكى مەقسەت تۈرا قەبىلىلىرىنى سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ بايرىقى ئاستىغا ئۈيۇشتۇرۇپ، شىمال تەرەپتىن تاك

سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ئىلىك قاغانغا قىستاپ ھۇجۇم قىلىش ئىدى. شەرقىي تۈرك خانلىقى يوقىتىلىپ، سىرتاردۇش-لار چۆللۈكنىڭ شىمالىنى تەنھا ئىگىلىگەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى دەرھال بۇ خىل ئاستىرتىن قوللاش پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتتى، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: جەنگۈەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۈركلەرنىڭ ئىلىك قاتار-لىق قاغانلىرىنى تۈتۈپ ھەم تەسلىم قىلدۇرغاندىن كېيىن، شىمالدىكى ئۇيغۇر، بوسات (ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ بۇ يەردە ئۇيغۇر قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ) بىلەن سىر-تاردۇشلار قۇدرەت تاپتى. تاڭ تەيزۇڭ شىمالىي تۈركلەر (ئەسلىدىكى شەرقىي تۈركلەر) دىن باھادۇر (54)نى قاغان قىلىپ، ئۇيغۇر، بارغۇت، توڭرا، ئىزگىل، ئاتېئىز قاتارلىق قەبىلىلەرنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى دېيىلگەن. بۇ ۋەقە باشقا كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. بىراق سىرتاردۇشلار خانلىقىنى پارچىلاش تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان مۇھىم بىر مەقسىتى بولغاچقا، ئەمەلىيەتتە مۇشۇنداق ئىش بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئېھتىمال تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قايتا ئۇچراشنى خالىمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولسا كېرەك. مىلادى 638 - يىلى تاڭ سۇلالىسى يانۇننىڭ تەلىمگە ئاساسەن تولشاد بىلەن ئىس يابغۇ بايچۇرنى قاغان-لىققا تەيىنلىدى، يانۇننىڭ مەقسىتى يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان كۆرەشنى كۈچەيتىش ئۇچۇن ئىدى. ئەمما تاڭ سۇلالىسى بىلەن سىرتاردۇش خانلىقىنى ئاجىزلىتىشنىڭ چوڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ قارىغان. ئۇنىڭ ئۇچۇن يانۇننىڭ تەلىپىنى تېزلىك بىلەن تەستىقلىدى. «كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنىڭ قۇدرەت تېپىپ، كېيىنچە بالايىئاپەت بولۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ، 12 - يىلى، ئەلچى ئەۋەتىپ ئەدەپ - يوسۇن بويىچە

ئۇ ئىككى ئادەمگە (يەنى تاردۇش بىلەن بايچۇر) كىچىك قاغانلىق نامىنى بەردى. بۇ كۆرۈنۈشتە ناھايىتى زور ئىلتىپات بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ تەسىر كۈچىنى پارچىلاشنى مەقسەت قىلاتتى» دېيىلگەن. شۇ يىلدىكى يانۇننىڭ ئوغلى ئىلىك بىلگەگە ئوتۇغات بېرىشمۇ دەل مۇشۇ مەقسەتنى چىقىش قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

سىر تاردۇشلار خانلىقىمۇ بارلىق چارە - تەدبىرلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە ئاۋارىچىلىق تېپىپ بېرىشى، ئاساسلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەسلىدە شەرقىي تۈرك خانلىقى يىمىرىلگەن ۋاقىتتا، ئىلىك قاغان تەرىپىدىن تەھدىت بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ بارغان تۇرا ئاھالىسى ئىچىدە خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىزگىلىلارنىڭ 40 مىڭ ئاھالىسى بار بولۇپ، قوشۇرلارنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس ئىدى. ئىلىك قاغان مەغلۇپ بولۇپ تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. تاڭ سۇلالىسى ئىزگىلىلارنىڭ 40 مىڭ ئاھالىسىنى سېنجو ئايمىقىنىڭ شيۇزو ناھىيىسى چېگرىسى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىنشەن ناھىيىسى)دا ئولتۇراقلاشتۇرۇپ، ئۇلار ئۇچۇن خۇەيخۇا ناھىيىسىنى تەسىس قىلىپ، شۇنىڭغا ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بەردى. قوشۇر قەبىلىسىنى لىڭجۇ ئايمىقىغا ئورۇنلاشتۇردى. جېنگۇەننىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادى 637 - يىلى) 4 - ئايدا، لىڭجۇ ئايمىقىدىكى قوشۇر قەبىلىسى ئىسيان كۆتۇرۇپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتقاندا، تاڭ سۇلالىسى رېنچىڭ قەلئەسىنىڭ بېگى لى داۋزۇنى «ئۇلارنى قوغلاپ تارمار قىلىش» («ئەلنى باشقۇرۇشقا دائىر پايدىلىق ئۆرنەكلەر» 193 - جىلد، جېنگۇەننىڭ بەشىنچى يىلى) قا ئەۋەتتى. قوشۇر قەبىلىسىنىڭ

ئىسيان كۆتۈرۈشى توغرىسىدا تارىخلاردا گەرچە ئېنىق خاتىرىلەر يوق بولسىمۇ، ئەمما سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ يۆلكۈنچىلىك سىلىش ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. «قوشۇر قەبىلىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ قايتىپ كەتكەندىن كېيىن شيۇرۇك ناھىيىسىدىكى ئىزگىل قەبىلىسى توغرىسىدا «كونا تاكنامە» جاك جيەنىڭ تەرجىمھالى» دا «بەيئەت قىلمىغانلارنىڭ بەزىلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇرۇق ـ تۇغقاندەك ئايرىم ئولتۇرسىمۇ، بىراق ئاستىرتىن بىرىش ـ كېلىش قىلاتتى» دېيىلگەن. يەنى «تۇغقان» دېگەن سۆز ئەينى ۋاقىتتا ئىلىك قاغان تەرىپىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈۋېتىشكە ئۇلگۈرمىگەن ئىزگىل قەبىلىلىرى (چۆللۈكنىڭ شىمالىدىمۇ ئىزگىل قەبىلىلىرى بار ئىدى) ۋە ئىزگىل قەبىلىلىرى بىلەن قوداللىشىش مۇناسىۋىتى بار باشقا تۈرالارنى كۆرسىتىدۇ. سىرتاردۇش خانلىقى بەلكىم تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ خۇەيخۇا ناھىيىسىدىكى ئىزگىللارغا نىسبەتەن بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. شەنجو ئايمىقى بىلەن شيۇرۇك ناھىيىسىدىكى تاك سۇلالىسىنىڭ مەھكىمىلىرى ئىزگىللارنىڭ «ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغان» لىقى توغرىسىدا كۆپ قېتىم مەكتۇپ سۇندى. تاك سۇلالىسىمۇ «ئەسكەر ئەۋەتىپ، قوغلاپ يوقىتىش» ئۈچۈن تەييارلىق قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. كېيىن ئىزگىللار چېگرا ئىشلىرىغا پىشىشق بولغان جاك جيەنى تەرىپىدىن نەسىھەت قىلىنىپ ئەمىن تاپقۇزۇلغاچقا، ئىسيان كۆتۈرمىدى. مىلادى 638 ـ يىلى تاك سۇلالىسى ئىزگىللارنى دەرىجىۋى ئايمىقىنىڭ ۋۇتەي ناھىيىسىگە يۆتكىدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، ۋۇتەي ناھىيىسىنىڭ چوقچىيىپ تۇرغان تاغلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغان تەبىئىي ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئىزگىللارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنى توسۇش ئىدى. بۇنىڭدىن

باشقا سىرتاردۇش خانلىقى يەنە جەنگۇەننىڭ ئالتىنچى يىلىلا (مىلادى 632 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان چۇبە قەبىلىسىنىڭ باشلىقى چۇبە قالى باشچىلىقىدىكى چۇبە قەبىلىسى ئىچىدە قۇتراتقۇلۇق ھەربىكەتلىرى ئېلىپ باردى.(56)

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، تاڭ سۇلالىسى بىلەن سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ مىتروپولىيە بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئورناتقان دەۋرىدە، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا بىر قەدەر قويۇق دوستلۇق مۇناسىۋىتى بارلىققا كەلگەنىدى. بۇ شۇ دەۋردىكى ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىدىكى ئاساسلىق ئېقىم ئىدى. لېكىن بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىككى دۆلەت يەنە قارشى تەرەپنى چەكلەش ۋە ئاجىزلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىنتايىن كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. گەرچە تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنىڭ تەسلىم بولغان قەبىلىلىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش بىلەن غەربىي يۇرتتا تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇستۇنلۈككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما سىرتاردۇشلار خانلىقى بۇ مەزگىلدە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىس يابغۇ قاغانى بىلەن ئاشناشىر قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ زېمىنىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىپ، ئاخىرى شىمالدىكى كەڭ زېمىنغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلانغانىدى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ كۈنسېرى مۇرەككەپلىشىش ۋە ئۆتكۈرلىشىشى، ئۇرۇش ئامىللىرىنى كۆپەيتتى. ئاخىر مىلادى 641 - يىلى (جەنگۇەننىڭ 15 - يىلى) ئۇرۇش پارتلىدى.

(2) تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىشىۋاتقان مەزگىلدىكى سىرتاردۇش خانلىقى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ يوقىلىشىدىكى سەۋەبلەر

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ كۈنسېرى قۇدرەت تېپىشىغا ئەگىشىپ، سىرتاردۇشلار قاغانى يانۇن باشچىلىقىدىكى تۇرا

قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بايلىق ۋە ئاھالىگە بولغان ئاچكۆزلۈكى كۈچەيدى. جېنگۈەننىڭ 13 - يىلى (مىلادى 639 - يىلى) تاڭ تەيزۇڭ لى سىمۇغا تەسلىم بولغان تۈرك قەبىلىلىرىنى باشلاپ سەددىچىندىن چىقىش تۇغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەندىن تارتىپ، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ چوڭ قوشۇنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا «ئەسكە تۈرغۇزۇپ» كەلدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا تۇتۇپ تۇرۇش بولسا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوچۇنى ئۇكۇشلۇق تارتىۋېلىشنىڭ ئېھتىياجى ئىدى. بىراق سىرتاردۇشلارنىڭ زور قوشۇنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن تاڭ سۇلالىسىمۇ تەھدىتكە ئۇچرىدى. بولۇپمۇ شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن تارتىپ، ئون نەچچە يىل بوش قالغان چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار ھەر ۋاقىت سىرتاردۇشلار تەرىپىدىن تارتىپ كېتىلىشى مۇمكىن ئىدى. ھالبۇكى تاڭ سۇلالىسىمۇ سىرتاردۇشلارنىڭ بۇ زېمىنغا ئىگە بولۇۋېلىشىغا يول قويمايتتى. شۇڭا مىلادى 640 - يىلى (جېنگۈەننىڭ 14 - يىلى) 8 - ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي پائالىيىتى قوچۇنىڭ تىنچىتىلىشى بىلەن ئەلىسىلىك ئىياغلىشىپ بىر مەزگىلدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى يەنە دىققەت نەزىرىنى ئۆز زېمىنغا تەھدىت سېلىۋاتقان شىمالىي چېگرىغا يۆتكىدى.

مىلادى 641 - يىلى (جېنگۈەننىڭ 15 - يىلى) بىر رىنچى ئايدا، تاڭ سۇلالىسى لى سىمۇغا تۈرك قەبىلىلىرىنى باشلاپ دەريادىن ئۆتۈشكە بۇيرۇدى. جېنگۈەننىڭ 13 - يىلىدىلا تاڭ تەيزۇڭ لي سىمۇغا ئىل بىلگە نىشۇئالىپ بىلگە قاغان دېگەن نامنى بېرىپ، ئاشنا سادىقنى سول قول بىلگە خان، ئاشناشېرنى ئوڭ قول بىلگە خان قىلىپ تەيىنلەپ تۈركلەرنىڭ ئەل بولغان قەبىلىلىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنىنى

قوردی. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن لى سىمۇ قاتارلىقلار يەنە خۇاڭخېنىڭ شىمالىدىكى دېڭشياڭ شەھىرىدە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆرۈنگىر خوشۇنىنىڭ شىمالى)دا ئوردا قوردى. لى سىمۇغا ئەگىشىپ دەريادىن ئۆتۈپ شىمالغا ماڭغان تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ «3000 تۇتۇن، 40 مىڭ ياراملىق ئەسكەرى، 90 مىڭ يىلقىسى» بار ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ «ئۇلارغا جەنۇبتا چىڭ دەريا غەربىدە شىمالدا كۆكخوتقىچە بولغان زېمىننى ئىنئام قىلىپ بەردى» بۇزېمىن يەنى جەنۇبتىكى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى رايونلار ئىدى. بۇ يەر چارۋىچىلىق قىلىشقا باب كېلىدىغان كەڭ كەتكەن يايلاق بولغاندىن سىرت يەنە دېھقانچىلىق قىلىشقا باب كېلەتتى. لى سىمۇنىڭ قەبىلىلىرى ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، تاڭ تەيزۇڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ياۋايى دەپ ئايرىماي قەبىلە باشلىقى قىلغان ئىلتىپاتلىرىغا چەكسىز تەشەككۇر بىلدۇرىمەن، مەن ھەم ئۇلادلىرىمدىن تارتىپ دۆلەتلىرىگە مەڭگۈ سادىق بولىمىز. دۆلەتلىرىنىڭ بىر ئىنتى بولۇپ شىمالىي دەرۋازىنى قوغدايمەن، ئاۋادا سىرتاردۇشلار ھۇجۇم قىلسا، ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسىنى سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈشنى ئىلتىماس قىلىمەن» (يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىنى «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن كىتابلار قامۇسى» 904 - جىلددىدىن كۆرۈڭ) دېگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ لى سىمۇغا دەريادىن ئۆتۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈشى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئەلىنىش مەقسىتىدە ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. سىرتاردۇشلاردىن مۇداپىئەلىنىش ۋە تۈركلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى سۇجۇ، شياجۇ، لىڭجۇ قاتارلىق چېگرىدىكى ئايماقلارغا زور قوشۇن ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

لى سىمۇنىڭ قەبىلىلىرىنى باشلاپ دەريادىن ئۆتۈشى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى جىددىي ۋەزىيەتنى كۆچەيتمەتتى. سىرتاردۇشلارنىڭ قۇلدارلىرى خېلى بۇرۇنلا تۈركلەرنىڭ ئاھالىسى ۋە بايلىقىغا كۆز تىكمۇاتقان بولغاچقا تۈركلەرنىڭ سەددىچىننىڭ سىرتىغا چىقىشى ئۇلارنىڭ تاقىتىنى تاق قىلمۇەتتى. تاڭ تەيزۇڭ يانۇنىنى ئەيىبلەپ، «سەن ئۆزۈڭنى قۇدرەتلىك، تۈركلەرنى ئاجىز دەپ چاغلاپ، ئۇلاردىن ئېغىر باج - سېلىق ئالدىڭ ھەمدە ئۇلارنىڭ ئاقساقلىنى گۆرۈگە تۈتۈۋالدىڭ» (يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسەنىڭ داۋامى) دېگەن. «كىتابلار جەۋھىرىنىڭ 996 - جىلدىدا: «سەن تۈركلەرنىڭ قوي، ئاتلىرىنى ئېلىۋېلىپ، يەنە ئۇلارنىڭ ئاقساقلىنى مەھرەملىككە تۈتۈۋالدىڭ» دەپ يېزىلغان. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى سەددىچىننىڭ سىرتىغا چىققان نەچچە يۈز مىڭ تۈركلەرنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلىسىگە ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنى ئەلۋەتتە تۈركلەر خالىمايتتى، ئۇنىڭغا تاڭ سۇلالىسىمۇ يول قويمايتتى. سىرتاردۇش خانلىقى ئاكتىپلىق بىلەن ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىپ «دۆلەت ئىچىدە ھەربىي مەشق ئېلىپ بېرىپ» قورال كۈچى ئارقىلىق مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتۈپ ياتتى.

تاڭ تەيزۇڭ شەرقىي تۈركلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن، بەزى ۋەزىرلەر تاڭ تەيزۇڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ. تەيشەن تېغىغا چىقىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىشقا بېرىشنى ئۇندىدى. تاڭ سۇلالىسى قوچۇنى تىنچىتقاندىن كېيىن، تاڭ تەيزۇڭنى دۇئا - تىلاۋەت قىلىشقا ئۇندەيدىغان گەپ - سۆزلەر تېخىمۇ كۆچەيدى. جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى 11 - ئايدا «ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى مەكتۇپ سۇنۇپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىشنى تەلەپ

قىلدى»، تاك تەيزۇك بۇنىڭغا «قوشۇلىدىغانلىقتى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن»بولسىمۇ، بىراق «دۇئا ـ تىلاۋەت» ۋاقتىنى ئېنىق بېكىتمىدى. جېنگۈەنىنىڭ 15 ـ يېنى 11 ـ ئايدا، لى سىمۇ 30 مىڭ تۇتۇنگە ۋە 40 مىڭ يارامليق ئەسكەرگە باش چىلىق قىلىپ، سەددىچىندىن چىققاندىن كېيىن، تاك تەيزۇك شىمالىي چېگرىدىكى ۋەزىيەت ۋاقتىنچە مۇقىملاشتى دەپ ئويلىغاچقا، ئۇ لى سىمۇ دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى 6 ـ كۈنى ۋەلىنەھدىگە دۆلەت ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلىشنى بۇيرۇپ، ئۆزى ۋەزىرلىرىنى ئېلىپ، شەرقىي پايتەخت لويانىغا كەتتى. 4 ـ ئايدا «كېلەر يىلى ئىككىنچى ئايدا تەيشەنگە ئىش بېجىرگىلى بارىدىغانلىقى» توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئۇ «جاھاندىكى بارلىق ئايماقلارـ دىكى قەدىمكى ھەم بۇگۈنكى ئىشلاردىن خەۋىرى بار بىلىم ئەھلىلىرى، پاساھەتلىك ماقالە يازالايدىغانلارنىڭ ھەممىسى، كېلەر يىلى 2 ـ ئايدا ئۇمۇمىيۈزلۈك ھالدا تەيشەنگە يىغىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بۇنىڭدىن بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ يەنە تەيشەندە دۇئا ـ تىلاۋەت ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن ئاران سەككىز كۈن ئۆتۈپ، 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىگە كەلگەندە، ئۇ يەنە تۈيۇقسىز بۇيرۇق چۈشۈرۈپ يۇلتۇزلارغا باقسام ياخشىلىقتىن دېرەك بەرمەيۋاتىدۇ، دەپ «تەيشەندىكى دۇئا ـ تىلاۋەتنى توختاتتى» «كونا تاكتامە. تەيزۇك ھەقسىزده خاتىرىنىڭ داۋامى» غا قارالسۇن). بۇ بەلكىم سۈمۈ تارىدۇشلارنىڭ «دۆلەت ئىچىدە ھەربىي مەشىق ئېلىپ بارغانلىق خەۋىرىگە ئىگە بولغاتىلىقىدىن بولسا كېرەك، ئۇروش قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا قالغان مۇشۇ ۋاقىتتا چېگرىدىن خەۋەر كەلگەن، يۇلتۇز ئورنى ياخشىلىقتىن دېرەك بەرمەسلىكى پەقەت ئۇنىڭ باھانىسىدىنلا ئىبارەت.

سىرتاردۇش خانلىقى تاڭ تەيزۇڭنىڭ تەيشەنىگە چىقىپ دۇئا ـ تىلاۋەت بىلەن شۇغۇللانغانلىق پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبتىكى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىدىكى خەتەرلىك ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن، بايلىق تەمىنلەش يۈرگەن سىرتاردۇشلارنىڭ قوشۇنىغا زەربە بېرىش قارارىغا كېلىپ، ئاستىرتىن جىددىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارىدى. تاڭ تەيزۇڭ جەنۇبتىكى مۇھىم ستراتېگىيىلىك جايلارغا زور قوشۇنلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ، شۇنداقلا پىكىنىڭ تۈتۈق بېگى ھەم دورغاپى لى جىڭنى لەشكىرىي پىرقىنىڭ دىۋان بېگى قىلىپ، ئۇنىڭغا پىكىنىڭ (جىنياڭنى باشقۇرىدۇ، ھازىرقى تەييۈەن) تۈرۈپ شىمالىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا ئومۇميۈزلۈك قوماندانلىق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. تاڭ تەيزۇڭ يەنە لى سىمۇ قەبىلىسىدىكى تۈرك لەركە، سىرتاردۇشلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ھامان، دەرھال «ئوت ـ چۆپلەرگە ئوت قويۇۋېتىپ»، مۇستەھكەم ئىستىھكام ۋە دالىلارنى تازىلاش ئىشىنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قەستەن مەخپىي ساقلىغانلىقىدىن بولسا كېرەك، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تاڭ تەيزۇڭنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغانلىقى شۇنداقلا جەنۇبتا ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارغانلىقىدىن پۇتۇنلەي خەۋەرسىز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقتى تاڭ تەيزۇڭ ئالدىن بېكىتكەن تەيشەن تېغىغا چىقىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغان ۋاقتىغا توغرا كەلدى. «كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە: (جىنگۇەنىڭ 15 ـ يىلى) تاڭ تەيزۇڭ لويانىڭغا بېرىپ، تەيشەن تېغىدا ئىستىقامەت قىلدى. يانۇن ئۆز ئېلىدىكىلەرگە مەسلىھەت بېرىپ، «خاقانى چىن تەيشەندە دۇئا ـ تىلاۋەت قىلمۇاتىدۇ. ئۇرغۇنلىغان ئەللەرمۇ چوقۇم قاتنىشىدۇ. ئەسكەرلەرمۇ چوقۇم

شۇ جايغا توپلىنىدۇ، چېگرا بوش قالىدۇ. مەن بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ لى سىمۇنىڭ قوۋملىرىنى ئاھايىتى ئاسانلا قولۇمغا كىرگۈزۈۋالالايمەن دەيدى» دېيىلگەن.

شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، سىرتاردۇشلارنىڭ قاغانى يانۇن لى سىمۇ قەبىلىسىدىكى تۇركىلەر «كۆپلىگەن ئات - قويلارنى ئوغرىلاپ كەتتى» دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۇغلى تاردۇش شاد باشچىلىقىدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ ئۆز قەبىلىسى بىلەن توقۇشۇرا، بارغۇت، ئويغۇر، موغال، ئەقشىد قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ 200 مىڭ ئەسكىرىنى باشلاپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ بىلەيدا ۋاڭچۇەنگە ھۇجۇم قىلدى. تۈرك ئەسكەرلىرى تاڭ تەيزۇڭنىڭ ۋەقەدىن ئاۋۋالقى ئالدىن ئورۇنلاشتۇرغان ئورۇشتا دۇشمەننى ئالداپ كىرگۈزۈش دېگەن ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىدا، «ئاۋۋال بىرلىشىپ، ئارقىغا چېكىنىدى.» يانۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى راستتىنلا بوش قاپتۇ دەپ ئويلاپ، تۈركىلەرنى كۆزگە ئىلماي، يەنە خېلى ئارىلىققىچە قوغلاپ زەربە بەردى. لى سىمۇ قەبىلىسىنى باشلاپ، بەيداۋچۇەنىنى تاشلاپ، سەددىنچىنىڭ قوغدىدى. يانۇن تاردۇشقا 30 مىڭ نەپەر خەلقىسكەرنى باشلاپ سېپىلغىچە قوغلاپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇدى. «تاردۇش سەددىنچىنگە كىرەلمەي، ئادەم ئەۋەتىپ سەددىنچىنىڭ سىرتىدا ئولارنى تىللاتقۇزدى» («يېڭى تاڭنامە. ئويغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى). تاڭ تەيزۇڭ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ لەشكىرىي پىرقىنىڭ دىۋان بېگى لى جېڭنى سۇجۇ يولى ھەربىي قوشۇنىنىڭ باشبۇغى(57)قىلىپ 60 مىڭ پىيادە 3000 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ («كىتابلار جەۋھىرى» 125 - جىلدىدا «1200» دەپ يېزىلغان، بۇنىڭدا «يېڭى تاڭنامە. ئويغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى» ئاساس قىلىنىدى) سۇجۇدا تۈرۈشنى بۇيرۇدى؛ ئوك قانات مۇھاپىزەتچىلەر باش سانغۇنى لى

دالىياڭنى لىڭجۇ يولى ھەربىي قوشۇنىنىڭ باشبۇغى قىلىپ 40 مىڭ پىيادە، 3000 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ لىڭژۇ (ھازىرقى نىڭشيادىكى لىڭژۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) دا تۇرۇشقا بۇيرۇدى؛ ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر باش سانغۇنى جاڭ شىگۇينى چىڭجۇ يولى ھەربىي قوشۇنىنىڭ باشبۇغى قىلىپ 17 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ يۇنجۇڭ (تاڭ سۇلالىسىدىكى يۇنجۇڭ ۋىلايىتى ھازىرقى سەنشىدىكى داتۇڭ شەھىرىنى باشقۇرىدىغانلىققا ئاساسلانغاندا، بۇ يەردىكى يۇنجۇڭ قەدىمكى يۇنجۇڭنى كۆرسەتكەن بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى توقتو ناھىيىسى) دىن چىقىشقا بۇيرۇدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە يىڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى جاڭ جيەنتى قۇمۇق، ئەقشەر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، «ئۇنىڭ شەرقىدىن تېگىش قىلىشقا بۇيرۇدى.» لياڭجۇ تۇتۇقى لى لوڭيۇنى، لياڭجۇ يولى ھەربىي قوشۇنىنىڭ باشبۇغى قىلىپ، «غەرب تەرەپتىن ئۇلارنى ئىسكەنجىگە ئېلىشنى بۇيرۇدى.»(58)تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن قارىغاندا، جاڭ جيەن بىلەن لى لوڭيۇنىڭ ئىككى قوشۇنى ئىككى قانات بولۇپ، ئاساسلىق ۋەزىپىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇدۇل تەرەپتىكى قوشۇنلىرىنىڭ ئۇدۇلىدىن ئېلىپ بارىدىغان ھەربىي ھەرىكەتنىڭ ماسلىشىش ۋە سىرتاردۇشلارنىڭ شەرق، غەرب تەرەپتىن كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئىدى. لى دالياڭ قوشۇنىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى سىرتاردۇشلار قوشۇنىنىڭ دەريادىن ئۆتۈپ لىڭژۇ ۋىلايىتىنى بويلاپ تۇيۇقسىز گۈەنجۇڭغا بېسىپ كىرىپ، تاڭسۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە تەھدىت سېلىشىدىن ساقلىنىش ئىدى. يۇقىرىقى ئۈچ يولدىكى قوشۇنىنىڭ ھەممىسى مۇداپىئە خاراكتېرىدە ئىدى. ھالبۇكى، ئۇدۇل تەرەپتىكى لى جىڭ، جاڭ شىگۇيلارنىڭ ئىككى پول قوشۇنى ھۇجۇم خاراكتېرىدە ئىدى.

ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى پۈرسەت كۈتۈپ، سىرتاردۇشلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن قوشۇننى يوقىتىش ئىدى. تاكتىكىلىق كۈچلۈك دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇشتىكى تەدبىرى توغرىسىدا، «سىرتاردۇشلار بارلىق ئەسكەرلىرىنى ئىلىپ، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ كېلىشتە، نەچچە 10 مىڭ چاقىرىم يولنى بېسىپ كېلىدۇ. ئاتلىرىمۇ ھېرىپ ھالىدىن كېتىدۇ، ئەسكەر ئىشلىتىدىغانلار تېز سۇرئەتتە ئىلگىرىلەيدىغانلارنىڭ سۇرئەتكىلا بېرىلىپ كېتىشىنى، تېز سۇرئەتتە چېكىنىشكە پايدىسىزلىقىنى بىلىدۇ. ئۇلار لى سىمۇنى دالدا قىلىپ، تېز سۇرئەتتە ھۇجۇم قىلالمايدۇ، سەددىچىننىڭ ئىچىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەنلىرى بولسا يەنە شۇنداق تېز سۇرئەت بىلەن چېكىنىپ كېتەلمەيدۇ. مەن ئالدى بىلەن لى سىمۇغا ئوت - چۆپلەرنى كۆيدۈرۈۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردىم. سىرتاردۇشلارنىڭ ئاشلىقى تۈگىسە، ھېچ نەرسىنگە ئېرىشەلمەيدۇ، ئايغاقچىلارنىڭ دېيىشىچە ئۇلارنىڭ ئاتلىرى دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنىمۇ يەپ قۇرۇقدۇپ تىپتۇ، سىلەر لى سىمۇ بىلەن بىر - بىرىگىلارغا يېراقتىن مەدەت بېرىشىپ سىرتاردۇشلار چېكىنگەن هامان، بىراقلا ھۇجۇم قىلىڭلار، مانا بۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىشنىڭ ئۇسۇلىدۇر» دېگەنىدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يەنى سىرتاردۇشلار قوشۇنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندىن بىر ئاي كېيىن، تاكتىكىلىق قوشۇنلىرى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. تاردۇش سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى «توپا - چاڭلارنىڭ ئاسمانغا تاقاشقانلىقىنى» كۆرۈپ، دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ يانۇنغا ئاۋۋال قايتىش توغرىسىدا خەۋەر يەتكۈزدى. ئۆزى قوشۇننى باشلاپ چوغاي تېغى (ھازىرقى كۆكخوتۇنىڭ شىمالىدىكى داچىڭشەن تېغى) دىن شىمالغا قاراپ ماڭدى. 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى لى جىڭ 6000 پىيادە قوراللانغان ئەسكەر بىلەن چىڭلا دەريا سى (ھازىرقى

كۆكخوتىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرگېن دەرياسى) دىن ئۆتۈپ ئۇدۇل كۆكخوتقا ئىلگىرىلەپ تاردۇش شادنى تاكى نوجېن دەريا سى (هازىرقى كۆكخوت شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاپۇغاي دەريا سى) غىچە قوغلاپ باردى. تاردۇش شاد قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ «ھەر 10 چاقىرىم ئارىلىقتا بىردىن سەپ تۇزدى». «كونا تاڭنامە» گە ئاساسلانغاندا، سىرتاردۇشلارنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش سېپىدە: «ھەر بەش ئادەمنىڭ بىرى ئۇرۇش سېپىدىكىلەرنىڭ ئېتىنى يېتىلەپ ماڭاتتى. قالغان تۆت ئادەم سەپكە ئۆتۈپ ئۇرۇش قىلاتتى، غەلبە قازانسا ئۇنىڭ قوغلىشى ئۈچۈن ئاتنى ئۇنىڭغا بېرەتتى. ئەگەر ئاتنى قولدىن بېرىپ قويسا، شۇ ھامان ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىناتتى.» بۇ خىل جەڭ تاكتىكىسى ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا ناھايىتى ئۇنۇملۇك بولاتتى، خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاۋانگارد قوشۇنى بولغان لى سىمۇ قەبىلىسىدىكى تۇركلەرنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى، سىرتاردۇشلارنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۇچرىغان ھامان مەغلۇپ بولۇپ قاچقان، سىرتاردۇشلار غەلىبىدىن پايدىلىنىپ، قوغلاپ زەربە بېرىپ، لى جىڭ قوماندانلىقىدىكى خەنزۇ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان، «لى جىڭنىڭ قوشۇنلىرى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلغان، سىرتاردۇشلارنىڭ قوشۇنلىرى ھۇ مىڭلىغان ئوقيا ـ ساداقلىرىدىن تەڭلا ئوق ئۇزگەن»، لى جىڭنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كۆپلىگەن جەڭ ئاتلىرى يارىلىنىپ ئۆلۈپ كەتكەن. لى جىڭ «ئاتلىرىدىن ئايرىلغان ئەسكەرلىرىنى پىيادە سەپ تۈزۈشكە بۇيرۇق بېرىپ» ئەسكەرلىرىدىن ھەر 100 ئادەمنى بىر گۇرۇپپا قىلىپ ئادەملىرىنىڭ ھەممىسىگە ئۇزۇن نەيزە ئوتقۇزۇپ، «جېنىنىڭ بارىچە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇغان.» نەتىجىدە، سىرتاردۇشلارنىڭ تۆت ئادەمدىن تەشكىل قىلىنغان پىيادە ئوقيا چىلىرىدىن تۇزۇلگەن

ئۇزۇش سەپى تاك سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بىتچىت قىلىندى. سىرتاردۇشلار مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا سانغۇن شۆۋەنچى نەچچە 10 مىڭ ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئولجا ئالدى. سىرتاردۇشلار ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ. ئاتلىرىدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، بۇنىڭدىكى سەۋەبنى بىلەلمىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتتى. سىرتاردۇشلارنىڭ قوشۇنلىرى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، تاردۇش ئۆزىنىڭ جېنىنى ئېلىپ ئاران قېچىپ كەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى سىرتاردۇشلارنىڭ 3000دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، 50 مىڭ ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالدى. سىرتاردۇشلارنىڭ «قالدۇق قوۋملىرى تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقانىدا كۆپلەپ ئۇلۇپ جەسەتلەر دالىنى قاپلاپ كەتتى.» («كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسمە»). ئۇرۇشتا ئۆلمەي ساق قالغان قالدۇق قوۋملار شىمالغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن يەنە چوڭ قارغا ئۇچراپ، «ئاتلىرى ھېرىپ ماڭالمىغانلىقتىن، ئوندىن سەككىز - توققۇزى توڭلاپ ئۆلدى» («كىتابلار جەۋھىرى» 98 - جىلد).

تاردۇش شاد سەددىچىننىڭ يېنىدا سەپ تۈزۈپ تۇرغانىدا، دەيجۇ ئايمىقىنىڭ ۋۇتەي ناھىيىسىدىكى ئىزگىللاردىن 40 مىڭ كىشى ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ رەھبەرلىكىدە تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭغا ماسلاشماقچى بولغانىدى. بۇ بىر قىسىم ئىزگىللار سىرتاردۇشلار ئاستىرتتىن يۇرگۈزگەن بۆلگۈنچىلىك خىزمىتىنىڭ تەسىرىدە، ئاللىبۇرۇن «سىرتاردۇشلارغا بەيئەت قىلىشنى ئويلاشقان» ئىدى. ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشى، ئېھتىمال سىرتاردۇشلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى مۇمكىن. بىراق ئۇلار تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان

كۆتۈرگەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئارقىدىن زەربە بېرىمەي قوۋمىلىرىنى باشلاپ، شىمالغا قاراپ ماڭدى. تاڭ سۇلالىسى ئەسكەر ئەۋەتىپ قوغلاپ زەربە بەردى. بۇ ۋاقىتتا ئۇلار لى جىڭ تاردۇشنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن نوجىن دەرياسىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ دىڭشيائىغا كەلگەن ۋاقىتقا توغرا كەلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئالدى-ئارقىسىدىن ئارىغا ئېلىپ ھۇجۇم قىلدى، «ئىزگىلىلار بىر تۇتاش قوماندانلىق بولمىغانلىقتىن تۇپەيلىدىن ئاچلىق گىرىدابىغا چۈشۈپ قالغان. ئۆزلىرىنىڭ چوقۇم ئۇلىنىغانلىقىنى بىلىپ، ئالدى بىلەن خوتۇن - بالىلىرىنى ئۇلتۇرۇپ، ئاندىن جېنىنىڭ بارىچە جەڭ قىلغان» بولسىمۇ، لى جىڭ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى («كىتابلار جەۋھىرى» 985 - جىلد). تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئىزگىلارنىڭ 500 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۇلتۇرۇپ، 5000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىرگە ئالدى. قالغانلىرى ئېھتىمال مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ چوللۇقنىڭ شىمالىغا قېچىپ كەتكەن بولسا كېرەك.(59)

دېمەك، جېنگۇەننىڭ 15 - يىلى 11 - ئايدا سىرتار-دۇش خانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ نوجىن دەرياسى بويىدىكى زور ئۇرۇشتا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە خەۋىرى چاغىنىڭ يېتىپ كەلگەندە، تاڭ تەيزۇڭ لى جىڭنىڭ باشچىلىقىدىكى زور قوشۇننى شىمالغا ئۇچكىرىلەپ كىرگۈزۈپ «جازا يۈرۈشىنى ئاخىرىغىچە ئېلىپ بارماقچى» بولغان بولسىمۇ، ۋېي جىڭنىڭ تەكلىپ بېرىشى بىلەن توختاپ قالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى سەددىچىننىڭ ئۇچىغە قايتىپ كەلدى. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ خېلى كۆپ ئەلچىلىرى ئۇرۇش تۇپەيلىدىن چاغىنىدە تۇرۇپ قالغانىدى.

تۇرۇش تاخىرلىشىش بىلەنلا تاك تەيىزۇك دەرھال تۇلارغا سوۋغا - تىنىقلارنى بەردى ھەمدە تۇلارغا مۇنداق دېدى:

«قاغانىڭلارغا سىرتاردۇشلارنىڭ كۆچلۈك، تۇركلەر-نىڭ تاجىز تىكەنلىكىنى ئېيتىپ قويۇڭلار، سىلەر تۇرك-لەرنىڭ قوي - تاتلىرى بىلەن تۇركلەرنىڭ تاقسا قال ۋە ياساۋۇللىرىنى قولغا كىرگۈزمەكچى بولۇۋاتىسىلەر، مەن تۇلارنى تىززەتلەپ، سىلەرنى جازالىماقچى بولۇۋاتىمەن. ئەلۋەتتە مەن بۇنداق قىلمايمەن، سىلەرگە تۇنداق قىلىش ھاجەت ئەمەس. سىلەر تۇركلەر نەچچە رەت قوي - تاتلىرىمىزنى ئوغرىلاپ كەتتى دېدىڭلار، ئوغرى - يالغان ھەممە ئەلدە بار. قانۇن بويىچە قاتتىق جازالى-ناتلارلا بولامدۇ؟ ھالا بۇگۈن قوشۇن باشلاپ كېلىپ بىزگە ھۇجۇم قىلغىنىڭلار نېمىسى؟ بۇنداقتا ئەھدىڭلەرگە خىلاپلىق قىلغان بولامسىلەر؟ خاندانلىقىمىزنىڭ زېمىنى غەربتە بارىسكۆلگە، شەرقتە لياۋخەي دېڭىزىغا تۇتىشىدۇ، چېگرىدىكى تايماق، ۋىلايەتلەرگە پۈتۈنلەي ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. مۇنداقچە قىلغاندا، سىرتاردۇش-لارنىڭ تۆت ئەتراپىمۇ خاندانلىقىمىز بىلەن چېگرىلىنىدۇ، بېسىپ كىرگەن دۇشمەنلەرگە ھەر ۋاقىت زەربە بەرگىلى بولىدۇ. تاردۇش شاد سەددىچىنگە باستۇرۇپ كىرمەكچى بولغاندا سۇجۇ تايىقى ھەربىي يۇرۇش قوشۇنىنىڭ باشبۇغى تازداق قوشۇن بىلەن تالىدىغا چىقىپ زەربە بېرىۋىدى، قوشۇنىڭلارنىڭ ئەجىقى رەسۋايى - پەلەك بولدى، ھەر تىككىلا ئەلنىڭ ئورتاق پايدا - زىيان مۇناسىۋىتىگە ئىگە تىكەنلىكىنى ئويلاپ بېقىشىڭلار كېرەك» («كىتابلار جەۋھىرى» 996 - جىلد).

تاك تەيزۇك ھەققانىي سۆزلەر بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ

جەنۇبقا بېسىپ كىرىشتىكى باھانىسىنى قانۇنىق سۆزلەپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتاردۇش قوۇلدارلىرىنىڭ تۆركىلەرنى قۇل قىلىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تۆركىلەرنىڭ زېمىنلىرىنى ئىگىلەۋېلىشىغا ھەرگىز يول قويمايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەنىدى. شۇڭا بۇنداق ئۇسۇل - چارىلەرنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتاردۇشلارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىگە نىسبەتەن قايتۇرۇلغان ئىنكاس بولۇپ، گەپ - سۆزلەرمۇ چېكىدىن ئېشىپ كەتمەيدى. بۇنىڭدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى چوڭ ياخشى ۋەزىيەت چەكلەنمەيدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇنداق كەڭ قوللۇق ۋە دوستلۇق سىياسىتى، سىرتاردۇش خانلىقىدا دەرھالا ئەكس تەسىر قوزغىدى.

جېنگۇەننىڭ 16 - يىلى (مىلادى 622 - يىلى) 4 - ئايدا، «سىرتاردۇشلار ئىلگىرىكى جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن قىلمىشى ئۈچۈن، ئەلچى ئەۋەتىپ گۇناھىنى تىلىدى» («كىتابلار جەۋھىرى» 980 - جىلد). شۇ يىلى 9 - ئايدا، يانۇن قاغان يەنە تاغىسى ئىشپارا نىشۇ ئېرىكىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، 3000 تۇياق ئات، 38 مىڭ پارچە بۇلغۇن تېرىسى، بىر دانە ھېقىق ئەينەكنى تاڭ سۇلالىسىگە تەقدىم قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىدىن «قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى» تاڭ تەيزۇڭ ئىشپارا نىشۇ ئېرىكىنىڭ كۆتۈۋالدى ھەمدە ئۇنىڭغا: «تاردۇش (يانۇننى كۆرسىتىدۇ) ئەسلىدە بىر قەبىلىنىڭلا ئېرىكىنى ئىدى. مەن ئۇنىڭغا مەرتىۋە بەرگىنىمگە ئون نەچچە يىل بولدى، يەنە قانداق قىلىپ ئۆزىنى ئۆز قوۋملىرىنىڭ ئىلكى ھىسابلاپ، تەۋەيىمگە بېسىپ كىرىدۇ. مەن ئاتىلىق قوشۇنلىرىمنى ئەۋەتسەملا، سىلەرنىڭ قەبىلىلىرىڭلار پۈتۈنلەي نابۇت بولغان بولاتتى، سىلەر مېنىڭدىن كەچىلىك قىلىشنى ئىلتىجا قىلىۋاتىسىلەر، بۇنىڭ ئۈچۈن خانىدانلىقىمىزنىڭ

چېگرىسىدىن ئون قوي، بەش ئالتىلا چىقىم قىلسا ملا كۇپايە قىلىدۇ. ھالا بۇگۈن ئەلچى ئەۋەتىپ گۇناھىكارنى تىلەپ، ئىلگىرىكىدەك ياخشى بولۇش ئىستىكىدە بولۇۋاتىسىلەر» («كىتابلار جەۋھىرى» 109 - جىلد) دەپ، بىر تەرەپتىن سەرتاردۇشلارنىڭ تاكى سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغانلىق ۋەقەسىنى قاتتىق ئەيىبلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، سەرتاردۇشلار بىلەن ياخشىلىشىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى؛ يانۇنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىگە قارىتا، تاڭ تەيزۇڭ ئېھتىمال ئىككى دۆلەتنىڭ ئۇرۇشنى ئەمدىلا ئاخىرلاشقان ئايلاردا، ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قۇدىلىشىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى ھەقىقىي مۇددىئاسىنىڭ زادى نېمە ئىكەنلىكى ئۇستىدە ئويلىنىپ قالغانلىقتىن، دەرھال جاۋاب بەرمىگەن بولسا كېرەك. ئىشپارا نىشۇ ئېركىن شمالغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، تاڭ تەيزۇڭ ۋەزىرلىرىگە: «شمالدىكى تۇرالار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ كەلگەنىدى. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، سەرتاردۇشلار باش كۆتۈرۈپ چىقتى، ئۇلارنى بالدۇرراق بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. مەن ئۇلار توغرىسىدا تەپسىلىي ئويلانىدىم، پەقەت ئىككىلا ئامال بار. ئاۋۋال 100 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئۇلارغا زەربە بېرىپ ۋە ئەسىر ئېلىپ، كۆچلۈك دۈشمەنلىرى ئۇزۇل - كېسىل يوقاتقاندىلا، 100 يىللاپ ئەمىنلىك ئورناتقىلى بولىدۇ. بۇ بىرىنچى ئامال، مۇبادا ئۇلارنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ، ئۇلار بىلەن قۇدىلاشساق، مەن ئالەمدىكى پۇقرالارنىڭ قېيىن ئاتىسىغا ئايلىنىپ قالىمەن. ئەگەر بۇ ئىش خاندانلىقىمىز ئۇچۇن پايدىلىقلا بولسا بىرەر قىزىمدىن كېچەلمەسمەنمۇ؟ شمالدىكى تۇرالارنىڭ ئادىتىدە، كۆپىنچە ئوتتۇرا تۇزلەكلىكتىكىگە قىزىقىدۇ. ئاۋادا ئۇرغۇل تۇغۇلسا، مېنىڭ ئەۋرەم بولىدۇ - دە، ئوتتۇرا تۇزلەكلىككە ھۇجۇم

قىلمايدۇ. بۇنداق بولغاندا، چېگرىدا 30 يىلچە پاراكەندىن چىلىك بولمايدۇ. بۇ ئىككىنچى ئامال، بۇ ئامالنىڭ قايسىسى مۇۋاپىقكەن؟» دېگەن. ئەمرى مىمار فاڭ شۇەنلىك بۇ ئامال ھەققىدە: «سۇي سۇلالىسى زور پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن ئاھالىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئەسلىگە كېلەلمىگەندى، دانىشمەنلەر بۇنىڭغا قارىتا ئىنتايىن ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلغاچقا، قۇدرىتىش ھەققەتەن بۇ پۇقرالار ئۈچۈن سائادەت ئاتا قىلغانىدى» («جېنگۈەن يىللىرىدىكى مۇھىم ھۇججەتلەر» 9 - جىلد) دەپ تەكلىپ بەردى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، مەلىكە شىن شىگنى يانۇنغا ياتلىق قىلماقچى بولدى ھەمدە لەشكىرىي پىرقىنىڭ يانداش بېگى سۇي دۇنلىنى سىرتاردۇش خانلىقىغا تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ قارارىنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. تاڭ سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتىپ بۇ ئىشنى يەنە «تىبەتلەر بىلەن لى سىمۇغىمۇ ئۇقتۇردى»، بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدىكى «ئۇششاق بالىلاردىن تارتىپ، بارلىق ئادەملەرگىچە بۇنىڭدىن خەۋەر تاپتى» («كونا تاڭنامە. جۇ سۇيلىياڭنىڭ تەرجىمھالى»). جېنگۈەننىڭ 17 - يىلى (مىلادى 643 - يىلى) 6 - ئايدا يانۇن قاغان تولشادنى تاڭ سۇلالىسىگە رەھمەت ئېيتىشقا ئەۋەتىپ، 50 مىڭ تۇياق تۈات، 10 مىڭ تۇياق تۆگە ۋە كالا، 100 مىڭ تۇياق قوي تەقدىم قىلدى. تولشادنىڭ سۇۋغا تەقدىم قىلىشى تاڭ تەيزۇڭنى تەسىرلەندۈرگەچكە، ئۇ تولشادنى سارايدا كاتتا زىياپەت بىلەن كۈتۈۋالدى ھەمدە بۇ زىياپەتكە ئەمەلدارلارنىمۇ تەكلىپ قىلدى. «كونا تاڭنامە. جۇ سۇيلىياڭنىڭ تەرجىمھالى» دا: «شۇ كۈنى ئەمەلدارلار رەتلىك ئولتۇرۇشقانىدى، بەدەۋى تۇرالار ئۇلارنىڭ كىيىملىرىگە قارايلا ھەيرانچىلىقىدىن ھەدەپ خۇشامەتچىلىك قىلىشقا باشلىدى.

ئۇلار بىر تەرەپتىن غەزەل ئېيتسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئوينىشىپ ئاخىرىغىچە نەغمە - ناۋا قىلىشتى» دەپ خاتىرە لەنگەنىدى. يۇقىرىقىلار تاڭ تەيزۇڭ سىرتاردۇش خانلىقىغا قارىتا قوددىلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش - قويماسلىقتا ئىككىلەنگەن بولسىمۇ، بىراق يەنىلا ۋەزىرلەرنىڭ نەسىھىتى ۋە تەشەببۇسى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ۋە سىرتاردۇش خانلىقىدىكى خەلقلەرگە پايدىلىق بەزى قارارلارنى چىقارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

لېكىن سىرتاردۇش خانلىقىدىكى يانۇن قاغان باشچىلىقىدىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئىككى يۈزلىمىچىلىك سىياسەت قوللانىدى. بىر تەرەپتىن، ئۇلار نەچچە قېتىم تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قوددىلىشىنى تەلەپ قىلىپ، دوستلۇقىنى ئىزھار قىلسا. يەنە بىر تەرەپتىن، داۋاملىق ھالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان تۇرالارغا كەڭ كۆلەمدە ئىچكى جەھەتتىن قارشى تۇرۇش ھەققىدە خىزمەت ئىشلىدى. ئۇلار دەل نەچچە قېتىم تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قوددىلىشىنى تەلەپ قىلغان ۋاقىتتا، بۇرۇنلا يەنى جېنگۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، گەنجۇ بىلەن لىياڭ جۇدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان چۈبە قەبىلىسىدىن 6000 تۇتۇن كىشى سىرتاردۇشلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن شىمالغا قايتىپ كەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ سول قانات قوشۇنىنىڭ باش سانغۇنلۇقىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان، تاڭ سۇلالىسىنى قۇرۇش ئۇرۇشلىرىدا كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن چۈبە قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى چۈبە غالىمۇ شىمالغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. سىرتاردۇش قاغانى چۈبە قالىنى تەسلىم بولۇشقا قىستىغان بولسىمۇ، قالى بويسۇنمىدى، «يانۇن غەزەپلىنىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى» («كونا تاڭنامە. چۈبە قالىنىڭ تەرجىمە

سىالى»)، كېيىن ئۇنى تاك ئوردىسى قوتۇلدۇرۇپ ئېلىپ كەتتى.

چۇبە قالى تاك سۇلالىسىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ، تاك سۇلالىسىگە بولغان دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، تاك تەيزۇڭنى قۇدىلىشىشنى رەت قىلىشقا ئۇندىدى. بۇ ۋاقىتتا تاك تەيزۇڭ يىراقنى نەزەردە تۇتۇپ سىرتاردۇشلار بىلەن قۇدىلىشىشنىڭ زىيىنى كۆپ، پايدىسى ئاز ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. ئۇ يانۇن قاتارلىق لارنىڭ تاك سۇلالىسى بىلەن ياخشىچاق بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبنى، سىرتاردۇشلار نوجىن دەرياسى ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى تەۋرىنىپ قالدى، ئۇنىڭ تاك سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلىشىدىكى مەقسەت «چوڭ دۆلەتكە تايىنىپ تۇرۇپ، ئۆز خەلقىنى بويسۇندۇرۇش»، ئەگەر تاك سۇلالىسى ئۆز مەلىكىسىنى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرسە، «ئۇ چوڭ دۆلەتكە كۈيئوغۇل بولۇپ، نۇرغۇن ئىلتىپات ۋە كۆپ يارەمىلەرگە ئېرىشىدۇ، تۇرلۇك - تۈمەن قەبىلىلەر ئۇنى تېخىمۇ ھۆرمەتلەپ بويسۇنىدۇ. يانۇن بۇ ئىلتىپاتلاردىن ھېچقانداق رازى بولماي، ئۆزىنى قوشۇنلىرىنى باشلاپ، دېگىنىمىزدەك قىلماي، مال - چارۋىلارنى بۇلاپ - تالىغىلى كېلىدۇ» («قانۇنلار قامۇسى: سىرتاردۇشلار») دەپ قارىدى. شۇنداق قىلىپ تاك تەيزۇڭ قۇدىلىشىشنى رەت قىلىشنى قارار قىلدى. بىراق قۇدىلىشىشنى سەۋەبسىزلا رەت قىلسا، ئىچكى - تاشقى مۇناسىۋەتتە ياخشى بولمايتتى. شۇڭا چۇبە قالىنىڭ پىكرىگە ئاساسەن، يانۇننى سوۋغا - سالاملار بىلەن شەخسەن ئۆزى كۈتۈۋېلىشقا ھازىرلىق قىلىشقا بۇيرۇدى ھەمدە يارلىق چۈشۈرۈپ، مەلىكىنى ئۆزى شەخسەن لىڭجۇغا ئاپىرىپ قويۇش

قا تەييارلىق قىلىپ، يانۇن بىلەن «ئۇچراشماقچى بولدى» تاك تەيزۇكنىك ئويلىغىنى يانۇن ئۆزى كۆتۈۋېلىشقا جۇرئەت قىلالمىسا تاك سۇئالىسىگە قۇددىلىشىنى رەت قىلىشقا باھانە تېپىلاتتى. كۆتۈلمىگەندە يانۇن بۇنىك تاك تەيزۇكنىك ھېيلە - مىكرىسى ئىكەنلىكىنى بىلمەي، تاك تەيزۇكنىك ئۆزى لىگجۇغا كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، خۇشاللىقىدىن قىن - قىنىغا پاتماي، ئۆز دۆلىتىدىكىلەرگە «مەن ئەسلى تۇرالارنىك كىچىككىنە بىر ئاقساقىلى ئىدىم، تەكرى قاغان مېنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ھازىر يەنە ماڭا مەلىكسىنى بېرىپ ئۆزى شەخسەن ئات - ھارۇلار بىلەن لىگجۇغا كەلمەكچى بوپتۇ. مەن ئەلۇەتتە ئاندىغا چىقىپ كۈتۈۋېلىشىم كېرەك» دېدى («كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»). شۇنىك بىلەن «قەبىلىلەردىن باج - سېلىق يىغىپ، سۇۋغا - سالامنى تولۇقلاپ» («تاك سۇئالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. چۆل تۇركلىرى»)، تاك سۇئالىسى يەلگىلىكەن مۇددەتتە لىگجۇغا بېرىپ تاك تەيزۇك بىلەن كۆرۈشۈشكە تەييارلاندى. ئەمما، سىر-تاردۇشلارنىك «خەزىنىسى قۇرۇق بولغاچقا ئۆز دۆلىتىدىن ئېغىر باج - سېلىق يىغىپ، نەچچە 10 مىك چاقىرىم يول يۈرۈپ، چۆللۈكنى بېسىپ ئۆتتى. لېكىن سۇ ۋە ئوت - چۆپ بولمىغاچقا، قوي - ئاتلىرىنىك كۆپ قىسمى ئۆلۈپ كەتتى.» يانۇن سۇۋغا - سالاملارنى تەييارلاپ بولالمىغاچقا، بەلگىلەنگەن مۇددەتتە لىگجۇغا يېتىپ بارالمىدى. تاك تەيزۇك ئاۋۋال يارلىق چۈشۈرۈپ لىگجۇدىكى ئۇچرىشىشنى توختاتتى. ئارقىدىنلا يەنە يارلىق چۈشۈرۈپ «قۇددىلىشىشنى رەت قىلدى» («كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»). تاك تەيزۇكنىك قۇددىلىشىش مەسىلىسى ئۈستىدىكى سىرتاردۇش خانلىقىغا قىلغان ۋاپاسىزلىق ھەرىكىتى، ئەلۇەتتە سىرتاردۇشلارنىك تاك سۇئالىسىگە يولغان ئىككى يۈزلىمىچىلىك سىياسىتىگە

قارشى تۇرۇشنى كۆزىتىشته ئىگه بولغان بەزى مەۋبەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن سىرتاردۇش خانلىقىدىكى خەلقە زور ئىقتىسادىي زىيان كەلتۈرۈپ بەردى. شۇنداقلا تاك ئوردىسىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئاق-قارىنى پەرق ئەتمەيدىغان رەسۋاسچىلىقىنى ئاشكارىلىدى. شۇڭا تاك تەيزۇك ئەينى ۋاقىتتا ئوردىدىكى ۋەزىرلەرنىڭ ئەيىبلەشىگە ئۇچرىدى. (60)

تاك تەيزۇڭنىڭ قۇدىلىشىش توختىمىنى بىكار قىلىش ھەرىكىتى، ئاللىقاچان تىنچىشقا باشلىغان تاك سۇلالىسىنىڭ شىمالى قىسمىدىكى چېگرا ۋەزىيىتىنى يەنە كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. لى سىمۇنىڭ قەبىلىسىدىكى تۈركلەر تاك سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆشكۈرتۈشى بىلەن نەچچە مىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ سىرتاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلدى؛ سىرتاردۇشلارمۇ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن لى سىمۇنىڭ قىسمىغا قاتتىق زەربە بەردى. جېنگۇەننىڭ 18 - يىلى (مىلادى 644 - يىلى) سىرتاردۇشلار تولىشادىنىڭ باشچىلىقىدا نۇرغۇن قوشۇن ئەۋەتىپ، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ لى سىمۇنىڭ بارگاھى تۇرۇشلۇق دېگىشاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن مال - دۇنيا، سەرپايلارنى ۋە ئادەملەرنى ئېلىپ كەتتى. تاك سۇلالىسى لى جېڭنى قوشۇن باشلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. سىرتاردۇشلار سەددىچىندىن چىقىپ كەتكەچە كە، تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قوغلاپ زەربە بېرەلمىدى. سىرتاردۇشلار چەنۇبقا ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىپ، تۇرغاچقا، شۇ يىلى 11 - ئايدا لى سىمۇ قەبىلىسىدىكى 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم دەريادىن ئۆتۈپ خېنەننىڭ «شېكجو بىلەن شياجو ئوتتۇرىسىدىكى ئايمىقىنىڭ ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ ماكانلاشتى». «لى سىمۇنىڭ ئۆزىنى قوۋملىرىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا»، «ئازلا ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ ئوردىغا سالامغا بارىدى» («تاك سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. شىمالىي تۇركلەر»).

تاڭ تەيزۇڭنىڭ قوۋدىلىشىش توختىسىز بىنكار قىلىش ھەرىكىتى يەنە سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى، ئاساسلىقى سىرتاردۇش قەبىلىسى بىلەن ئۇيغۇر، توڭرا قاتارلىق باشقا تۈرا قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. يانۇن قاغان جەنگۈەننىڭ 17 - يىلىدىكى نوجەن دەريا‌سى بويىدىكى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىدىن قوۋدىلىشىشنى تەلەپ قىلىپ تويدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىگە سوۋغا - سالام يوللاش ئۇچۇن، نەچچە قېتىم دەرقايسى قەبىلەردىن ئىبغر باج - سېلىق ئالغان،دا، قەبىلەر باج تۆلەشكە رازى بولماي، ئۇنىڭدىن ئەپۇ‌تىلىنىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. تاڭ تەيزۇڭنىڭ قوۋدىلىشىش نىيىتى رەت قىلىشى، يانۇننىڭ ئابرويىنى چۈشۈرۈپلا قالماي، يەلكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلىپ قالدى، بۇلار ئۇيغۇر، توڭرا قاتارلىق تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ بۆلۈنۈش خاھىشىنى كۈچەيتىپ، مۇشۇ قەبىلەردىكى قۇلدارلار بىلەن سىرتاردۇش قەبىلىسىدىكى قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى.

جەنگۈەننىڭ 18 - يىلى (مىلادى 644 - يىلى) 12 - ئايدا، لى سىمۇ قەبىلىسىدىكى تۈركلەر خېنەنگە قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، سىرتاردۇشلار بىلەن تۈركلەرنىڭ جەنۇبتا ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان ئۇرۇشى شۇنىڭدىن كېيىن قىسقا مەزگىل توختىدى. يانۇن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا كىرىشتى.

جەنگۈەننىڭ 19 - يىلى (مىلادى 645 - يىلى) 1 - ئايدا، يانۇن تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى، شۇ يىلى 4 - ئايدا تاڭ تەيزۇڭ چوڭ قوشۇن باشلاپ كۇرىيەگە يۇرۇش قىلدى. مېڭىش ئالدىدا سىرتاردۇشلارنىڭ ئەلچىسىگە

«سەن قاغانىڭغا ئېيتقىن، بىز ئاتا - بالا ئىككىيلەن شەرقتە كۆرىنىگە قارشى يۈرۈشكە ئاتلاندۇق، ئەگەر سىلەر چېگرىغا باستۇرۇپ كىرسەڭلار، مەن ۋاقتىدا قايتىپ كېلىپ ئەدىبىڭلار- نى بېرىمەن» («كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە») دېدى. يانۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆرىنىگە جازا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن پۈرسەتتىدىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلماي ئەكسىچە تاڭ سۇلالىسىگە ئالاقە ئۈزۈپتۇ. ئەسكەر باشلاپ كۆرىنىگە جازا يۈرۈش قىلىشقا يارىمىم بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تاڭ تەيزۇڭ «جاۋاب مەكتۇپ يوللاپ ئۇنى توختىتىپ قويدى»، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆرىنىگە بولغان ئۇ- رۇشى باشلانغاندىن كېيىن، كۆرىيە «موغاللارنى ئۈزۈتىپ سۇۋ- غا - سالام بىلەن يانۇننى ئالداپ» تاڭ سۇلالىسىنىڭ قو- شۇنلىرىغا قىسىپ زەربە بەرمەكچى بولدى. يانۇن ھېچقانداق تەۋرەنمەي، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىغا باشتىن - ئاخىر بىتەرەپ تۇرۇشتەك سەممىي نىيىتىنى ئىپادىلىدى، مۇشۇ خىل دىكى بارلىق ئامىللارنىڭ ھەممىسى سىرتاردۇشلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاڭ تەيزۇڭ قۇدىلىشىش توختىمىنى يېرتىپ تاشلىغاندىن كېيىنكى مۇناسىۋىتىنى مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتتى، ۋە ياخشىلىدى. شۇنداقلا سىرتاردۇشلارنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ مۇقىم بولۇشىدا مەلۇم رول ئوينىدى. مۇشۇ يىلى 9 - ئايدا يانۇن كېسەل بولۇپ ئۆلدى. بۇ ۋاقىتتا تاڭ تەيزۇڭ يەنىلا ياۋدۇڭ ئالدىنقى سېپىدە بولسىمۇ، قول ئاستىدىكىلىرىگە «بارگاھىنىڭ سول تەرىپىدە تۇرۇپ، ماتەم بىلدۈرۈش» («كىتابلار جەۋھىرى» 964- جىلد) نى بۇيرۇدى. بۇ تاڭ تەيزۇڭنىڭ يانۇن قاغانىنىڭ ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن تىرىشقانلىقىنى مەدھىيىلەش پوزىتسىيىسىدە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يانۇن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى سياۋۇش قاغان بايچۇر ئاكىسى تولشاد قاغانىنى تۇيۇقسىز ئۆلتۈرۈپ

تەختىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى ئىل كۆلۈگ سىرومى دومى قا-غان دەپ ئاتىدى. دومى قاغانىنىڭ «مىجەزى چۈس ئىدى، ئۇ دادىسى يانۇن دەۋرىدىكى ئەتىۋارلىق ۋەزىرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى تەيىنلىگەچكە، پۇقرالار ئەمىنلىك تاپالمىدى» («يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»). دۆلەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت كۈنسېرى ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى. دومى قاغان تاڭ تەيزۇڭنىڭ كۈرىيىگە جازا يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلمىگەن پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئۇرۇنۇپ، تاشقى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئارقىلىق خەلقنىڭ ئۆزىنىڭ چىرىك سىياسىتىگە بولغان دىققىتىنى باشقا تەرەپكە بۇرىماقچى بولدى. جېنگۇەننىڭ 19 - يىلى 12 - ئايدا دومى قاغان قوشۇن باش-لاپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ خېنەن رايونىغا بېسىپ كىردى. بۇ ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوك قانات ئۇلۇغ سانغۇنى تۇركلەردىن بولغان دەشت سىيلاق تۇرك قوشۇنىنى شىياجۇ ئايمىقى (ھازىرقى شەنشىنىڭ خېڭشەن ناھىيىسى تە-ۋەسىدە) نىڭ شىمالىدا تۇرغۇزدى. دومى قاغانىنىڭ باستۇ-رۇپ كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، «يەر شارانتېدىن پايدىلىنىپ چېكىنىپ، ئۇلارنى ئالداپ ئېچىرى كىرگۈزۈپ»، شىياجۇدا دومىغا زەربە بېرىپ قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. دەشت سىيلاق دەريا-دىن ئۆتۈپ زەربە بېرىپ «قۇملۇقتىچە قوغلاپ قايتىپ كەلدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 - جىلد تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 19 - يىلى). ئارقىدىنلا دومى قايتىدىن قوشۇن باشلاپ شىياجۇغا بېسىپ كىردى. بۇ ۋاقىتتا تاڭ تەيزۇڭ قوشۇنلارنى باشلاپ، لىياۋدۇڭدىن قايتىپ كەلگە-نىدى. تاڭ تەيزۇڭ جياڭشىن بېگى لىۋداۋزۇڭنى سۇجۇ، بىڭجۇ قاتارلىق توققۇز ئايماقنىڭ ئەسكىرىنى توپلاپ سۇجۇدا تۇ-

رۇشقا، دەيجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقىنى شۆۋەنچىنى ۋە سول قول تۇلۇغ سانغۇن ئاشناشىرنىي شىگجۇ، شياجۇ ئايمىقىدىن ئەسكەر يىغىپ لىگجۇدا تۇرۇشقا. دەشت سىيلاقنى تۇرك قوشۇنىنى باشلاپ داۋزۇڭ قاتارلىقلارغا ھەمدەمدە بولۇشنى بۇيرۇدى. دومى قوشۇن باشلاپ چېگرىدىن ئۆتۈپ، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇپ ئۆزىنى ساقلاپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئالدىراپ - تېنەپ چىكىندى. جەنۇبىي 20 - يىلى (مىلادى 646 - يىلى) 1 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى بىر تارماق ئانچە چوڭ بولمىغان قوشۇننى سىرتاردۇشلارغا تۇيۇقسىز زەربە بېرىشكە ئەۋەتىپ، «ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، 2000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئەسىر ئالدى» («كىتابلار جەۋھىرى» 358 - جىلد)، سىرتاردۇشلار ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن بىر زەربىگىمۇ يارىمىدى.

سىرتقا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتى، سىرتاردۇشلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. شۇ يىلى 6 - ئايدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى تۇمىد بارغۇت، توڭرا قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ قوشۇن باشلاپ دومىگە زەربە بېرىپ قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. تاڭ تەيزۇڭمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا بۇيرۇق قىلىپ بۆلۈنۈپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. سىرتاردۇشلار تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يولغا چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، پاتىپاراق بولۇشۇپ دەرھال پارچىلىنىپ كېتىشتى. دومى قاغان نەچچە مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ ئاشنا سۇكۇن قەبىلىسىنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتتى.(61) ئۇيغۇر قەبىلىسى دومىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ جەمەتىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى تولۇق يوقاتتى. سىرتاردۇشلارنىڭ 70 مىڭدىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمى يانۇن قاغانىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى دومىچنى ئىتيۇس قاغان قىلىپ سايلىدى. دومىچ تاڭ سۇلالىسى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ

قىستىشى بىلەن قوۋمنى باشلاپ «غەربكە كۆچۈپ، ئەسلى يۇرتىغا قايتىپ كەتتى» (ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بۇرۇنقى جايىغا). سەپەر ئۇستىدە ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆز دۇشمىنى غەربىي تۈركلەردىن قورقۇپ ئۆزىنىڭ قانغانلىق نامىنى ئېلىپ تاشلاپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسىدىن ئۆزلىرىنىڭ «ئوتۇكەن تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلىشىش» قا رۇخسەت قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسى رۇخسەت قىلدى. ئەمما دومبچ قوۋمنى باشلاپ ئوتۇكەن تاغلىرىغا بارغاندا، تاڭ سۇلالىسى دومبچنىڭ «شىمالىدىكى ئاپەتكە ئايلىنىپ قېلىشى» («كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە») دىن ئەندىشە قىلدى ۋە لىجىنى زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. لى جىنىڭ قوشۇنى ئۆتۇكەن تاغلىرىغا بارغاندا، سىرتاردۇشلاردىن تېكىن تارقان قوۋمنى باشلاپ كېلىپ ئەل بولدى. دومبچ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قوراشاپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، قورققىنىدىن نېمە قىلىشىنى بىلمەي يېقىنلىرىنى ئېلىپ قاقاس دالاغا قاراپ قېچىپ كېتىپ، كېيىن ئەل بولدى.(62)ئۇنىڭ قەبىلىسى ئىچىدىكى تەسلىم بولمىغانلاردىن لى جىڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى 35 مىڭ دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىرگە ئالدى. 8 - ئايدا جىياڭشيا بېگى لىيۇ داۋزۇڭ يەنە ھۇجۇم قىلىپ 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى. قالغان نەچچە 10 مىڭ خەلق ئالتۇنتاغقا كۆچۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولدى.

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىدىكى سەۋەبلەردە، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىن ئېيتقاندا، ئاساسلىقى ھوقۇق مەركەزگە يىغىلغان تۈزۈمنىڭ كەمچىللىكىدىن بولدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، سىرتاردۇش خانلىقى سىرتاردۇش خانلىقىدىكى قۇلدارلارنى ئاساس قىلغان، شىمالدىكى 15 قەبىلە

دىكى تۇرا ئاقسۆڭەكلىرى بىرلىكتە قاتنىشىپ قۇرغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى قوللۇق تۇزۇمدىكى دۆلەت ئىدى. تارىختا ئۇيغۇر كەن ھون، جورجان، تۈرك خانلىقلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتتە بىرقەدەر تاراقاق ۋە مەركەزلىشىش، بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى يېتەرسىز ئىدى. خانلىقا تەۋە بولغان ئۇيغۇر، توكرا، بارغۇت قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ پەقەت قاغان سايلاش، زېمىن بۆلۈۋېلىش، ئۆز قەبىلىسىگە باشچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆز قەبىلىسىدىن تەشكىللەنگەن ھەربىي كۈچكە ئىگە بولۇش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى. خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەمەلىيەتتە قەبىلە ئاقساقاللىرىنى يېتەكچى قىلغان نۇرغۇن يېرىم مۇستەقىل ھالەتتىكى قەبىلە ھاكىمىيەتلىرى مەۋجۇت ئىدى. بۇلار سىرتاردۇش خانلىقنىڭ دائىم ئىچكى قىسمىنىڭ مۇقىم ئەمەسلىكىگە، شۇنداقلا سىرتقا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىنى جارى قىلدۇرالماسلىقىغا سەۋەب بولدى. سىرتاردۇش خانلىقى موڭغۇل ئېگىزلىكىدە تارىختا ئەڭ قىسقا دەۋر سۈرگەن دۆلەت ئىدى. ھون دۆلىتى 300 يىل، جورجان خانلىقى 150 يىل، تۈرك خانلىقى ئۇزۇلۇپ - ئۇزۇلۇپ 150 يىلغا يېقىن مەۋجۇت بولغانىدى. بىراق سىرتاردۇش خانلىقى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئاران 18 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ئۇنىڭ سەۋەبىنى مانا مۇشۇنچىلىك سۇرۇشتۇرگىلى بولىدۇ.

— تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشى بىرتەرەپ قىلماسلىقمۇ سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تېزلىكتە ھالاكەتكە يۈزلىنىشىدىكى ئاساسلىق تاشقى سەۋەبتۇر. تاڭ سۇلالىسى مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك دۆلەت ئىدى. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مۇقىملىقىنى، ئەگەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى بولمـ

مىسا تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. بىراق يانۇن قاغانىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە سىرتاردۇش خانلىقىدىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ بايلىق ۋە ئادەملىرىگە بولغان ئاچكۆزلۈكى ئۇلارنى تاجاۋۇزچىلىق يولىغا باشلىدى. ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قوزغىغان ئىككى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتى خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. سىرتاردۇش خانلىقى ئاخىرى ئۇيغۇر، بارغۇت، توكرا قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بىرلىشىپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا يوقالدى.

7. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تارىخىي ئورنى

سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تارىخى قىسقا بولسىمۇ، بىراق ئۇ تۇرا مىللىتىنىڭ تارىخىدا سەل قاراشقا بولمايدىغان ئورۇنغا ئىگە.

بىرىنچىدىن، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلغانلىقى، تۇرالار جەمئىيىتىنىڭ ئۇزاق ئىپتىدائىي جامائە باسقۇچى ئارقىلىق، ئاخىرى پۈتكۈل مىللەت مىقياسى بويىچە قۇللۇق تۈزۈمگە ئۆتكەنلىكىدىن دېرەك بەردى. بۇ تۇرالارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر قېتىملىق سۈپەت ئۆزگىرىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچىدىن، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۇرا مىللەتلىرىنىڭ ھەرقايسى ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى تارقاق تەپرىقىچىلىك ھالە

لىتنى ئاياغلاشتۇردى. مەيلى ھون دۆلىتى دەۋرىدە بولسۇن، ياكى جورجان خانلىقى ۋە تۈرك خانلىقى دەۋرىدە بولسۇن، تۈرا مىللىتىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى يات مىللەت قەبىلىلىرىنىڭ قوللۇق تۇزۇمىنىڭ ئېغىر بېسىمى ئاستىدا، ئۆز ئارا ئالاقىلىشالمايدىغان تەپرىقىچى ئۇرۇق - قەبىلەقىلىپ بۆلۈپ تاشلىنىپ، قاتتىق نازارەت ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىدى، ھەتتا بەزىدە بىر قەبىلە مەجبۇرىي ھالدا ئىككىگە بۆلۈپ تاشلىنىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى. مەسىلەن، تۈرك خانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى كىنگىتىنىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغدا ئولتۇراقلاشتى ۋە ئوغۇزلار دەپ ئاتالدى. شىمالدىكى سىلىنگا دەريا‌سى ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان يەنە بىر قىسمى ئۇيغۇر (韦纥) دەپ ئاتالدى. سىرتاردۇشلارمۇ ئىككى ئورۇندا ئولتۇراقلىشىپ، «ئۆتۈكەن تېغىدىكىلىرى شەرقتىكى شىبى قاغانغا تەۋە بولدى، تەڭرىخان تېغىدىكىلەر ⑱ غەربتىكى يابغۇ قاغانغا تەۋە بولدى» («قانۇنلار قامۇسى. سىرتاردۇشلار») چۈبە قەبىلىسىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش، بەزىدە شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئېلىك قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچرىدى، بەزىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇ قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچرىدى. جېنگۈەننىڭ 6 - يىلى غەربىي تۈركلەرگە تەۋە چۈبە قەبىلىسى قەبىلە باشلىقى چۈبە قالىنىڭ باشچىلىقىدا تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. تاڭ سۇلالىسى بۇ قەبىلىنى گەنجۇ بىلەن لىياڭجۇ رايونىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئەمما بىر قەبىلە يەنىلا ئىككىگە بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلاشقانىدى (گەنجۇ ۋە لىياڭجۇ بىلەن چۆللۇكنىڭ شىمالى) ئۇنىڭدىن باشقا ئىزگىل قەبىلىسىمۇ شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغان ۋاقىتتا ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. بىر تارمىقى چۆللۇكنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشتى. يەنە بىر تارمىقى چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا يەنىي تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدا ئولتۇراقلاشتى. قىسقىسى، سىر-

تاردۇش خانلىقى ھۆكۈم سۈرۈشتىن بۇرۇن تۇرا تۇرۇق - قەبىلىلىرىدەمەجبۇرىيەتلىدا ئىككى جايغا بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلىشىش ۋە تارقىلىپ كېتىش ئەھۋالى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. تاك سۇلالىسىنىڭ جەنگۈەن يىللىرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالى ۋە ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قاڭ قىل قەبىلىلىرىنىڭ شەرقى، غەربى تۈرك خانلىقىغا قارشى كۈرىشى پارتلىدى. ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرتار-دۇشلاردىن 70 مىڭ تۇتۇن، نەچچە يۈز مىڭ ئادەم مۇشۇ پەيتتە شەرقە كۆچتى. چۆللۈكنىڭ شىمالى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ رايوندىكى تۇرا قەبىلە-لىرى ئاخىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قوشۇلۇپ سىرتاردۇشلار-نىڭ قەبىلە باشلىقى يانۇننىڭ بايرىقى ئاستىدا بىرلەشتى. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تۇرالارنىڭ ئۇرۇق - قە-بىلىلىرىنىڭ يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۇر-تاق كۈرىشىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. مىللەت نۇقتىسىدىن كۆزەتـ كەندە، سىرتاردۇش خانلىقى تۇرالارنىڭ تۇنجى قېتىم پۈتۈن مىللەت مىقياسىدا قۇرۇپ چىققان مىللىي دۆلتى ئىدى. شۇنـ داق قىلىپ سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، باشقا جايلاردا سەرسان بولۇپ يۈرگەن تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلدى. مەسىلەن، شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تاك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان قوشۇز، ئۇزگىل، چۇبە قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى كەينى - كەينىدىن تاك سۇلالىسىدىن ئاي-رىلىپ شىمالدىكى سىرتاردۇش خانلىقىغا قايتىپ كەتتى. بۇـ لۇپمۇ ئۇزگىل ۋە چۇبە قەبىلىسى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تاك سۇلالىسىگە بولغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشى مەغلۇپ بولۇپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارنىڭ ۋەزىيىتى تۇراقسىز ئەھۋالدا شىمالغا كەلگەن بولۇپ، ئەگەر سىرتاردۇش خانلىـ

قىلىنىڭ ئۇلارنى جەلپ قىلىش كۈچى بولمىغان بولسا. ئۇلار ھەرگىزمۇ تاك سۆلالىسىدىن ئايرىلىپ شىمالغا كەتمىگەن بولاتتى. ئەلۋەتتە بۇ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ شىمالغا كېتىشى سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ناھايىتى زور دەرىجىدىكى ئىچىدىن ماسلىشىشقا ئۇندىشى بىلەن كۈشكۈرتۈشىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئەمما ئىچىدىن ماسلىشىشقا ئۇندەش بىلەن كۈشكۈرتۈشلەرنىڭ مۇڭ، پىچەقىيەتلىك بولۇشى يەنە بىر تەرەپتىن ئىپتقاندا، تۇرالارنىڭ ئەسلىدىنلا شىمالغا قايتىپ كېتىشتەك كۈچلۈك ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چۈبە قەبىلىسىنىڭ شىمالغا كېتىشى توغرىسىدا «كونا تاڭنامە. چۈبە قالىسىنىڭ تەرجىمھالى» دا: «بۇ مەزگىلدە سىرتاردۇشلار روناق تاپقاچقا، بارلىق چۈبە قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى كېتىشنى ئارزۇ قىلدى» دېيىلگەن. چۈبە قالى تاك تەيزۇڭنىڭ «ئاناڭنى يوقلىغاچ، ئۆز قەبىلەڭنى كۆرۈپ كەل» دېگەن بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندى، ئەمما ئۇ چۈبە قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق زايونىغا بېرىشىغىلا «چۈبە قەبىلىسىدىكىلەر ئۇنى تۇتۇۋېلىپ، سىرتاردۇشلارنىڭ يېنىغا ئېلىپ بارىدى». ئەينى ۋاقىتتا بەزىلەر تاك تەيزۇڭغا «ھەر كىم ئۆز زېمىنىدا خوشال بولىدۇ. قالى ھازىر تاردۇشلارنىڭ قېشىغا كەتتى. خوددى يېلىق سۇغا ئېگە بولغاندەكلا بولدى» دېگەنىدى. قالى تاك سۆلالىسىگە سادىق بولۇشقا قەسەم قىلغان بولۇپ، كېيىن تاك تەيزۇڭ تەرىپىدىن قايتۇرۇلۇپ كېلىندى. بىراق، «بېلىقنىڭ سۇغا ئېگە بولغان» لىقى ئەمەلىيەتتە ئادەتتىكى چۈبە قوۋملىرىنىڭ شىمالغا قايتقاندىن كېيىنكى كەيپىياتى ئىدى. چۈبەلەر ئەڭ دەسلەپتە «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە كىنگىتىنىڭ شىمالىدىكى ئاقتاغدا ئولتۇراقلاشقان دەپ تىلغا ئېلىنغان، ئۇلارنىڭ «زېمىنى» چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلار ئەمەسلىكى ناھايىتى ئېنىق، شۇڭلاشقا «ھەركىم ئۆز زې-

مىنىدا خۇشال بولىدۇ» دېگىنى چۈبەئالەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، خۇددى تۇرا قەبىلىلىرى جايلاشقان زېمىن يەنى سىرتاردۇش خانلىقى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ شىمالغا قايتىپ كېتىشىدىكى ئاساسلىق مەقسىتى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئىزگىل قەبىلىسى بىلەن جەم بولۇش ئىدى. شۇڭا ئۇلار تاڭ سۇلالىسىدىن يۇز ئۆرۈپ شىمالغا كېتىدىغان چاغدا «ئاۋۋال خوتۇن - بالىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن پۇتۇن كۈچى بىلەن جەڭ قىلىش» تەك قەيسەرلىك بىلەن شىمالغا قايتىپ قېرىنداشلىرى بىلەن جەم بولۇشتەك كۈچلۈك ئارزۇ-سىنى ئىپادىلىدى. يۇقىرىقىلار سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ مىللىي خاراكتېرىنىڭ، تارقاق بولغان تۇرا قەبىلىلىرىگە نىسبەتەن كۈچلۈك جەلپ قىلىش رولىنى ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تارىخى گەرچە قىسقىغىنا 10 نەچچە يىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تۇرا قەبىلىلىرىنى جەم قىلىپ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي، سىياسىي مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە كۈچەيتىشتە ناھايىتى زور رول ئوينىدى. كېيىنكى مەزگىلدىكى ئۇرقۇن - ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئۇيغۇرلىشىشى ئۇچۇن ياخشى ئاساس تىكلەپ بەردى.

قىسقىسى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، تارىختىن بۇيان قۇللۇق ئورنىدا تۇرۇپ كەلگەن تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ باش كۆتۈرگەنلىكىنى، تۇرا مىللىتىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئىداره قىلىشقا باشلىغانلىقىدەك تارىخىي تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئەھمىيىتى شۇبھىسىزكى، ئىنتايىن چوڭقۇر ئىدى.

ئىزاھلار:

① سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدە، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى پۈتۈنلەي خاتىر-

رداڭلىمىگەن. گەينى ۋاقىتتا تۇرا قەبىلىلىرى يېڭى، كونا «تاڭ نامە» گە ئاساسلانغاندا، جەمئىي 15 قەبىلە بولۇپ، ئۇلار كۆكتات نىسىك شەرقىدىكى رايونلارغا تارقالغانىدى.

② دىك چىەن: «يېڭى تاڭنامە» دىكى ئۇيغۇر قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ جۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ دەللىلەش»تە: سىرتاردۇشلارنى «قوشۇرلارنىڭ بىر جەمەتى» دەپ قارىغان. سېن جوڭمىەن «يېڭى تاڭنامە» دىكى سىرتاردۇشلارغا ئائىت خاتىرىلەرنى تەكشۈرۈپ ئىز ئاھلاش» («تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 2 - قىسمىغا بېسىلغان) تا دىك چىەننىڭ سۆزىگە «بوقۇل ھالىدىكى قىياسەن يەكۈتنى چىقارغان» دەپ كۆرسەتكەن. دىك چىەننىڭ قارىشىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ھېچقانداق ئاساسى يوق.

③ ④ سېن جوڭمىەن: «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 695 - بەت.

⑤ «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»، «قانۇنلار قامۇسى. تۇرالار»، «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»، دە «ئاز» دەپ تىلغا ئېلىنغان. يەقەت «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دىلا ئېلىندۇر دەپ تىلغا ئېلىنغان.

⑥ سېن جوڭمىەن: «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 998 - بەت.

⑦ ماچاڭشۇ: «تۇركلەر ۋە تۇرك خانلىقى»، 50 - بەت.

⑧ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» دە بۇ خاتالىق ئېتىراپ قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى ئوتۇغات نامىدىن يانۇنغا جېنگۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى بەرگەنىدى.

⑨ دىك چىەن: «يېڭى تاڭنامە» دىكى ئۇيغۇر قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ جۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ دەللىلەش».

⑩ ⑪ سېن جوڭمىەننىڭ «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»نىڭ 2 - قىسمىنىڭ 700 - 765 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑫ «جېنگۇەننىڭ ئۇچىنچى يىلى» دېيىلگىنى توغرا. سېن

جوڭمىيەننىڭ: «كونا تاڭنامە، تۇرالار ھەققىدە قىسسە» نى تەكشۈرۈپ ئىزاھلاش» («تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسمىغا بېسىلغان) دېگەن ئەسەرنىڭ قارالسۇن.

⑬ سەرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىككى ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى، دەسلەپ «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» سەرتاردۇشلار» دا خاتىرىلەنگەن. «يېڭى، كونا تاڭنامە» لەردە سۆزلەنگەنلىرى «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دىن ئېلىنغان، لېكىن ئازراق تولۇقلانغان.

⑭ سېن جوڭمىيەن: «تاشقى موڭغۇلدىكى ئۇتۇكەن تېغى ئۇستىدە مۇھاكىمە» 1939 - يىلىدىكى «تارىخ تىل تەتقىقات ئورنىنىڭ مەجمۇئەسى» ⅧⅠ توم، 3 - قىسمى. چاۋانىس «غەربىي تۈركلەرگە دائىر تارىخ ماتېرىياللىرى» دا: «تومسون ۋە ھىرت ئۇتۇكەن تېغىنى ئۇرقۇن تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشتا يېزىلغان ئۇتۇكەن تېغى دەپ بېكىتكەن. بۇ يەر تامىر دەرياسى بىلەن ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولغان خانگاي تېغىنىڭ بىر قىسمى» دەپ يازغان.

⑮ سېن جوڭمىيەن ئەپەندى: «6000 چاقىرىم، سەرتاردۇشلار ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان دەۋرىدىكى چاڭئەن بىلەن بولغان ئاربلىق» دەپ قارايدۇ. ئۇ «كونا تاڭنامە، تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئاپتور خاتا ھالدا: «ئالتۇنتاغ بىلەن ئۇتۇكەن تاغلىرىنچە بولغان مۇساپە دەپ، كىتابخانلارنى قايمۇقتۇرۇپ، بىر نەرسىنى چۈشەنگىلى بولمايدىغان قىلىپ قويغان» («تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم «كونا تاڭنامىدىكى تېپلىلار ھەققىدىكى قىسسەنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلاش») دەيدۇ. سېن جوڭمىيەننىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، دەلىل - ئىسپات ماتېرىياللار كەمچىل بولۇپ، قىياسەن ھۆكۈم چىقارغان قىسمى ناھايىتى كۆپ بولۇپ كەتكەن.

⑯ «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 2 -

قىسمىدىكى «تاڭ دەۋرىدىكى شىمالدىكى تۈرك قەبىلىلىرى ئىگىلىگەن جايلارنىڭ ئومۇمىي بۈەۋالى» بىلەن «تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئۆتۈكەن تېغى ئۇستىدە مۇھاكىمە» گە قارالسۇن.

⑰ سېن جوڭمىيەن: «كونا تاڭنامە» دىكى «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نى تەكشۈرۈپ ئىزاھلاش» («تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم) دا: «故 (بۇرۇنقى) خېتىنى ئېنىق ئوقۇغىلى بولمايدۇ. خۇددى تاڭ سۇلالىسى سۇي سۇلالىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، داۋامىلىق چاڭئەننى پايتەخت قىلغاندەك، چىڭ سۇلالىسىمۇ مىڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ پايتەختنى بېيجىڭغا كۆچۈرگەندەك، سىرتاردۇشلارمۇ تۈركلەرنىڭ ئورنىغا قاغانلىق قىلىپ، ئۆز يۇرتىدىن تۈركلەرنىڭ ئوردىسىغا كۆچۈپ ئولتۇراق لاشقان» دەيدۇ (سېن جوڭمىيەن تۈركلەر ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئېنىكسىدە ئوردا قۇرغان دەپ قارايدۇ).

⑱ چاۋانىس «غەربىي تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دا: «يۇقىرىقى بايان («كونا تاڭنامە». تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى سىرتاردۇشلار «ئۆتۈكەن تېغىنىڭ يېنىدا ئوردا قۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭ چاڭئەننىڭ غەربىي شىمالىغىچە بولغان ئارىلىقى 6000 چاقىرىم كېلىدۇ» غا قارىتىلغان) دىكى ئۆتۈكەن تېغى بىلەن چاڭئەننىڭ غەربىي شىمالىغىچە بولغان ئارىلىقى 6000 چاقىرىم كېلىدۇ دېيىلگىنى، مۇشۇ بايانلارنى دەللەپ بېرىدۇ (شۇ قىسسەدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ «ئوردا قۇرغان جايى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شىمالىي، تۇرا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، پايتەختنىڭ شىمالىغىچە بولغان ئارىلىقى 3300 چاقىرىم كېلىدۇ» دېگەننى كۆرسىتىدۇ)، ئۇ جاي ھەرگىزمۇ تۇرا دەرياسى بىلەن ئۆتۈكەن تېغىغا يېقىن ئەمەس. «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن مۇھىم بايانلار. جېنگۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى. داۋامىدا» دا «郁督军، 乞督军، 乌德鞬» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر خىل نامنىڭ ھەر خىل تەرجىمىسى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. چاۋانىس «ئۆتۈكەن» بىلەن «دۇ-

ۇيكەن» (ئۆتۈكەن) لەرنىڭ چاكىنەن بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ ئوخشاش ئەھمىيەتلىكىگە قاراپ، دۇۋىكەن (ئۆتۈكەن) نىڭ ئۇرۇن جايىنى ياسى بويىدىكى ئۆتۈكەن ئىكەنلىكىدىن گۇمانلانغان، ئۇ جايىنىڭ ئارىلىقى ئېنىق ئەمەس بولۇپ، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسى ھەققىدىكى خاتا قاراشلارنى سېزىدۇ.

⑲ «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامىدا: «دەسلەپتە ئىستەمى تەگرىقۇتقا ۋەكالىتەن 10 چوڭ قەبىلە ئاقسۇڭلىنى ئەۋەتىپ قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار، غەربىي يۇرتنىكى غۇز ئەللىرىنى تىنچىتىپ تۇرۇندۇرۇپ، ئۇزىنى 10 قېتىملىك قاغان دەپ ئاتاپ، قوۋملىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدۇرۇپ، ھالبۇكى ئۇز قەبىلىلىرىدىكىلەر بولسا ئۇنى باغادۇر قەبىلە يابغۇ دەپ ئاتايدۇ» دېيىلگەن. ئىستەمى كېيىنكى غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى بولۇپ، كۆپرەك يابغۇ دەپ ئاتالغان. «يابغۇ»، «يابغۇ دۆلىتى» غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى ئىدى. چاۋانىس «غەربىي تۈركلەرگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» دا «كونا تاڭنامە» نىڭ 40 ـ جىلددىكى بېشىبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئاۋامىدا «جېنگۈەننىڭ 20 ـ يىلى قالى قوۋمىنى باشلاپ، بېشىبالىققا جايلىشىپ، يابغۇ قەبىلىسىگە ئورۇنلاشتى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە» نىڭ 221 ـ جىلددىكى «تاڭغىتلار ھەققىدە قىسسە»دە: «شەرقتە سوگجو ئايمىقىغىچە غەربىي يابغۇلار بار» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن يابغۇ ياكى يابغۇ قەبىلىسى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دەپ يازىدۇ. سېن جوگمېيەن ئەپەندىمۇ بۇ قاراشقا قوشۇلىدۇ. سېن جوگمېيەن يازغان «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارغا تولۇقلىما ۋە ئۇنى تەكشۈرۈپ دەللەش» ئىچكى كىتاب ئىدارىسى 1958 ـ يىلى نەشرى، 113 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑳ «كونا تاڭنامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە سۇي سۇ

لالىسىنىڭ تاخىرقى دەۋرىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تايرىم ـ تايرىم هالدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقىغا بويسۇنغانلىقى تۇپەيلىدىن توختىلىپ، «غەربىي تۈركلەرنىڭ شەھر قاغانى گۇلىلىنىپ، سىرتازدۇشى چۇبە قەبىلىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قاغانلىرى خى ئۆزىگە ئەگىشىپ قىلمۇالدى. ئۇيغۇر قاتارلىق تالتە قەبىلە ئۆز تۈركەن تېغىغا جايلاشقان شەرقتىكى شىبىغا تەۋە بولدى، ئىشپاراك نىڭ قوۋمى تالىتۇنتاغقا جايلىشىپ غەربىي يابغۇلارغا تەۋە بولۇپ دى» دەپ كۆرسىتىكەن. بۇنىڭدىن غەربىي ۋە شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ چېگرىسىنىڭ تالىتۇنتاغ ئىكەنلىكىنى بىلمۇالغىلى بولىدۇ. شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، تالىتۇنتاغ سىرتاردۇش خانلىقى بىلەن غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ چېگرىسىغا ئايلانغانىدى.

㉑ دېگەن چېغىن: «رخەننامە. هونلار هەققىدە قىسسە» دېگەن جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارنى تەكشۈرۈپ دەلىللەش».

㉒ سېن جوڭمىيەن: «جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك تارىخ ـ جۇغراپىيىسىنى تەكشۈرۈپ دەلىللەش». جۇڭخۇا كىتاب بۇدارىسى، 1962 ـ يىلى نەشرى، 67 ـ بەت.)

㉓ «كونا تاڭنامە. تەيزۇڭ هەققىدە خاتىرە» نىڭ داۋامى» دېگەن خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، جېنگۈەننىڭ بەشىنچى يىلى (ميلادى 631 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا، تاڭ سۇلالىسى «ئالتۇن ۋە يېپەك رەختلەر، ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۈپەيلىدىن تۈركلەر تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ كېتىپ قالغان قۇل قىلىنغان 80 مىڭ ئەر ـ ئايال ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرىنى سېتىۋالغان». غەربىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، جەنۇبقا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بىر قىسىم خەنزۇ قوللىرى بولغان، تاڭ تەيزۇڭ بۇ بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەرنى ئەمەن تاپتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭچىلىقى ئارقىلىق تۇتۇپ كەلگەن قوللارنى

داۋاملىق ئىگىلىشىگە رۇخسەت قىلغان. ئەمما ئۇلارنىڭ داۋاملىق بۇ ھوقۇقتا ئىگە بولۇشىغا رۇخسەت قىلمىغان، شۇڭا ئۇ شايى ۋە يېپەك رەختلەر بىلەن بۇ بىر قىسىم خەنزۇ قوللىرىنى سېتىۋېلىش ئۈسۈلىنى تېپىپ چىققان. بىراق بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنتەرز بولۇش ھازىسىدا، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى چوللۇكنىڭ شىمالىدىكى جايلاردىن ئايرىلىدىغان چاغدا، پەقەت بىر قىسىم خەنزۇ قوللىرىنى ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، كەتمەي قېپقالغانلىرى تۇرا قوللارلىرىنىڭ قوللىرىغا ئايلانغانىدى.

㉔ يۇقىرىقى بايانلاردىكى تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان تۈرك قوللارلىرىنىڭ قوللارنى كەڭ - كۆلەمدە سېتىش ئىشى تۈركلەرنىڭ شىمالدا دۆلەت قۇرغان ۋاقتىدا يۈز بېرىپلا قالماستىن، بەلكى شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنتەرز بولغانىدىن كېيىنمۇ يۈز بەرگەن، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى قوملۇقتىن ئۆتۈپ فېئودالىق تۈزۈمنى يولغا قويغان تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىگە كەلگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى قوللۇق تۈزۈمنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا شارائىت قالمىغان، شۇنداقلا تاڭ سۇلالىسىمۇ بۇنىڭغا رۇخسەت قىلمىغان. بۇلار بىلەن سىرتاردۇش خانلىقىدىكى قوللارلارنىڭ قوللارنى سېتىش سەۋەبى ئەلۋەتتە ئوخشاشمايدۇ، شۇڭا ئىككىسىنى بىر تاياقتا ھەيدەشكە بولمايدۇ.

㉕ چۈبە قاغانىنىڭ ئەجدادلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي، غەربىي تۈرك خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى «قانۇنلار قامۇسى»، «كونا تاڭنامە» لەردە خاتىرىلەنمىگەن. «يېڭى تاڭنامە» تۈركلەر ھەققىدە «قىسسە» نىڭ بىرىنچىسى»دە ئۇلارنى «تولىشاد قوۋمى» دەپ ئاتىغان، تولىشاد قوۋمى دەپ ئاتالغانلار قاچان، قەيەرگە بېرىپ ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىدا ئوردا قۇرغانلىقى توغرىسىدا ھېچنېمە دېيىلمىگەن. چۈبە قاغانىنىڭ ئەسلىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاپار قاغانىنىڭ سۈيۇرغاللىق زېمىنىدا ئوردا قۇرغانلىقىغا ئاساسەن

لانغاندا، ئۇنىڭ ئاپار قاغانىنىڭ ئەۋلادى بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن.

㉖ سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي رايونلىرىنىڭ جەنۇب ـ شىمال دەپ بۆلۈشتىن شەرق ـ غەرب دەپ بۆلۈشكە ئۆزگىرىشىنكى غەربىزى، روشەنكى ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشىش مەقسىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بىراق، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىگە قوشۇلغانىدى. شۇنداقلا مەزكۇر رايونلارنىڭ ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەنگەنلەرگە ئوتۇغات نامى بەرگەنىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇنداق قىلىشى، «كونا تاڭنامە» تېبىرلىرى ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا «تاشقى كۆرۈنۈشتە ئېتىبار بەرگەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ كۈچىنى بۆلۈپ تاشلاش» ئۇچۇن ئىدى.

㉗ سېبى جوڭمىيەن ئېيتقاندەك سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى جەنۇب ـ شىمالدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىلىشى بىلەن جېنگۇەننىڭ 12 ـ يىلىدىكى (مىلادى 638 ـ يىلى) شەرق ـ غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىلىشىنى خاتا ھالدا بىر ئىش دەپ قارىغان، شۇنداقلا «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى جەنۇب ـ شىمالدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈش ئىشىنى ئويدۇرما دېگەن («تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 1 ـ قىسىم، 475 ـ، 476 ـ بەتلەرگە قارالسۇن). سېبى جوڭمىيەن ھەتتا ۋە تۇركلەرنىڭ دۆلىتىنى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈشتەك كونا ئادىتىنى ئېنىق چۈشەنمىگەن، بەلكى سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، دۇچكەلگەن ئالاھىدە شارائىتتىن كېلىپ تەھلىل قىلمىغان. «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى، جەنۇب ـ شىمالدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىلىشقا نىسبەتەن پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىنى قوللانغان. بۇنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ.

㉘ ياپونىيەلىك شىراتورى كۇراكوچى «يېڭى تاڭنامە» دە

شىت (𐽆) لار بىلەن ئىەقشىدلارنى خاتا ھالدا بىر دەپ مەلۇ-
مات بېرىلگەن، دەپ قارايدۇ. («توڭگۇس مىللىتى توغرىسىدا مۇ-
ھاكىمە» نىك 11 — 12 - بەتلىرىگە قارالسۇن). شىتلار بىلەن قىتانـ
لار بىر ئىرق؛ ئىەقشىدلا بولسا تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ
بىرى، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرق بار.

㉙ «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» تۇرالار» دا
يۇ «قىتان» دەپ تىلغا ئېلىنغان. قىتانلار تۇرالارنىڭ قەبىلىلىرى
ئىچىدىن، «قىتان» دېيىش خاتا. «كونا تاڭنامە» تەيزۇڭ ھەققىدە
خاتىرە»دە ئاساسلانغاندا، يۇنى ئۆزگەرتىش كېرەك.

㉚ «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» تۇرالار» دا
يۇنى «قۇمۇق» دەپ تىلغا ئالغان. «كونا تاڭنامە» تۇرالار ھەق-
قىدە قىسقە» دە «ئاتېئىز» دەيدىغان سۆز يوق، بەلكى «قۇمۇق»
دېگەن سۆز بار. ئەھۋالدىن قارىغاندا، يۇنىڭدىكى «ئاتېئىز» دە-
گەن سۆز خاتا ھالدا «قۇمۇق» قا ئايلىنىپ كەتكەن.

㉛ تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل بولغانلىقتىن، بىر قىسىم
تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «ئۇلۇش يېرى» نى تەپسىلىي بىلمىشكە مۇم-
كىن بولمىدى. شۇڭا بۇ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تارقالغان جايىنى
تەكشۈرۈشتە، ئاساسلىقى ئۇلار بىلەن باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ
ئۇلۇش يېرىنىڭ نىسپىي ئورنىنى كۆزدە تۇتۇپ، شۇ تارىخ كە-
تابلار بىلەن زىت كەلمەيدىغان تەرەپلىرىنى تېپىپ چىقىشىمىز
لازىم.

㉜ خۇ چېۋتاۋ: «شىمالدىكى مۇداپىئە تەييارلىقلىرى» 32 -
جىلد.

㉝ ㉟ دىڭ چېەن: «رېپگى تاڭنامە» دىكى ئۇيغۇر قاتار-
لىق ئەللەرنىڭ جۇغراپىيىسىنى تەكشۈرۈپ دەلىللەش».

㉞ ㊴ «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 2 -
قىسىم، 750 — 664 - بەتلەر.

㊱ دىڭ چېەنىڭ بۇ خاتالىقى سېن جوڭمېەن ئەپەندى تە-

رەپىدىن كۆرسىتىپ بېرىلگەن. «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 739 - بەتكە قارالسۇن. بىراق، سېن جوگىمەن پاكىتلارغا قارىماي، «يېڭى تاڭنامە» دىكى «ھون قەبىلىسى تۈزۈلمىسى ئەڭ جەنۇبىدا» دېگەنلىنى تەنقىد قىلىپ، ئالدىراپلا مۇلاھىزە قىلغان». ئۇ ئۆزىنىڭ «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىمالىي دىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى» دېگەن ماقالىسىدە («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 2 - قىسىم، 765 - 774 - بەتلىرىگە بېسىلغان) ھون قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى ئۈستىدە تولۇق مۇھاكىمە يۈرگۈزمىگەن.

㊲ «يېڭى تاڭنامە» دىكى بۇ خاتالىقنى سېن جوگىمەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن. «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 665 - بەتكە قارالسۇن.

㊳ دېڭ چېەن: «يېڭى تاڭنامە» دىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئەللەرنىڭ جۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ دەللەلەش» دېگەن چېەن تەكشۈرۈش ئارقىلىق تېلەنگۈتلار ئولتۇراقلاشقان دەۋرىدىكى خالىغە دەرياسىنى توغرا دەرياسى دېگەن، ھالبۇكى بۇ يەردە يەنە تۈرا دەرياسىنى توغرا دەرياسى دېگەن.

㊵ سېن جوگىمەن «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چۆلۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» دا: «يېڭى تاڭنامە» دىكى قىسىم («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىم» نىڭ داۋامىنى» كۆرسىتىدۇ) لەردە «توغرالار سىرتاردۇشلارنىڭ شىمالىدا، تېلەنگۈتلار ئۇلارنىڭ شەرقىدە، دېيىلگەن»؛ يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا، تېلەنگۈتلار سىرتاردۇشلارنىڭ شەرقىگە، توغرالار شىمالىغا جايلاشقان، توغرالار ھەرگىزمۇ تېلەنگۈتلارنىڭ شەرقىدە ئەمەس. «يېڭى تاڭنامە» دىكى قىسىمدىكى بۇ جۈملىلەرنىڭ باش - ئاخىرى ماسلاشمىغان ھەمدە ئەسلىدىكى مانا قالىدە زىددىيەت ۋە خاتالىق بار» دەپ كۆرسەتكەن. سىرتاردۇشلارنىڭ «شىمالىدا» دېگۈچىلەرنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا، سىرتار-

دۇشلار تارقالغان جايىنىڭ شىمالى بىلەن سىرتاردۇشلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايلارغا چېگرا قۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق بولۇپ، ھەرقايسى تەرەپلەرنى بىرلەشتۈرۈۋېتىشى كېرەك. توڭرالار سىرتاردۇشلارنىڭ شىمالى بىلەن تېگەنغۇتلارنىڭ شەرقىدە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولۇپ، «يېڭى تاڭنامە»دە دېيىلگەنلىرى خاتا ئەمەس.

⑭ دېگەن چىقىن، ھې چېۋتاۋ ۋە سېن جۇڭمىيەنلەرنىڭ بارغۇت قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى توغرىسىدا تەكشۈرۈپ مەلۇمات بەرگەن. «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 733 - بەتكە، «يېڭى تاڭنامىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئەللەرنىڭ جۇغرافىيەسىنى تەكشۈرۈپ دەللىلەش»كە، «شىمالدىكى مۇداپىئە تەييارلىقلىرى» غا قارالسۇن.

⑫ «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 733 - بەت.

⑬ ۋاڭ چىڭرۇ: «تۈركچە ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ ترانسكرىپسىيەسى»، فۇرېن داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى، 7 - جىلد.

⑭ «تارىخىي كىتابلاردىكى چېگرا قورغانلارغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 18 - جىلدتا لىكجىڭ تېغىنى خۇاڭشۇي دەريا-سىنىڭ (ھازىرقى شارمۇرۇن دەريا-سى) جەنۇبىغا جايلاشقان دېيىلگەن. ئۇقىشىدلارنىڭ تارقالغان جايى لىكجىڭ تېغىنىڭ شىمالىدا بولۇشى مۇمكىن.

⑮ سېن جۇڭمىيەن ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، «قانۇنلار قامۇسى» قاتارلىقلار بىلەن گۇدەنىڭ «يوللار خاتىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن تەرەپلەر ئارىلىقى جەھەتتە زىددىيەت بار. «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 746 - بەتكە قارالسۇن. يەنە «جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى» نىڭ 2 - قىسىمىدا (جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن. جۇڭگو خەرىتە نەشرىياتى 1975 - يىل نەشرى) دە تو-

پاسلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنى خاككاسلارنىڭ جەنۇبىدىكى كەم دەرە-
ياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا قېلىپ كۆرسەتكەن، بەلكىم خاتالىق
بولۇشى مۇمكىن.

⑯ «دىيگى تاڭنامە» دىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئەللەرنىڭ جۇغ-
رافىيەسىنى تەكشۈرۈپ دەلىللەش».

⑰ خې چېۋتاۋ بىلەن سېن جوڭمىيەن ئىككىسىنىڭ ماقالىلىرى-
دىكى پەرق ھەققىدە «تۇرك تارىخىغا دائىر ماتېريياللار توپلىمى»
2 - قىسىم، 749 - بەتكە قارالسۇن.

⑱ سېن جوڭمىيەن ئېيتقاندى «دىيگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەق-
قىدە قىسمى» نىڭ داۋامى» نىڭ قورىقانلار توغرىسىدىكى بايانلىرى-
دا «خاتالىق بار» دەپ قارايدۇ. «تۇرك تارىخىغا دائىر ماتېرە-
يياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 749 - بەت.

⑲ سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان يىلى توغرىسىدا،
«تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دا: «سىر-
تاردۇشلار جېنگاۋەننىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدا
ئوردا قۇرغان. ئۇچ ھۆكۈمراننىڭ دەۋرىنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ،
ئومۇمەن 20 يىل ھۆكۈم سۈرگەن» دېيىلگەن. ما چاگشۇ «تۇركلەر
ۋە تۇرك خانلىقى» دا «تۇرك تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»،
سىرتاردۇشلار» دا دېيىلگەنلىرىگە قوشۇلماي، «سىرتاردۇشلارنىڭ
ئاساقىلى 628 - يىلى قاغان دەپ ئاتالىپ، 646 - يىلى دۆلەتنى
مۇنقەرز بولغانغا قەدەر 19 يىل دەۋر سۈردى» دەپ قارايدۇ. ئە-
مەلىيەتتە سىرتاردۇشلارنىڭ ئاساقىلىنىڭ قاغان دەپ ئاتالغان
ۋاقتى جېنگاۋەننىڭ ئوچىنچى يىلى (مىلادى 629 - يىلى) بولۇپ،
مۇشۇ يىلنىڭ بىرىنچى بۆلۈمىدىن پەرقلەندۇرۇپ كۆرسۇن. ما چاگ-
شۇنىڭ دېگەنلىرىدە خاتالىق بار. يەنە «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا
خاتىرىلىرى. سىرتاردۇشلار» دا «ئۇچ ھۆكۈمراننىڭ دەۋرىنى باش-
تىن كەچۈرۈپ، 22 يىل دەۋر سۈرگەن» دېيىلگەن. سېن جوڭمىيەن
«ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىلىرىدىكى سىرتاردۇشلارنى تەكشۈ-

روپ ئىزاھلاش» تا «ئون» (+) خېتى «ئىككى» (=) خېتىسىگە ئالمىشىپ قالغان دەيدۇ. («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىمغا قارالسۇن).

(50) «قانۇنلار قامۇسى. دەشتى - بايا ۋاقتىنى سېغىنىش» تا بۇ ۋەقە «جېنگۈەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا» بولغان دېيىلگەن. يەنە كونا تاڭنامە» لەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ۋەقە جېنگۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادى 630 - يىلى) بولغان. مۇشۇنداق دېيىش ئەقىلغا مۇۋاپىق.

(51) مۇقان قاغانىنىڭ شىمالىي ۋېيىنى قىستاپ ئەل بولغان جورجان خەلقىنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى: جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا شۇ ۋاقىتتا (غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ گوڭدى ئىككىنچى يىلى، مىلادى 555 - يىلى) ھالىدىن كەتكەن جورجانلار تۈركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ گوڭدى ئىككىنچى يىلى قالدۇق قوۋملاردىن 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ گۈەنجۇغا قېچىپ بارىدى. تۈركلەر ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك قوشۇنىغا تايىنىپ، يەنە غەربىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ياخشىلىشىپ، قالغان ئىشلارنى چوڭ دۆلەت (غەربىي ۋېينى كۆرسىتىدۇ) كە تاپىنىپ ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ جۇۋېن ئۇلارنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، تۈۋتۈپ تۈرۈلۈۋاتقان 3000 دىن ئارتۇق جورجانىنى تۈرك ئەلچىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، چېگىنىپ قووۇقىنىڭ سىرتىدا ئۆلتۈردى» دېيىلگەن.

(52) «جېنگۈەن يىللىرىدىكى مۇھىم ھۇججەتلەر» نىڭ 9 - جىلدىدا «ئالىيىزۇڭ قوبۇل قىلمىدى» دېيىلگەن. توغرا ئەمەس، چۈنكى خېتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە گۇمان بار.

(53) تۈرك ئاقئۆگىنى كورشادىنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش ۋەقەسى جېنگۈەننىڭ 13 - يىلى (مىلادى 639 - يىلى) 4 - ئايدا

يۇز بەرگەن. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، كورشاد ئەسلىدە شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى تولشاد قاغانىنىڭ ئىنىسى بولۇپ، شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇقەررەز بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن كەپتاۋۇللۇققا تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، ئۇزۇن مۇددەت بويۇنسۇنماي ئاسىيانلىق قىلىش نىيىتىدە بولغان. شۇ ۋاقىتتا كورشاد جيۇ چېڭگوك ئوردىسىدىن چىقىپ، «ئۆز قەبىلىسىدىكى 40 نەچچە ئارتۇق كىشى بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ» كېچىدە ئوردا كۈرەسىگە تۆيۈقسىز ھۇجۇم قىلغاندا، تاڭ تەيزۇڭنىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن. بۇرۇنقى، ھازىرقى تارىخچىلار مۇشۇ ۋەقەنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك رۇق چۈشۈرۈپ 100 نەچچە مىڭدىن ئارتۇق تۈركلەرنى دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ چېگرىدىن چىقىرىۋېتىشتىكى ھەل قىلغۇچ سەۋەب دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، كورشاد ۋەقەسى پەقەتلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تۈركلەرنى چېگرىدىن چىقىرىۋېتىشتىكىنى بىر يالا ھانىسى ئىدى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئەگەر كورشاد ۋەقەسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تۈركلەرنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىشتىكى ھەل قىلغۇچ سەۋەب بولسا، ئۇ ھالدا تۈركلەرنى چېگرىدىن چىقىرىۋېتىشتە ئەينى ۋاقىتتا ئادەتتىن تاشقىرى جىددىي خاراكتېر بىلەن مەجبۇرىي ھالدا دەرھال ئىجرا قىلغان بولاتتى. بىراق، ئەمەلىيەتتە تاڭ سۇلالىسى تاكى 641 - يىلىدا يەنى كورشاد ۋەقەسى يۈز بېرىپ بىر يىل ۋ ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن تۈركلەرنى چېگرىدىن چىقىرىۋېتىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرگەن. ئىككىنچىدىن، تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنى چېگرىدىن چىقىرىۋېتىش توغرىسىدا ئەڭ قاتتىق داۋراڭ كۆتۈرگەن ۋاقىتى، مىلادى 639 - يىلىنىڭ ياز بىلەن كۈز ئارىلىقى بولۇپ، بۇ ۋاقىت دەل تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوچۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىق ۋە ھەرىكەت قوزغىتىۋاتقان ۋاقىتىغا توغرا كېلەتتى. مىلادى 640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوچۇ خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىنلا تۈركلەرنى

چېگرىدىن چىقىرىۋېتىش مەسىلىسى بىر مەزگىل ئۇزۇلۇپ قالغان، ناھايىتى روشەنكى تۈركلەرنى چېگرىدىن چىقىرىۋېتىش ئېنىق ۋاقىتتىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنى شەپە بېرىپ، بۇيۇقتىن زەربە بېرىش سىياسىتى ئىدى. ئۇچىنچىدىن، مىلادى 639 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ - ۋەزىرلىرىنىڭ تۈركلەرنى چېگرىدىن چىقىرىۋېتىش توغرىسىدىكى داۋاڭلىرى پۈتۈنلەي قەستەن ھالدا ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان بىر خىل ھالەت بولۇپ، مەقسىتى سىرتاردۇشلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ دىققىتىنى غەربكە بۇرىيالمايدىغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوچۇنى يوقىتىش ئۈچۈن قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە مۇداخىلە قىلالمايدىغان قىلىپ قويۇشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى زور قوشۇننى غەربكە يۆتكىگەچكە، ئەمەلىيەتتە چېگرىدىن چىقىپ كەتكەن تۈركلەرنىڭ سىرتاردۇشلارنىڭ بۇلاڭ - تالىڭىغا ئۈچرىشىنى قوغداشقا مادارى يەتمەيتتى. قىسقىسى، ھازىر بار بولغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، كورشاد ۋەقەسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تۈركلەرنى چېگرىدىن چىقىرىۋېتىشتىكى بىر باھانىسىلا بولۇپ، ھەرگىزمۇ سەۋەب بولالمايدۇ.

(54) سېن جوڭمىيەن «تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»نىڭ 1 - قىسمىدا مۇشۇ باغادۇرنى غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانى يابغۇنىڭ تاغىسى باغادۇر شۇ دەپ قارايدۇ.

(55) «كونا تاڭنامە» سۇي جىۋېنىنىڭ تەرجىمھالىسى» غا ئاساسلانغاندا، گاۋ زۇڭنىڭ لېندې يىللىرىدا (مىلادى 664 - 665 - يىللار) لېڭجودا قوشۇر، ھون قەبىلىلىرىدىن بولۇپ «10 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق تۈتۈن» بار ئىدى. بۇ قوشۇر قەبىلىسى ئاشۇ يىللاردا (جېنگۇەننىڭ 5 - يىلى) ئىسيان كۆتۈرمەي قېچىقالغانلار ئىدى.

(56) كەنجۇ بىلەن لياڭجۇدىكى چۈبە قەبىلىسىنىڭ قوۋملىرى جېنگۇەننىڭ 16 - يىلى (مىلادى 642 - يىلى) قارشىلىق كۆرسە-

تىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كەتكەن. تەپسىلاتى تۆۋەندە.

(67) «كونا تاغنامە» تەيزۈك ھەققىدە خاتىرە» دە «شوفالڭ يولى ھەربىي يۈرۈش قوشۇنىنىڭ باشبۇغى» دېيىلگەن. بۇنىڭدا «كونا تاغنامە» لى جەڭنىڭ تەرجىمھالى» ئاساس قىلىندى.

(68) تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بۇ خىل ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، تاڭ تەيزۈڭ دۇنيا ـ تىلاۋەتنى ئەمەلدىن قالدۇرغاندىن كېيىن، مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسا كېرەك. «يېڭى، كونا تاڭ نامە» ۋە باشقا كىتابلاردا، سىرتاردۇشلارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرگەن كۈنى يەنى 11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى دېيىلگەن. بۇ بەلكىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ رەسمىيەت ئۈچۈن يارلىق شەكىللىدە ئۇشبۇ ئورۇنلاشتۇرۇشنى جاكارلىغان كۈنى بولسا كېرەك.

(69) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 196 ـ جىلدتا جەنگۈەننىڭ 15 ـ يىلى «پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈلگەن» دېيىلگەن. ئىزگىل قەبىلىسى تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندا 40 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق ئاھالە بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا سىدا ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا كەتكەن ئىزگىللار بىرلىكتە ھەرەكەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇلار 40 نەچچە مىڭ تۈتۈن ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ئەسىرگە ئالغان ۋە ئۆلتۈرگەن ئىزگىللارنىڭ سانى «كونا تاغنامە. تەيزۈڭ ھەققىدە خاتىرە»دە «ئەسىرگە ئېلىنغان ئەر ـ ئاياللار مىڭ نەچچە تۈتۈن» دەپ خاتىرىلەنگەن، ئاشكارا لىنمىشچە ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ ھەددى ـ ھېسابى يوق ئىدى. «كېتابلار جەۋھىرى» نىڭ 985 ـ جىلدتا ئەسىرگە ئېلىنغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ سانى 5000 تۈتۈندىن ئارتۇق دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەسىرگە ئېلىنغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەنلەردىن تاشقىرى، قالغان 35 مىڭدىن ئارتۇق ھايات قالغان ئىزگىللار «پۈتۈنلەي يوقىتىلغان» مۇ؟ بۇ 35 مىڭ ئىزگىللارنىڭ ئىز ـ دېرىكى تاڭ سۇلالىسى تارىخلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن. ئېھتىمال ئۇلار نوچىن دەرياسى ئۇرۇشى بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالغا قايتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

(70) جۇ سۇيلياڭ تاڭ تەيزۇڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ھالا بۇگۈنكى كۈنلۈكتە سۇلالىمىزدە چېكىنىش خاھىشى پەيدا

بولۇۋاتىدۇ، بۇ خىل ئىدىيىنى تۆۋەنلەتمەس كېرەك. پىقىر خاندانلىقىمىزنىڭ ئىناۋىتىنى ۋە شان - شۆھرىتىنى ساقلاپ قالساقكەن دەپ قارايمەن، ئەگەر بىر پادىشاھ ياخشى نەرسىلەرنى كۆرگەندە تۆۋەنىي يوقىتىپ قويسا، باشقىلارنىڭ ئىشەنچىسىدىن مەھرۇم قالىدۇ». ئۇ يەنە: «ئالىملىرى، سىز ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغاندا ئەتراپلىق ئويلانغايلا، گەپ قىلغاندائىناۋەتلىرىنى ساقلىغايلا، بۇگۈنكى كۈندە سىلەئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغاندا، تاسادىپىي ئالاھىدە ئەھۋاللارغا يولۇققاندا، لايىقىدا بىر تەرەپ قىلغالىشىڭىز ناھايىتى ئاز، كەسكىزۈپ قويغان تەرەپلەر كۆپ بولۇۋاتىدۇ، پىكىر ئالماشتۇرۇپ تۇرمىغاندا، گۇمان پەيدا بولۇپ، ئىككى تەرەپ بىر - birىنى كۆرەلمەي ھەسەت قىلىشىپ چېقىدا ئىش چىقماي قالارمۇ؟ قوچۇ، شوفاكدېكلەر سىلىگە دەخلى - تەرۇز قىلماسمۇ؟ غۇرلار يالغاندىن بويسۇندۇرماندەك تۇرسىمۇ، كۆڭلىدە ئۆچمەنلىك بار. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئىشەنچىسىنى يوقىتىشىغا ۋە گۇمان پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولۇۋاتىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا ئەسكەرلەرنى «شىق قىلدۇرغىلى، ئۇلارنى ئۇرۇش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرغىلى بولمايدۇ» («كونا تاڭنامە. جۇ سۇيلياڭنىڭ تەرجىمھالى») دېگەن.

(61) «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. سىرتاردۇشلار» بىلەن «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسەنىڭ داۋامى» دا «ئاشىنا سۇكۇن» دەپ تىلغا ئېلىنغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 - جىلد جېنگۇەنىنىڭ 20 - يىلىدا «ئاشىر سۇكۇن» دەپ تىلغا ئېلىنغان. ئاشىنا سۇكۇننىڭ ئىش ئىزلىرى توغرۇلۇق تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ھېچقانداق دەلىللەر يوق.

(62) دومېچىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىنكى پوزىتسىيىسى توغرىسىدا كىتابلاردىكى خاتىرىلەردە بۇخشىماسلىق بار. بۇنىڭدا «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 - جىلد تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 20 - يىلىدىكى مادىيىسىدىن ئېلىندى.

(63) تەكرىغان تېغىدا سىرتاردۇشلار يوق، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىي بولسا كېرەك.

XIII باب تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇاستە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان چوڭ لوكنىڭ شىمالدىكى تۇرالار

سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى جەنگۈەنىنىڭ 21 - يىلى (مىلادى 647 - يىلى) چوڭلوكنىڭ شىمالدىكى تايماقلارنى تەسىس قىلدى. ۋۇزېتيەنىڭ شۇنخۇا ئىككىنچى يىلى (686 - يىلى) گە كەلگەندە، شىمالدىكى تۇرالارنىڭ بارغۇت، توگرا قاتارلىق قەبىلىرى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. تاڭ سۇلالىسى شىمالدا بۇاستە 40 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مۇشۇ مەزگىللەردە شىمالدىكى كەڭ زېمىنلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ تايزۇڭ ھاس بىر تەرەپ قىسمىغا تايانىدى، تۇرا قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى بىر تاز سانلىق مىللەتكە تايلىنىش بىلەن بىرگە، تاڭ سۇلالىسى بىلەن كەڭ كۆلەمدە قويۇق سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئورناتتى.

1. تاڭ تەيزۇڭنىڭ شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرى نى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىش سىياسىتى ۋە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش جەريانى

سىرتاردۇشلارنىڭ قاغانى دومى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، چوڭلۇكنىڭ شىمالدا «ئۆزلىرىنى ئېركىن دەپ ئاتىغان» يەنى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى «ئۆزئارا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشقان» («كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە») قالايمىقان ۋەزىيەتنى پەيدا قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا شىمالدىكى ئۇيغۇر، بارغۇت، توڭرادىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە ئەڭ كۈچلۈك تۇرا قەبىلىلىرى ئىدى. ئەگەر قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ بۇ خىل «ئۆزئارا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىش» ۋەزىيىتى داۋاملىشىۋېرىدىغان بولسا، چوقۇم بۇ ئۈچ قەبىلە ئىچىدىكى بىر قەبىلە قورال كۈچى ئارقىلىق باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، شىمالدا يېڭىدىن بىر قۇللۇق تۈزۈمىدىكى تۇرا خانلىقىنى قۇرغان بولاتتى، بۇنى ئەلۋەتتە تۇرك خانلىقى بىلەن سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا كۆپ ئۈچرىغان تاڭ سۇلالىسى خالىمايتتى. بۇ ۋاقىتتا لى جىڭنىڭ باشچىلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شىمالدا سىرتاردۇشلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئەسكىرىنىڭ قارشىلىقىنى يوقاتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسى شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىغا تارقالدى. ئالدى بىلەن چۈبە قەبىلىسى «سۇغا - سالام بىلەن كېلىپ بەيئەت قىلدى». تاڭ سۇلالىسى سۇسىپىنى ئۇيغۇرلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، ئۇيغۇرلار ئۇنى دوستانىلىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە

تاك سۆلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا يارداملىشىپ، سىرتاردۇشلارنى يوقاتتى ھەمدە تاك سۆلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى. تاك تەيزۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى بىلەن بىرگە «سىرتاردۇشلارنى يوقاتقان تۆھپىسى» ئۈچۈن ئوردىدا زىياپەت بەردى. كۆپ ساندىكى تۇرا قەبىلىلىرى، بۇنىڭ ئىچىدە تاك سۆلالىسىگە قارىتا دوستلۇق ئىزھار قىلغان ئۇيغۇر قەبىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەبىلىلەر تاك سۆلالىسىگە تەۋە بولۇش مەسىلىسىدە، يەنىلا تەۋرىنىپ، قاراپ بېقىش پوزىتسىيىسىدە بولدى. «بارغۇت. توكرا قەبىلىلىرىنىڭ دەككە - دۆككىگە چۈشۈپ قالغان» («كىتابلار جەۋھىرى» 136 جىلد) لىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بۇ ئىككى قەبىلە يەنىلا تاك سۆلالىسىگە قارىتا ئۆچمەنلىك پوزىتسىيىسىدە بولغان. تاك سۆلالىسى ئەگەر كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ۋاقتىدا تەسىر كۆرسىتەلىسىلا، تۇرالارنى ئۆزىگە قوشۇۋالالايتتى. تاك تەيزۇڭ ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالدىكى بۇ خىل پايدىلىق پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويۇشنى خالىمايدىغان تەسىلىمامسىنى قوبۇل قىلدى. ئۇ: «سىرتاردۇشلار يوقالدى. تۇرا قەبىلىلىرى كېلىپ بەيئەت قىلىشى ياكى بەيئەت قىلماسلىقى مۇمكىن، مۇبادا پۇرسەتتىن پايدىلانمىساق، كېيىنكى پۇشايمان ئۆزىمىزگە دۈشمەن بولىدۇ. شۇڭا مەن لىگجۇ ئايمىقىغا بېرىپ ئۇلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلماقچىمەن» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 - جىلد تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 20 - يىلى) دېدى. لىگجۇ ئايمىقىغا بېرىپ ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىشنىڭ مەقسىتى يارلىقتا ئېيتىلغاندەك: «قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىپ، چېگرىنى مۇستەھكەملەپ، ئوردا بىلەن جايلارنى بىر گەۋدىگە كەلتۈرۈش، مەڭگۈ ئىناقلىق ئورنىتىپ، سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى ئورۇش تۇمانلىرىنى يوقىتىپ، ئايماقلارنى ئەسلىگە

كەرسىز. قورغانلارنى مۇداپىئەلمىز ھالەتكە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت» («كىتابلار جەۋھىرى» 136 جىلد) ئىدى. تاغ تەيزۇك بىر قېتىمدىلا «دالالەت قىلىپ قورغانلارنى مەڭگۈ مۇداپىئەسىز» ھالەتكە كەلتۈرۈشى، ئەلۋەتتە خام خىيال بولۇپ قالدى. لېكىن ئۇ ھەقىقەتەنمۇ بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق شۇ ھالدا يېڭى تۈرا خاندانلىقىنىڭ پەيدا بولۇشىنى توسۇۋالماقچى ئىدى. تاغ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا بىرقەدەر ئۇزاق مەزگىللىك ئەمىنلىك ئورنىتالمىغان ئىدى. بۇ نۇقتىنى ئۇنىڭ پەرمانىدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تاغ تەيزۇك خەلقىنى ئومۇمىي ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇشنى، ئۆزىنىڭ لىگجۇ ئايمىقىغا بېرىپ، تۈرالارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىش ئىشى ئۈچۈن ئۆزلىرىنى قۇربان قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ يارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «شەرقتە كۆرۈنمىگەن قىلىنغان جازا يۈرۈشىنى كۆرسىتىدۇ) ئۇزۇلدۈرمەي ئىلىپ بېرىلغان جازا يۈرۈشلەر دەستىدىن، ئەسكەرلەر چارچاپ ھالدىن كەتتى. ئۇلارنى شەھەر - قەلئەلەردە ئارام ئالدۇرۇپ، يەل توشمايلا كۈزدە يەنە قايتا جازا يۈرۈش قىلىنغاچقا، ئۇلار تېخىمۇ چارچاپ كەتتى. ئەمما ياخشى دورا ئاچچىق بولغىنى بىلەن، ئاغرىق ئۈچۈن شەربىتى كېسەلدۇر. تېز نەتىجىلىق قىلىدىغان كۈچلەر زىيانغا ئۇچرىسا، دېھقانلار بۇنىڭدىن شادلىنىپ ئەكسىچە ئامبارلاردىكى ئاشلىقلارنى قولغا چۈشۈرۈشنىڭ كويىدا بولىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەممىسى كىچىككىنە يامانلىقنىڭ زور ياخشىلىققا ئايلىنىشىغا تاقەت قىلىپ، كىچىككىنە زىيان ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشمەكچى بولۇۋاتىدۇ». يارلىقنىڭ ئاخىرىدا يەنە مۇنداق دېگەنىدى: «بىز بىئارام بولۇۋاتقان بولساقمۇ، يەنىلا يۇرسەتنى دەپ يولغا ئاتلانماقچى بولۇۋاتىمىز. شۇڭا يۇقىرا ئەسكەرلەرمەلدارلار، ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلغاي». لىگجۇنىڭ ئەترابىدا

چوڭ قۇملۇققا يېقىن بولسىمۇ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ شەخسەن ئۆزى دالالەت قىلىشقا بېرىشى، شۇبھىسىزكى، شىمالدىكى تۈرالارنى كۆزىتىپ بېقىش پۇرسىتىدىن ۋاز كەچتۇرۇش بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش جەريانىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلاتتى.

تاڭ تەيزۇڭ سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن سىياسەتچى، ھەربىي ئالىم ئىدى. ئۇ دالالەت قىلىشنىڭ پايدىسى بىلەن زىيىنىنى ئوبدان بىلگەچكە، شىمالدىكى ھەربىي ئەھمىيەتلىك كۆچمەن مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. ئۇ، لىگجۇغا بېرىشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يارلىق چۈشۈرۈپ، جياڭشيا بېگى لى داۋزۇڭ بىلەن دەيجۇ ئايمەقمىنىڭ تۇتۇقى شۆۋەنچى قاتارلىقلارنى زور قوشۇن بىلەن بۆلۈنۈپ شىمالغا يېسىپ كىرىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدا تۇرۇۋاتقان لىجىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىشنى بۇيرىدى. لى داۋزۇڭ قوشۇنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا كىرىپلا ئاپاتارقان باشچىلىقىدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋمىنى رەتلىك نەچچە 100 مىڭ ئادەمنى مەغلۇپ قىلىپ، «1000دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئارقىسىدىن 200 چاقىرىم غىچە قوغلاپ باردى» («كىتابلار جەۋھىرى» 985 - جىلد). ئاپاتارقان قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ غەرب تەرەپتىكى ئالتۇنتاغقا كەتتى. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبىسى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ سىياسىي پوزىتسىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تۈرتكە بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۆتۈكەن تېغىغا يۈرۈش قىلىپ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن ئۇچراشقاندا، لى داۋزۇڭ بىلەن شۆۋەنچى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ئايرىم - ئايرىم ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ «تەنچىلاندۇرۇپ ئەمىلىككە دالالەت قىلىشىدىن خاۋاتىرىلەنمە

مەسلىك» نى جاكارلىدى. تارىخىي كىتابلاردا «ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى ئەلچىلەر بىلەن كۆرۈشكەندە، ھەممىسى بىردەك خۇرسەن بولۇشۇپ، ئۇلۇغ ئەلنىڭ يېراق جايدىن كېلىپ قىلغان دالالىتىگە قوشۇلماسلىقىمىزغا ھەددىمىز يوق، خاندانلىققا بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلمىز دېگەن» («كىتابلار جەۋھىرى» 985 - جىلد) لىكى خاتىرىلەنگەنىدى.

ئۇيغۇرلار سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن تۇرا قەبىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە بولۇپ قالغانىدى، ئۇلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن تاقى سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا تېزلىك بىلەن ھەل قىلغۇچى خاراكتېرلىك تەسىر پەيدا قىلدى. ئارقىدىنلا باشقا تۇرا قەبىلىرىمۇ «بەيئەتنامىلەر ئەۋەتتى» (يۇقىرىقى كىتابقا قارالسۇن)، ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىمۇ «خۇشاللىق بىلەن بىردەك تاقى سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 - جىلد. جېنگۇەن 20 - يىلى) ۋە ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ئوخشاش ئۆزلۈكىدىن تاقى سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. شۇنىڭ بىلەن چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنىڭ ۋەزىيىتىدە تۇپلۇك ئۆزگىرىش يۈز بەردى.

شىمالدىكى تۇرا قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن تاقى سۇلالىسىگە ئۆزلۈكىدىن بەيئەت قىلىشنى بىلدۈرۈشىدىن ئىبارەت چوڭ ياخشى ۋەزىيەت ئاستىدا، جېنگۇەنىنىڭ 20 - يىلى 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تاقى تەيزۇڭ چاگىتەندىن لىگجۇغا يۈرۈش قىلدى، ئىككىنچى كۈنى مەپە بىلەن جېگىياگدۇن (ھازىرقى شەنشىنىڭ غەربىدىكى مېگىياڭ) غا يېتىپ باردى. بۇ ۋاقىتتا تۇرالارنىڭ ئۇيغۇر، بارغۇت، توكراء، بايىرقۇ، تېلەنگۇت، ئىزگىل①، ئاتېمىز، چۇبە، ئاۋاسار،

هون. قوشۇر قاتارلىق 11 قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرى جىڭيانگ دۇنغا ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇلار تاڭ تەيزۇڭغا ئولپان تەقدىم قىلدى ۋە نامە ئەۋەتىپ مۇنداق دېيىشتى:

«سىرتاردۇشلارنىڭ قاغانى خاندانلىققا بەيئەت قىلىشنى خالىماي تۇرۇۋاتىدۇ، زالىملىق ھەربىكتىنى ھېلىھەم توختاتمايۋاتىدۇ، بىزگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا مۇناسىپ ئەمەس، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاچقا، قوۋمىلىرى تارقىلىپ كەتتى، نەگە كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ، ھەرقايسىمىزنىڭ ئايرىم ئۇلۇش يەرلىرىمىز بار، سىرتاردۇشلارغا ئەگىشىپ بىرگە كېتىشنى خالىمايمىز. پەغپۇرنىڭ بىزنى پانالىغا ئېلىپ، زېمىنىمىزدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەنسەپ تۈزۈمىنى تەسىس قىلىپ، ئىگىدارچىلىق قىلىشىنى خالايمىز» (تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»).

«ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەنسەپ تۈزۈمىنى تەسىس قىلىش»تا ھەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا يەرلىك ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىپ تۇرا قەبىلىلىرىگە بولغان بۇئاستە ھۆكۈمرانلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىنغان، ھەم تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىگە كىرىشى مەقسەت قىلىنغانىدى. ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن ئاۋۋال ئىزھار قىلغان «ئوردىغا بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلىش»، «بەيئەتنامە ئەۋەتىش» ى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، شەكسىزكى بىر قەدەم ئالغا باسقانلىق ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ نامەنى كۆرگەندىن كېيىن خۇرسەن بولۇپ، جىڭ يانگدۇندىكى ۋاقتىلىق ئوردىدا «زىيافەت ئۇيۇشتۇرۇپ» ئايرىم - ئايرىم ھالدا «بەيئەت قىلغىلى كەلگەن ئەلچىلەرنى يارىملىق سەركەردە ۋە جاۋۇپ لەشكەر بېشىلىققا تەيىنلىگەن». ھەمدە ئۇڭ قانات قوشۇنلارنىڭ سەركەردىسى ئەن يوڭ

تۇنى دەستەك، دارايى، كىمخاب قاتارلىقلارنى ئېلىپ، شىمالغا بېرىپ «ئۇلارنىڭ ئاقسا قاللىرىدىن ھال سوراش» قا ئۇۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ ئىچىدە بەيئەت قىلمىغانلاردىن يەنە سىرتاردۇشلاردىن باشقا توباسلار، قورقان، ئاقشىدتىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە بار ئىدى. توباس، قورىقانلاردىن ئىبارەت ئىككى قەبىلە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان. ئاقشىدلار موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان. بۇ ئۈچ قەبىلىنىڭ جايلاشقان ئورنى بىرقەدەر چەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن تېخى بەيئەت قىلمىغانىدى. بىراق ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى كىچىك قەبىلە بولغاچقا، چۈنلۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسىتەلمەيتتى. قىسقىسى، ئۇيغۇر قاتارلىق 11 قەبىلىنىڭ تاك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشى شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش ۋەزىيىتىنىڭ ئاللىبۇرۇن مۇقىملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا تاك تەيزۇڭ 11 تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ئىككىنچى كۈنى يەنى 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تۆۋەندىكىدەك يارلىق چۈشۈردى:

«ئۇلار ئارىسىدىكى چۈبە قەبىلىسىنىڭ ئاقسا قىلى چۈبە ئېركىن بىلەن تۇرا جەمەتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقسا قىلى قۇتلۇق ئىلتەبىر (ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى تۇمبىدىنى كۆرسىتىدۇ) قاتارلىقلار شىمالىي دېڭىزنىڭ ئەتراپىغا تارقىلىپ كەتكەن، 1 مىليوندىن ئارتۇق تۈتۈنگە باشچىلىق قىلىپ يىراقتىن ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە ئوخشاش ئايماق، ۋىلايەت تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلدى، سىرتاردۇشلارنىڭ ئاقساقلىمۇ ئارقىسىغا يېتىپ

تېزلىك بىلەن 10 كۈن يول يۈرۈپ جيۇچۇەنگە كېلىپ ئوردىدىن بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى ئۆتۈنۈپ تەلەپ قىلدى» («كىتابلار جەۋھىرى» 12 - جىلد).

تاڭ تەيزۇڭ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيەسىنىڭ تەركىبىگە كىرىشىنى تەلەپ قىلىش ئىشىنى رەسمىي پۈتۈن ئالەمگە جاكارلىغانىدى. يارلىقتا يەنە تاڭ تەيزۇڭ ئۆزىنىڭ «شەخسەن لىڭجۇغا بېرىپ بەيئەت قىلىشقا دالالەت قىلماقچى بولغانلىقى» نى ئىپادىلەپ ئەڭ ئاخىرىدا تۇرا قەبىلىلىرى جايلاشقان ئورۇنلاردا «خانگاي تۈتۈق مەھكىمىسى»*① نى تەسىس قىلىپ ئۆتۈغات بېرىش خىزمىتىگە ئاسانلىق يارىتتى. تاڭ تەيزۇڭ ئۆزۈن يوللارنى بېسىپ 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا لىڭجۇغا يېتىپ كەلدى. 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى② شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «ئېركىن»، «ئىلتەبىر» لىربدىن «بىرنەچچە مىڭ ئادەم» ئارقا - ئارقىدىن لىڭجۇغا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئەمەل نامىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى شىمالىي چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ چوڭ - كىچىك ھوقۇقلۇق شەخسلىرى ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنى قوبۇل قىلدى. ئۇلار «ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق جايلاردا ئايماق، ناھىيىلەرنى تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلدى»، شۇنىڭ بىلەن تاڭ تەيزۇڭغا «ەكتۇپ سۇنۇپ، «تەڭرى قاغانىنى ھۆرمەتلەپ ئۇنىڭ قۇللىرى ئورنىدىكى قاغانلىرى بولۇشنى خالايمىز، ئەۋلادلىرىمىزمۇ مەڭگۈ تەڭرى قاغانىنى ھۆرمەتلەپ ئۇنىڭ قۇللىرى بولۇشقا رازى، ئۆلسەكمۇ ئۆچمەنلىكىنى ساقلىمايمىز» («تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر، تۇرالار ھەققىدە قىسسە») دەپ شەخسەن تاڭ تەيزۇڭغا ئۆزلىرىنىڭ

---

* ئىلگىرى «دەشتى - ماكان تۈتۈق مەھكىمىسى» دەپ ئېلىنغان — ت.

تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇشىدىن ئىبارەت كۆچلۈك ئۇمىدىنى ئىپادىلىدى. تاڭ تەيزۇڭنىڭ شەخسەن لىگجۇغا بېرىپ «تۇرالارنى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا دالالەت قىلىش» مەقسىتى پۈتۈنلەي ئەمەلگە ئاشتى. تاڭ تەيزۇڭ ئۆزىنىڭ «شىمالنى تىنچىتىش» تىن ئىنتايىن خۇرسەن بولۇپ، بۇ ۋەقەنى بەشلىك شېئىر بىلەن ئىپادىلەپ، 10 - ئايدا تاڭ تەيزۇڭ چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ «خانلىق ئىبادەتخانىسىدا بۇ تۆھپە ئۈچۈن ئاۋامغا ئۇچ كۈن زىياپەت بېرىدىغانلىقىنى جاكارلاپ» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى)، ئۆزىنىڭ تۇرالارنى بەيئەت قىلىشقا دالالەت قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيىتىگە بولغان خۇرسەنلىكىنى ئىپادىلىگەنىدى.

شىمالدىكى تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشى بىلەن كۆچلۈك تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈقراسىغا ئايلىنىشىدا، ئاساسلىقى، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى خەنزۇ خەلقى بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا خەلقلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ تۈرك خانلىقى بىلەن سىرتاردۇش خانلىقىنى يەيدا قىلغان قالايمىقانچىلىقتىن كېيىن تىنچ ۋە خاتىرجەم تۇرمۇش ئۆتكۈزۈشنى ئۇمىد قىلغانلىقى ئاساسىي سەۋەب ئىدى. بۇ دەۋرنىڭ ئېقىمى، تاڭ سۇلالىسى بىلەن شىمالدىكى تۇرالارنىڭ ھەممىسى بۇ ئېقىمغا سەل قارىيالمايتتى⑧. بىراق، تاڭ تەيزۇڭنىڭ بىرقەدەر ئىلغار مىللىي سىياسىتى خەنزۇلار بىلەن تۇرا خەلقىنىڭ ئارازلىقىنى كەچكىلتىپ، تۇرا خەلقلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە تېزدىن بەيئەت قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتە سەل قاراشقا بولمايدىغان رولىنى ئوينىدى. تاڭ تەيزۇڭ بۇرۇن ۋەزىرلىرىگە: «قەدىمدىن تارتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئىسسىلزادە، بەدەۋى تۇرا-

لار پەسلەر دەپ قارىلىپ كېلىنگەن. بىز ئۇلارنىڭ ھەممە سىگە ئوخشاش قارىدۇق. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى بىزگە ئىشىنىپ، بىزنى ئۆزىنىڭ ئاتا - ئانىلىرىدەك كۆرمەكتە» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 - جىلد، جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى) دەپ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىغا بولغان سەمىمىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ «ھېرىش - چارچاش»، «كېسەللىك ئازابى» غا قارىماي شەخسەن لىڭجۇغا بارغانلىقىدەك كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان ھەرىكىتى بىلەن باغلىنالىدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىناقلىق، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى بەرپا قىلىش جەھەتلەردە ھەقىقەتەنمۇ تۆھپە قوشقانىدى. تاڭ تەيزۇڭ ھەققىدىكى مىسالالار سىنىپىي جەمئىيەتتە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ۋەكىللىرىنىڭمۇ بىرقەدەر تەرەققىيپەرۋەر بولغان مىللىي سىياسەتنى تۇزۇپ ۋە ئىجرا قىلالايدىغانلا بولسا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق مۇناسىۋەتنى تىكلىيەلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى

(1) تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا مەھكىمە، ئايماقلارنى تەسىس قىلىشى

تاڭ تەيزۇڭ لىڭجۇدىن چاكىنەنگە قايتىپ كېلىپ ئىككى ئاي ئۆتمەيلا، يەنى جېنگۇەننىڭ 20 - يىلى 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئىلتەبىر توملەبىر، بارغۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئىلتەبىر قۇلان بايان («قا-

نۇنلار قامۇسى. «بارغۇتلار» دا: «قۇلان بايان» دەپ يېزىلغان)، تېلەنغۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئېركىن تېلەنغۇت («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا: «多滥葛末» دەپ يېزىلغان)، بايئېرقۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئىلتەبىر كۆلچۇر، تۆكرا قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئىلتەبىر سۆكۈنچۇر، ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئۇز ۋە ھون، قوشۇر، قۇمۇق، ئاتېئىز، چۇبە، ئاقشىد قاتارلىق قەبىلە ئاقساقاللىرى (ھونلاردىن كېيىنكى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئىسمى خاتىرىلەنمىگەن) نىڭ «ھەممىسى تاڭ ئوردىسىغا تەزىمگە باردى». لېكىن ئۇلارنىڭ ئاقىتتىكى ئوردىغا تەزىمگە بارغانلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇ ۋاقىتتا ئاقشىد قەبىلىسى كۆپەيگەن بولۇپ، بۇ ئاقشىدلارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىقى چۇشەندۈرۈپ، بېرىدۇ. تاڭ تەيزۇڭ، ئۆزى قەبىلە ئاقساقاللىرىنى گۈلى رەيھان ئوردىسىدىكى④ زىياپەتكە تەكلىپ قىلغان ھەمدە ئۇلاردىن ھال سوراپ «سىلەرنىڭ كېلىشىڭلار خۇددى چاشقانلار ئۇۋىغا، بېلىق سۇغا ئوگە بولغاندەك ئىش بولدى. مەن سىلەر ئۈچۈن ئىنتايىن مىننەتدار» دېگەنىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دېگەنىدى: «خۇددى ئاتىنىڭ قۇيرۇقىغا قونغان چۈمۈن نەچچە مىڭ چاقىرىم يول باسقاندەك، بىز ئۇشبۇ ئاسايىشسىز ئالەمگە خاتىرجەملىك ھەم خۇشاللىق ئاتا قىلدۇق» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى»). تاڭ تەيزۇڭ بەيئەت قىلغىلى كەلگەن قەبىلە ئاقساقاللىرىغا «ئىنتايىن نۇرغۇن دەپى - دۇنيا ھەدىيە قىلدى» ھەمدە ئۇلارنى مەنسەپكە تەيىنلەپ. «سۇۋغا - سالام لارنى قوشلاپ بېرىپ، ھەر بەش كۈندە بىر قېتىم زىياپەت بېرىش» («كىتابلار جەۋھىرى» 109 - جىلد) نى بۇيرۇدى، ئۇلارنىڭ پۇتۇن ئىشتىياقى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى

يۇكسەك تەرەققىي قىلغان ماددىي ـ مەدەنىيەتنىي ئۆزلەشتۈرۈش رۇشكە رۇخسەت قىلدى. ئىككىنچى يىلى (جەنگۇەننىڭ 21 ـ يىلى، مىلادى 647 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ئوردىغا كېلىپ، خاننى زىيارەت قىلدى. تاڭ تەيزۇڭ يارلىق شەكلىدە شىمالدىكى تۇرالار ئولتۇراقلاشقان جايلاردا، ئالتە تۈتۈق مەھكىمىسى بىلەن يەتتە ئايماق تەسىس قىلىش، مەھكىمىلەردە تۈتۈق، ئايماقتا ئايماق بېگى تۇرغۇزۇش «ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقال لىرىنىڭ تۈتۈق، ئايماق بېگىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىش» نى جا كارلىدى («تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. ئەنبي قورۇقچىيەگ مەھكىمىسى»). «قانۇنلار قامۇسى». «تاڭ سۇ لالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، كونا، يېڭى «تاڭنامە» لەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭ تەيزۇڭ تەسىس قىلغان تۈتۈق مەھكىمە، ئايماقلارنىڭ نامى ھەمدە ئۇلارنىڭ قورۇلۇشىغا ئائىت كونكرېت ئەھۋاللار تۆۋەندىكىچە ئىدى:

خانگاي تۈتۈق مەھكىمىسى. ئۇيغۇر قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان، تاڭ تەيزۇڭ ئۇيغۇر قەبىلە ئاقساقلى ئىلتەبىر توملىدىنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنىڭغا «مەرتىبەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن» دېگەن نامنى بېرىپ، خانگاي تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ تۈتۈقلۇقىغا تەينىلەنگەنىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى ئەسلى سېلىنگا دەريا سىنىڭ بويىدا ئولتۇراقلاشقانىدى، سەر تاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن «ئۇلارنىڭ بىر قىسىم قوۋملىرىنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋېلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىغا ئىگە بولۇۋېلىپ» («كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»)، زېمىنىنى جەنۇبقا ھازىرقى ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئېقىنلىرى ھەم ئۆتۈكەن تېغىغىچە كېڭەيتتى. ئۇلارنىڭ زېمىنلىرى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئەڭ كەڭ ئىدى. يەنىمۇ تۈتۈق مەھكىمىسى. تېلەنغۇت قەبىلىسىدە تە

سىس قىلىنغان. تاك تەيزۇك تېلەنغۇت قەبىلىسىنىك ئاقساقلى قىلى ئېركىن تېلەنغۇتنى قوبۇل قىلغاندا، ئوك قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى، يەنەن تۇتۇق مەھكىمىسىنىك تۇتۇقچى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. ئۇنىك ئورنى تېلەنغۇت قەبىلىسىنىك سەرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى ئولتۇراقلاشقان ئورندا بولسا كېرەك.

جۇڭبې تۇتۇق مەھكىمىسى⑤. بارغۇت قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان. تاك تەيزۇك بارغۇت قەبىلىسىنىك ئاقساقلى قۇتلۇق ئىلتەبەر قۇلان بايانىنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنى ئوك قانات مۇھاپىزەتچى سانغۇنى، جۇڭبې تۇتۇق مەھكىمىسىنىك تۇتۇقى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. ئۇنىك ئورنى بارغۇتلارنىك سەرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى جايلاشقان ئورندا بولسا كېرەك.

يۇكلىك تۇتۇق مەھكىمىسى. بايىبۇرقۇ قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان. تاك تەيزۇك بايىبۇرقۇ قەبىلىسىنىك ئاقساقلى ئۇلۇغ ئىلتەبەر ⑥ كۆلچۇرنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنى ئوك قانات سانغۇن، يۇكلىك تۇتۇق مەھكىمىسىنىك تۇتۇقى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. ئۇنىك ئورنى بايىبۇرقۇلارنىك سەرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى جايلاشقان ئورندا بولسا كېرەك.

چىۋلىن تۇتۇق مەھكىمىسى⑦. توكرا قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان. تاك تەيزۇك توكرا قەبىلىسىنىك ئاقساقلى ئىلتەبەر سۆكۈنچۇرنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنى سول قول قوشۇن باش سانغۇنى، چىۋلىن تۇتۇق مەھكىمىسىنىك تۇتۇقلۇقىغا تەيىنلەنگەنىدى. ئۇنىك ئورنى توكرا قەبىلىسىنىك سەرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى جايلاشقان ئورندا بولسا كېرەك.

لۇشەن تۇتۇق مەھكىمىسى. ئىزگىل قەبىلىسىدە تەسىس

قىلىنغان. تاك تەيزۇك ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئۇز⑧ نى قوبۇل قىلغاندا ئۇنى لۇشەن تۆتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۆتۇقلۇقىغا تەيىنلىگەنىدى. ئۇنىڭ ئورنى «سىرتاردۇشلارنىڭ بۇرۇنقى ئوردىسىدا ئىدى»، يەنى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئەترا-پىدىكى ئايرىم جايدا بولۇپ، شىمالدا ئۇيغۇرلار بىلەن چېگرىلىناتتى.

يۇقىرىقىلار ئالتە تۆتۇق مەھكىمىدۇر.

گاۋلىيەن ئايمىقى. ھون قەبىلىسىدە⑨ تەسىس قىلىنغان. تاك تەيزۇك ھون قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئۇلۇغ ئىلتەبىر ھون ۋاڭنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنى گاۋلىيەن ئايمىقىنىڭ ئايماق بەگلىكىگە تەيىنلىگەنىدى. ئۇزاق ئۆتمەي تاك تەيزۇك ھون ۋاڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ. «ھون ۋاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئاغلاقچىنىڭ مەرتىۋىسىنى كۆتۈرۈپ» ئايماق بەگلىك ئورنىنى ئاغلاقچىغا بېرىشنى بۇيرۇدى («يېكى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسەنىڭ داۋامى»). تاك تەيزۇك ئاغلاقچىنى ئوڭ قانات قوشۇن ياساۋۇللار سانغۇنى، گاۋلىيەن ئايمىقىنىڭ ئايماق بەگلىكىگە تەيىنلىدى؛ ھون ۋاڭنى يۇنمۇ سانغۇنى، قوشۇمچە ئىلتەبىر قىلىپ تەيىنلەپ ئاغلاقچىنىڭ نائىبى قىلدى. ئۇنىڭ ئورنى ھون قەبىلىسىنىڭ سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى جايلاشقان ئورنىدا ئىدى⑩.

گاۋچۆ ئايمىقى⑪. قوشۇر قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقلىنىڭ تاك تەيزۇك تەرىپىدىن ئايماق بەگلىككە تەيىنلەنگەنلىكى تاك سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن. ئۇنىڭ ئورنى قوشۇر قەبىلىسىنىڭ سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى جايلاشقان ئورنىدا بولسا كېرەك.

جىلۇ ئايمىقى. قۇمۇق قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقلىنىڭ تاك تەيزۇك تەرىپىدىن ئاي-

ماق به‌گلمكده ته‌يىنله‌نگه‌للىكى خاتىرله‌لمىگه‌ن. ئۇنىڭ ئۇرلۇق يه‌نى قۇمۇق قه‌بىلىسىنىڭ سىرتاردۇش خانلىقى مه‌زگىلىدىكى جايلاشقان ئورنىدا بولسا كېرەك.

جىتىيەن ئايمىقى. ئاتېمىز قه‌بىلىسىده ته‌سىس قىلىنغان. تاڭ ته‌يزۇڭ ئۇلارنىڭ قه‌بىله ئاقساقىلى قۇلاچنى قوبۇل قىلىغاندا، جىتىيەن ئايمىقىنىڭ ئايماق به‌گلىكىگه ته‌يىنلىگه‌نىدى⑫. ئۇنىڭ ئورنى يه‌نى ئاتېمىز قه‌بىلىسىنىڭ سىرتاردۇش خانلىقى مه‌زگىلىدىكى جايلاشقان ئورنىدا بولسا كېرەك.

يۇشى ئايمىقى. چۇبه قه‌بىلىسىده. ته‌سىس قىلىنغان. تاڭ ته‌يزۇڭ ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى چۇبه ئېركىننى قوبۇل قىلىغاندا، ئۇنى يۇشى ئايمىقىنىڭ ئايماق به‌گلىكىگه ته‌يىنلىگه‌نىدى. چۇبه قه‌بىلىسى ئه‌سلىده بىر قه‌بىله بولۇپ سۇي سۇلالىسىنىڭ دايى يىللىرىدا ئىككىگه بۆلۈنۈپ كه‌تكه‌نىدى: بىر تارمىقى، شه‌رقىي تۇرك خانلىقىدىكى تۇرا دەريالىسىنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان، يه‌نه بىر تارمىقى، غه‌ربىي تۇرك خانلىقىدىكى ئىسسىقكۆلنىڭ بويىغا جايلاشقانىدى. تاڭ ته‌يزۇڭنىڭ جېنگۇه‌ننىڭ 6 - يىلى ئىسسىق كۆل بويىدا ئولتۇراقلاشقان چۇبه قه‌بىلىسى قه‌بىله ئاقساقىلى چۇبه غالىبنىڭ باشچىلىقىدا تاڭ سۇلالىسىگه به‌يئه‌ت قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنى گه‌نجۇ بىله‌ن لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتۇردى. جېنگۇه‌ننىڭ 16 - يىلى گه‌نجۇ بىله‌ن لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئارىلىقىدىكى چۇبه قه‌بىلىلىرى «شىمالغا قايتىپ كېتىپ» شىمالىدىكى چۇبه قه‌بىلىلىرى بىله‌ن بىرلىشىپ بىر قه‌بىله بولدى. جېنگۇه‌ننىڭ 20 - يىلى 8 - ئايدا تاڭ تەيزۇڭ لىڭجۇغا بېرىش سه‌پىرىده تىلغا ئالغان «چۇبه‌لەرنىڭ چۇبه ئېركىنى» يه‌نى بىرلىككه كه‌لگه‌ندىن كېيىنكى چۇبه قه‌بىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولسا كېرەك. ئىككىنچى يىلى 1 - ئايدا تاڭ ته‌يزۇڭ ته‌رىپىدىن يۇشى ئايماق به‌گلىكىگه ته‌يىنلە-

لەنگەن ئادەم مۇشۇ كىشى بولسا كېرەك. يۇشى ئايمىقىنىڭ ئورنى يەنى شىمالدىكى چۆيە قەبىلىسىنىڭ سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى ئولتۇراقلاشقان جايى بولسا كېرەك.

تياۋيەن ئايمىقى. ئاقسۈڭەك قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان. «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۆنيا خاتىرىسى. ئاقسۈڭەكلار دۆلىتى» دە: «جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ زېمىنىنى تياۋيەن ئايمىقى قىلىپ، يەنى قەبىلە ئاقساقلىنى ئايماق بېكى قىلدى» دەپ يېزىلغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» نىڭ 198 - جىلد، جېنگۇەننىڭ 21 - يىلىدىكى ماددىسىغا ئاساسلانغاندا، ئوردىغا كەلگەن ئەلچىلەر ئاقسۈڭەكلارنىڭ ئولپان ئېلىپ كەلگەن ئەلچىسى بولماستىن، بەلكى «ئاقسۈڭەكلارنىڭ قەبىلە ئاقساقلى» ئىدى. بىراق ئۇنىڭ ئىسمى خاتىرىلەنمىگەنىدى. تياۋيەن ئايمىقىنىڭ ئورنى يەنى ئاقسۈڭەكلارنىڭ سىرتاردۇش خانلىقى مەزگىلىدىكى جايلاشقان ئورنىدا بولسا كېرەك.

گۇيلىن ئايمىقى. «كونا تاڭنامە». ئۇيغۇرلار «قەدىمقى قىسسە» دەپ «تابۇسلار گۇيلىن (归林) ئايمىقىدا ئولتۇراقلاشقان» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە». جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە: گۇيلىن ئايمىقى ئىزگىللەرنىڭ ئايرىم قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان. «گۇي» (归) خېتى «گۇي» (圭) خېتىنىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇپ، «گۇيلىن ئايمىقى» بولسا كېرەك. ھەممە ئىزگىللەرنىڭ ئايرىم قەبىلىسى بىلەن تابۇسى ئوخشاش دېيىشمۇ خاتا ئەمەس. ئىزگىللارنىڭ ئايرىم قەبىلىسى بولسا كېرەك. ياكى بۇرۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇتەي ناھىيىسىدە ئولتۇراقلىشىپ، كېيىن چۆللۇكنىڭ شىمالىغا قاچىپ كەتكەن ئىزگىللەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گۇيلىن ئايمىقى دەسلەپتە چۆللۇكنىڭ شىمالىدا تەسىس قىلىنغان. جۇغرافىيىلىك ئورنى،

ئېنىق ئەمەس. تاڭ تەبىزۇڭ تەرىپىدىن گۈيلىن ئايىمنقىنىڭ ئايماق بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن ئىزگىللەرنىڭ ئايرىم قەبىلە سىنىڭ ئاقساقىلىمۇ ئېنىق ئەمەس.

يۇقىرىقىلار يەتتە ئايماقتۇر.

تاڭ سۇلالىسى جەمئىي 13 مەھكىمە - ئايماق تەسىس قىلغانىدى. تاڭ تەبىزۇڭ ئۆزى يارلىق چۈشۈرۈپ، تۈتۈق، ئايماق بەگلىرىگە مۇناسىپ نامىلارنى بېرىپ، ئۇلارغا ئىشەنىدى. زەر دەستەك بېرىپ، ئۇلارغا بولغان ھۆرمىتىنى ئىزھار قىلىدى. يەنە زەر تۈتۈلغان كىمخاب ياقىلىق قىممەت باھالىق تون، ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا قاتارلىقلارنى ھەدىيە قىلدى. تارىخىي كىتابلاردا قەبىلە ئاقساقاللىرى «بۇ نەرسىلەرنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان بولغاچقا، قوللىرىغا ئېلىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، رەھمەت ئېيتتى، ئايرىلىش ئالدىدىمۇ ئىنتايىن مىننەتدار بولدى» («تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. تۇرالار) دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. تاڭ تەبىزۇڭ بەشىنچى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن يۇقىرى دەۋان بەگلىرىگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ خان زالىدا زىياپەت بەردى. ھەرقايسى قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالىرىدىن يۇقىرى - تۆۋەندىكىلەرنىڭ ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، تەسىرلەنمەي تۇرالمىدى، ئۇلارنىڭ بىرلىكتە تاڭ تەبىزۇڭغا: «بىز ياشىغان جاي ئىنتايىن قاقاسلىق، ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن سىلى تەڭرى قاغان بىزگە ئەمەل - مەنسەپ بېرىپ، ئۆز پۇقرالىرىدەك كۆردىلە، بىز تاڭ سۇلالىسىگە خوددى ئاتا - بوۋىمىزدەك تايانماقتىمىز» دېگەنىدى. ئۇيغۇر، تۈرك قەبىلىلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىگە باردىغان چوڭ يولنى ئىدارە قىلىپ، ئۇنىڭ نامىنى «تەڭرى قاغان يولى» دەپ ئاتاپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تاڭ

سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى» («ۋېچكى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە، نىلىڭ ئالدىنقىسى»). تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىدىكە قوشۇلۇپ، ئەمدى زېمىن جاڭ سۇنۇۋجى بىلەن ئەمرى مىمار فاڭ شۇەنلىڭ قاتارلىقلارنى تۇرالارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن ئورتاق كېڭىشىشكە ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چۆمگەكبۇلاقنىڭ شەرقىدىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى جايلاشقان ئورۇنلارغا بولغىچە بولغان جايلاردا 66 ئورۇندا ئۆتەڭ⑭ تەسىس قىلىپ، ھەربىر ئۆتەڭدە ئەلچىلەر ئۇچۇن ئات ـ ئۇلاغ، ھاراق ـ شاراب، گۆش تەييارلىغانىدى. قەبىلە ئاقساقاللىرى قايتىدىغان چاغدا تاڭ تەيزۇڭ شەخسەن تەيەنچىڭ ئوردىسىدا زىياپەت بېرىپ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ 10 يۈرۈش كۈي ـ نەغمىسى بىلەن ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويىاتتى» («تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»). دېمەك بۇ مەزگىلگە كەلگەندە، تاڭ تەيزۇڭنىڭ تۇرالارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىپ، خانگاي ئەتراپىغا بېرىپ «ھەممىسىگە ئوتۇغات نامىنى بېرىش» تەن ئىبارەت سىياسىتى پۈتۈنلەي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىپ شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «1 مىليوندىن ئارتۇق تۇتۇنى» تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلىنىپ، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان بىپايان كەڭ زېمىنلارمۇ رەسمىي تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇنداق بىر مۇلچەرلىگۈسىز چوڭ ئىشنى خاتىرىلەش ئۇچۇن تاڭ تەيزۇڭ 1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى «يارلىق چۈشۈرۈپ، ھەرقايسى مەھكىمىلەردىكى ئەمەلدارلار بىلەن پايتەختتىكى پۇقرالارغا ئۇچ كۈن ھاراق زىياپىتى ئۆتكۈزۈپ بەرگەنىدى» («كىتابلار جەۋھىرى 80 ـ جىلد). تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى يۇقىرى ـ تۆۋەندىكىلەرنىڭ ھەممىسى تاڭ تەيزۇڭنىڭ بۇ زور مۇۋەپپەقىيە-

ئېنى سان ـ ساناقسىز تەغمە ـ ناۋالار ئىچىگە چۈمكۈۋەتكەنىدى.
ئال 13 مەھكىمە، ئايماقنىڭ قۇرۇلۇشى، شىمالدا ئىنتايىن قالىن تەسىر پەيدا قىلدى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا قورقانلار ئور-دىغا ئەلچى ئەۋەتىپ «ئولپان تەقدىم قىلدى». تاڭ سۇلالىسى يۇنمۇ سانغۇنى كاڭ سومنى ئۇلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ھال سورىدى. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنى شۇەنچۇ ئايمىقى⑮ قىلىپ ئۆزىنى ئېركىن دەپ ئاتىغان قەبىلە ئاقساقلىنى ئايماق بەگلىكىگە تەينىلىدى. 12 ـ ئايدا تو-ياسلار «قورقانلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئالاقە باغلىغانـ لىقىدىن خەۋەر ئېپىپ» ئۇلارمۇ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئە-ۋەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا توباسلارنىڭ زېمىنىدا قاتناق مەھكىمە، ئايماقنىڭ تەسىس قىلغانلىقىنى توغـ رىسىدا خاتىرە يوق. جېنگۇەتنىڭ 22 ـ يىلى (مىلادى 648-يىلى) 6 ـ ئايدا ئاقشىدلارنىڭ ئايرىم قەبىلىسى سۇپىتىدە بەيئەت قىلغانىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئور-نىدا قۇيان ئايمىقىنى تەسىس قىلغانىدى، گاۋزۇڭنىڭ يۇڭۇيې تىنۇجى يىلى (مىلادى 650 ـ يىلى) سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرى جېنگۇەتنىڭ 22 ـ يىلى سىلىنگا دەريا-سىدىن ئۆتۈپ، خانگاي، جېنۇبىي يۇلۇكدىن ئىبارەت ئۇچ تۈتۇق مەھكىمىسىگە بېسىپ كىرگەنىدى. (تەپسىلاتى ئۇستىدە تۆۋەندە ئايرىم توختىلىمىز). بۇ قەبىلىلەر ئۆز-لىرىنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا تاڭ سۇلالىسىگە ئول پان تەقدىم قىلدى. تاڭ گاۋزۇڭ شىدەن ئايمىقىنى تەسىس قىلىپ، «ئۇلارنى شۇ جايغا ئورۇنلاشتۇردى». شىدەن ئايمىقى ھازىرقى ئىۋىرغۇلنىڭ شىمالىي بىلەن موڭغۇلىيەنىڭ بايـ داربۇ دەريا سىستېمىسىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى⑯. بۇنىڭدىن ئىلگىرى تاڭ سۇلالىسى يەنە سىلىنگا دەريا ئەترابىدا شەنىي ئاي-ىمىقىنى تەسىس قىلغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ قاچان، قايسى

قەبىلە ئارىسىدا تەسىس قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس⑰. دېمەك، بۇ مەزگىلگە كەلگەندە، شىمالدىكى 15 تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن قوزغۇلغان مەھكىمە، ئايماقلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇش قەدىمى ئاخىرى ئورۇندالدى.

(2) يەنرەن قوزۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالار ئۈستىدە) مەركىزىي مۇكىمەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۈنۈملۈك يۈرگۈزۈشى

شىمالدىكى تۈرا مەھكىمە ـ ئايماقلىرىنىڭ خىزمەتلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش ئۈچۈن، جېنگۇەننىڭ 21 ـ يىلى 4 ـ ئايدا 13 مەھكىمە، ئايماق قۇرۇلۇپ، ئۇچ ئايدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى غەربتىكى تەسىلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 40 چاقىرىم (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيەنىڭ ۋۇ يۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) كېلىدىغان جايدا يەنرەن قوزۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى⑱. مەھكىمە ياڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئەمرىلەشكىرى لى سۇلىنى قوزۇقچىبەگلىككە يۆتكەپ تەيىنلىدى.

چۆللۈكنىڭ شىمالىدا تۇرا مەھكىمە ئايماقلىرى بىلەن يەنرەن قوزۇقچىبەگ مەھكىمىسى قوزۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئۇتتۇرىسىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىلگىرى زادىلا كۆرۈلۈپ باقمىغان رېبىرلىك ـ كېلىش مۇناسىۋىتى بارلىققا كېلىپ «تەڭرى قاغان يولى» چوڭ چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئىئاۋات چوڭ داغدام يولغا

ئايلاندى. «كىتابلار جەۋھىرى» دە: «تاڭ تەيزۈك چۆللۈكنى تىنچىتىپ، ئايماق، مەھكىمە قىلىپ ئۇلارغا تۈتۈق ئايماق بېگى، ئىلتەبىر قاتارلىقلارنى تەيىنلىدى. ھەر يىلى يىل بېشىدا چېگرىدىن ئوردىغا سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ كېلىدىغان ئەلچىلەرنىڭ سانى نەچچە مىڭغا يېتەتتى. يول بويى ئۇيان ـ بۇيان ئۆتكۈچى ئەلچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. چوڭ ـ كىچىكلەرمۇ يولنىڭ يىراقلىقىغا قارىماي، بىر ـ بىرىنى يېتىلىشىپ سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ باراتتى» ⑲ («كىتابلار جەۋھىرى» 19 ـ جىلد) دېيىلگەن.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن شىمالدىكى تۇرا مەھكىمە ئايماقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى بىرنەچچە جەھەتتىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى مەمۇرىي رايونلارنىڭ ئايرىلىشى ھەمدە ئۇنىڭغا قاراشلىق ھۆكۈمەتلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلاردىكى مەمۇرىي رايونلارنىڭ ئايرىلىشى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق مەھكىمىلەر بىلەن بىردەك ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جايلىرىدا يۇرگۈزگەن ھاكىمىيەت ئورگىنى ئوچ دەرىجىگە بۆلۈنەتتى، يەنى تۈتۈق مەھكىمىسى، ئايماق، ناھىيىدىن ئىبارەت ئىدى، مەھكىمە ئايماقنى، ئايماق ناھىيىنى باشقۇراتتى. «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە: «تاڭ سۇلالىسى گۈللەنگەندە، گاۋزۇك ۋىلايەتنى ئايماققا ئۆزگەرتتى، ۋالىيلارنى ئايماق بېگى قىلدى ھەم تۈتۈق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دېيىلگەن. 13 ـ يىلى پۈتۈن

مەملىكەتتە 358 تۈتۈق مەھكىمە، ئايماق، 1551 ناھىيە بار ئىدى. رۇيزۇخنىڭ جىڭيۈن ئىككىنچى يىلى (مىلادى 711 - يىلى) گە كەلگەندە «بارلىق ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىنى 24 تۈتۈق مەھكىمىسى قىلىپ ئايرىپ ئىدارە قىلغانىدى». يەنە «يېڭى تاڭنامە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، تۈتۈق مەھكىمىسىگە تۈتۈق، ئايماققا ئايماق بېگى، تۈتۈق مەھكىمىسى بىلەن ئايماقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇنىڭغا قاراشلىق دورغاپ، ئەمر - لەشكەر قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەسىس قىلغانىدى. بۇنىڭدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك مەمۇرىي ئورگانلىرى مەيلى شىمالدىكى تۇرالار رايونى بولسۇن ياكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا بولسۇن، ھەممىسى تۈتۈق مەھكىمىسى ۋە ئايماق دەپ ئاتالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەسىس قىلىنغان ئەمەلدارلارمۇ ئوخشاش بولۇپ، يەنى تۈتۈق مەھكىمىسىدە تۈتۈق، ئايماقتا ئايماق بېگى، تۈتۈق مەھكىمىسى بىلەن ئايماقلاردا ئۇنىڭغا قاراشلىق دورغاپ، ئەمر لەشكەر قاتارلىق ئەمەلدارلار تەسىس قىلغانىدى. بۇ خىل ئوخشاشلىق تەرەپلەر تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى تۇرا مەھكىمە ئايماقلىرى بىلەن ئىچكى جايلاردا خەنزۇ مەھكىمە ئايماقلىرى ئوخشاشلا تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر يەرلىك مەمۇرىي ئورگىنى قاتارىدا كۆرگەنلىكىنى ھەم چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىرتىدىكى زېمىنلار دەپ قارىمىغانلىقى، شۇنىڭدەك يەنە تۇرا خەلقىنى خەنزۇلاردىن ئۆزگە مىللەت دەپ قارىمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، تاڭ سۇلالىسى بىر مەركىزىي ھاكىمىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا مەھكىمە ئايماقلىرىغا قارىتا، مۇناسىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئەڭ

ئالىي مەمۇرىي ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ئاساسلىق تاك سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى تۇرا مەھكىمە، ئايماقلىرىنىڭ تۇتۇق، ئايماق، بەگلىككە بولغان ئەڭ ئالىي تەيىنلەش ۋە قالدۇرۇۋېتىش ھوقۇقىنىڭ بولغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى جايلاردىكى مەھكىمە، ئايماقلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ بولغان ئەڭ ئالىي تەيىنلەش، ۋە قالدۇرۇۋېتىش ھوقۇقىنىڭ ئوخشاشلىقىدا ئىپادىلەنگەنىدى. جەنگۈەننىڭ 22 - يىلى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭكى ئۇيغۇر خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇق بېگى تۇمېدنى ئۆلتۈرۈپ، خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا ئۇرۇنغاندا تاك سۇلالىسى ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ تومېدنىڭ ئوغلى بايانىنى تۇتۇقلۇققا تەيىنلىگەنىدى. ھون قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ ئىلتەبىرى ھونۋاڭ جەنگۈەننىڭ 21 - يىلى تاك سۇلالىسى تەرىپىدىن گاۋلەن ئايمىقىنىڭ ئايماق بەگلىك كىگە تەيىنلەنگەنىدى. بىراق ئۇزاق ئۆتمەي تاك تەيزۇڭ ھونۋاڭنىڭ «ئاغلاقچىنى ھۇرمەتلىمەيدىغان بولۇۋالغان» لىقىدىن ۋاقىپلانغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇز ئورنىنى ئاغلاقچىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى بۇيرۇدى، ھونۋاڭ قارشىلىق قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغاچ «خۇشاللىق بىلەن بەجا كەلتۈرگەنىدى». بارلىق تۇتۇق ۋە ئايماق بەگلىرى ئۆلۈپ، ئورنى بوش قالغانىدا يېڭى تۇتۇق بىلەن ئايماق بەگلىرىنىڭ مەھكىمىسى ھەرگىزمۇ تاك سۇلالىسىنىڭ تەيىنلىشى ياكى رازىلىقىسىز ئارقىلىق بولمايتتى. ئۇنداق بولمايدىكەن يەنە تارتۇالغان ياكى قارشى تۇرغانلىقتا ئايلىنىپ قېلىپ، تاك سۇلالىسى ئۇنىڭغا ھەرگىز يول قويمايتتى.

ئۇچىنچى، ھەربىي ئىشلار جەھەتتە تاك سۇلالىسى تۇرا مەھكىمە، ئايماقلىرىدىكى قوشۇنلار (يەنى تېلى قەبىلىلىرىنىڭ قوشۇنلىرى) غا قارىتا جازا يۇرۇشىكە ئاتلانىدۇرۇش،

يۆتكەش ۋە قوماندانلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئەڭ ئالىي هوقۇقنىڭ ئىكە ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر (يەنى خانگاي تۆتۈق مەھكىمىسى) قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى دائىم كۆرىيە، غەربىي تۈرك قاتارلىقلارغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئاتلاندۇرغاندا، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى (تۇغ تۇق ۋە ئايماق بەگلىرى) نىڭ ھەممىسى بۇيرۇقنى بويسۇنۇپ، جازا يۈرۈشكە ئاتلىناتتى. ھەرگىز ئارىسالدى بولمايتتى. سەللا سۇسلۇق قىلسا، ئاسىيلىق قىلدى دەپ قارىلىپ، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ رەھىمسىز جازاسىغا ئۇچرايتتى (بۇ مەسىلە ھەققىدە تۆۋەندە تەپسىلىي توختىلىمىز).

تۆتىنچى، تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى تۇرا مەھكىمە ئايماقلىرىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىدىكى ئەڭ ئالىي هوقۇقنى قولغا ئۆتكۈزۈۋېلىپلا قالماستىن، بەلكى، بەزىدە يەنە ئاددىي چارۋىچىلارنىڭ قانۇنىغا خىلاپ ئىشلىرىمۇ سۈرۈشتە قىلىنغانىدى. مەسىلەن، جىنگۇەننىڭ22 - يىلى چۆللۈكنىڭ سىرتىدىكى ۋاسسالار (يەنى شىمالدىكى تۇرالار بولۇشى كېرەك) «يايلاق تالاشقاندا» تاڭ تەيزۇڭ «شەخسەن ئۆزى بىر تەرەپ قىلغانىدى» («كونا تاڭنامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»).

بەشىنچى، شىمالدىكى تۇرا چارۋىچىلىرى چوقۇم تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە تاڭ سۇلالىسىگە «ھەر يىلى بۇلغۇن تېرىسى ئارقىلىق تۆلىنىدىغان ئالۋان - سېلىقنى تاپشۇرۇپ تۇراتتى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 - جىلد، تەيزۇڭنىڭ جىنگۇەن 21 - يىلى). يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى تۇرا مەھكىمە، ئايماقلىرىغا قارىتا سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتلەردە مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ ھوقۇقلىرىنى ئۇنۇملۇك يۈرگۈزگەنلىكى، تۇرا، مەھكىمە، ئايماق

لارنىڭ ئىنچكى جايلاردىكى مەھكىمە، ئايماقلارغا ئوخشاش مەمىنسىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ئورگىنى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىنچكى رايونلاردىكى مەھكىمە، ئايماقلاردىن پەرقلىنىدىغان يېرى پەقەت قەبىلىلەر رايونلىرىنى مەھكىمە، ئايماق قىلىپ ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىش بىلەن قەبىلە ئاقساقاللىرىنى تۇتۇق، ئايماق بېگى قىلىشتىلا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇنداق قىلىشىمۇ، ئاساسەن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنىڭ يۇرگۈزۈلۈشى ئۇچۇن پايدىلىق ئىدى. شۇڭا ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىن سىرتقى مۇستەقىللىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى.

«يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىنىڭ ئەتراپىدىكى چېگرىلىرىنى ئىككى قىسىم بايان قىلغانىدى. بىرىنچىسىدە، «شۇنىڭدىن كېيىن شىمالدا تۇركلەرنىڭ ئىلىك قاغانىنى يوقاتتى، غەربتە قوچۇنى تىنچىتتى، شىمالدا چۇغاي تېغىدىن ئۆتۈپ، غەربتە تاكى چوڭ قۇملۇققىچە يېتىپ باردى. ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ شەرقى تەرىپى دېگىزغا تۇتىشاتتى، غەربتە كىنگىتكىچە باراتتى. جەنۇبتا لىگجۇ ئايمىقىنىڭ زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، شىمالدا سىرتاردۇشلار بىلەن چېگرىلىناتتى. شەرقتىن غەربكە 9511 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغىچە 16918 چاقىرىم كېلەتتى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن بۇ يەرلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوچۇنى تىنچىتىشىدىن كېيىنكى، سىرتاردۇش خانلىقىنى يوقىتىشىدىن ئاۋۋالقى تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ، بۇ مەزگىلدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا سىرتاردۇش خانلىقى بار بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسى چوڭ قۇملۇق ئارقىلىق سىرتاردۇش خانلىقى بىلەن چېگرىلانغا-

لىدى، يەنە بىرىدە: «تاڭ سۇلالىسى گۈللەنگەن مەزگىل كەيىۋەن (مىلادى 713 — 741 يىللار) بىلەن تىەنباۋ (مىلادى 742 — 755 - يىللار) يىللىرىنىڭ ئارىلىقىدا، شەرقتە ئەندۇغا، غەربتە ئەنشىگىچە، جەنۇبتا رىنەنگە، شىمالدا تەڭرىقۇت مەھكىمىسىگىچە باراتتى. جەنۇبىي، شىمالىي ھونلار مەزگىلىدىكى خەن سۇلالىسىدەك گۈللەنگەنىدى. شەرقتە ئەمەس، غەربكىمۇ جازا يۇرۇش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ باراتتى» دېيىلگەن. تەڭرىقۇت مەھكىمىسى يەنى تەڭرىقۇت باش قوزۇقچىبەگ مەھكىمىسى بولۇپ، يۇنجۇڭدا، ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى ھۆرۈنگىرنىڭ شىمالىدا ئىدى، شۇەنزۇڭنىڭ كەيىۋەن. تىەنباۋ يىللىرى ئارىلىقىدا چۆللۈكنىڭ شىمالى قۇتلۇق بىلگە قانان تەرىپىدىن قۇرۇلغان كېيىنكى تۈرك خانلىقى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندا تۇرا چارۋىچىلىرىنىڭ ئاز بىر قىسمى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا كۆچۈپ بارغاندىن سىرت. كۆپ قىسمى كېيىنكى تۈرك خانلىقىغا بەيئەت قىلغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى ئەلۋەتتە تەڭرىقۇت قوزۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا بېرىپ يەتمىگەنىدى. يۇقىرىدىكى ئىككى خىل قاراش سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدا تەسىس قىلغان مەھكىمە، ئايماقلارنىڭ ئەھۋالىنىڭ ھەممىسى ئەمەس ئىدى. كەيىۋەن، تىەنباۋ يىللىرى ئارىلىقىدا ئەنشى (قوزۇقچىبەگ مەھكىمىسى)، ئەندۇغ (قوزۇقچىبەگ مەھكىمىسى) لارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىن تەرىكىبىگە كىرگۈزۈلگەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 21 - يىلىدىن (مىلادى 647 - يىلى) ۋۇزېتيەننىڭ چۆيگۈنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 686 - يىلى) يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا شىمالدىكى تۈرالار تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى، يەنى يەنەن قوزۇقچىبەگ مەھكىمىسى (مىلادى 663 - يىلى

خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن) مۇ شىمالدا 40 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى، تاك سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسى پۈتكۈل شىمالدىكى تۇرا مەھكىمە، ئايماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى. ئايماقلار» بابىدا: «تاك سۇلالىسىنىڭ كۈللىنىشىدىن بۇرۇنقى مەزگىللىرىدە باشلىرىدا ئەتراپتىكى مىللەتلەرگە ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمىگەنىدى، تاك تەيزۇڭ تۈركلەرنى تىنچىتقاندىن باشلاپ، غەربىي شىمالدىكى ۋاسسالار بىلەن بەدەۋىيلەر پەيدىنپەي ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى. يەنى ئۇ قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدا ئايماق، ناھىيىلەر تەسىس قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ چوڭلىرى تۇتۇق مەھكىمىسى، ئاقساقاللار تۇتۇق، ئايماق بېگى دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىناتتى، ھەر يىلى تاپشۇرىدىغان ئولپانلىرى رويخەتكە كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، تۇتۇنلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى نوپۇس پىرقىسى سۈرۈشتە قىلمايتتى، ھالبۇكى ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى چېگرە دىكى ئايماقلاردىكى تۇتۇق، قورۇقچى بەگلەر مەركەزنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن بىر ياقلىق قىلاتتى» دېيىلگەن. تۇرا مەھكىمە، ئايماقلىرىنىڭ تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان بۇنداق مەھكىمە، ئايماق ئىكەنلىكىدە شەك يوق ئىدى؛ ئۇ تاك سۇلالىسى زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئىدى؛ يەقەت، تۇتۇق، ئايماق بېگى بولغان قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بار ئىدى؛ ئەۋەتىلگەن ئولپانلارنىڭ بەلگە لىمىسى بولغان بولسىمۇ، ئەمما نوپۇس پىرقىسىگە تاپشۇرۇل مايتتى، ئىھتىمال ئۇنىڭ ھەممىسى مەھكىمە، ئايماقلارنىڭ ھەر خىل ئىھتىياجىغا ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان مەھكىمە، ئايماق ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا، تاك سۇلالىسى ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ زېمىن تەركىبى ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراق-

لاشقان رايونلاردا مەلۇپ ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئىگە يەرلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى قۇرغانىدى.

(3) ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى تۇمېدنىڭ «ئۆزىنى قاغان» دەپ ئاتاش مەسىلىسى توغرىسىدا

تاڭشۇلالىسىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تارىخىدا ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماق تەسىس قىلىنغانلىقى بايان قىلىنغاندا، يەنە كۆپ قېتىم ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئالتەبىر تۇمېدنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «بۇ ۋاقىتتا (جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى) تۇمېد ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، پۈتۈنلەي تۈركلەرگە ئوخشاش مەنسەپ، تۈزۈملىرىنى تەسىس قىلدى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى 1 - ئايدا) تاڭ تەيزۇڭ تۇمېدنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنى مەرتىپەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن، جانگاي تۈتۈقى قىلىپ تەينىلىدى. بىراق ئۇ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، تۈركلەرگە ئوخشاش ئەمەللەرنى تەسىس قىلدى. تاشقى ئالتە ۋەزىر، ئىچكى ئۈچ ۋەزىرى ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۈتۈق، سانغۇن، ئەمىر - لەشكەر قاتارلىق ئەمەلدارلىرىمۇ بار ئىدى» دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 198 - جىلد، تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 21 - يىلى 1 - ئېيىدا: «چۆللۈكنىڭ شىمالى تىنچىتىلدى. بىراق، ئۇيغۇرلاردىن تۇمېد ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، تۈركلەرگە ئوخشاش مەنسەپ، تۈزۈملىرىنى تەسىس قىلدى» دېيىلگەن. تۇمېدنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاش مەسىلىسىگە قانداق قاراش كېرەك؟ مەن ۋېنلەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىدىن قىسقىچە توپلام» دا: «تۇمېدنىڭ تاڭ

سۇلالىسى تەرىپىدىن بىرىلگەن «مەرىپەت قۇچقان ئۇلۇغ سانغۇن» قوشۇمچە خانگاي تۈتۈقى دېگەن نامنى قوبۇل قىلىشى، ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى دەپ ئېتىراپ قىلغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بىراق قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇ ھەقىقەتەن ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ، خانلىق قۇرۇپ چىققانىدى» دەيدۇ. شۇڭا فەن ۋېنلەن «مىلادى 647 - يىلنى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشقا باشلىغان تۇنجى يىلى»، «تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈتۈق مەھكىمە سىنى تەسىس قىلىشى بىلەن تۇمېدنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىشى، ماھىيەتتە بىر قېتىملىق ئەپچىل سىياسىي كۆرەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، تۇمېد ئۆزىنىڭ سىياسىي قابىلىيىتىنى جارى قىلدۇرغانلىقى ئۈچۈنلا كۆپ تەرەپلىمە غەلبىنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماقنى تەسىس قىلىشتىكى مەقسىتى ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنى پارچىلاپ، ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ ھوقۇقىنى بىكار قىلىش، تۈتۈق مەھكىمىسىنى ئىتتىپاقنىڭ ئورنىغا دەسستىش ئىدى، تۇمېدنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاققا قاراتقان تەدبىرى، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىناق ئۆتۈشتىن ئىبارەت پايدىلىق تەرەپنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئايماق، مەھكىمە تەسىس قىلىشنىڭ زىيانلىق تەرەپلىرىنى چەكلىدى...، تاڭ تەيزۇڭ ئەلۋەتتە بۇنىڭغا ئۇنىمايتتى، لېكىن ئۇ ئىناقلىقنىڭ ئۇرۇشتىن پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بىلەتتى، ئۇ شىمالغا قارىتا يېنىكلىك بىلەن ھەربىي كۈچ ئىشلىتىشكە جۇرئەت قىلالمايى، پەقەت ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى مەۋجۇتلۇقىنى ئۇن - تىنسىز ھالدا ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى»⑳ دەپ قارايدۇ.

فەن ۋېنلەننىڭ قارىشىنىڭ مۇھىم يېرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار ئارىسىدا ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ بىرلىكتە مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش، يەنى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ

هاكىمىيتى، يەنە بىرى، ئۇرقۇن ئويغۇر خانلىقىنىڭ هاكىمىيىتىدىن ئىبارەت. مۇشۇنداق چوڭقۇر ئۇچۇمغا ئىگە بولغان تۇمىدىنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىشى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىلەرگە ماس كېلەمدۇ - يوق؟ بىز مۇنداق قارايمىز:

بىرىنچى، «يېڭى - كونا تاڭنامە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە تۇمىدىنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىشى بىلەن تۇركلەرگە ئوخشاش مەنسەپ، تۇزۇملىرىنى تەسىس قىلغانلىقى قەيت قىلىنغان بولسىمۇ، دەرۋەقە تۇمىدىنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىشى تۇرك خانلىقىنى ئۇلگە قىلغانىدى. تۇرك خانلىقى مەزگىلىدە قاغان نامى باشقا دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ مەخسۇس نامى ئەمەس ئىدى. ئۇ پەقەت تۇرك خانلىقىنىڭ ئەڭ ئالىي هۆكۈمرانىنىڭ نامىنى ئاتاشقىلا ئىشلىتىلگەن هەم يەنە مەلۇم بىر تەرەپ ياكى مەلۇم بىر جايدىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ تۇرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ نامىغىمۇ ئىشلىتىلگەن، بەزىدە مەتتا ئادەتتىكى هۆرمەت نامىمۇ بولۇپ قالغانىدى.

«قانۇنلار قامۇسى. تۇركلەر مەقەددە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى دا: «قاغانلاردىن تۆۋەن بولغان يابغۇلارمۇ ياكى ئايرىم جايلارنى ئىگىلەپ تۇرغان ئۇلۇغ ئۇرۇقتىكىلەرمۇ قاغانلىققا ۋارىسلىق قىلاتتى، تۇركلەردە كىم ۋارىسلىق قىلسا شۇ قاغان دەپ ئاتىلاتتى» دېيىلگەن. تۇمىدىنىڭ قاغانلىق نامى تۇرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئايرىم بىر تەرەپنى ياكى زېمىنىنى ئىگىلەپ تۇرغان تۇرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىشىغا ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتەتتى، پۈتكۈل تۇرك خانلىقىغا هۆكۈمرانلىق قىلىدىغان قاغان (چوڭ قاغان) نىڭ نامىغىمۇ زادىلا ئوخشاشمايتتى. شۇڭا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت بارلىق تارىخىي كىتابلار

تۇمىدنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ھالدا تۇرا قەبىلىلىرى بارسىدا ئۇلۇغ قاغانلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن لىكى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق (2). ئۇنىڭ قاغانلىق نامى يەقەت ئۇنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسى ئارىسىدىكى بىر قەبىلىنىڭ قاغانى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قاغانى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەيدۇ، «كونا تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە تۇمىد ئۆزىنى «قاغان دەپ جاكارلىغان» دېگەن بىر جۈملە سۆز ئۇيغۇر قەبىلىسى ھەققىدىكى قىسسىنىڭ ئايرىغا قويۇلغانلىقى ھەرگىزمۇ تاساددىپىي ئەمەس.

ئىككىنچى، تۇمىدنىڭ قاغان دەپ ئاتالمىشى پەقەتلا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىشى ۋە باش كۆتۈرگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ باشقا تۇرا قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى. «قانۇنلار قامۇسى» تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئالدىنقىسى» دا تۇركلەرنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى بايان قىلىپ: «ئەڭ چوڭ ئەمەلدار چورۇقچىۇر، ئۇنىڭدىن قالسا تۆدۈن، ئۇنىڭدىن قالسا ئېركىن دېگەنلەر بار» دەپ كۆرسەتكەن. «سۇيىنامە»، يەنىمۇ، كونا «تاڭنامە» لەردىكى خاقانلەرگە تاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ «ئېركىن» دېگەن نامنى ئىشلىتىشى سۇي سۇلالىسىنىڭ دايى يىللىرىدا باشلانماي، بەلكى بىر قېتىملىق تۇرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى غەلبىلىك قوزغىلاڭدىن كېيىن ئاندىن باشلانغان. يەنە «قانۇنلار قامۇسى» يەنىمۇ، كونا «تاڭنامە» لەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ئۆزلىرىنى ئىلتەبەر دەپ ئاتىشى چىنگۇەنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 627 - يىلى) باشلانغاندى، شۇ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى بوسات ئۇيغۇرلارنىڭ 5000

ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ، مالىيشەن تېغىدا تۇرغان كۆرگەزنىڭ ھەمكاشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى ئەغلۇپ قىلىپ، «شىمالنىڭ زىلزىلىسىگە كەلتۈرگەن»، بوسسات «قوۋملىرىنى باشلاپ، سىرتارداۋۇشلارغا بەيئەت قىلىپ كۆچ ئىلتىماسىنى دەپ، ئاتالغان» («قانۇنلار قامۇسى: ئۇيغۇرلار»، «كونا تاكنامە: ئۇيغۇرلار» ھەققىدە قىسقىچە دەپ «ئىلتىماس» دەپ يېزىلغان «كۆچ» دېگەن سۆز يوق) ئىدى. باشتىكى ۋە كېيىنكى بايانلاردىن قارىغاندا، بۇنىڭدىكى ئىلتىماس دېگەن نامغا ئۇيغۇر ئاقساقاللىرى تۇرك خانلىقىغا قارشى كۆرەش جەريانىدا ئائىل بولغانىدى. جېمگۆەننىڭ 21 - يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى سىرتاردۇشلارنىڭ دومى قاغانىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتاردۇش خانلىقىنى يوقىتىشقا ياردەم بەرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى تۇمىد ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاشقا باشلىغانىدى. دەرۋەقە سىرتاردۇش خانلىقىنى يوقىتىش ئۇرۇشى جەريانىدا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى خېلى كۆپ سىرتاردۇش خەلقلىرى ئىلكىدىن ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغانلىقتىن، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ كۈچىيىشى تېزلەشكەن. ئەمما تۇمىدنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى ئېركىن، ئىلتىمەس دەپ ئاتىشىغا ئۇخشاش ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىشى بىلەن باش كۆتۈرگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. خۇددى ئۇنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ئېركىن دېگەن نامنى ئىلتىماس دېگەن ئۆزگەرتىشى پەقەتلا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى بىر قەبىلە ئاقساقاللىق نامىنى ئۆزگەرتمىگەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتقا ئۇخشاش، ئۇنىڭ ئىلتىماس نامىنىڭ قاغان نامىغا ئۆزگەرتكەنلىكى ۋەقەنىڭ، ئۇنىڭ پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئېكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلە

ئاقساقاللىرىنىڭ ئەمەل نامىنىڭ يوقلۇقىدىن ئىبارەت، ئىلتەبىر، قاغان دېگەن نامىغىچە ئاتىلىشى، بۇ نامىلارنى ئۇزلۇكسىز ئۆزگەرتىشى، ئۇيغۇر قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئۆز قەبىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى بىلەن كۈچىيىش دەرىجىسىگە ماس كېلىدىغان ئالىي مەرتىۋىلىك نامغا ئېھتىياج ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئەڭ كۈچلۈك بولغان بىر قەبىلىگە ئايلانغان، تۇمىدىنىڭ ئىلتەبىر دېگەن نامىنى تاشلاپ قاغاندىن ئىبارەت ئەڭ ئالىي مەرتىۋىلىك تاجىنى ئۆزىنىڭ بېشىغا كىيىشى يەنىلا ناھايىتى تەبىئىي ئىدى.

ئۇچىنچى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى تۇمىدنىڭ «ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، تۇركلەرگە ئوخشاش ئەمەل، مەنسەپلەرنى تەسىس قىلغان» لىقى تۇمىد قاغانغا قاراشلىق ئىچكى ۋەزىر، تاشقى ۋەزىر، تۇتۇق، سانغۇن، ئەمىر لەشكەر قاتارلىق ئەمەلدارلارغا قارىتىلغانىدى. ئىچكى ۋە تاشقى ۋەزىرلەردىن ئىبارەت ئەمەل تۇركلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇچرىمايدۇ، بۇ چوقۇم تۇركلەردىن بۇيان ۋارىسلىق قىلىنىۋاتقان ئەمەل ئەمەس، ئىلىمىزدە چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان پادىشاھلىق تۈزۈم ئاستىدا ۋەزىر بارلىق سىياسىي ئىشلارنى باشقۇرۇپ كەلگەنىدى. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيان ئوچ ۋازارەتنىڭ باشلىقى (ئىشىكئاغا، شاغاۋۇل، دىۋان بېگى) بولغان ۋەزىر پەغپۇرغا يارەملىشىپ ئەمەلدارلارنى باشقۇرۇپ، خىزمەتلەرنى بېجىرگەنىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى - تاشقى ۋەزىرلىك تۈزۈمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن بولۇپ، يەنى تاڭ سۇلالىسىدىن قوبۇل قىلغانىدى. جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى تاڭ تەيزۇڭ شىمالدا ئالتە مەكىمە، يەتتە ئايماق تەسىس قىلغان ۋاقىتتا، «مەكىمىلەردە تۇتۇق،

ئايماقلاردا .ئايماق بېگى تەسىس قىلغان، مەھكىمە ئايماقلاردا دورغاپ، ئەمر لەشكەردىن تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەسىس قىلغانىدى»، تۇمېد خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقلۇقىغاتەيىنلەنگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ئەمەلدارلىرنىڭ ئىچىدە دورغاپمۇ بولۇشى كېرەك، ئەمما يۇقىرىدىكى يا ياندىكى تۇمېدغا قاراشلىق ئەمەلدارلارنىڭ ئىچىدە دورغا يوق، بەلكى ئىچكى - تاشقى ۋەزىر بار ئىدى. يەنە «يېگى تاڭنامە. ئەمەلدارلار رويخېتى» گە ئاساسلانغاندا، تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ دورغاپنىڭ ئورنى پەقەت تۇتۇقتىنلا تۆۋەن بولۇپ، تۇتۇققا ياردەملىشىپ سىياسىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان مۇھىم ئەمەلدار ئىدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئوردىدىكى ۋەزىر بىلەن ئوخشاش ئىدى.

تۇمېدنىڭ قاغانلىق نامى (ئىچكى رايونلاردىكى) پادىشاھلارنىڭ نامى بىلەن باراۋەر بولغانلىقتىن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى دورغاپنىڭمۇ ۋەزىر دەپ ئاتىلىشى پۈتۈنلەي مۇمكىن. شۇڭا تۇمېدقا قاراشلىق ئەمەلدارلارنىڭ ئىچكى - تاشقى ۋەزىرنىڭ بولۇشى، ئىچكى - تاشقى ئىشلارنى بىرياقلىق قىلىدىغان دورغاپقا قارىتىلغان بولۇشى مۇمكىن. تۇتۇق، سانغۇن دېگەن ئەمەلەر تۇركلەرنىڭ ئەمەل ئاتىلىدا يوق، بەلكى پۈتۈنلەي تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەل نامىلىرى ھېسابلىنىدۇ. تۇمېدنىڭ ئۆزىنى يەنى ئۇ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان يىلى (جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى) تاڭ تەيزۇڭ تەرىپىدىن مەرىپەت قۇچقۇچى ئۇلۇغ سانغۇن، خانگاي تۇتۇقى قىلىپ تەيىنلىنىپ بىرلا ۋاقىتتا تۇتۇق بىلەن سانغۇندىن ئىبارەت ئىككى خىل ئەمەلنى ئۈستىگە ئالغانىدى. ئەمر - لەشكەرمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەل نامى، تۇتۇق مەھكىمىسى بىلەن ئايماققا قاراشلىق ئەمەلدار بولۇپ، مەھكىمە ئايماقلارنىڭ ئەسكەر ۋە ھەربىي ئىشلارنى باشقۇ-

زاتتی، قىسقىسى «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقە» دە بايان قىلىنغان. تۇمبدىنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن كۆزىستىلگەن «تۇركلەرگە ئوخشاش» دېگەن ناملارنىڭ ئىچىدىكى تۇتۇق، سانغۇندىن ئىبارەت ئىككى خىل ئەمەل تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇمبدقا بەرگەن مانداتلىق ئەمەل ئىدى. ۋەزىر، ئەمىر لەشكەر قاتارلىق ئەمەلدار تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيىنلىگەن تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسىدە تەسىس قىلغان، ئەمەلدارلارنىڭ يەخرىي ناملىرى بولۇپ، تۇركلەرنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇمبدنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىشى بىلەنمۇ ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. ئۇمۇمەن تۇمبد گەرچە ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەرگىزمۇ تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىدىن سىرت بولغان مۇستەقىل قاغانلىق ھاكىمىيەت ئورگىنى تەسىس قىلمىغان، شۇڭا شىمالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇتۇق مەھكىمىسى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان قاغانلىق ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

يۇقىرىقىلارنى ئۇمۇملاشتۇرغاندا، تۇمبدنىڭ ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىشى، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ شىمالدا باش كۆتۈرۈپ چىققانلىقىدىن ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئەڭ كۈچلۈك قەبىلىگە ئايلانغانلىقىدىن دېرەك بەرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ يەنىلا ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بىر قەبىلىنىڭلا ئاقسىقاللىق ئىكەنلىكىنى، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭلا قاغانى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش دائىرىسى باشقا تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىغا كېڭەيمىگەن بولغاچقا، ئۇ بارلىق تۇرا قەبىلىلەر

نىڭ قاغانى ئەمەس ئىدى. «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 992 - جىلدىدا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى «قاغان — تۇتۇق» دەپ ئاتالغان. قاغان يەنى تۇتۇقنىڭ ئىنكىلىسلا، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلىنىڭ ئاتىلىشى ئىدى. تۇمىدىنىڭ ئوغۇزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ تاڭ سۇلالىسى شىمالدا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا ئوغۇزنارا بىللە مەۋجۇت بولغان ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇشى، بۇ ھەققەتەن تاڭ سۇلالىسى تارىخىي كىتابلىرىغا بولغان بىر خىل خاتا چۈشەنچىدىن ئىبارەت. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالدا تەسىس قىلغان يەتتە قوروقچى بەگ مەھكىمىسى بىلەن باشقا تۈتۈق مەھكىمە، ئايماقلىرى شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي، ھەربىي چوڭ ھوقۇقلىرىنى كونترول قىلغان. ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە ۋەكالىتەن، چۈللۇكنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۇنۇملۇك باشقۇرغان ۋە ئۇنىڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

3. ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇر بىلەن كۇلۇبىينىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى سۈيىقەستىنى پىلانلىشى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنى تىنچلاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشى ئۈچۈن قوللانغان تەدبىرلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

چۈللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى

تۇرا قەبىلىلىرى جايلاشقان رايونلاردا مەھكىمە، ئايماقتىن ئىبارەت ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىشى بىر قىسىم جاھىل قارا نىيەتچى تۇرا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. بۇ نۇقتا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئىنتايىن زوشەن ئىپادىلەندى. ئەينى ۋاقىتتا ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان تۇركلەرنىڭ چۈبە قەبىلىسى تاڭ سۇلالىسى سىرتاردۇش خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى «پەيدىنپەي زورايتتى»؛ يەنىمۇ ئەتراپتىكى قارلۇق، خاككاس قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا «بەيئەت قىلدى» («قانۇنلار قامۇسى. تۇركلەر»). چۈبەلەر تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئىككى يۈزلىمىلىك تەدبىر قوللىنىپ، بىر تەرەپتىن ئەلچى ئۆتۈپتىپ ئولپان تاپشۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن دوستلۇقنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىگە ئاكتىپلىق بىلەن بۇزغۇنچىلىق قىلىپ «پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يۇتۇۋېلىش» قا ئۇرۇندى. چۈبەلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇمىدىنى شىمالدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ پارچىلىنىپ ۋە تارقىلىپ كېتىشىگە باغلىدى.

قارا نىيەتچى ئۇيغۇر ئەسلى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى، خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقى تۇمىدىنىڭ جىيەنى ئىدى؛ يەنە بىر قارا نىيەتچى كۇلۇبىي بولسا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئىچكى توققۇز قەبىلىسىدىن بولغان دېرىمار قەبىلىسىنىڭ باغا تارقانى[22] بولۇپ. بۇ ئىككىيلەن بىللە «چۈبەلەر بىلەن قوشىلاشقانىدى». ئۇيغۇر بىلەن كۇلۇبىي ئۆزئارا تەل بىرىكتۈرۈپ «تۇمىدنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈپ، چۈبەلەرگە بەيئەت قىلماقچى بولۇشتى». جېنگىۋىننىڭ 22 - يىلى[23] (مىلادى 648 - يىلى) «ئۇيغۇر تۇن قارائىغۇسىدا ئوندىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ بىرىپ تۇمىدنى

ئۆلتۈردى». بۇ ۋاقىتتا يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن قورۇقچىبېگى يۈەن لىچېن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىدى، ئۇيغۇرنىڭ تۈمىدنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇيغۇرغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئورددىدىن ئۆزىنى تۇتۇقلۇققا تەيىنلەپ، تۈمىدنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشىنى تەلەپ قىلىشىنى بۇيرۇدى. يۇقىرى ئەمەل ۋە تەمىنات ئالدىدا كاللىسى قىزىپ كەتكەن ئۇيغۇر بۇنىڭ قىلتاق ئىكەنلىكىنى بىلمەي ئاز ساندىكى يېقىن كىشىلىرىنى باشلاپ يۈەن لىچېننىڭ قېشىغا بېرىپ «تەزىم قىلىپ رەھمەت ئېيتتى». لىچېڭ پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئۇنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ، پەغپۇرنى ۋەقەنىڭ ئۆتمۈشىدىن خەۋەردار قىلدى. تاڭ تەيزۇڭ دوكلاتنى ئاڭلاپ لەشكىرىي پىرقىنىڭ دۇئان بېگى سۇي دۇنلىنى ئالتۇنتاغ ۋىلايىتىنىڭ ياندىش سانغۇنلۇقىغا تەيىنلەپ، قوشۇن باشلاپ «ئۇلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىشقا ئەۋەتتى». شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر ئاشكارا قوزغىغان، كۈلۈبىي يوشۇرۇن قوللىغان بىر قېتىملىق سىياسىي ئۆزگىرىش ناھايىتى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تېزلىكتىلا باستۇرۇۋېتىلدى. كېيىن تاڭ سۇلالىسى تۈمىدنى داغدۇغىلىق بىلەن دەپنە قىلدى. تارىخىي كىتابلاردا تاڭ تەيزۇڭنىڭ «تۈمىدقا سول قول ئۇلۇغ سانغۇن دېگەن نامنى بېرىپ، ماددىي نېمەتلەر بىلەن كىيىم - كېچەكلەرنى ھەدىيە قىلىپ كاتتا نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزگەن» (يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىنى «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆرۈڭ) لىكى خاتىرىلەنگەنىدى. تاڭ تەيزۇڭ تۈمىدنىڭ ئوغلى بايانىنى سول قول باسىقاق ئۇلۇغ سانغۇن، ئۇلۇغ ئىلتىبەر بىرلىككە، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، خانگاي تۇتۇق بېگلىكىگە تەيىنلىدى. بايانىنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشى ئۇيغۇر قەبىلىسىدىكى جاھىللار بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى

ئاقسۆڭەكلەرگە قاتتىق زەربە بەردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇيغۇرنىڭ شەرىكى كۇلۇبېي ئوردىغا كەلدى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇنى چاڭئەندە ئېپىقەلىپ، ئۇنىڭ شىمالغا قايتىشىغا يول قويمىدى. جەنگۇەننىڭ 22 - يىلى (مىلادى 649 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى يەنە كۇلۇبېي باشچىلىقىدىكى دېرىمار قەبىلىسى (بۇ قەبىلە مەلۇم توپىلاڭغا قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن) نى خانگاي قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىن ئايرىپ، ئىنتايىن يىراق بولغان چۆللۈكنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمى (ھازىرقى ئۇنان دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى جايلار)غا كۆچۈرۈپ، لۇڭجۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلىپ، ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ㉔

يۇقىرىدىكى بۇ تەدبىرلەر تاڭ سۇلالىسىگە قارىتا ئىناقلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان تۈمەن ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىق ئورنى يىلەن خانگاي تۈتۈق بىلەن گلىكىگە ۋارىسلىق قىلىشىدىكى ئۆزگەرمەس ھوقۇقىنى زور كۈچ بىلەن قوغداپ، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. ئۇيغۇرلار شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىدىكى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئاقسۆڭەكلەرنى باستۇرۇشى بىلەن تاڭ سۇلالىسىپەرەس كۈچلەرنى قوللىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا قۇرغان ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمى بىلەن تەرتىپىنى مۇستەھكەملەپلا قالماستىن، بەلكى باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىش جەھەتلىرىدە، ئىنتايىن زور رول ئوينىغانلىقىدا شەك يوق.

4. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۈشمەنلەشكەن ئەللەرنى تىنچىتىشى ۋە زېمىن كېڭەيتىشى ئۈچۈن قوشقان زور تۆھپىسى

يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنىنى شىمالدا ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىغا كېڭەيتىپلا قالماستىن، يەلكى 1 مىليون تۆتۈندىن ئارتۇق تۇرا قەبىلە چارۋىچىلىرىنى تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى «نۇپۇسلۇق پۇقرا» غا ئايلاندۇردى. بۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتقا قاراپ كېڭىيىشى بىلەن ئەينى ۋاقىتتا دۇنيا بويىچە ئەڭ كۈچلۈك ئىمپېرىيىگە ئايلىنىشىدا مۇھىم ئەھمىيەتلىك بىر ئىش ئىدى. چۈنكى ئەينى ۋاقىتتىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇكسەك تەرەققىي قىلغان فېئودالىلىق ئىقتىسادى بىر تەرەپتىن سانى كۆپ، ھەيۋەتلىك بولغان تۇرا ئاتلىق ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ دۈشمەنگە تەڭداشسىز بىر كۈچنى تەشكىل قىلدى. ئەلۋەتتە تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە كۈچىيىشى توپ نېگىزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ تىرىشىپ ئەمگەك قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بىراق يەنىلا شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرى بولۇپمۇ تۇرا خەلقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە كۈچىيىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى. تۆۋەندە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ ئۇرۇش قىلغان تارىخىي ئىش ئىزلىرىنى ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىمىز:

(1) تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ كۇسەننى تىنچىتىشى (مىلادى 647 — 648 - يىللار)

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، كۇسەن دۆلىتى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلغانىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان ئالاقىسى مەلۇم مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. تۈرك خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كۇسەن تۈركلەرنىڭ غەربىي قىسىم قاغانى تاردۇغا تەۋە بولدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە تۈرك خانلىقى پارچىلانغاندا، كۇسەن غەربىي تۈرك خانلىقىغا قارىدى. جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوچۇ خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن كۇسەن خانى سۇ فاد غەربىي تۈركلەرنىڭ قوشۇنلىرى ئالدىدا گۇناھىنى تىلەپ كىنگىتىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بەردى، جېنگۇەننىڭ 18 - يىلى (مىلادى 644 - يىل) تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قورۇقچىبىگى گاۋ شياۋكى چوڭ قوشۇن بىلەن كىنگىتكە يۈرۈش قىلغاندا، كۇسەن كىنگىتكە «قوشۇن ئەۋەتىپ، ياردەم بەردى». بۇنىڭدىن كېيىن «ئەۋەتىلىدىغان ئۇلپاننىڭ سانى ئازلاپ» تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇلپان - سىلىق مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۈزۈلۈپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، كۇسەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا قاراپ كېڭىيىش يولىدىكى يۇلۇپ تاشلىنىپ بولمايدىغان بىر تال مىخقا ئايلاندى.

جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى 12 - ئايدا، يەنى تاڭ سۇلالىسى شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىرىنىڭ ئارىسىدا يەتتە مەھكىمە، ئالتە ئايماق تەسىس قىلغان 10 ئايدىن كېيىن، تاڭ تەيزۇڭ سول باسقاق ئۇلۇغ سانغۇن ئاشنا شىرنى كۇچا ۋىلايىتى («كۇسەن يولى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ يۇرۇشتىكى

باش ئاغلاقچىسى قىلىپ «تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ ئەچچە يۈز مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، كۈسەنگە جازا يۈرۈش قىلىش» («كونا تاڭنامە. كۈسەن تەزكىرىسى») قا بۇيرۇدى.

ئاشىناشىرنىڭ باشچىلىقىدىكى 13 قەبىلىدىكى ئەسكەرلەر جېنگۈەننىڭ 21 - يىلى 1 - ئايدىن ئىلگىرى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىدا ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماق تەسىس قىلغان، ئۇيغۇر قاتارلىق 13 قەبىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بولسا كېرەك. قورىقان، توباسلار، سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەر بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ، قورىقانلار جېنگۈەننىڭ 21 - يىلى 8 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان، توباسلار شۇ يىلى 12 - ئايدا بەيئەت قىلغان، بۇ ئىككى قەبىلە تاڭ سۇلالىسىگە بىرقەدەر كېيىن بەيئەت قىلغانلىقى سەۋەبىدىن قوشۇن چىقارمىغان بولۇشى مۇمكىن، سىرتاردۇشلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى ئەينى ۋاقىتتا ئالتۇنتاغ ئەتراپلىرىدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىشىپ كېلىۋاتقاچقا، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىدىن كۈسەنگە ھۇجۇم قىلىشتا پايدىلانمايتتى.

ئاشىناشىرنىڭ باشچىلىقىدىكى كۈسەنگە جازا يۈرۈشى قىلغان 100 مىڭدىن ئارتۇق زور قوشۇننىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخ كىتابلاردا ئوخشىمىغان قاراشلار بار، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «كونا تاڭنامە. كۈسەن تەزكىرىسى» دە: «تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ ئەسكىرى» لاتىلغائېلىنىپ باشقا مىللەت ئەسكەرلىرى تىلغا ئېلىنمىغان. ھالبۇكى، «يېڭى تاڭنامە. ئاشىناشىرنىڭ تەرجىمھالى» دا: «تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسى بىلەن تۇركلەرنىڭ 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى كۈسەنگە جازا

يۇرۇش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى» دېيىلگەن. «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 985 - جىلدىدا «تۇرالارنىڭ ئون كۆچمەن قەبىلىسىنىڭ ئۇچى بىلەن تۇرك بەگلىرىنىڭ (تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان شەرقىي تۇرك خانلىقىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىنى كۆرسىتىدۇ) 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكىرى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلگەن» دېيىلگەن. تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ ئەسكىرىدىن سىرت، يەنە تۇرك ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىدى. يەنە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 198 - جىلدىدا ئەسكەر سانى تىلغا ئېلىنماي، بەلكى تۇرالارنىڭ 13 ئايمىقى بىلەن تۇرك، تىبەت، ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرىنى جازا يۇرۇشىگە بۇيرۇغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. «تاڭ مەكتۇپلىرى» نىڭ 8 - جىلدىدا تاڭ تەيزۇڭ نىڭ كۇسەنگە جازا يۇرۇشى قىلىشتا تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسى بىلەن تۇركلەرنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى سەپەرۋەر قىلىش توغرىسىدىكى يارلىقىدا «يەنە تىبەتلەرنىڭ ئاقساقىلىنى ئەۋەتىپ شۇەنمىيەندىن ئۆتۈپ شىمالغا ئىلگىرىلىگەن؛ چىۋچۆدىن داغدۇغىلىق بىلەن ئۇرۇش ئارقىلىق باريكۆلگە يېتىپ بېرىپ، ئۇنىڭ غەربىگە قېچىش يولىنى ئۇزۇپ تاشلىغان» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، تۇرا، تۇرك قەبىلىلىرىدىن باشقا تىبەت، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ كۇسەنگە جازا يۇرۇش قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقاندەك قىلىدۇ. لېكىن يېڭى كونا «تاڭنامە» دىكى «تەيزۇڭ ھېققىدە خاتىرە» بىلەن «تۇيغۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە تىبەتلەر بىلەن تۇيغۇنلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۇسەنگە جازا يۇرۇش قىلىشى ئېشىغا ياردەم بەرگەنلىكىنى خاتىرىلىمىگەن. تەيزۇڭنىڭ يارلىقىدا دېيىلگەن تىبەت، تۇيغۇن ئاقساقاللىرىنى ئەۋەتىپ، كۇسەنگە قىلىنغان جازا يۇرۇشىگە ياردەملەشكەنلىكى، دەسلەپتىلا داغدۇغا پەيدا قىلىش ئۈچۈن قىلغان ئىش بولۇپ،

ئەمەلىيەتتە ئۇنداق قىلمىغانىدى. ھازىرقى بار ماتېرىياللار-
دىن قارىغاندا، كۈسەنگە جازا يۈرۈش قىلغان 100 مىڭدىن
ئارتۇق تاڭ قوشۇنلىرى ئاساسەن تۈرا قوشۇنلىرى
بىلەن تۈرك قوشۇنلىرىدىن شەكىللەنگەن بولسا كېرەك.
«كونا تاڭنامە» دە تۈرك قوشۇنلىرىنى تىلغا ئالماي چۈشۈرۈپ
قويغان. تۈرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن
تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىكىنى تەشكىل
قىلىدىغانلىقىنى بىز تېخى ئېنىق بىلمەيمىز. ئەمما تاڭ
سۇلالىسىگە ئائىت تارىخ كىتابلاردىكى تۈرالارنىڭ 13
قەبىلىسىنىڭ قوشۇنىنىڭ كۈسەنگە قىلغان جازا يۈرۈشىنى
چۈشۈرۈپ قويمىغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىدىن ھەمدە
بارغانسېرى تەكتلەنگەنلىكىدىن قارىغاندا، تۈرا قوشۇنلىرى
بۇ 100 مىڭدىن ئارتۇق تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىچىدە
ئاساسىي قوشۇن بولسا كېرەك.
تاڭ تەيزۇڭنىڭ يارلىقىغا ئاساسلانغاندا، بۇ تارماقتىكى
تۈرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى ئاساس
قىلىپ تەشكىللەنگەن، كۈسەنگە جازا يۈرۈش قىلغۇچى زور
قوشۇنغا تۈرك ئاقسۆڭكى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى ئاشنا-
شىر باشچىلىق قىلغانىدى. ئاشناشىرنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن
بىرگە جازا يۈرۈش قىلغان قوشۇنلاردىن يەنە تۈرالارنىڭ
چۈبە قەبىلىسىدىن تاڭ سۇلالىسىدە ئەمەلدار بولغان چۈبە-
غالى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى قورۇقچىبېگى
گاۋ شياۋكى، داققال ياڭ خۇڭلى، سول قول خىسلەت قۇچقۇچى
ئۇلۇغ سانغۇن لى خەيئەنلەر بار بولۇپ، تاريختا ئۇلار «بەش
سانغۇن» دەپ ئاتالغانىدى. بەش سانغۇنىنىڭ ئىچىدە
شىمالدىكى تۈرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ بىرەرمۇ ئاقساقلى
يوق ئىدى، روشەنكى، تۈرا قوشۇنلىرىنى ئاساس قىلغان
كۈسەنگە جازا يۈرۈش قىلغان زور قوشۇن. تاڭ سۇلالىسى

مەركىزىي ھاكىمىيىتى ئەۋەتكەن ئۇلۇغ سانغۇنلارنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدا ئۇرۇش قىلغانىدى.

«يېڭى، كونا تاڭنامە» گە ئاساسلانغاندا، تاڭ تەيزۇڭ جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى 12 - ئايدا، تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى يىغىپ كۈسەنگە جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەنىدى. بۇ زور قوشۇننىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن جازا يۈرۈشىگە زادى قاچان ئاتلانغانلىقى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېنىق ئەمەس. «تاڭ مەكتۈپلىرى» نىڭ 8 - جىلدىدا تاڭ تەيزۇڭنىڭ بۇ قوشۇننى جىنۇبىدىن يولغا چىقىپ كۆكئارتتا ئۇچرىشىش» قا بۇيرۇغانلىقى خاتىرىلەنگەن. جىنۇبي يەنى ئالتۇنتاغنى كۆرسىتىدۇ. تۇرا قوشۇنلىرىنىڭ ئالتۇنتاغدىن ئۆتكەن ۋاقتى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن. «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 985 - جىلدىدا جېنگۇەننىڭ 22 يىلى - 6 - ئايدا ئالتۇنتاغنىڭ شەرقىدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ 20 مىڭدىن ئارتۇق قالدۇق قوزۇلىرىنىڭ سېلىنگانلىقىنى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، خانگاي قاتارلىق ئۇچ ئايماققا ھۇجۇم قىلغانلىق ۋەقەسى خاتىرىلەنگەن، سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوزۇلىرى قوزغىغان تۈيۈقسىز ھۇجۇم تۇرا قوشۇنلىرى ئالتۇنتاغدىن ئۆتۈپ بولۇپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارنىڭ مۇداپىئە كۈچى ئىنتايىن ئاجىزلىشىپ كەتكەنىدە يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ قاراش خاتا بولمىسا، ئۇنداقتا تۇرا قوشۇنلىرىنىڭ ئالتۇنتاغدىن ئۆتكەن ۋاقتى ئەڭ كېچىككەنىدىمۇ جېنگۇەننىڭ 22 - يىلى 5 - ئايدىن كېيىن ئەمەس، مۇشۇنداق پەرەز قىلغاندا، تۇرا قوشۇنلىرىنىڭ شىمالدىن يولغا چىققان ۋاقتى، جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى 12 - ئايدا بولماسلىقى مۇمكىن، بەلكى تاڭ تەيزۇڭ يارلىق چىقىرىپ ئىككىنچى يىلى يەنى جېنگۇەننىڭ 22 - يىلى

ئەتىيازدا بولۇشى مۇمكىن.

ئالتۇنتاغ غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان غايەت زور تاغ تىزمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۇرالارنىڭ زور قوشۇنى ئالتۇنتاغنىڭ قەيسىرىدىن ئۆتۈپ، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى جايلارغا كىرگەن؟ تۇرا قوشۇنلىرىنىڭ ئالتۇنتاغدىن ئۆتكەندىن كېيىن چىگىل (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى)، چۆمۈل㉖ (ھازىرقى ماناس ناھىيىسى) دىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىگە ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، تۇرا قوشۇنلىرى تەخمىنەن، ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇبىي تىزمىسىدىكى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ئاراتۇرك ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى مەلۇم بىر جاي ئارقىلىق تىيانشاننىڭ شىمالىغا كىرگەن ھەم تاغ تەيزۇڭنىڭ ئۇلارغا بەرگەن «جەنۇبىدىن يولغا چىقىپ، كۆكئارتتا ئۇچرىشىش» توغرىسىدىكى بۇيرۇقىدىن قارىغاندا، ئېھتىمال ئۇلار ئالتۇنتاغدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تىيانشاننىڭ شىمالى ئارقىلىق غەربىگە مېڭىپ، جەنۇبىي چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىن چۆللۇكنىڭ غەربىگە يۈرۈش قىلغان تۈرك قوشۇنلىرى㉗ بىلەن كۈسەنگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان بولسا كېرەك.

«يېڭى، كونا تاڭنامە» نىڭ «كۈسەن تەزكىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، تۇرا قوشۇنلىرى ئالتۇنتاغدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كۆچا ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي يۈرۈش ئاغلاقچىسى ئاشىناشىرنىڭ قوماندانلىقىدا چىگىل، چۆمۈل ئىككى قەبىلىنىڭ قوشۇنلىرىنى كەينى ـ كەينىدىن تارمار قىلىپ، ناھايىتى تېز ھەرىكەت قىلىپ «كۈتمىگەن يەردىن كۈسەن دۆلىتىگە شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ كىردى» كۈسەننىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتتى. تۇرالار بىلەن تۈرك قوشۇنلىرى بىرلىشىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، غەلبە پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ كۈسەننىڭ پايتەختىنى

ئىشغال قىلدى. كۈسەن خانى بىغار يوسيان شەھەرنى تاشلاپ غەربتىكى بارسغان شەھىرى (ھازىر شىنجاڭدىكى ئاقسۇ) گە قېچىپ كەتتى. ئاشناشتر قوشۇن باشلاپ بىرىپ، بارخاننى مۇھاسىرىگە ئالدى. جەنگۈەننىڭ 22 - يىلى 12 - ئايدا شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، بىغار يوسيان ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى چې لېيتيەن، ۋەزىرى نارا قاتارلىقلارنى ئەسىرگە ئالدى. كۈسەن زېمىنى تاڭ سۇلالىسى ئەسكىرى تەرىپىدىن بېسۇۋىلىندى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇدۇنمۇ بەيئەت قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئەنشى قورۇقچىسىنى مەھكىمىسىنى كۈسەنگە يۆتكىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتقا بولغان تەسىرى زور دەرىجىدە كۈچەيدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ قوشۇنىنى يىغىپ كۈسەنگە جازا يۈرۈش قىلىشىغا يارلىق چۈشۈرۈپ زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنگە قەدەر جەمئىي بىر يىل ۋاقىت كەتكەنىدى.

(2) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سوتاردۇشلار بىلەن تۈركلەرنىڭ چۈبە قاغانلىقىغا قەبىلىرىنى يوقىتىشىغا يارىدەم بېرىشى (مىلادى 648 — 650 - يىللار)

يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك، تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ كۈسەننى تىنچلاندۇرغان مەزگىلدە، ئالدى بىلەن ئالتۇنتاغنىڭ شەرقى (ئۇنىڭ ھەققىي ئۇرنى ئېنىق ئەمەس) نى ئىگىلىۋالغان سوتار تاردۇشلارنىڭ خانكاي (ئۇيغۇر قەبىلىسىدە)، جەنۇبىي (بارغۇت قەبىلىسىدە)، يۇلىڭ (بايىرقۇ قەبىلىسىدە) دىن ئىبارەت ئۇچ تۈتۈق مەھكىمىسىگە قاراشقان پاراكەندىچىلىكىنى يوقۇ بەرگەنىدى.

ئارقىدىنلا يەنە ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكى ئۇيغۇر

بىلەن كۆلۈبىينىڭ تۈركلەرنىڭ چۈبە قاغانى بىلەن تىل بىر-
لىكتۈرۈپ، ئويغۇرلارنىڭ ئاقساقلىق، خانلىقى تۈتۈقى تۈمبەدنى
قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەردى. پاكىتلار شۇنى ئىس-
پاتلىدىكى، سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن چۈبە
قاغانىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ تۈرا قەبىلە
لىرىگە سالغان پاراكەندىچىلىكى، ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكىتى
چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ مۇقىملىقسىزلىكى
ئەڭ زور خەۋپ بولغاچقا، ئۇ تۈپ نېگىزىدىن تاڭ سۇلالىسى-
نىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا
قۇرغان ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىگە تەھدىت پەيدا قىلدى. بۇ
ئىككى قەبىلىنى يوقىتىش يالغۇز ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجى بو-
لۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ كېچىكتۈرۈشكىمۇ
ھەرگىز بولمايتتى.

«كىتابلار جەۋھىرى» 985 - جىلدتىكى خاتىرىلەرگە
ئاساسلانغاندا، جېنگۈەننىڭ 22 - يىلى (مىلادى648 - يىلى)
6 - ئايدا ئالتۇنتاغنىڭ شەرقىدىكى سىرتاردۇشلار سېلىنگا
دەريا سىنىڭ شەرقىدىن خانلىقى قاتارلىق ئۇچ مەھكىمىگە
ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇچ مەھكىمىنىڭ تۈتۈقلىرى «ئايرىم-ئايرىم قوشۇن
چىقىرىپ قايتۇرما زەربە بەردى»، ئارقىدىنلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ
يەنىمۇ قورۇقچىگ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن قورۇقچىبېگى يۈەن
لىجېن توققۇز تۇرالارغا باشچىلىق قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ
قىلدى؛ سىرتاردۇشلار مەغلۇپ بولۇپ، ئالتۇنتاغقا قېچىپ
كەتتى. ئىككى ئايدىن كېيىن يەنە شۇ يىلى 8 - ئايدا، تاڭ
سۇلالىسى دەشت سىيلاقنى ئالتۇنتاغقا يۇرۇش قىلغۇچى
سۇل قول ئۇلۇغ سانغۇن قىلىپ، «سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق
قىسىملىرىنى جازالاشقا ئەۋەتتى» («كىتابلار جەۋھىرى» 985-
جىلد). دەشت سىيلاقنىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلارنىڭ تۈ-
رالارنىڭ قوشۇنىمۇ ياكى ئەمەلىيەتتىكى تارىخىي ماتېرىيالارغا

ئېنىق ئەمەس، لېكىن تۇرا قەبىلىلىرىمۇ ئالتۇنتاغقا يېقىن جايلاردا ئورۇنلاشقانىدى. شۇڭا تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېقىن ئەتراپتىكى تۇرا ئاتلىق قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، سىرتاردۇشلارغا جازا يۈرۈش قىلغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. دەشت سىيلاقنىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلارنىڭ جازا يۈرۈشىنىڭ ئاقىۋىتى تارىخ كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. بىراق «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، گاۋزۇڭنىڭ يۈەنخوي تۇنجى يىلى(مىلادى 650 - يىلى) «سىرتاردۇشلارنىڭ ئاقساقاللىرى ئاۋۋال قېچىپ يۈرۈپ پاناھلىنىپ، كېيىن تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى، تاڭ گاۋزۇڭ شەمەن ئايمىقىنى تەسىس قىلىپ ئۇلارنى شۇ جايغا ئورۇنلاشتۇردى»، بۇ بىر قىسىم بەيئەت قىلغان سىرتاردۇشلار دەشت سىيلاق ئالتۇنتاغدا قوغلاپ جازا يۈرۈش قىلغان سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇقلىرى بولۇشى مۇمكىن، ئېھتىمال ئۇلار دەشت سىيلاقنىڭ جازا يۈرۈشىدىن كېيىن ھېچقانداق چىقىش يولى قالمىغاندىن كېيىن ئامالسىز تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان بولسا كېرەك.

تاڭ سۇلالىسى سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قۇۋىلىرىغا ئەجەللىك زەربە بەرگەندىن كېيىن، ئىككىنچى يىلى جېنگۇەنىڭ 23 - يىلى (مىلادى 649 - يىلى) سول قول باسقاق سانغۇن گاۋكەن ئۇيغۇرقوشۇنلىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ چۆبەلەرگە جازا يۈرۈش قىلدى.

گاۋكەننىڭ ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، چۆبەلەرگە جازا يۈرۈش قىلغان ۋاقتى توغرىسىدا، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر خاتىرىلەر، شىمالىي تۈركلەر» دە جېنگۇەننىڭ 22 - يىلى 1 - ئاي دەپ خاتىرىلەنگەن. «يېڭى تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە جېنگۇەننىڭ 23 - يىلى 11 - ئايدا دەپ خاتىرىلەنگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق

ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 199 - جىلدتىدا جېنگۈەننىڭ 23 - يىلى 1 - ئايدا دەپ خاتىرىلەنگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى قاراش توغرا بولسا كېرەك. سەۋەبى تۆۋەندىكىچە:

جېنگۈەننىڭ 22 - يىلى تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسىنىڭ قوشۇنى كۈسەنگە جازا يۈرۈش قىلغاچقا، قايتىپ كىلەلمىگەندى. شۇ يىلى 6 - ئايدىن كېيىن، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلەر يەنە سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. 9 — 10 - ئايلاردا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭكى ئۇيغۇر سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، تۇمېدنى ئۆلتۈرۈپ، چۈبەلەرگە تەسلىم بولۇشنى قەستلىدى. شۇ يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىرى ئىچىدە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر قەبىلىسىدە ۋەقە كۆپ يۈز بەردى. ناھايىتى روشەنكى، تاڭ سۇلالىسى بۇنداق ئەھۋالدا ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى يىغىپ چۈبەلەرگە جازا يۈرۈش قىلماسلىقى مۇمكىن ئىدى. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە دېيىلگەن جېنگۈەننىڭ 22 - يىلى خاتادەك تۇرىدۇ㉘. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى غەيرىي ئىشلار» دا «گاۋزۇڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دىن ئېلىنغان نەقىلدە «دەسلەپتە تۇركلەرنىڭ چۈبە قاغانى چۈبە ئىشبارانى ئوردىغا ئولپان تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كەلمىدى. تاڭ تەيزۇڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۇڭ قول باسقاق سانغۇن گاۋكەنني ئۇيغۇر، بارىغۇت قاتارلىق قەبىلەرنىڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى» دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دىمۇ: «تاڭ تەيزۇڭ سانغۇت گۇگۇاڭنى ئۇنى قوبۇل قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ ئۇ يېتىپ كېلەلمىگەنلىكتىن تاڭ تەيزۇڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ،

جېنگۇ،ننىڭ 23 - يىلى ئوڭ قول سانغۇن گاۋكەننى ئۇيغۇر، بارغۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇن ۋە قوۋملىرىنى باشلاپ ئولارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى» دېيىلگەن. گاۋكەن تاڭ تەيزۇڭ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بولۇپ، ئۇ جازا يۇرۇشكە ئاتلانغاندا تاڭ تەيزۇڭنىڭ يېنىدا ئىدى. تاڭ تەيزۇڭ جېنگۇەننىڭ 23 - يىلى 5 - ئايدا ئۆلگەنىدى. گاۋكەن شۇ يىلى 5 - ئايدىن بۇرۇن جازا يۇرۇشكە ئاتلانغان بولۇشى كېرەك. «يېڭى تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە. خاتىرىلەر»دىكى گاۋكەننىڭ جېنگۇەننىڭ 23 - يىلى 11 - ئايدا جازا يۇرۇشكە ئاتلانغانلىقىمۇ خاتادەك تۇرىدۇ⑳.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭ تەيزۇڭنىڭ گاۋكەننى چۈبەلەرگە جازا يۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىشى، «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە دېيىلگەن جېنگۇەننىڭ 23 - يىلى (مىلادى 649 - يىلى) 1 - ئايدا بولغان بولسا كېرەك.

يازما خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، گاۋكەن ئۇيغۇر، بارغۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ چۈبەلەرگە ھۇجۇم قىلغاندا، تەييارلىقلارنى مەخپىيلىتىپ بارغان بولۇپ، ئېھتىمال چۈبەلەرنىڭ تەييارلىقسىز ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ چۈبەلەرنى تۇيۇقسىز زەربىگە ئۇچرىتىشنى كۆزلىگەنىدى. گاۋكەننىڭ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر، بارغۇت قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرى چۈبەلەرنىڭ زېمىنلىرىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، چۈبە قەبىلىلىرى بەكلا ھودۇقۇپ كەتكەنىدى. چۈبە قاغانىنىڭ ئوغلى كېشمانتۇر، قول ئاستىدىكى قارلۇق قەبىلىسىدىن نىشۇكۆل ئېركىن، شېمىۋكېن قەبىلىسىدىن باغادۇر ئېركىن قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن قوۋملىرىنى باشلاپ كېلىپ ئەل بولدى. تاڭ تەيزۇڭ كېشمانتۇرنىڭ قەبىلىسىنى شىنلى ئايمىقىغا ئورۇنلاشتۇردى. گاۋزۇڭنىڭ يوڭۇبى تۇنجى يىلىنىڭ 6 - ئېيىدا (زور قوشۇن ئاتلانغان ۋاقىت

بىلەن بولغان ئارىلىقى بىر يىل يەتتى ئالتاي) گاۋكەننىڭ قوشۇنى ئارساك تېخى (هازىرقى ئورنى ئېنىق ئەمەس) غا يېتىپ باردى. چۈبەلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ ئەسكەرلىرى گاۋكەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىنى توسۇماقچى بولدى. ئەمما بۇنداق تەپرىقىچىلىك تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن كۆرۈنۈشتە ئىتائەت قىلىپ، ئاستىرتىن بويۇنتاۋلىق قىلغان تۈرك قاغانىنى هەممىنى بىزار قىلغان يېگانە ئادەمگە ئايلانىدۇرۇپ قويغاچقا، تارىخىي كىتابلاردا چۈبەلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىكى قەبىلىلەرنىڭ چۈبە قاغانىنىڭ چاقىرىقىغا «پۈتۈن لەي ئاۋاز قوشمىغان» لىقى خاتىرىلەنگەنىدى. چۈبە ئامالسىز قېلىپ، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان خوتۇنىنى ۋە يېقىنلىرىنى ئېلىپ 100 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بىلەن غەرب تەرەپتىكى تاغ تۈزلىقىغا قېچىپ كەتتى. گاۋكەن ئاتلىق ئەسكەرلەرگە باشچىلىق قىلىپ ئالتۇنتاغقا قوغلاپ باردى. چۈبە تىرىك تۇتۇلدى. 9 - ئايدا گاۋكەن چۈبەنى پايتەختكە يالاپ ئېلىپ باردى. گاۋزۇڭ چۈبەلەرنىڭ قوۋملىرىنى ئۆتۈكەن تېخىمۇ ئوڭلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا هۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇچۇن تۈتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى.

(3) تاڭ سۇلالىسىگە يارىدەملىشىپ غەربىي تۈرك خانلىقىنى يوقىتىشى (مىلادى 651—658- يىللار)

مىلادى 581 - يىلى بىر پۈتۈن تۈرك خانلىقى شەرق، غەربىي تۈرك خانلىقىغا پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك خانلىقى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي (هازىرقى ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي) دىكى جايلارغا هۆكۈمرانلىق قىلدى. مىلادى 630 - يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، غەربىي تۈرك خانلىقىمۇ ئىچكى تالاش - تارتىشلار تۈپەيلىدىن كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىشىپ كەتتى. مىلادى

638 - يىلى (جەنگوەننىڭ 12 - يىلى) غەربىي تۈرك خان-لىقىمۇ ئىككى قىسىمغا پارچىلىنىپ كەتتى: سۇياب دەريا-سى بويىدا (هازىرقى چۇ دەرياسى) نىڭ شەرقىگە تارقالغان بەش تۇغلۇقلار قەبىلىسىگە ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان هۆكۈمرانلىق قىلدى؛ سۇياب دەريا-سىنىڭ غەربىگە تارقالغان بەش ساداق-لار قەبىلىسىگە ئىشپارا ئىلتەرىش قاغان هۆكۈمرانلىق قىلدى. تۇغلۇق قاغان تاڭ سۇلالىسىگە ئۆچمەنلىك بىلەن قاراپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلغان ئىشپارا قاغانغا تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈردى. هەمدە ئۇنىڭ قەبىلىسى بىلەن زېمىنىنى ئۆزىگە قو-شۇۋالدى. بەش ساداقلار قەبىلىسى بويسۇنۇشنى خالىمای ئىل بىلگە شىرنى قاغان قىلىپ تىكلەپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇر-دى. مىلادى 648 - يىلى (جەنگوەننىڭ 22 - يىلى)، ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان ئىل بىلگە شىر قاغان تەرىپىدىن مەغ-لۇپ بولۇپ، توخارىستانغا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە ئۆلدى. ئۇنىڭ قەبىلىسىنىڭ سانغۇنى ئاشناقۇل بىلگە شىر قاغان تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ، چىقىش يولى قالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، نەچچە مىڭ تۈتۈن ئاھالىگە باشچىلىق قىلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنىڭ يېرىدە بېشى بالىق تۈتۈق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئاشناقۇلنى تۈ-تۈق قىلىپ تەيىنلەپ، باغا قەلئەسى (هازىرقى فۇكاڭ ناهى يېسىنىڭ شەرقى) گە ئورۇنلاشتۇردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قو-شۇنلىرى كۈسەنگە جازا يۈرۈش قىلغاندا ئاشناقۇل قوشۇن چىقىرىپ، ياردەم بېرىددىغانلىقىنى ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسى رۇخسەت قىلمىدى. جەنگوەننىڭ 23 - يىلى 5 - ئايدا تاڭ تەيزۇڭ ئالەمدىن ئۆتتى. ئاشناقۇل پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، گاۋزۇڭنىڭ يۈگۈەن 2 - يىلى (مىلادى 651 - يىلى) 1 - ئايدا، قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئىل

بىلگە شىر قاغانىنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە بەش ساداقلار قە-
بىلىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. ئاشنا قۇل «قوش دەريا سى» (ھا-
زىرقى بورتالا ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدە) بىلەن مىڭلاق (ھا-
زىرقى چۇ دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنىڭ تارىمىقىدا) دا ئۇر-
دا قۇرۇپ، ئۆزىنى ئىشپارا قاغان دەپ ئاتاپ، «نەچچە 100
مىڭ يارامليق ئەسكەرگە ئىگە بولۇپ» («كونا تاڭنامە: تۈركلەر
ھەققىدە قىسسە») بەش تۇغلۇقلار بىلەن بەش ساداقلار
قەبىلىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. شۇ يىلى 7 - ئايدا ئاشنا-
قۇل بېشىبالىققا بېسىپ كىردى. ئۇرۇمتاي بىلەن بارىكۆل
ناھىيىسى قولدىن كەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىر-
ىدىن بۇيان زور بەدەل تۆلەش ھېسابىغا غەربىي يۇرتنى
قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۈيۇقسىزلا شامالغا كە-
تىدىغان خەۋپكە دۇچ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى مەيلى خالسۇن
ياكى خالمىسۇن ئاشنا قۇل تەرىپىدىن يېگىدىن بىرلىككە
كەلتۈرۈلگەن غەربىي تۈرك خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشتىن
ساقلانغىلى بولمايتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈرك خانلىقىنى يوقىتىش
ئۇرۇشى ئىلگىر - كېيىن بولۇپ، ئۇچ قېتىم ئېلىپ بېرىلدى.
بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇش گاۋزۇڭنىڭ يۇقۇرىي ئىككىنچى يىل-
لى 7 - ئايدىن يۇقۇرى 3 - يىلى 1 - ئاي (مىلادى 651-
يىلى 7 - ئايدىن 652 - يىلى 1 - ئايغىچە) بولغان بولۇپ،
تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولغان چۆلبە، چېگىل
قەبىلىلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قىسمەن غەلىبىگە ئېرىشتى. ئىك-
كىنچى قېتىملىق ئۇرۇش گاۋزۇڭنىڭ شىيەنچىڭ تۇنجى يىلى
1 - ئايدىن 12 - ئاي (مىلادى 656 - يىلى 1 - ئايدىن
12 - ئايغىچە) بولغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى
ئاشنا قۇلغا تەۋە بولغان قارلۇق، شېمىۋكېن، تۈرگەش قا-
تارلىق قەبىلىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلدى، تاڭ سۇلالىسى غەلە-

جەڭگە ئىرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. ئۇچىنچى قېتىملىق ئۇرۇش گاۋزۇڭنىڭ شىيەنچىڭ 2 - يىلى 1 - ئايدىن 3 - يىلى 2 - ئاي (مىلادىي 657 - يىلى 1 - ئايدىن 658 - يىلى 2 - ئاي) غىچە بولغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئاشناقۇلنى ئەسىر ئېلىپ، غەربىي تۈرك خانلىقىنى يوقاتتى. چۆللۈكنىڭشىمالىدىكى تۈرا قوشۇنلىرى (ئاساسلىقى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قوشۇنلىرى) بۇ ئۇچ قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىگىلا قاتناشتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن تەر تۆكۈپ، تۆھپە قوشتى، بۇنى تۆۋەندە كىلەك بايان قىلىمىز:

مىلادى 651 - يىلى 7 - ئايدا تاڭ گاۋزۇڭ ئاشناقۇلنىڭ بېسىپ كىرگەنلىك توغرىسىدىكى دوكلاتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال يارلىق چۈشۈرۈپ سول قول بەھەيۋەت ئۇلۇغ سانغۇن لياڭ جيەنغاڭ بىلەن ئوڭ قول بەھەيۋەت ئۇلۇغ سانغۇن چۈبە غالىنى كۈنەس يولى قوشۇنىنىڭ باش ئاغلاقچىلىقىغا، ئوڭ قول باسقاق سانغۇن گاۋدېمىيەن بىلەن ئوڭ قول بەھەيۋەت ئۇلۇغ سانغۇن ساگۇۋۇرېننى مۇئاۋىن قىلىپ تەيىنلەپ، «چىن، چېڭ، چى، يوڭ قاتارلىق مەكسىملەرنىڭ 30 مىڭ ئەسكىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ 50 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا قارشى جازا يۈرۈش قىلدۇردى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 199 - جىلد گاۋزۇڭنىڭ يۈكۈڭبي 2 - يىلى). «قانۇنلار قامۇسى. غەربىي تۈركلەر» بىلەن «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ 50 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنىڭ سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلگەنلىكى تىلغا ئېلىنغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا تۈرا قەبىلىلىرى ئارىسىدىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى قاتناشقانلىقى

قىنى بىلگىلى بولىدۇ ھەم «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەق قىدە قىسسە» بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 937 - جىلد- دىكە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ 50 مىڭ ئاتلىق قوشۇنىغا باشچىلىق قىلغان ئۇيغۇر ئاقساقىلىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانگاي تۆتۈقى بايان ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ، سانغۇن لياڭجيەنفاڭنىڭ «كۇنەش يولى ھەربىي يۇرۇش ئاغلاقچى» لىق نامىدىن قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بۇ نۆۋەتتىكى ھۇجۇم نىشانى ئاشىناقۇل بارگاھ قۇرغان قوش دەريا سىدىن يىراق بولمىغان كۇنەش قەلئەسى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غۇلجا شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئىدى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا. بايانىنىڭ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 50 مىڭ ئاتلىق قوشۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئاشنا قۇلنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ بېشىبالىقنى قايتۇرۇۋالغان، ئارقىدىنلا يەنە داۋاملىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ئاشناقۇلنىڭ قارمىقىدىكى چىگىل، چۇمۇل قەبىلىلىرىنى مەغلۇپ قىلغان. مىلادى 652 - يىلى (يىلى 3 - يىلى) 1 - ئايدا چىگىللەرنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاۋرال تېغى (ھازىرقى ئورنى ئېنىق ئەمەس، سېن جوگىمىيەن قاراشەھەر بىلەن تۇرپاننىڭ چېگرىسىدىكى تاغ دەيدۇ ③) دا مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى تىۋشار قۇتچۇرنى تىرىك تۇتتى ھەم چۇمۇل قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇلارنىڭ سەركەردىسى سۆكۇنئېركىن بىلەن خېچى، قايا قاتارلىقلارنى تىرىك تۇتتى. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، 10 مىڭدەك ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ، 900 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى. كېيىن لياڭجيەنفاڭ باشچىلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى «تۇرۇۋېلىپ ئىلگىرىلىمىدى». ئېھتىمال ئۇلار قوشۇنىنىڭ ئاز بولغانلىقىدىن ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۇرئەت قىلالمىغان بولۇشى مۇمكىن. لياڭ

جىيەنفاكتىك كۈنەش قەلئەسىگە يېتىپ بارمىغانلىقى ئۈچۈن تەپتىش بېكىتىك پاش قىلىشىغا ئۈچرىدى. گاۋزۇك لىياك جىيەنفاكتىك چىكىلەرنى يوقاتقان تۆھپىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇنى سۈرۈشتە قىلمىدى.

مىلادى 656 - يىلى (شىيەنچىكتىك 10 - يىلى) 1 - ئايدا ئاشىناقۇل چېگرىغا يەنە باستۇرۇپ كىردى. تاكگاۋزۇك چېك جەنجىنى كۆكئارت ھەربىي يۇرتىش يولىنىك باش ئاغلاق چىلىقىغا تەيىنلەپ، يەنەن قورۇقچىبېگى رېن ياشياك بىلەن مۇئاۋىن قورۇقچى بەگ سۈسىنى قوشۇن باشلاپ بېرىپ يەنە جازا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى. بۇ قېتىمقى جازا يۈرۈش ھەققىدە «قانۇنلار قامۇسى»، «تاك سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، «يېڭى تاڭنامە» ۋە «نۇمۇمىي ئۆرنەك» قاتارلىق ئەسەرلەردە چېك جەنجى قاتارلىقلارنىك باشچىلىقىدىكى تاك سۇلالىسىنىك قوشۇنلىرى ئارىسىدا تۇرا قوشۇنلىرىنىك بار ۋە يوقلۇقى يا خاتىرىلەنمىگەن، يا تىلغا ئېلىنمىغان. پەقەت «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار. ھەققىدە قىسسە» دىلا «چېك جەنجى، سۇدىكفاك، رېن ياشياك، سۇسىيلارنىك باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئاشىناقۇلنى چۇغاي تاغلىرى (بۇچۇغاي تېغى ھازىرقى شىنجاڭنىك چېگرىسى ئىچىدە ئىدى ㉜ دا مەغلۇپ قىلىپ، ئىككىنچى قېتىم يەنە ئالتۇنتاغدا مەغلۇپ قىلدى» دەپ كۆرسىتىلگەن. رېن ياشياك بىلەن سۇسىنىك ئەينى ۋاقىتتا ئايرىم - ئايرىم ھالدا يەنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىك قورۇقچىبېگى بىلەن مۇئاۋىن قورۇقچىبېگى بولغانلىقى ئىنى كۆزدە تۇتقاندا، تاك سۇلالىسىنىك جازا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنىنىك ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىك قوشۇنلىرىمۇ بار بولۇشى كېرەك. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە ئەينى مەزگىلنىك ئەمەلىي خاتىرىلىرى خاتىرىلەنگەنىدى. جازا يۈرۈشكە تۇتۇلغان ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىك ئۆزىدىلا خېلى كۆپ

چىقىم بولغانىدى، بۇ قېتىملى ئاشناقۇلغا قارشى ئېلىپ بېر-
ىلغان جازا يۈرۈش باشلانغان ۋاقىتتا، تاڭ سۇلالىسى بىلەن
ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇنلىرى بەزى غەلىبىلىك ئۇرۇشلارنى قىلغان
بولسىمۇ، بىراق ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر-
لارنىڭ قوشۇنلىرى 12 - ئايدا يۇلتۇز دەريا ۋادىسىغا
يۈرۈش قىلىپ يېتىپ بارغان ۋاقىتتا، تۇيۇقسىز غەربىي
تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ قارىمىقىدىكى چونىس قەبە-
لىسىنىڭ 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنىڭ قاتتىق
توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيە-
غۇرلارنىڭ قوشۇنلىرى ئۇرۇش قىلمايلا چېكىنىدى ⑬. چېگە
جىچې جازاغا بۇيرۇلغان بولسىمۇ، ئۆلۈمدىن كەچۈرۈم قىلىنىپ
ئەمىلى ئېلىپ تاشلاندى.

مىلادى 657 - يىلى (شىيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى) 1 -
ئايدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى غەربىي تۈركلەردىن بولغان
ئاشناقۇلغا قارشى ئۇچىنچى قېتىملىق جازا ئۇرۇشىنى باشلىدى؛
ئىلگىرىكى ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشىنىڭ ھەممىسى قوشۇ-
نىڭ ئازلىقى ھەمدە ماسلىشمىنىڭ كەمچىللىكىدىن يەرلىم
يولدا توختاپ قېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى، تاڭ سۇلالىسى
بۇ قېتىم جەنۇب، شىمال ئىككى يول بويىچە، ئاشناقۇلغا
ھۇجۇم قىلدى. گاۋزۇڭ سۇدىنگفاڭنى ئىلى ھەربىي يۈرۈش
يولىنىڭ باش ئاغلاقچىلىقىغا تەيىنلىدى؛ يەنىمۇ قۇرۇقچە
بېگى رېن ياشياڭ بىلەن مۇئاۋىن قورۇقچىبەگ سۇسىنىڭ
ۋە ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بايان قاتارلىقلارنى ئۇيغۇر
مۇئاۋىنلىقىغا تەيىنلەپ، ئۇيغۇر، خەنزۇلارنىڭ قوشۇنلىرىغا
باشچىلىق قىلىپ، ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىدىكى شىمالىي يول
بويىچە ئىلگىرىلەشنى بۇيرۇدى. سول قانات ياساۋۇللار سانغۇنى ئاشنا
غۇنى ئاشنامىش بىلەن ئوڭ قانات ياساۋۇللار سانغۇنى ئاشنا
بۇكىنى كىنگىتتىڭ سىلاۋچى بەگلىكىگە تەيىنلەپ، خەنزۇ قوشۇن-

لىرنغا باشچىلىق قىلىپ، شىجۇدىن يولغا چىقىپ جەنۇبىي يولغا ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرۇدى. شىمالىي پولدىكى قوشۇن جازا يۇرۇش قىلىش ئۇرۇشى ئېلىپ باردى. ئىككى قوشۇن قوش دەريا سىدا ئۇچراشتى. سۇدىكىغاكنىك باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر. خەنزۇ قوشۇنلىرى ئالدى بىلەن ئالتۇنتاغقا جايلاشقان غەربىي تۈركلەرنىك بەش تۇغلۇق قەبىلىسىنىك بىرى بولغان شېبىمۇكېن قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، غەلىبە بىلەن توختىماي يۇرۇش قىلىپ، ئەرتىش دەريا سى (ھازىرقى ئېرتىش دەريا سى) نىك غەربىگىچە يېتىپ باردى. ئاشناقۇل 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ كېلىپ ئۇرۇش قىلدى. ئاشناقۇل سۇدىكغاكنىك باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ قوشۇنلىرىنىك زەربىسى بىلەن قاتتىق مەغلۇپ بولدى. بەش ساداقلار قەبىلىسى بىلەن ئاشناقۇلنىك ئوتتۇرىسىدا ئارازلىق بار ئىدى. ئۇلار ئاشناقۇلنىك مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئادەملىرىنى باشلاپ سۇدىكغاكنىك يېنىغا كېلىپ ئەل بولدى. بەش تۇغلۇقلار قەبىلىسىنىك قالدۇقلىرى جەنۇبتا ئاشنا بۇكىنگە تەسلىم بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىك جەنۇبى شىمالىي يول قوشۇنى قوش ۋادىسىدا ئۇچراشتى. ئاشناقۇل قالدۇق ئادەملىرىنى باشلاپ ئىلى دەريا سىدىن ئۆتۈپ، غەربىگە قاراپ قېچىپ كەتتى. سۇدىكغاك بىلەن ئاشنامش ئۇنى قوغلاپ ئىلى دەريا سىنىك يېنىسىدىكى دېلمۇك تېغىدا زەربە بەردى. ئاشناقۇل مەغلۇپ بولۇپ، شاش بەگلىكى (ھازىرقى ئۆزبېكىستاندىكى تاشكەنت) گە قېچىپ باردى. مىلادى 658 - يىلى (شىيەنچىڭنىك 3 - يىلى) 2 - ئايدا شاش بەگلىكىدىكىلەر ئاشناقۇلنى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈرك خانلىقى مۇنەرز بولدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى سۇيياب دەريا سىنىك شەرقىي، غەربىدىكى يەر - زېمىنلار (غەربىتە ھازىرقى ئارال

دېگىزىدىن، شەرقتەھازىرقى ئالتايغىچەبولغانيەرلەر) ئىگىلىمەسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىگە ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇ جايلاردا ئىسسىقكۆل (سۇياب دەريا سىنىڭ شەرقى) ۋە ئىلاق (سۇياب دەريا سىنىڭ غەربى) دىن ئىبارەت ئىككى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

قىسقىسى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاشناقۇلغا قارشى ئۇچ قېتىملىق جازا يۈرۈشىنىڭ ھەممىسىگىلا تۇرا قوشۇنلىرى (ئاساسلىقى ئۇيغۇر قەبىلىسى) قاتناشقانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جازا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ سانىدىن قارىغاندا تۇرا قوشۇنى يەنىلا ئاساسىي قوشۇن ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنى غەربىي تۈرك خانلىقىنى يوقىتىش ئۇرۇشىدا زور رول ئويناندى. شۇڭا خانىكە ۋۇزېتىيەننىڭ دەۋرىدىكى باش ۋەزىر چىنزىئاڭ ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلەپ، تەسىرلەنگەن ھالدا «دۆلەت ئون ئوقلارنى ئىدارە قىلالايدۇ (ئون ئوق غەربىي تۈركلەرنى كۆرسىتىدۇ). توقۇز ئوقلار كۆچلۈك بولسىمۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بەيئەت قىلدى. ۋەزىيەت تۈراقسىز بولغاچقا، ئەمەلدار ئەۋەتىپ باشقۇرۇلدى» («يېڭى تاڭنامە. چىنزىئاڭنىڭ تەرجىمھالى») دېگەنىدى.

(4) تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ كۇرىيەگە جازا يۈرۈش قىلىشى (مىلادى 660 — 661 - يىللار)

كۇرىيە تاڭ سۇلالىسىگە قوشنا ئەل ئىدى. سۇيىياڭدى كۇرىيەگە ئۈچ قېتىم جازا يۈرۈش قوزغىغان، نەتىجىدە ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا كۇرىيە «دەرماندىن كەتكەنلىكىنى مەلۇم قىلىپ». «ئەلچى ئەۋەتىپ تەسلىم بولغانىدى» (سۇيىنامە. كۇرىيە تەزكىرىسى»). خۇددى تاڭگاۋزۇڭ «كۇرىيە

سۇي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان بولسىمۇ، باشتىن - ئاياغ سۇي ياڭدىغا بېقىنمىغانىدى. بۇنى قانداقمۇ بېقىنغان دېگىلى بولمىسۇن» («كونا تاڭنامە. كۇرىيە تەزكىرىسى») دەپ ئېيتقانـ دەك ئىندى. ئەمەلىيەتتە سۇي ياڭدى ئۇچ قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىدىلا كۇرىيە تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانىدى. تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن تاڭگاۋزۇ «سۇي سۇلالىسىنىڭ ئىزىدا مېڭىپ» كۇرىيىگە نىسبەتەن ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىش سىياسىتىنى قوللانىدى. تاڭتەيزۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ تىنچلىق ۋە مۇقىملىقىغا ئېرىشىشى بىلەن، سىرتقا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلارنىڭ غەلىبىسىگە ئېرىشىشىگە ئەگىشىپ، جەنگۇەن 19 - يىلىدىن جەنگۇەن 23 - يىلى ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر، تۆت يىل ئىچىدە كۇرىيىگە ئۈچ قېتىم جازايۇرۇش ئېلىپ بارىدى ㉞. لېكىن ھەممىسىدىلا بەزى جايلارنى ئىشغال قىلىۋالغان بولسىمۇ، كۇرىيىنى زادىلا بوي سۇندۇرالمىدى. گاۋزۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىنكى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا غەربىي تۈركلەرگە جازا يۈرۈشى قىلغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇنىڭ شەرقە قاراشقا چولىسى تەگمىگەنىدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن كۇرىيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەقەت يوڭۇبېنىڭ 6 - يىلى (مىلادى 655 - يىلى) كىچىك كۆلەملىك ئۇرۇش يۈز بەردى. شىيەنچىڭنىڭ 30 - يىلى غەربىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولدى. يانداۋرقى يىلى (شىيەنچىڭنىڭ 40 - يىلى، مىلادى 659 - يىلى) 12 - ئاي سۇدىڭفاڭ يەنە غەربىي تۈركلەرنىڭ قالدۇقى ئىزگىل كۆل ئېركىن تارمان ㉟ قوزغىغان توپىلاڭنى تىنچىتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكىتى مۇشۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. بىنپايان گوبىي چۆللىكىبىلەنغەربىي يۇرتنىڭزېمىنى تاڭسۇلالىسىنىڭ تېزرىتورىيە تەۋەلىكىگە كىردى. شىيەنچىڭنىڭ 5 - يىلى تاڭ سۇلالىسى شەرقە قارىتا كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىـ

كەتنى ئېلىپ باردى.

شۇ يىلى 3 - ئايدا گاۋزۇك سۇدىكفاكنىك باشچىلىقىدا 100 مىك كىشىلىك قوشۇننى كۆرىيە بىلەن پىكچى دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. 12 - ئايدا تاك سۇلالىسى يەنە سۇدىكفاك، چۆبەغالى، لىۋبويىك، چېكمىكجېن قاتارلىقلار-نىك باشچىلىقىدىكى زور قوشۇننى كۆرىيىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئىككىنچى يىلى (شيەنچىكنىك 6 - يىلى مىلادى 661 - يىلى) 1 - ئايدا، گاۋزۇك «ھۇدەيچى سۇسىينى فۇيۇك (扶余) يولى ھەربىي يۇرۇش ئاغلاقچىسى قىلىپ، ئۇيغۇر قاتارلىق ۋاسسالارنىك قوشۇنلىرىنى باشلاپ، پىخنيانغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، كۆرىيىگە جازا يۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتتى» («كىتابلار جەۋھىرى» 986 - جىلد). يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ قېتىمقى كۆرىيىگە جازا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنغا قاتناشقان تاك سۇلالىسىنىك قوشۇنلىرى ئىچىدە خەنزۇ، ئۇيغۇر قوشۇنىدىن باشقا يەنە «غۇز ئەسكەرلىرى» (غەربىي يۇرتتىكى غۇز ئەسكەرلىرى) مۇ بار بولۇپ، «جەمئىي 35 قوشۇن سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يولى بىلەن تەڭلا ئىلگىرىلىدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200-جىلد گاۋزۇكنىك لوڭسۇ تۇنجى يىلى). سۇدىكفاك سۇ يولى ئارقىلىق كۆرىيىنىك جەنۇبىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۆرىيىنىك زور قوشۇننى چېيجياك دەرياسى (ھازىرقى چاۋشيەننىك داتۇڭجياك دەرياسى) بويىدا تارمار قىلىپ، كۆرىيىنىك پايتەختى پىخنيانىنى قورشىۋالدى. لياۋدۇك يولى ھەربىي يۇرۇش قوشۇنىنىك ئاغلاقچىسى سۈنى چۆبەغالى بىلەن سۇسىينىك باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى قۇرۇقلۇق يولى بىلەن يالۇجياك دەرياسى (ھازىرقى يالۇجياك دەرياسى) غىچە يېتىپ بارغاندا، كۆرىيە سانغۇنى نەنشېك باشچىلىقىدىكى قوشۇننىك توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىدى. 9 - ئايدا تاك سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىك

بىرلەشمە قوشۇنى يالۇجياڭ دەريا سىنىڭ مۇز تۇتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، دەريادىن ئۆتۈپ نەنشىگغا ھۇجۇم قىلدى. كۈچ رىيە قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، نەنشىگمۇ جېنىدىن ئايرىلغىلى تاس قالدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي يول بىلەن شىمالىي يول دىكى قوشۇنى پىخنىياندا غەلىبىلىك ئۇچراشقان ۋاقىتتا، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدىكى توققۇز تۇرا خەلقىنىڭ داغدۇغىلىق چوڭ قوزغىلىڭى پارتلىدى. تارىخىي كىتابلاردا تۇرا قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ «چېگرىغا باستۇرۇپ كىرگەن» («ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 200 - جىلد، گاۇزۇڭنىڭ لوڭسۇ تۇنجى يىلى) لىكى خاتىرىلەنگەنىدى: قوزغىلاڭچى قوشۇن باستۇرۇپ كىرگەن «چېگرا» ئەلۋەتتە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسى بولۇپ، بەلكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسى بولۇشى مۇمكىن. چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلەرنىڭ قوزغىلىڭى شەك - شۇبھىسىزكى، يەنە كۇرىيە ئالدىنقى سەپىدە ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئۇيغۇر قاتارلىق تۇرا قوشۇنلىرىنىڭ ئىرادىسىنى بوشاشتۇرۇۋەتكەنىدى، ئېھتىمال ئۇيغۇر قاتارلىق بۇ تۇرا قوشۇنلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چۆللۇكنىڭ شىمالىغا قېچىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، گاۇزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ، كۇرىيە ئالدىنقى سەپىدىن «ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇش» قا مەجبۇر بولدى. سۇدىنگفاڭ بىلەن چۇبەغالنىڭ باشچىلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى «ھېچقانداق زور غەلىبىگە ئېرىشەلمەي قايتىپ كەلدى» («كونا تاڭنامە. كۇرىيە تەزكىرىسى»).

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاتلىق

ئەسكەرلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى سىرتقا قارىتا ئېلىپ بارغان بارلىق مۇھىم ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قاتناشقانىدى. بولۇپمۇ تۇركلەرنىڭ چۈبە قاغانلىغا جازا يۈرۈش قىلىش بىلەن غەربىي تۇرۇك خانلىقىنى يوقىتىش ئۇرۇشىدا. تۇرا ئاتلىق ئەسكەرلىرى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاساسلىق ھەربىي كۈچىگە ئايلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلبە قىلىشىدا زور رول ئوينىدى. تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيە سىنىڭ زېمىنىنىڭ شىمال ۋە غەرب تەرەپلىرىدە خەن سۇلالىسى ۋاقتىغا قارىغاندا، تېخىمۇ كېڭەيتىلىشىدە ناھايىتى تۇرا ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قەيسەرلىك بىلەن كۆرەش قىلىپ دىغان كۈچىدىن پايدىلاندى. تاڭ سۇلالىسى تارىخىنى تەتقىق قىلغان بەزى ئالىملار تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭەيگەن ۋاقتى ئۇستىدە توختالغاندا، پەقەت تاڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودال ئىقتىسادىنىڭ يۈكسەك تەرەققىياتى بىلەن تاڭ تەيزۇڭنىڭ قابىلىيىتى بىلەنلا چەكلىنىپ، ئەكسىچە تۇرا خەلقىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ كەڭ زېمىنىنى بەرپا قىلىشقا قوشقان تۆھپىسىگە سەل قاراپ كەلمەكتە. بۇ روشەنكى ئىنتايىن بىر تەرەپلىمىلىكتۇر.

لېكىن تاڭ تەيزۇڭ بىلەن تاڭ گاۋزۇڭنىڭ ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشلىرى بىلەن سىرتقا قارىتا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى تۇرا قەبىلە خەلقلىرىنى ئادەم كۈچى بىلەن ماددىي كۈچ جەھەتتە زور بەدەل ۋە قۇربان بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. تاڭ سۇلالىسى تۇرا مىللەتلىرىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان تۈرك قۇلدارلىرىغا جازا يۈرۈش قىلىغاندا، تۇرا قەبىلە خەلقلىرى يەنە بۇ خىلدىكى بەدەل ۋە قۇربانلارنى بېرىشكە رازى بولدى، بىراق تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنى جازا يۈرۈشكە تۈتۈپ، ئۇلار بىلەن ھېچقانداق ئۆچەمەلىكى بولمىغان كۇرىيە دۆلىتىگە جازا يۈرۈش قىلىشقا

ئۆتكەندە، ئۇلار تۇرۇشىنىڭ ئۆزلىرىگە ئېلىپ كەلگەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە قايتا ئۇچراشنى ھەرگىزمۇ خالىمىدى.

5. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاغ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى

يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك، جەنگىۋەننىڭ 21 ـ يىلى تۇرالار تاغ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، تاغ سۇلالىسى 10 نەچچە يىلغىچە توختىماي ئۇرۇش قىلىپ تۇردى. بۇ ئۇرۇشلار، بولۇپمۇ كۆسەن، تۇركلەرنىڭ چۈبە قەبىلىسى ۋە غەربىي تۇركلەردىكى ئاشناقۇلغا قارشى جازا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشلىرى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىي تەرىپىدىكى جايلار بىلەن غەربنىڭ سودا قاتنىشىنى تۇتاشتۇرۇشتا، تۇرك قۇلدارلىرىنىڭ خەنزۇلار بىلەن تۇرا قەبىلىلىرىگە قاراتقان پاراكەندىچىلىكىنى يوق قىلىشتا، ئىنتايىن زور ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىدە شەك يوق ئىدى. ئەمما سىنىپىي زۇلۇم بىلەن مىللىي كەمسىتىش ئەۋج ئالغان ئاشۇ دەۋردە خەنزۇلار بىلەن تۇرا خەلقلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپبەرگەن بۇنداق ئىشلار پۈتۈنلەي سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردا تۇرا خەلقلىرىنىڭ تاغ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىگە ماسلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇستىگە ئالغان زور مەجبۇرىيەتلىرى بىلەن قىيىنچىلىقلىرى خاتىرىلەنمىگەن، بىراق نەچچە 100 مىڭ ئاتلىق قوشۇننىڭ جازا يۈرۈشلىرىدىن قاردىغاندا، ئۇرۇش مەيدانىدىكى يارىلىنىش بىلەن ئۆلۈشلەر ئىنتايىن كۆپ بولغان بولۇشى

مۇمكىن، ئات، ئەسكەر، ئاشلىق قاتارلىق ئارقا سەپ تەمىنات تىندىكى ئادەم، ماددىي كۈچلەرنىڭ چىقىمىمۇ چوقۇم ئادەمنى ئىنتايىن چۆچۈتكۈدەك دەرىجىدە بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنىمۇ قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى تۈتۈق مەھكىمە ۋە ئايماقلارنىڭ خەنزۇ ۋە تۇرالاردىن بولغان ئەمەلدارلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، پوپوزا قىلىپ تارتىۋېلىش، خىيانەت قىلىپ قانۇننى بۇزۇش بىلەن شۇغۇللىنىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەڭ ئاخىرى بېرىپ، ئادەتتىكى تۇرا چارۋىچىلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈشۈپ، تۇرا خەلقلىرىنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇقىرىدىكى ۋەزىرلىرىدىن تارتىپ تۆۋەندىكى جازا يۇرۇش قىلغۇچى سانغۇنلىرىغىچە، سىنىپىي ماھىيەتنى چىقىش قىلغاچقا، ئۇلار پۈتۈنلەي دېگۈدەكچوڭخەنزۇ-چىلىق بىلەن مىللىي كەمسىتىش روھىغا تولۇپ تاشقانىدى. ئۇلار ئاللىقاچان تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرىنى ئاۋۋالقىدەكلا دەرىجە جەھەتتىن ئۆزلىرىدىن تۆۋەن، ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان «بەدەۋىيلەر» دەپ قارىدى. ھەر قېتىملىق ئۇرۇشتا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوماندان سانغۇنلىرى دائىم «غۇز ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى سەپ-نىڭ ئالدىدا ماڭدۇرۇپ، ئارقىسىدىن خەنزۇ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ مېڭىپ» ئاز سانلىق مىللەت ئەسكەرلىرىنى سەپ ئېچىپ مېڭىشقا، تەۋەككۈلچىلىك قىلىشقا مەجبۇرلايتتى. قانداقتۇ بۇنى «مۇبادا مەغلۇپ بولغان تەقدىردە دۆلەتكە زىيان يەتمەيدۇ»، «مەغلۇپ بولساقمۇ دۆلەتكە زىيان يەتمەيدۇ. پايدا، تۆھپە دۆلەتكە مەنسۇپ، غەلىبە قىلىغاندا دۆلەتكە تۆھپە قوشقان بولىمىز» («كىتابلار جەۋھىرى» 366-جىلد) دەپ چۈشەندۈرەتتى. بۇ يەردە چوقۇم ئاز سانلىق

مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆلار ئۆز ئىجىگە ئالغان تۇرا قەبىلە خەلقلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىماي قالمايتتى.

تاڭتەيزۇڭ بولۇپمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان تاڭگاۋزۇڭ تۇرا خەلقلىرىنىڭ نارازىلىقىنى سەزگەندەك قىلاتتى. مىلادى 647 - يىلىلا تاڭگاۋزۇڭ لىيۇرېنيۇننى چۆل لۇكۇنىڭ شىمالىغا «تۇرالارنى دالالەت قىلىش» قا ئەۋەتكەنىدى. مىلادى 651 - يىلى (يۇڭۋېينىڭ 2 - يىلى) تاڭگاۋزۇڭ لىيۇرېنيۇەننى شىمالدىكى «تۇرالارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ، ھال سوراش» قا ئەۋەتتى؛ مىلادى 657 - يىلى (شىيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى) گاۋزۇڭ «(لىيۇرېنيۇەنگە) تۇرالارنى دالالەت قىلىشقا قايتا بۇيرۇق چۈشۈردى» (يۇقىرىقىلارنى «مېتال - تاش پۈتۈكلەر توپلىمى. لىيۇرېنيۇەننىڭ تۆھپىسى توغرىسىدا تىكلەنگەن يادنامە» دىن كۆرۈڭ). ئېھتىمال بۇنداق دالالەت قىلىش بەلكىم قۇرۇق گەپ بولسىمۇ، بەزىدە قىسمەن تۇرالارنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكى ئۇنسۇرلىرىنى مەلۇم ياخشى لىمقلارغا ئىگە قىلاتتى، ئادەتتىكى تۇرا خەلقىنىڭ يۇكىنى قىلچىمۇ يېنىكلىتەلمەيتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ سېرتقا قاراتقان ئۇرۇشىنىڭ ئۇزۇلۈكسىز ئېلىپ بېرىلىشى ۋە تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈندىن - كۈنگە چىرىكلىشىشىگە ئەگىشىپ، چەكسىز بولغان «دالالەت قىلىش» مۇتاڭگاۋزۇڭنىڭ شىيەنچىڭ 3 - يىلى (مىلادى 658 - يىلى) دىن كېيىن قالمىدى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا جازا يۈرۈش قىلغان تۇرا ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق بولغان ئەھۋالى توغرىسىدا ماتېرىيالىلار خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما تاڭ گاۋزۇڭنىڭ شىيەنچىڭ 5 - يىلى (مىلادى 660 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆرىنىگە جازا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشى كەڭ كۆلەملىك

ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىنكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك لەشكەرلىرى ئىچىدىن ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى ھەققىدە بىرقەدەر كونكرېت خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان، بۇ بىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرالغۇ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قېيىن ئەھۋاللىرىنى بىلىشىمىزدە مۇئەييەن ئەينەكلىك رولىنى ئويناپدۇ. «كونا تاڭنامە. لىيۇ-رېنگۇينىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، گاۋزۇڭنىڭ لىندې تۇنجى يىلى (مىلادى 664 - يىلى) لىۇرېنگۇي كۇرىيە ئالدىنقى سەپىدىكى «لەشكەر» (يەنى جازا يۇرۇشكە قاتناشقان خەنزۇ ئەسكىرى) دىن نېمە ئۈچۈن كۆرىيەگە بېرىپ، خان ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىشنى خالىمايسەن، دەپ سورىغاندا لەشكەر مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەنىدى:

ھازىرقى ئەمەلدارلار بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدۇ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلالمايدۇ. جېنگۇەن، يۈگۈبي يىللىرىدا شەرق ۋە غەربىگە جازا يۇرۇش قىلغاندا خان ئۈچۈن جېنىدىن ئايرىلغانلارغا ئەمەلدارلار پەرمان بويىچە ماتەم تۇتاتتى ھەمدە ئۇلارغا نام ـ ئاتاقلارنى بېرەتتى. ھەتتا بەزى ئۆلگۈچىلەرگە بېرىلگەن نام ـ ئاتاق ۋە ئەمەلنى ئۇلارنىڭ پەرزەنت ۋە ئىنىلىرىگە بېرىلەتتى، ھالا شىيەنچىڭنىڭ 5 ـ يىلىدىن كېيىن بولسا ⑯ جازا يۇرۇشتە جېنىدىن ئايرىلغانلار پەقەتلا سۇرۇشتە قىلىنمايدىغان بولۇپ قالدى. لياۋخەيگە يېتىپ بارغانلار بولسا، دەرھال ـ نام ئاتاقلارغا ئىگە بولاتتى. شىيەنچىڭنىڭ 6 ـ يىلىدىن كېيىن لياۋخەيدىن بىر نەچچە قېتىم ئۆتكەنلەر بولغان بولسىمۇ، ئەنگىمۇ ئېلىنمىدى. ئايماق ـ ناھىيىلەردە ئەسكەرلىككە ئادەم قوبۇل قىلغاندا، ئۆزى يىتىم بولسىمۇ، پۇلى ۋە ئائىلىسىدە مال ـ مۈلكى بارلار ئەمەلدارلارغا ئاسترتىن نەرسە ـ كېرەك ھەدىيە قىلسا قوتۇلۇپ قالىۋەردى. پۇلى يوق، نەرسە ـ كېرەك بېرەلمە-

گەنلەر قېرى - ئاجىزلار بولسىمۇ ۋەزىپىنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ زىممىسىگە يۈكلەندى. شىيەنچىڭنىڭ 5 - يىلىدىكى پىكچى دۆلىتىنى مەغلۇپ قىلىش تۆھپىسى بىلەن پەخىرلىنىدىكى جاپالىق جەڭ تۆھپىسىدە ئەينى ۋاقىتتىكى سانغۇنلار، يۇقىرى ئەمەل ۋە كۆپلەپ ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى سۆزلىگەنلىكى ئۈچۈن، ھەر قايسى جايلاردىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلارنىڭ ھەممىسى بېرىپ، بارمىغان بىرمۇ ئورۇن قالمىدى، شۇنەن دېگەن جايغا بارغانىدا تۆھپە ياراتقانلارغا ئىشكەل سېلىپ دۇمبالانغانلىقىنى، تۆھپىلىرىدىنمۇ مەھرۇم قالغانلىقىنى ئاڭلىدۇق.

ئومۇمنىڭ ئىشلىرىدا كۆز بويامچىلىق قىلغان - ئەتكەنلىرىنى سۆزلەپمۇ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. كۈن ئولتۇرىدىغان چاغدا يىراق جايلارغا قېچىپ كېتىدىغانلار دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئۆز - ئۆزىنى نابۇت قىلىپ قېچىپ كېتىدىغانلارمۇ بار.... مانا بۇ پۇقرالارنىڭ جازا يۈرۈشكە قاتنىشىشنى خالىمايدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىدۇر.

يۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، شىيەنچىڭ 5 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ «لەشكەر» لىرىگە بولغان مۇئامىلىسى ئىنتايىن يامان ئىششقا باشلىغان بىر يىل ئىدى. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «لەشكەر» لىرىمۇ شۇلارغا ئوخشاش ياكى ئۇلاردىنمۇ بەتتەر بولۇپ، مۇنداقچە قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنىڭ بىر قەدەم يامانلاشقان ۋاقتى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى «لەشكەر» لەرگە سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ بالدۇر باشلانغانىدى، يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك، شىيەنچىڭنىڭ 3 - يىلىدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالغا تۇرالار دالالەت قىلىشقا قايتا ئەلچى ئەۋەتمە

گەنلىكى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس. لوكسۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 662 - يىلى) 3 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇن لىرى شىمالدا تۇرالارنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندا. تۇرالار قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇن لىرى پۈتۈنلەي يوقىلىشقا تاپىن قالغان. كېيىن تاڭ سۇلالىسى چۈبەغالىنى شىمالغا تۇرالارنى دالالەت قىلىشقا ئەۋەتتى. چۈبەغالى تۇرا ئەسكەرلىرىگە يۇرۇشتە ئۆلگەنلەرنى پەرمان بويىچە دەپنە قىلىدىغانلىقىنى ھەمدە «ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى سېلىقلارنى ئەمەلدىن قالدۇرىدىغان» («كىتابلار جەۋھىرى» 135 - جىلد) لىقىنى جاكارلىدى. بۇنىڭدىكى «يۇرۇشتە ئۆلگەنلەر» كۇرىيەگە قىلىنغان جازا ئۇرۇشتا سەپەر ئۈستىدە كېسەل بولۇپ ئۆلگەن ۋە ئۇرۇشتا ئۆلگەن تۇرا ئەسكەرلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك. يازسا مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇرا قەبىلىلىرى چۈبەغالىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، «ئىنتايىن شاتلانغان»، چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ ۋەزىيىتى تېزدىن مۇقۇملاشقان. بۇنىڭدىن تۇرالارنىڭ شىيەنچىڭ يىلىلىرىدىكى چوڭ قۇرغىلىكى (تەپسىلاتى تۆۋەندە) ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە سەۋەبىنىڭ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرالارغا قاراتقان ئەسكەرلىككە تۈتۈشى بىلەن تۇرا «ئەسكەرلىرى» نىڭ ئەھۋالىنىڭ ئىنتايىن يامانلاشقانلىقىدىن بولغانلىقىلىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تۇرا قەبىلە خەلقلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مىللىي زۇلۇم ۋە مىللىي كەمسىتىش بىلەن ھەربىي جازا يۇرۇشىكە قارشى ئىلىپ بارغان كۈرەشنى، يىل تەرتىپىلىرى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىشقا بولىدۇ.

(1) مىلادى 659 — 660 - يىلالاردىكى ئىزگىل، بارغۇت. بايىرقۇ، توقسۇرا قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشىنى مىلادى 659 - يىلى (شىيەنچىڭنىڭ 4 - يىلى) دىن ئاۋۋالقى مەزگىلگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ.

مىلادى 658 - يىلى (شىيەنچىڭنىڭ 3 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى دۆگىيى قورۇقچىبېگى چېكىمنىڭ بىلەن كەپتا- ۋۇل شۆرىنگۈينى زور قوشۇن بىلەن كۈرىيىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. چېكىمنىڭ قاتارلىقلار كۈرىيىنىڭ 30 مىڭ ئادىمىنى يوقاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرىدا كۈرىيىنىڭ باش سانغۇن دۇۋەنلونىڭ باشچىلىقىدىكى زور قوشۇننىڭ توسۇپ زەربە بېرىشى بىلەن ئالغا ئىلگىرىيەلمىدى. چېكىمنىڭجۇن ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەي قايتىشقا مەجبۇر بولدى. ياندۇرقى يىلى 3 - ئايدا، گاۋزۇڭ قايتا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ «سول قول باسىاق ئۇلۇغ سانغۇن، جىڭگو بېگى چۈبە غالىنى لياۋدۇڭ ئارقىلىق ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى» («كونا تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»). چۈبەغالىنىڭ باشچىلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەنزۇ ياكى تۈرا قوشۇنى ياكى ھەر ئىككىسىدىن بولغان بىرلەشمە قوشۇن ئىكەنلىكى ھەققىدە تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، «ياڭيمچۈەن ئەسىرلىرى توپلىمى» نىڭ 3 - جىلد «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوڭ قول سانغۇنى ۋېي جېنىنىڭ ئابىدىسى» دە شۇ يىلى ۋېي جېنىڭ تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن «تۈرالار قوشۇنىنىڭ ئاغلاقچى» لىقىغا تەيىنلەنگەنـ

لمكى خاتىرىلەنگەن. دەرۋەقە تاڭ سۇلالىسى چۇبەغالىسىنى كۆرىسىگە جازا يۇرۇشكە ئەۋەتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىمۇ شىمالدىكى تۇرالارغا قارىتا جازا ئۇرۇشى قوزغىدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇرالارنىڭ ئۇرۇشىنى، تۇرا ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى كۆرىسىگە قارشى جازا يۇرۇش قىلدۇرۇش، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىشىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئەگەر بۇ خىل ھۆكۈم توغرا بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي جازا يۇرۇشىگە قارشى كۈرىشى گاۋزۇڭنىڭ شىيەنجىڭ 4 - يىلىدىن بۇرۇن يەنى 659 - يىلى باشلانغان بولۇشى مۇمكىن.

ياندۇرقى يىلى، يەنى شىيەنجىڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 660 - يىلى) 3 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى سول قول باسقاق ئۇلۇغ سانغۇن سۇددىئفاكنى شېنچىۋ يولى ھەربىي يۇرۇش قوشۇنىنىڭ باش ئاغلاقچىسى قىلىپ، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يولى بىلەن كۆرىسىگە جازا يۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتتى. 4 - ئايدا قىتانلار بىلەن قۇمۇقلار ئارقا - ئارقىدىن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. جېنگۇەن يىلىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن بۇيان، قىتانلار بىلەن قۇمۇقلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوست تانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار نېمە ئۈچۈن تاڭگاۋزۇڭ پىكچى دۆلىتىگە كەڭ كۆلەمدە جازا يۇرۇش قىلغان ۋاقىتتا تۇيۇقسىز تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈردۇ؟ بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلارنى كۈرىسىگە قارشى جازا يۇرۇش قىلدۇرغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا ئاشۇ خىلدىكى ھەربىي ئالۋان كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولمايدۇ. قۇمۇقلار بىلەن قىتانلار تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن، شىمالدىكى تۇرالار تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە

ئىسيان كۆتۈردى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ بارغۇت، بايئۇرقۇ، توڭرا، ئۇزگەل قاتارلىق تۆت قەبىلە تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئاشكارا ئىسيان كۆتۈردى. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيانى بىلەن قىتان، قۇمۇقلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيانى دائىرە جەھەتتىن بىرلىشىپ، تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن، سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان خەۋپىكە ئايلاندى. 5 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى دېڭشياڭ تۇتۇقى تۇرك لەردىن بولغان ئاشنا دېچۇنى زور قوشۇن بىلەن قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، قۇمۇقلار بىلەن قىتانلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى باستۇرۇۋېتىلدى. 8 - ئايدا، تاڭگاۋزۇڭ سول قول باسماق ئۇلۇغ سانغۇن جېڭرېنتەيني ئۇزگەل («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» دە 结思 دەپ يېزىلغان) بايئۇرقۇ، توڭرا، بارغۇتلار بىلەن «ئۇرۇش قىلىش» («يېڭى تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە») قا ئەۋەتتى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى «ئوچ قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىدىلا نۇسرەت قازىنىپ، 300 چاقىرىم ئارىلىققىچە قوغلاپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر»، 200 - جىلد گاۋزۇڭنىڭ شىيەنچىڭ 5 - يىلى ㊲) ئۇزگەل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگەقارشى كۈرىشى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

(2) مىلادى 661 - 663 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار باشچىلىقىدىكى توققۇز تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردا شىيەنچىڭنىڭ 5 - يىلى 8 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇزگەل

قاتارلىق تۆت قەبىلىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشىنى باستۇرغانلىقىنىڭ نەتىجىسىنى بايان قىلغاندا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك پەقەت تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ «ئۇچ قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىدىلا نۇسرەت قازىنىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ قايتىقان» لىقى ۋە «100 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئارىلىققىچە قوغلاپ بارغان» لىقىنىلا تىلغا ئېلىپ، تۆت قەبىلىنىڭ پۈتۈنلەي تەسلىم بولغانلىقى ئېنىق قەيت قىلىنمىغانىدى. لېكىن «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 986 جىلدى ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 200 - جىلدىنىڭ ھەممىسىدە لوكسۇنىڭ تۇنجى يىلى ⑱ يەنى مىلادى 661 - يىلى 1 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆ ەيچى سۇسىينى فۇيۈك قوشۇنىنىڭ ئاغلاقچىسى قىلىپ «ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ» كۈرىيىگە جازا يۈرۈش قىلىشقا پىخىنىيانغا ئەۋەتتى. «ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرى» دېگىنىدە ئەلۋەتتە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسكەرلىرىدىن سىرت باشقا تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىدى. لېكىن بۇنىڭدىن بۇرۇن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئىزگىل، بايئېرقۇ، توكرا، بارغۇت قاتارلىق تۆت قەبىلىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ياكى ئالمىغانلىقىنى ئېنىق ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى يەنە كۈرىيىگە ئاپىرىپ ئۇرۇش قىلدۇرغانلىقى ئەينى ۋاقىتتا شىمالنىڭ ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىملاشقانلىقىنى چۆشەندۈرۈپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ كۈرىيىگە بارغان يولىنىڭ راۋان ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەلكىم، ئىزگىل قاتارلىق تۆت قەبىلە تاڭ سۇلالىسىنىڭ

قوشۇنى كېلىپ باستۇرغان ۋاقىتتا دەرھال تاك سۇلالىسىگە ئەل بولماي ئاللىقاچان شىمالغا ياكى باشقا رايونلارغا قېچىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، لوڭسۇنىڭ تۇنجى يىلى سۇسىنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، كۇرىيەگە جازا يۈرۈش قىلىشى، تاك سۇلالىسىنىڭ چوڭلۇكىنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىنىڭ ئىزگىل قاتارلىق تۆت قەبىلىنى باستۇرۇش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، قىسقا مۇددەت ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ تاك سۇلالىسىنىڭ كۇرىيەگە قاراتقان ھەربىي ھەرىكىتى، شېيەنچىڭنىڭ 5 - يىلى يېڭىباشتىن ئوك قول باسقاق ئۇلۇغ سانغۇن چۈبەغالىنى بېيجىياك قوشۇنىنىڭ باش ئاغلاقچىلىقىغا، سول قول باسقاق ئۇلۇغ سانغۇن سۇدىڭ فاڭنى لياۋدۇك قوشۇنىنىڭ باش ئاغلاقچىلىقىغا، سول قول باسقاق ئۇلۇغ سانغۇن لىۋبۇيىڭنى پىخنىيان قوشۇنىنىڭ باش ئاغلاقچىلىقىغا، پوجۇ ئايماق بېگى چېك مېڭجىننى لوفاك قوشۇنىنىڭ ئاغلاقچىلىقىغا تەيىنلەپ، ئايرىم يوللارغا بۆلۈپ نۇپ كۇرىيەگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. تاك گاۋزۇك شەخسەن ئۆزى ئاتلانماقچى بولغاندا، ئۇنىڭ ۋۇزىتىيەن نەسىھەت قىلىپ توسۇپ قالدى. يانداۋرقى يىلى (لوڭسۇنىڭ تۇنجى يىلى) 1 - ئايدا تاك سۇلالىسى يەنە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆتۈلگەن سۇسىنى ئۇيغۇر قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ پىخنىيانغا بېرىپ، كۇرىيەگە جازا يۈرۈش قىلغان زور قوشۇنغا قوشۇلۇپ شىنى بۇيرۇدى.

تاك سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردا، بۇ نۆۋەت كۇرىيەگە جازا يۈرۈش قىلغان «ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر» نىڭ قوشۇنىنىڭ سانى، يۈرۈش قىلغان يولى ھەمدە كۇرىيەدىكى ئۇرۇش قىلىش ئەھۋالى قاتارلىقلار ئۇستىدە

پەقەت سۆز قىلمىغان. ئەمما «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى سۈسىيى بىلەن بىرگە جازا يۇرۇش قىلغان» لىقى بىلەن «يېڭى تاڭ نامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى بايانىنىڭ «كۆرىيەگە قىلىنغان جازا ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن» لىكىدىن قارىغاندا، بايان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ كۆرىيە ئالدىنقى سەپىگە بارغانلىقى بىلەن ھەمدە ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقىدا گۇمان يوق ئىدى.

دەل تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى كۆرىيە ئالدىنقى سەپىدە كۆرىيىنىڭ پايتەختى پىنخىيانىنى ئىشغال قىلىپ زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ئاز قالغان ۋاقىتتا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى توققۇز تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئالۋىنىغا قارشى زور ھەيۋەتلىك كۆرىشى پارتلىدى.

يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭگاۋزۇنىڭ لوئۇسۇ تۇنجى يىلى 10 - ئايدا، «تۇرالار پەرمانچى بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئىسيان كۆتۈردى» («كىتابلار جەۋھىرى» 986 - جىلد)، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە ئاشۇ ئايدا «ئۇيغۇرلار بىلەن توكرا، بارغۇتلار بىرلىشىپ چېگرىغا ھۇجۇم قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. «كىتابلار جەۋھىرى» 986 - جىلددا «ئىزگىل، تېلەنغۇت قاتارلىقلارنىڭ مۇشۇ ۋاقىتتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئەگرى تېغى (يەنى ئۆتۈكەن تېغى) نى ساقلىغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ بەش قەبىلە تاڭ سۇلالىسىنىڭ كىتابلىرىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان تۇرا قەبىلىلىرى ئىكەنلىكى ئېنىق خاتىرىلەنگەن. «يېڭى - كونا تاڭنامە. چۆبەغالىنىڭ تەرجىمھالى» دا بۇ قېتىمقى ۋەقەنى پۈتۈنلەي «توققۇز جەمەتـ

تىكسلەرنىڭ ئىسيانى»، «تۇرالارنىڭ توققۇز جەمەتىنىڭ ئىسيانى» دەپ تىلغا ئالغان. «كونا تاڭنامە. شۆرىنىگۇيىنىڭ تەرجىمھالى» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200 - جىلد، تاڭگاۋزۇڭنىڭ لوڭسۇ 2 - يىلىدىمۇ بۇ قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان تۇرا قەبىلىلىرىنى «توققۇز جەمەتتىكىلەر». «توققۇز تۇرالار» دەپ ئاتىغان، توققۇز جەمەتتىكىلەر ياكى توققۇز تۇرالار تاڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇنلا شىمالدىكى تۇراقەبىلىرىدىن ئىبارەت ئومۇمىي ئاتىلىشى ئىدى. شۇڭا بۇ قېتىمقى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆرەشكە قاتناشقان ئۇيغۇر قاتارلىق بەش قەبىلىدىن باشقا، قالغان باشقا بارلىق تۇرا قەبىلىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، لوڭسۇنىڭ تۇنجى يىلىدىكى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆرەش پۈتكۈل تۇرا مىللىتىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆرىشى بولۇشى كېرەك.

يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان ۋاقىتتا، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بايان ئالىلقاچان ئۆلگەن ㊴ بولۇپ، ئۇنىڭ جىيەنى بېيسۇغۇردۇ ㊵ «ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى» («كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»). «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (200 - جىلد گاۋزۇڭنىڭ لوڭسۇ تۇنجى يىلى) دە بېيسۇغۇردۇنىڭ «توكرا، بارغۇتلار بىلەن بىرلىشىپ چېگرىغا ھۇجۇم قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلغۇچىنىڭ ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى بېيسۇغۇردۇ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تارىخىي كىتابلاردا بېيسۇغۇردۇدىن سىرتقا باشقا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ئىسمى خاتىرىلەنمە

مىگەن. ئۇيغۇر قەبىلىسى ئەينى ۋاقىتتا شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە بولۇپ، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۈشمەنلەشكەن ئەلىلەرنى تىنچىتىشىغا ياردەم بېرىش ئۈرۈشىدا، يېتەكچىلىك رول ئويناپ، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا زور ئابرويغا ئىگە بولغانىدى. شۇڭا بېيسۇغۇردۇ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بۇ قېتىمقى كۈرىشىدە ئەمەلىي رەھبەرگە ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈرىشىگە جازا يۈرۈش قىلغان ئۈرۈشى ئاچقۇچلۇق پەيتتە تۈرۈۋاتقاندا، پارتلىغان شىمالدىكى تۈرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى، كۈرىيە ئالدىنقى سەپىدىكى تۈرا قوشۇنلىرىنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى بوشاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى تاڭ سۇلالىسى سىرتاردۇش خانلىقىنى يوقاتقاندىن بۇيانقى بىرقەدەر تىنچ بولۇپ كەلگەن شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىدا تۈيۈقسىز خەتەرلىك ۋەزىيەتنى پەيدا قىلدى. تاڭگاۋزۇڭ بىر تەرەپتىن ئالدىراپ - تېنەپ، كۈرىيە ئالدىنقى سەپىدىكى قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن قوشۇن يۆتكەپ شىمالغا تۈرالارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇ سول قول باسقاق ئۇلۇغ سانغۇن جېڭ‌رېنتەينى تۈرا ھەربىي يۈرۈش قوشۇنىنىڭ باش ئاغلاقچىسى، يەنرەن قورۇقچىبېگى لېيۇشېنلى بىلەن سول قول خىلەت قۇچقۇچى باسقاق سانغۇن شۆرېنگۈينى مۇئاۋىن قىلىپ تەيىنلىدى، ھۇدەيچى سۈسىنى سېلىنگا يولى ھەربىي يۈرۈش قوشۇنىنىڭ باش ئاغلاقچىسى، ئۈچ قانات ياساۋۇللار سانغۇنى سۈن رېنشىنى مۇئاۋىن قىلىپ تەيىنلەپ زور قوشۇن بىلەن بىللە ئايزىم - ئايرىم يوللار بىلەن شىمالغا تۈرالارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭ‌رېنتەي بىلەن شۆرېنگۈي قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالغا كىرىپ

گەندىن كېيىن بارغۇتلارنى بىراقلا تىنچلاندۇردى. ئاندىن كې-
يىن يەنە بېيسۇغۇردۇنىڭ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا
ھۇجۇم قىلدى. ياندۇرقى يىلى (لوكشۇنىڭ 2 - يىلى مىلادى
662 - يىلى) 3 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇر-
قۇن دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئۆتۈكەن تېغىغىچە
يېتىپ باردى. بۇ ۋاقىتتا تۇرالارنىڭ ئىزگىل،
تېلەنغۇت قاتارلىق قەبىلىلىرىدىن 100 مىڭدىن
ئارتۇق ئادەم «ئاۋۋال ئۆتۈكەن تېغىنى ساقلىغان» بولسىمۇ،
تاڭ سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇنىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى
ئاڭلاپ، دەرھال جېڭ رېنتەي بىلەن شۆرېنگۈي ئىككى سانغۇن-
غا ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلىپ كەچۈ-
لىك قىلىشنى تەلەپ قىلدى». ئىزگىل، تېلەنغۇتلارنىڭ ھەم-
مىسى سىرتاردۇش خانلىقى يوقالغاندىن كېيىن ئۆزلۈكىدىن
تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان تۇرا قەبىلىلىرى بولۇپ،
ئۇلارنىڭ قوزغىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشى دەرۋەقە
تاڭ سۇلالىسىگە بولغان ناراز لىقىنىڭ ئىپادىلىنىشى ئىدى،
ئەمما يەنە مەلۇم دەرىجىدە ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدې-
كى «يابغۇ ۋە شاد، تېكىن» قاتارلىق قارا نىيەتچىلەر-
نىڭ قوتراتقۇلۇق قىلىشىغىمۇ ئۇچرىغانىدى. كۆپ ساندىكى
تۇرا قەبىلىلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ قوزغىلىپ
تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشى ھەرگىزمۇ تاڭ سۇلالىسىدىن
ئايرىلىپ كېتىش ئۈچۈن ئەمەس ئىدى. بەلكى مۇشۇ ئارقىلىق
تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قىيىن ئەھۋالدا ئىكەنلىكىگە
كۆڭۈل بۆلۈشىنى قوزغاپ، ئۇلارغا بىر ئاز «تەسەللي» بېرىشنى
ئۈمىد قىلغانلىقىنى ئىپادىلەش ئىدى. شۇڭا ئۇلار تاڭ
سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇنى باستۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا،
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قارا نىيەتچىلەرنىڭ كونترولىدىن
قۇتۇلۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا سوۋغا - سالاملارنى

تەقدىم قىلدى. ئۇلارنىڭ 100 مىڭ ئاھالىسىنىڭ تاغ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا «ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلىش» سەمىمىي ھەرىكىتىنى، تاغ سۇلالىسىگە بولغان دوستلۇقىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئۇدا ئۇلارنىڭ زېمىنىغا بارغان تاغ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ ئېتىراپ قىلماي تۇرالمىغانىدى. مەسىلەن، ئەمر دىۋانىبېگى ياغ دېيلىنىڭ تاغ گاۋزۇڭغا دېيىشىچە ئەينى ۋاقىتتا ئىزگىل، تېلەنغۇت خەلقى «ھېچقانداق چىقىش يولى قالمىغاندىن كېيىن بەيئەت قىلىشنى ئارزۇ قىلغانىدى» («كىتابلار جەۋھىرى» 520 ـ جىلد). ئەمما جېڭ رېنتەيبىلەن شۆ رېنگۇي قاتارلىق قوماندان سانغۇنلار «خىزمەت كۆرسىتەلمەي مال ـ مۈلۈكلەرگە ئېرىشەلمەيدىغان بولدۇق، دەپ قاراپ، ئۇلارغا تەسەللىي بەرمەي، كۆڭلىگە پۈتۈنلەي يوقىتىپ تاشلاش نىيىتىنى پۈكۈپ، سوۋغا ـ سالاملار بىلەن كېلىپ بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلغان ئىكىكى قەبىلە بىلەن ئادەتتىكى چارۋىچىلارغا ھۇجۇم قىلدى، «ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ باردى»، ئاستىلەر بىلەن خالىغانچە قىرغىنچىلىق ئېلىپ باردى»، نەتىجىدە قىلچىمۇ ئۇرۇش تەييارلىقى بولمىغان ئىزگىللەر بىلەن تېلەنگۇتلار تاغ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىندى. «كونا تاڭنامە. شۆرېنگۇيىنىڭ تەرجىمھالى» دا: «شۇ چاغدا توققۇز جەمەتتىكىلەردىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى. نەچچە ئونلىغان باتۇر ئەزىمەت ئاتلىق باستۇرۇپ كەلدى. شۆرېنگۇي ئۇچ تال ئوق ئۇزۇپ، ئۇچ ئادەمنى ئۆلتۈردى. قالغانلىرى دەرھال ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى» دەپ قەيت قىلىنغان. «ئاتلىق باستۇرۇپ كەلدى» دېگىنى پۈتۈنلەي يالغان بولۇپ، ئۇلار ئېھتىمال تاغ سۇلالىسىگە سوۋغا ـ سالام تاپشۇرۇشقا كەلگەن تۇرالار بولۇشى مۇمكىن. يەنە كېلىپ

شۆرېنگۇينىڭ «ئۇچ تال ئوق بىلەن ئۆتۈكەننى ئىنجىتىشى[41]» پاكىتقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ھەرگىزمۇ بۇ يەردە شۆرېنگۇي ئاتقان «ئۇچ تال ئوق» كەڭ تۇرا خەلقىنىڭ «تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى» دىن ئىبارەت خەلق رايىدا ھەل قىلغۇچ رولىنى ئويناپمىغان. جېڭ رېنتەي بىلەن شۆرېنگۇي ئاش كەلسە ئىمان قېچىپتۇ دېگەندەك، ۋەھشىيلىك بىلەن ئادەم قېلىپىدىن چىقىپ، ئەل بولغان تۇرالارغا قارىتا ئۆز مەيلىچە «ئۇلارنىڭ ئائىلە - بىساتلىرىنى بۇلاپ - تالاپ، ئەسكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ بەردى» («كىتابلار جەۋھىرى» 986 - جىلد)، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرالارنىڭ ياش باتۇرلىرىدىن كۆپلىرىنى «كېيىنكى يامان ئاپەتتىن قورقۇپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋەتتى» («كونا تاڭنامە. شۆرېنگۇينىڭ تەرجىمھالى»). «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە جېڭ رېنتەي بىلەن شۆرېنگۇي «تەسلىم بولغان 90 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى» دېيىلگەن بولۇپ، سان جەھەتتىن ئاشۇرۇۋەتكەنلىك خاتالىق بولۇشى مۇمكىن. ئەمما كۆپ ساندىكى سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلىپ تەسلىم بولغان تۇرالارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇردە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن زادى گۇمانلانغىلى بولمايدۇ[42]. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇرالار ۋەدىسىدە تۇرمايدىغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئىنتايىن ئۆچمەنلىك قىلدى. ئۇلار يىراق جايلارغا قېچىپ كەتتى. جېڭ رېنتەي مۇئاۋىن ماناغۇن ياڭ جېنى قوغلاپ يوقىتىشقا ئۇۋەتكەن بولسىمۇ، تۇرالار تەرىپىدىن زەربە يەپ مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ يۇخۇچى جېڭ رېنتەيگە دوكلات قىلىپ تۇرالارنىڭ «بارگاھلىرى يېقىن ئەتراپتائىكەن، چارۋىلىرى دالادا ئىكەن، پۇرسەت تېپىپ ئولجا ئالساق بولمامدۇ» دېگەن. جېڭ رېنتەي كۆز ئالدىدىكى پايدا مەنپەئەتىنى كۆزلەپ شۆرېنگۇينى قايتىپ كېلىشكە بۇيرۇپ ئۆزى يالغۇز 14 مىڭ يارامليق ئەسكەرنى

باشلاپ «ئەسكەرلەرگە كۆپلەپ تارتۇق بېرىدىغانلىقىنى دەپ، تېزدىن يۇرۇش قىلدى». تۇرالار جېڭ رېنتەيىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ يېقىنلاپ كېلىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، قېچىپ يوشۇرۇنۇۋالدى. جېڭ رېنتەي قاتارلىقلار سېلىنىگا دەريا سىغىچە قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، تۇرالارنىڭ بىرەرىنىمۇ قارىسىنى كۆرەلمىدى. ئۇ ئەسلىدە تۇرالارنىڭ چارۋا بايلىقلىرىنى ناھايىتى ئاسان قولغا چۈشۈرۈشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ھېچ نېمىگە ئېرىشەلمىدى، ئەكسىچە تۇرالارنى ئۇچرىشالمايلا قالماي، ئېلىۋالغان ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەكلىرىمۇ يېتىشمەي، ئالدىراپ - تېنەپ قوشۇنلىرىنى جەنۇبقا چېكىنىدۇردى. قايتىش يولىدا «ئەسكەرلىرى ئاچ قالدى ھەم چوڭ شۈبرىغانغا ئۇچراپ مۈزلاپ كەتكەنلىكتىن، ئۇلار دۈبۈلغا - ساۋۇت يالمانلىرىنى تاشلۇۋېتىپ، ئاتلىرىنى ئوزۇق قىلدى. قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىزلاپ كېتىپ، تارقىلىپ كەتتى، ئاتلىق ئۇلاغلار پۈتۈنلەي ئادەملەر تەرىپىدىن يېيىلىپ تۈگىدى. چېگرىغا قايتىپ كەلگەندە ئەسكەرلەردىن ئاران دېگەندە 800 دىن ئارتۇق ئادەم قالدى» («كىتابلار جەۋھىرى» 452-جىلد). تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ «ئەزەلدىن جېڭ رېنتەيىنىڭ بۇ قېتىمقى يۇرۇشىدەك تالاپەتلەر كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى» («كىتابلار جەۋھىرى» 520 - جىلد): باش ۋەزىر ياڭ دېيىن ئوردىغا جېڭ رېنتەي بىلەن شۆرىنىگۇيىنىڭ «تەسلىم بولغانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئەسكەرلەرنى ئاچارچىلىققا دۇچار قىلغان» لىقىنى پاش قىلىپ قاتتىق بىر تەرەپ قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. ھاماقەت تاڭ گاۋزۇڭ «ئۇلارنىڭ خىزمەت كۆرسىتىپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا بۇيرىدى، يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى قويۇپ بەردى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش). جېڭ رېنتەي بىلەن شۆرىنگۇي جىنايىتى چېكىدىن ئېشىپ كەتكەن تۇرۇقلۇق، ئۇلارنى قانداقمۇ تۆھپىسى بار دېگىلى

بولسۇن!

تاك سۇلالىسى جازالاش ۋە قىرغىن قىلىش ئارقىلىق، تۇرالارنىڭ قارشىلىقىنى توسۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاڭ گاۋزۇڭ ئۇنىڭدىن ئازدۇر - كۆپتۇر تەجرىبە ساۋاق يەكۈنلىگەن بولۇشى، ئاددىي ئۇسۇل بىلەن تۇرالارنى بويسۇندۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلگەن بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا تەسەللى بېرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. جېڭ رېنتەي قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ مەغلۇپ بولۇپ، چۆللۈكتىكى جەنۇبقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تاڭ گاۋزۇڭ دەرھال تۇرالارنىڭ چۆبە قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان ھەم چۆللۈكتىكى شىمالدىكى تېلەلار ئارىسىدا زور ئابرويىغا ئىگە بولغان چۆبەغالنى تۇرالارغا تەسەللى بەرگۈچى ئۇلۇغ ئەلچى قىلىپ، شىمالدىكى تۇرالارنىڭ ئارىسىغا «ئۇلارنىڭ قالغان قوۋملىرىنى ئەمىن تاپقۇزۇش» (ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 200 - جىلد گاۋزۇڭنىڭ لوگىسۇ 2 - يىلى) قا ئەۋەتتى. تارىخلاردا چۆبە غالىسىنىڭ 500 نەپەر ئاتلىق ئەسكىرىنىلا باشلاپ، توققۇز تۇرالار ئارىسىغا بېرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى جاكارلاپ، «ئوردا سىلەرنىڭ باشقىلارنىڭ كاساپىتى تۇپەيلىدىن («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» دە «دۆلەت سىلەرنىڭ مەجبۇرىي ئەگىشىپ كەتكىنىڭلارنى بىلمىدۇ» دېيىلگەن) ئىمىيان كۆتۈرگىنىڭلارنى بىلمىدۇ. شۇڭا مەن بۇلارنى سىلەرگە سۆزلەشتە تىلىپ تۇرمايمەن. ھەممەيلەن يېڭىباشتىن ئادەم بولۇشى كېرەك. يەنىلا قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن سىلەرگە زىدىلەرنىڭ گۇناھىنى سۆزلەشتۇرۇش لازىم» («كونا تاڭنامە. چۆبەغالىنىڭ تەرجىمھالى») دېگەنلىكى بىلەن كۆزىنى ئۇزۇشىدا تۇلۇپ كەتكەن تۇرا ئەسكەرلىرىگە قايتا

چۆبەغالىنىڭ «يۇرۇشتە ئۆلگەن ئەسكەرلەرنىي پەرمان بويىچە دەپنە قىلىدىغانلىقىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ تائىلىنىدىغان سېلىق لارنى ئەمەلدىن قالدۇرىدىغان»⑬ («كىتابلار جەۋھىرى» 135 - جىلد) لەقەبنى جاكارلىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. تۇرا قەبىلە خەلقلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پەرقىلىق مۇئامىلە قىلىشى بىلەن دالالەت قىلىش سىياسىتىنى كۆرگەندىن كېيىن «ھەرقايسى جەمەتتىكىلەر بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇش بولۇپ، بىرلىكتە يابغۇ ۋە شاد، تېكىن قاتارلىقلارنى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ 200 دىن ئارتۇق ئەگەشكۈچىلىرىنى تۇتۇپ چۆبە غالىغا تاپشۇرۇپ بەردى. چۆبە غالى ئۇلارنىڭ جىنايىتىنى سۇرۇشتە قىلىپ ئۇلارنى ئۆلتۈردى» («كونا تاڭنامە. چۆبە غالىنىڭ تەرجىمھالى»). بۇنىڭ بىلەن «توققۇز تۇرالار ئاخىر تىنچىتىلدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 200 - جىلد گاۋزۇڭنىڭ لۇڭسۇ 2 - يىلى). «يېڭى تاڭنامە. چۆبەغالىنىڭ تەرجىمھالى» دا: «قالغان قوۋملىرى ئاخىر تىنچىتىلدى» دېيىلگەن.

شۇنىڭدىن كېيىن تۇرالاردىن» باشقا ئۇرۇقلىرى» دىن بولغان تاڭ سۇلالىسىگە قارشى قىسمەن، فېئودالىق كۈچلەر چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئايرىم جايلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى. لۇڭسۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 663 - يىلى) 1 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بۇ قىسمەن فېئودالىق كۈچلەر ئاخىرى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن «پۈتۈنلەي تىنچىتىلدى» («كونا تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»). بۇنىڭغا قەدەر، مىلادى 661 - يىلىدىن تارتىپ باشلانغان توققۇز تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئادەتتىكى تۇرا خەلقىگە يول قويۇشى ۋە ئاز ساندىكى قارا نىيەتچىلەرنى رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇشى ئارقىسىدا پۈتۈنلەي تىنچىتىلدى.

توقۇز تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى تىنچيتىلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى «تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئۆتۈكەن ناھىيىسىنى تەسىس قىلدى» («كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە») ئۆتۈكەن ناھىيىسىنىڭ ئورنى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئېتىكىدە بولۇپ⑭، ئۇ جايلار ئۇيغۇر قەبىلىسىگە تەۋە ئىدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي مەركىزى ئىدى. شۇڭا تاڭ سۇلالىسى مۇشۇ جايدا ئۆتۈكەن ناھىيىسىنى تەسىس قىلغانىدى، بۇ مۇشۇ بىر پارچە يەرنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى ئىدى. لۇئۇنىڭ 3 ـ يىلى 2 ـ ئايدا تاڭ سۇلالىسى يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى خانگاي قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتتى ھەمدە ھۆكۈمرانلىقىنى «ئۇيغۇر قەبىلىسى» گە («تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى») يا كى ئۆتۈكەن ناھىيىسىگە يۆتكىدى. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈرۈلۈشى بەلكىم كۆزىتىشكە يېقىن بولۇشى ۋە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ھەرىكىتىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

(3) مىلادى 669 ـ يىلى ۋە مىلادى 681 ـ يىلىدىكى سىر تاردۇشلار نىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى

مىلادى 663 ـ يىلى ئۇيغۇر قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى تىنچيتىلغانىدىن ۋە يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تارمى خانگاي قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلىپ

ھەمدە ھۆكۈمرانلىقى ئۈيغۇر قەبىلىسىگە يۆتكەلگەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى بىر مەزگىل مۇقىم بولدى. ئەمما مىلادى 669 - يىلىدىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقى يەنە تەۋرىنىشكە باشلىدى. بۇ ئاساسەن 60 - يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى سىرتار دۇشلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىككى قېتىملىق كۆزىشىدە ئىپادىلەندى.

60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆزىشى توغرىسىدا «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» سىرتاردۇشلار» دا: «زۇڭجياڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 669 - يىلى) 12 - ئايدا سىرتاردۇش قەبىلىسى ئىشبيان كۆتۈردى. ۋە تۈركىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى» دەپ قەيت قىلىنغان. «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» سىرتاردۇشلار» دىكى بايانلارمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشايدۇ. بۇ يەردە دېيىلگەن سىرتاردۇش قەبىلىسى گاۋزۇڭنىڭ يۆكۈپي تۇنجى يىلىدا تەسىس قىلىنغان شىدەن ئايمىقىدىكى سىرتار-دۇشلارنىڭ تەسلىم بولغان ئاھالىلىرى بولۇشى مۇمكىن[1]. ئۇلارنىڭ قوزغىلىپ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشىدىكى مەۋبى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. «يېڭى - كونا تاڭنامە» لەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىبەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى، تىبەتلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ قارىمىقىدىكى ئەل بولغان تۈيغۇنلارنى ئىگىلىۋېلىشى بىلەن ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كېتىپ ئىككى تەرەپ جىددىي ھالدا چەگگە تەييارلىق كۆرۈۋاتاتتى. شىيەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 670 - يىلى) تىبەتلەر غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى 18 ئايمىقى

ۆه كۆسەن بىلەن بارىسغانىنى تارتىۋالدى. شۇ يىلى ئىمتىلەر تاك سۇلالىسى بىلەن داخىي دەريا‌سى بويىدا ئۇرۇش قىلىپ، تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. سىرتاردىشلارنىڭ قوزغىلىپ تاك سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشى دەل داخىي دەريا‌سى ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىدا، تاك سۇلالىسى ئۇرۇشقا پائال تەييارلىق قىلىۋاتقان ۋاقتىدا يۈز بەردى. ھالبۇكى، شىدەن ئايمىقى يەنىلا ئۇيغۇرلار بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەك يېقىن ئىدى. ئەينى ۋاقتىتتىكى ئارقا كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، سىرتاردۇشلارنىڭ بۇ قېتىمقى تاك سۇلالىسىگە قارشى ھەرىكىتى تاك سۇلالىسىنىڭ ئۇلارغا قاراتقان ھەربىي ئالۇىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ قېتىمقى تاك سۇلالىسىگە قارشى كۆرەش تاك سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تۈركلەردىن يىغىپ توپلىغان قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. كېيىن ئۇلار يەنە تاك سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ داۋاملىق شىدەن ئايمىقىدا ماكانلاشقان بولۇشى مۇمكىن.

VII ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ دەسلىپىدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ تاك سۇلالىسىگە قارشى كۆرىشىنىڭ ئەينى ۋاقتىتتىكى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى قوزغىغان دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتى بار ئىدى. گاۋزۇڭنىڭ دىياۋلۇ تۇنجى يىلى (مىلادى 679 - يىلى) 10 - ئايدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى ئاشتىكىنەپۇار بىلەن بىسۇكتېكىڭ قاتارلىقلار كەڭ تۈرك خەلقىنىڭ تاك سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازادى بولۇۋاتقان كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، ئىلىك قاغانىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئاشىنانشور بەگنى قاغان قىلىپ تىكلەپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بويىچە داغدۇغىلىق ھەرىكەت قوزغىدى. تاك سۇلالىسىنىڭ

ئەگرىقۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغان 24 تۈرك ئايمىقىنىڭ ھەممىسى بۇ قېتىمقى كۆرەشكە قاتناشتى. تاڭ سۇلالىسى فېي شىجيەن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئاشنانشوربەگ بىلەن بىتوكتېڭ قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. مىلادى 681 - يىلى (يۇڭلۇڭنىڭ 2 - يىلى) تۈرك تاقسۇڭكىي ئاشنائىنان ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا فېي شىجيەن، ساۋخۇەيشۇن باشچىلىقىدىكى تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. شىدەن ئايمىقىدىكى سىرتاردۇشلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆرەش قىلدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەۋرىگە ئائىت تارىخلاردا سىرتاردۇشلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بۇ قېتىمقى كۆرىشى بىرقەدەر ئاز خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى پۈتۈنلەي بىلگىلى بولمايدۇ. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا يۇڭلۇڭنىڭ 2 - يىلى 4 - ئايدا ساۋخۇەيشۇن تاڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، قاراقۇمنىڭ شىمالى (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلىنىڭ ۋۇچۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) بۆكتۈرمىدە تۈرۈپ ئاشنائىنانىنى قولغا چۈشۈرەلمەي قۇرۇق قول قايتىۋاتقان ۋاقتىتا، «غەربىكە يۇرۇش قىلىپ ئىنان بىلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ كېلىۋاتقان سىرتاردۇش قەبىلىسى دەل ساۋخۇەيشۇننىڭ قوشۇنلىرىغا ئۇچراپ قېلىپ تەسلىم بولدى. ساۋخۇەيشۇن قاتارلىقلار ئىنانىنى قولغا چۈشۈرەلمىگەن بولسىمۇ، سىرتاردۇشلارنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى قوشۇن بىلەن يالاپ قايتىپ كەلدى» («كىتابلار جەۋھىرى» 443 - جىلد). قاراقۇمنىڭ

قىلەربىدە سىرتاردۇشلار تۇرۇۋاتقان شىدەن تايمىقى بىلەن بىرلىكتە تارتىلىقى 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق بولۇپ، سىرتاردۇشلارنىڭ قانداق قىلىپ، شىدەن ئايمىقىدىن ئايرىلىپ قاراقۇمنىڭ شەرقىگە يارغانلىقى، تۇلارنىڭ تاغ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن قانداق كۆرەش قىلغانلىقى، تۇلار بىلەن ئاشنائىتان باشچىلىقىدىكى تۈركىلەرنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى بىلەن زادى قانداق مۇناسىۋىتى بارلىقى قاتارلىقلار، تارىخلاردا پۈتۈنلەي دېگۈدەك خاتىرىلەنمىگەن. لېكىن بىر نۇقتا ناھايىتى ئېنىق، يەنى شىدەن ئايمىقىدىكى سىرتاردۇش قەبىلىسى كېچىككەندە يۈكلۈكنىڭ 2 - يىلى 4 - ئايدا تۇلار ساۋخۇەيشۇنگە تەسلىم بولۇشتىن ئىلگىرى، ئالىلىقاچان قوزغىلىپ تاغ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان ھەمدە ئۆز قەبىلە ئاقساقلىنىڭ باشچىلىقىدا شىمال دىكى سەددىچىننىڭ ئەتراپىغا كېلىپ بولغانىدى.

بۇ تارماق سىرتاردۇش قەبىلىسى ساۋخۇەيشۇنگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ساۋخۇەيشۇنىڭ قوشۇنلىرى ئاشنائىتان تەرىپىدىن قورشاۋغا چۇشۇپ قېلىپ، تالاپەتكە ئۇچرىغاندا، قايتىدىن ئاشنائىتانغا ئەل بولدى. بىرقانچە يىلدىن كېيىن، ئاشنائىتان يەنە تاغ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى خېي شىكجىيەنىڭ باشچىلىقىدىكى زور قوشۇن بىلەن شىمالدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ چەنۇب بىلەن شىمالدىن قىستاپ ھۇجۇم قىلىشى تۈپەيلىدىن تاغ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. تارىخىي كىتابلاردا ئاشنائىتانىنىڭ تاغ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇش ھارپىسىدا يەنى يۈكلۈكنىڭ 2 - يىلى 7 - ئايدا «سىرتاردۇش» داخۇن قاتارلىق بەش ئايماقتىكى 40 مىڭ تۈتۈنىدىن ئارتۇق ئادەم تەسلىم بولغىلى كەلدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200 - جىلد، گاۋزۇڭنىڭ كەيياۋ تۈنجى يىلى) دەپ خاتىرە

لەنگەن. بۇ 40 مىڭ تۈتۈن تەسلىم بولغان سىرتاردۇشلار يەنى دەسلىپىددىلا ساۋغۇيەشۈنگە كېيىن ئاشىنائىنانغا تەسلىم بولغان سىرتاردۇشلار بولۇشى مۇمكىن. خۇسەنشىك بۇ ئىشقا ئىزاھ بېرىپ: «داخۇن تۈتۈق مەھكىمىسى قۇيان، پۈچىرۇ، شىدەن، گوجۇ، دىسۇ ئايماقلىرىنى باشقۇراتتى» دەپ كۆرسەتكەن. «كونا تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى: شياجۇ ئايمىقى» دا: «داخۇن تۈتۈق مەھكىمىسى بىلەن سىرتاردۇش قەبىلىسى ئىگىسۇ ناھىيىسىنىڭ تەۋەسىدە. قۇيان، پۈچىرۇ، شىدەن، گوجو، دىسۇ قاتارلىق بەش كىچىك ئايماقنى باشقۇرىدۇ» دەپىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، سىرتاردۇشلار تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلارنىڭ قايتا تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىرلىشىپ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىگە قاتنىشىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىگىسۇ ناھىيىسى (ھازىرقى شەنشىنىڭ چىڭبەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) گە كۆچۈرگەنلىكىنى ھەمدە داخۇن تۈتۈق مەھكىمىسى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدا بەش كىچىك ئايماقنى تەسىس قىلىپ ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.(47)

(4) مىلادى 686 - يىلىدىكى بارغۇت، توگرا ئارنىڭ «تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشى»، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇن چىقىرىپ ئىسيانچىلارنى تىنچىتىلىشى ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ «ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئۇرۇنۇش» مەسىلىسى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشى

مىلادى 686 - يىلى پارتلىغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇرا، بارغۇت، توگرا قاتارلىق قەبىلەرنىڭ تاڭ

سۆلالىسىگە قارشى كۈرىشى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كۈرىشى جەددىي ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ھەمدە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيىتى قولغا كەلتۈرۈش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا يۈز بەردى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانغا ئوخشاش، 679 - يىلى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا قانات يايغان تۈرك خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كۈرىشى ئاشىنانشۇر بەگ بىلەن بىئۆتېكىڭ ئۆلگەندىن كېيىن توختاپ قالمىدى. مىلادى 681 - يىلى 10 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئاشىنائىسنان (تاڭ سۇلالىسىنىڭ باش سانغۇنى فېي شىڭجيەن ئاشىنائىسنانىنى ئۆلتۈرۈۋەتمەسلىككە قوشۇلغان، ئاشىنائىسنان قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئەل بولغاندى) نى ئۆلتۈرۈۋەتتى. نەتىجىدە تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باشچىلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرەش تېخىمۇ كېڭەيدى. مىلادى 682 - يىلى (گاۋزۇڭنىڭ يوڭفېڭ تۇنجى يىلى) ئاشىنائىنا-نىڭ شېرىكى ئاشىنا قۇتلۇق (قۇتلۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، تۇنيۇقۇق قاتارلىقلار «تارقىلىپ كەتكەنلەرنى يىغىپ» چۇغاي غۇر تېغى (ھازىر ئىچكى موڭغۇلدىكى چۇغاي تېغى)[48] غا قېچىپ بېرىپ ئەتراپىغا 5000 دىن ئارتۇق ئادەم توپلىدى. قۇتلۇق «توققۇز تۇرالارنى تالان - تاراج قىلىپ، كۆپلىگەن قوي، ئاتلارنى تارتىۋېلىپ، پەيدىنپەي كۈچەيدى» («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىدى، قاراقۇم (ئورنى ئېنىق ئەمەس، ئېھتىمال ھازىرقى كۆكخوتۇنىڭ شىمالىدا بولۇشى مۇمكىن) دا ئوردا قۇرۇپ، مۇنقەرز بولغىنىغا 50 يىلدىن ئاشقان شەرقىي تۈرك خانلىقى (تارىختا كېيىنكى تۈرك خانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئەسلىگە كەلتۈردى. مىلادى 683 - يىلى (يوڭفېڭنىڭ 2 -

یىلى) قۇتلۇق تاڭ سۇلالىسىنىڭ دىڭجۇ، ۋىجۇ، ژېيجۇ قاتارلىق ئايماقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تەڭرىقۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قورشۇۋېلىپ ژېيجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى لى سىجيەن بىلەن تەڭرىقۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئەمىر لەشكىرى جاڭ شىڭشىنى ئۆلتۈرۈپ، فىڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى سۇي جيەن قاتارلىقلارنى ئەسىرگە ئالدى. مىلادى 684 - يىلى يەنە سۇجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلىپ «ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالارنى بۇلاپ - تالاپ ئۆلتۈردى». مىلادى 685 - يىلى قايتىدىن يەنە دەيجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياڭچۇ ھەربىي يۇرۇش يولىنىڭ ئاغلاقچىسى، سول قول خىسلەت قۇچقۇچى، قاشتاش مۆھۈرلۈك كەپتاۋۇل يۇچۇيىكىنى مەغلۇپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىدىن «5000 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلدى» بۇ مەزگىلدە قۇتلۇق يەنە شەرقە قىتان دۆلىتىنى مەغلۇپ قىلدى. خۇددى «تۈرك يېزىقىدىكى تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا كۆرسىتىلگەنىدەك، ئۇ ۋاقىتتا تۈرك قوشۇنلىرى «جەنۇبتا تابغاچلارنى، شەرقتە قىتانلارنى، شىمالدا قۇدرەتلىك ئوغۇزلار(48) (يەنى تۈرالار) نى مەغلۇپ قىلدى». مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن ئايان بولۇشىچە، ئەڭ كېچىكىكەندىمۇ مىلادى 685 - يىلى (ۋۇزېتىيەننىڭ چۈيگۈڭ تۇنجى يىلى) دا قۇتلۇقنىڭ كېيىنكى تۈرك خانلىقى ئاللىقاچان پۈتكۈل چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى كونترول قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى جەنۇبىي چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى (تاڭ گاۋزۇڭنىڭ زۇڭجياڭ 2 - يىلى يەنى مىلادى 669 - يىلى تاڭ سۇلالىسى خانگاي قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتكەن) بىلەن تۇراتايماق مەھكىمىلىرى بىلەن

ئالاقىلىشىپ تۇرىدىغان بولدىن مەھرۇم قالدى. يازما مەتبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا تاك سۇلالىسى بەكمۇ چەك ياقىدىكى جەنۇبى ئارىلىقىدىكى سۇجۇ (ھازىرقى گەنسۇدىكى جيۇچۈەن) نىڭ شىمالىدىكى گوبىنىڭ غەربىي چېتىدىكى ئىرغۇنا كۆلىگە جەرىپا ئاندىن ئايلىنىپ شىمالغا يارايتتى. قىسقىسى، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ توسقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن ئۇ ۋاقىتتا تاك سۇلالىسى چۆللۈكىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىلىرى مەكتىسىگە ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتتە ياردەم بېرىشكە ئامالسىز قالغاچقا، ئىككى تەرەپ ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئېلچىلار ئالماشتى. ئاخىرى تاك سۇلالىسى تەرەپ شىمالىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىلىرىنى مەكسىمىسى ئەمەلىيەتتە شىمالدىكى تۇرالارنىڭ مەكسىمىسى ئايماقلىرىغا بولغان قوغدىشى، نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش رولىنى داۋاملىق ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرالمىدى.

كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە ھۆكۈمرانلىق رايونىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇلۇپمۇ تاك سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، تاك سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار ئارىسىدا ئۇزۇن مەزگىل كۆكۈل قويۇپ يېتىشتۇرگەن تاك پەرەس كۇچلىرىدىمۇ پۈتۈنۈش ۋە پارچىلىنىش يۈز بېرىشكە باشلىدى. ئالدىنقى تۈرك خانلىقىنىڭ مۇنتەزز بولۇشىغا قاتنىشىپ، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن ئەندىشە قىلغان ۋە تاك سۇلالىسى تەرىپىدىن ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن بىر بۆلۈم تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرى، ئاساسلىقى ئۇيغۇر، چۈبە، ئىزگىل، ھون قاتارلىق تۆت قەبىلىنىڭ تاك سۇلالىسىدىكى ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ باشچىلىقىدىكى قىسمەن چاۋۇشلار ھەدەپ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردىن ئايرىلىشقا باشلاپ، جەنۇبقا كۆچۈپ تاك سۇلالىسىنىڭ لىياڭجۇ

بىلەن گەنجۇ ئايماقلىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارغا يارىدى. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. ئۇيغۇرلار»[49] دا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چۆللۈك شىمالىدىكى جايلاردىن ئايرىلىش ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «بىللې - بىلې (يەنى بىيسۇغۇردۇ) ئۆلگەندە، ئۇنىڭ ئوغلى دۆكچ تەختكە چىقتى. ئۇلارنىڭ تۇتۇقىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى بىلەن قەبىلىسىدىكى جازا يۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەنلەر چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن گەنجۇ ئارىلىقىغا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشتى» دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە»، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمەن گە ئاساسلانغاندا، دۆكچ «يۇڭلۇك يىللىرى (مىلادى 680 — 681 - يىللار) نىڭ ئوتتۇرىلىرى» بىلەن «سىشىڭ يىلى (مىلادى 684 - يىلى) گىچە بولغان ئارىلىقتا» تەختتە ئولتۇرغانىدى. بۇنىڭ قۇتلۇقىنىڭ مىلادى 687 - يىلىدىكى توققۇز تۇرالارنىڭ چارۋا - مالىنىڭ يۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىق ۋەقەسى بىلەن بىرلەشتۈرگەندە، دۆكچ قاتارلىقلارنىڭ گەنجۇغا كۆچۈپ بارغان ۋاقتى، قۇتلۇق نىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا بېسىپكىرىپ يۇلاڭچىلىق قىلغان، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە رەسمىي ئاقسۆڭەكلىرى ئېغىر تەھدىتكە ئۇچرىغاندىن كېيىنكى، يەنى مىلادى 683 — 684 - يىللار ئارىلىقىدا بولۇشى كېرەك[50]، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلەرنىڭ تاڭ پەرەس كۆچلەرنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئايرىلىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى كۆچى بىلەن تەسرىنى پەيدىنپەي ئاجىزلاتقانلىقتىن، بىر قىسىم يامان ۋە قارانىيەتلىك تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغۇچى تۇرا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ، تۇرا چارۋىچىلىرىنىڭ ئارىسىدا قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كەيپىياتىنى بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ۋەقەلەرنى سادىر قىلىشىغا پۈرسەت يارىتىپ بەردى.

بۇنىڭدىن ئىسرەت، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار قوۋمى ئۇقۇنىڭ كەڭ كۆلەملىك بۇلاڭ - تالاڭ (يەنى «توقۇز تۇرالارنىڭ مال - چارۋىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭقىلىش») غا ئۇچرىغانلىقىدىن كېيىن، مىلادى 684 - يىلىدىن باشلاپ، يەنە يۇدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان زور تالاپەتكە ئۇچرىدى، «يايلاقلار قۇرۇپ ئوت - چۆپلەر ئاز قالغانلىقتىن، ئات - قويلار كۆپلەپ ئۆلۈپ، ئوندىن يەتتە - سەككىزى قالدى». تۇرا خەلقى كۆپلەپ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. «توققۇز تۇرالارنىڭ ئىچىدە، بۇنداق ئاچارچىلىق كۆرۈلۈپ باقمىغاندى» (61). بۇ خىل ئەھۋال چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارغا ئېغىر داۋالغۇش، خاتىرجەمسىزلىكلەرنى ئېلىپ كەلدى.

مىلادى 686 - يىلى (ۋۇ زېتىيەننىڭ چۈيگۇك 7 - يىلى) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ تاك سۇلالىسىگە قارشى كۆرىشى ھەممىدىن ئاۋۋال تاك سۇلالىسىگە قارشى كۆچلەر بىرقەدەر كۆچلۈك بولغان بارغۇت قەبىلىسىدە پارتلىدى. «شۇ يىلى جىنژېي ئايمىقى (مەھكىمىسى) نىڭ تۇتۇقى بارغۇت قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، باشقىلارنى ئازدۇرىدى» (62). بۇنىڭدىن بۇ قېتىمقى كۆرەشنى بارغۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ئالدى بىلەن رەھبەرلىك قىلىپ قوزغىغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. كۆرەش ئوتى ناھايىتى تېزلىك بىلەن توكرا قەبىلىسىگە تۇتاشتى. «ئەللىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرۇنغا كەلدى» (203 - جىلد، چۆيگۇكنىڭ تۇنجى يىلى، ئىككىنچى يىلى بولۇشى كېرەك) «توكرا، بارغۇت قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈردى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «چىن بويۇ ماقالىلىرى تولىمۇ. تۈركىلەر ھەققىدىكىگە تولۇقلىما» دىمۇ «توكرا، بارغۇت قەبىلىلىرىنىڭ تۇتۇقلىرى» نىڭ «ئىسيان كۆتۈرۈشىنى باشلاپ بەرگەن» لىكى ئېلىغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىن بۇ قېتىمقى تاك سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش ۋەقەسىگە ئاز بولغاندىمۇ دەسلەپتە پەقەت

توكرا، بارغۇتتىن ئىبارەت ئىككىلا قەبىلىنىڭ قاتناشقانلىقىنى، قالغان باشقا تۆرا قەبىلىلىرىنىڭ تېخىمۇ قاتناشمىغانلىقىنى بىلدۈرگە بولىدۇ.

توكرا قەبىلىسى بىلەن بارغۇت قەبىلىسى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلغان ياكى قىلمىغانلىقى مەسىلىسى تارىخلاردا ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە توكرا قەبىلىسى بىلەن بارغۇت قەبىلىسىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيانىنىڭ بايان قىلىنىشىچە، ئارقىدىنلا ئۇلاپ «شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى توكچىك قەلئەسىگە كۆچۈرۈپ، ئەل بولغانلارنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈلدى» دېگەن. بۇ يەردىكى «توكچىك قەلئەسى خۇسۇسەنچىنىڭ بەرگەن ئىزاھىغا ئاساسلانغاندا، «شەندەندىكى توكچىك قوزۇلى» بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئۈچكى موكغۇلنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئېزغۇنا كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى ئېجناچى خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئىدى. شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىن توكچىك قەلئەسىگە يۆتكەپ كېلىنىشى، ئۇنىڭ توكرا قەبىلىسى بىلەن بارغۇت قەبىلىسىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا قايتا پۈت تىرەپ تۇرۇشقا ئامالسىز قالغانلىقى سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن.

يەنە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» گە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا تاڭ ئوردىسى توكرالار بىلەن بارغۇتلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال «سول قانات شىرمەت سانغۇن لىيۇ جېكتۇكنى خېشى ئاتلىق ئەسكەر-

لىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئىرغۇنا كۆلىدىن ئۇلارغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 203 - جىلد، ۋۇ زېتىيەنىڭ چۈيگۇك تۇنجى يىلى). چۈيگۇئنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 686 - يىلى) 5 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئىچكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىن تۈركلار بىلەن بارغۇتلارنىڭ تۇتۇقلىرىنى ئۆلتۈردى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى قوۋملىرىمۇ «مەغلۇپ بولۇپ، پۈتۈنلەي تارقىلىپ كەتتى».

تاڭ سۇلالىسى لیۇ جېكتۇئنى شىمالىغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە تېخىمۇ ئالتۇنتاغ ھەربىي يۈرۈش يولىدىكى ئون ئوقلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ» (يەنى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەسكەرلىرىنى)، ئۇلارنى بارغۇتلار بىلەن تۈركلارغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئۈيرۇدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاقساقاللىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنىڭ بولۇپمۇ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلغانلىقىغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئېسىدىن چىقىرىپمۇ قويۇشمىغاندى ھەمدە پۈرسەت تېپىپ شىمالغا بېرىپ، تۈرالارنىڭ ئادەملىرى بىلەن مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. شۇڭا ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، «يارلىقا ئەمەل قىلىپ ئىنتىقامىمىزنى ئالمىز» دەپ ناھايىتى تېزلىكتە 30 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر توپلاپ «ئوزۇق - تۇلۇكىنى ئۆزلىرى ئېلىپ» شىمالغا ئۇچقانداڭ ئاتلاندى. تاڭ سۇلالىسى ئەسلىدە بىر نەچەر ئەلچىندىن يارلىق ئەۋەتىپ، ئون ئوق ئاقساقالنىڭ ھەربىكىتىنى توسماقچى بولغانىدى، نەتىجىدە ناھايىتى چوڭ سەۋەنلىك ئۆتكۈزدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن تاڭ ئوردىسىنىڭ يارلىقىنىڭ تەلىپى بويىچە، لیۇ جېكتۇئنىڭ

باشچىلىقىدىكى تاك قوشۇنلىرىنىڭ بارغۇت، توڭرا قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىشىغا ماسلاشماي، ئەكسىچە تاك سۇلالىسىنىڭ ئەمر - پەرمانىغا خىلاپلىق قىلىپ، تاك سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرمىگەن ئۇيغۇر قەبىلىسى (دۇكچىقا ئەگىشىپ گەنجۇغا كۆچۈپ بارمىغانلار) غا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ياياقلىرىنى ئۆز مەيلىچە پايخان قىلىپ، ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بىلەن مال - چارۋىلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاپ - تالىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى ۋە ئىسيان كۆتۈرمىگەن باشقا تۈرا قەبىلىلىرى ئون ئوق ئاقساقاللىرىنىڭ بارلىق قىلمىشلىرىنى تاك سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ قاراپ، توپلىشىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ(54)، ئارقا - ئارقىدىن تاك سۇلالىسىنىڭ كونترولىلۇقىدىن قۇتۇلدى. تاك سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئۆزىگە تارتىپ، شىمالىي چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بارغۇتلار بىلەن توڭرالارغا جازا يۈرۈش قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت خاتا سىياسىتى ئاقىۋەتتە، قۇتلۇق چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، تاك سۇلالىسىنى شىمالدىكى تۈرالارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىدىن مەھرۇم قىلدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئوبىيېكتىپ جەھەتتە قۇتلۇقنىڭ شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشى ئۇچۇن توسالغۇلارنى تازىلاپ بەردى. ئەمەلىيەتتە بولسا بۇنى تاك سۇلالىسىنىڭ سىياسىتى بىلگىلىگۈچىلىرى ھەرگىزمۇ ئويلاپ يېتەلمىگەنىدى. كۈلتىكىن يېزى شۇكى، ئون ئوق ئاقساقاللىرى ئويلىمىغان يەردىن ئۆزلىرىنىڭ تاك سۇلالىسىگە سادىق بولۇپ كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلغانلىق تۆھپىسى ئۇچۇن ئوردىدىن ئۇلارنىڭ چاكىنىگە بېرىپ، ئىنئام ئېلىشقا رۇخسەت قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. تارىخلاردا تاك سۇلالىسىنىڭ «ئۇلارنىڭ يارلىقىنا ئەمەل قىلماي ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلغانلىقىنى ئەيىبلەپ،

ئوردىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلمىغان» («چىن بويۇ ماقالىلىرى توپلىمى. يۇقىرى تىبەت چېگرىسىدىكى ئايماق، ناھىيىلەرنى تىنچىتىشنىڭ ئۇچ تەرتىپى») لىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، مەنىۋى جەھەتتىلا ئۇلارغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەنىدى. لېكىن مانا مۇشۇنداق ئېغىزنىڭ ئۇچىدىكىلا نارازىلىق تاكى سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ ئارىسىدىمۇ باشقىچە پىكىرلەرنى قوزغىغانىدى. مەسىلەن، چىن زىنئاڭ (تەخەللۇسى بويۇ) نىڭ ۋۇزېتىيەنگە يوللىغان مەكتۇپىدا ئون ئۇقلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئاقلاش ئۇچۇن «بەدەۋىلەرنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشى (غەربىي تۇركلەرنىڭ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى كۆزىستىدۇ) ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئۇچۇن ئامەت، ھازىرقى كۇندە ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان مەغلۇپ بولدى. بۇنىڭ سۇرۇشتە قىلماسلىق كېرەك. ئون ئۇقلار گۇناھسىز بولغاچقا، ئۇلاردىن ئادا - جۇدا بولۇش پايدىسىز، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى مەغلۇبىيىتىدە (تىبەن) ياكىمكىنىڭ سەۋەنلىكى بار. شۇڭا ۋاسسالارنىڭ رايى بويىچە تەسەللى بېرىش كېرەك. دۆلەت ئون ئۇقلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى تۇتۇپ تۇرۇشقا تېگىشلىك دەپ قارىسا ئۇلارنىڭ ئوردىغا كىلىشىگە رۇخسەت قىلىپ، شۇنداق قىلىش كېرەك» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش) دېگەنىدى. بۇ ھەقتە تەنمۇ ھەيران قالارلىق سەپسەتە ئىدى!

يۇقىرىقىلار چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاكى سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۇرەش تارىخى بولۇپ، تاكى سۇلالىسىنىڭ مىللىي كەمستىش ۋە مىللىي زۇلۇم سىياستى (بۇ جەھەتتىكى مۇناسۇەتلىك ماتېرىياللار ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ)، چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار ھەر نۇۋەت تاكى سۇلالىسىگە قارشى كۇرەش قىلىشىدىكى مۇھىم سەۋەب بولۇشى كېرەك. دەپ قارايمىز. ئەمما بىز شۇنىمۇ كۆرۇشىمىز كېرەككى، چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار قۇدرەتلىك تاكى

سۇلالىسىگە قوشۇلۇشنى ئۆزلىرى ئىختيار قىلغاندى، شۇنىڭدەك ئىقتىسادىي جەھەتتە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققي قىلغان فېئودالىق ئىقتىسادى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەلگەن، بۇ شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا نىسبەتەن شەكسىزكى، ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى. سىرتاردۇش خانلىقى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرى خۇددى كەلكۇن سۇغا ئوخشاش دەۋرەپ كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. مىلادى VII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى قورغىغان، ھەر نۆۋەتلىك تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆرەشلەر، ناھايىتى تېزلىكتىلا تىنچىتىلدى. بولۇپمۇ تاڭ گاۋزۇڭنىڭ لۇڭسۇ يىللىرىدا تاڭ سۇلالىسى قورال كۈچى بىلەن ئەمەس، بەلكى دالالەت قىلىش سىياسىتىنىڭ ياردىمى بىلەن كۆلىمى بىرقەدەر چوڭراق بولغان تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆرەشلەرنى تىنچىتتى. بۇنىڭ تۈپ سەۋەبى شۇكى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا خەلقلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبە ساۋاقلىرىدىن تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىدە ياشاشنىڭ تاڭ سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ ياشاشقا قارىغاندا ياخشى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆرەش قىلىشى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىدىن قۇتۇلۇش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى ياخشىلاش ياكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ مىللىي زۇلۇم سىياسىتى بىلەن ئۇزۇلدۇرمەي ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تاشقى ئۇرۇشنىڭ ئۇلارغا ئېلىپ كەلگەن ئازابىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈندۇر، ئەلۋەتتە شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىز يەنە شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان ھەر نۆۋەتلىك تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆرىشىدە، تۇرالارنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى

بىر قىسىم قارائىيەتچىلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىكىمۇ مۇلچەرلىگۈسىز رول ئويناندى. بۇ نۇقتا مىلادى 686 - يىلىدىكى بارغۇت قەبىلىسى بىلەن توگرا قەبىلىسىدىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى قوزغىغان تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش ۋەقەسىدە ناھايىتى ئېنىق گەۋدىلەندى، ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى بىلەن كەسكىن كۆزەش ئېلىپ بېرىۋاتقان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى تەسىر كۈچىنى پۈتۈنلەي غولتىپ، تۈرا قەبىلىلىرىنى تاڭسۇلالىسىدىن ئايرىپ چىقىش ئىدى، شۇڭا بىز شىمالدىكى تۈرالار قوزغىغان ھەر نۆۋەتلىك تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرەشكە باھا بەرگەنىمىزدە، خەنزۇ ۋە تۈرا خەلقىنىڭ مەيدانىدا تۈرۈپ، بىر تەرەپتىن، تاڭ سۇلالىسى يولغا قويغان مىللىي زۇلۇم ۋە مىللىي كەمسىتىش سىياسىتى بىلەن تۈرا يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يۇرگۈزگەن بۆلگۈنچىلىكىنى قاتتىق تەنقىد قىلىشىمىز، يەنە بىر تەرەپتىن تۈرا خەلقىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مىللىي زۇلۇم سىياسىتىگە قارشى تۇرۇپ جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولغان ئۇلۇغ تارىخىي تۆھپىسىگە يۇقىرى باھا بېرىشىمىز كېرەك. پەقەت مۇشۇنداق پوزىتسىيىلا، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن، ماركسىزم - لېنىنىزملىق پوزىتسىيىدۇر. چۆللۈكىنىڭ شىمالدىكى تۈرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىگە قارىتا ئابستراكت جەھەتتە مۇئەييەنلەشتۈرۈش ياكى ئابستراكت جەھەتتىن ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى تۇتۇشنىڭ ھەممىسى خاتا.

ئىزاهلار:

① «چۆبەلەر بىلەن ئاتېشمىزلار»، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. تۇرالار» دا: «قىتان، قۇمۇق» دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە «كونا تاڭنامە. تەيزۇك ھەققىدە خاتىرە» دىن ئېلىنىدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» دىمۇ «چۆبە، ئاتېشمز» دەپ يېزىلغان، «رغەيرىي ئىشلار» دا: «ئوردا خاتىرىلىرى» دە يەنە قىتان، قۇمۇق قاتارلىق 13 ئۇرۇقنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان» دېيىلگەن، قېتانلار بىلەن قۇمۇقلارنىڭ سىرتاردۇشلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغانلىقىغا، يەنە كېلىپ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغىنىغا ئۇزاق بولغانلىقىدا ئاساسلانغاندا لياۋخېغا يۇرۇش قىلغانىدا، ئۇلار يەنىلا ئەل بولمىغانىدى. «كونا تاڭ نامە» خانلار ھەققىدە خاتىرىلەر» گە قارالسۇن.

② «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. تۇرالار» دا بۇ ۋەقەنى «11 - ئايدا» يۈز بەرگەن دېيىلگەن. «كونا تاڭ نامە. تەيزۇك ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» دە تەيزۇگۈنىڭ جەنگۈەن 20 - يىلى «بەلىق يىلى 9 - ئايدا» (9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى) دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە. تەيزۇك ھەققىدە خاتىرە» نىڭ داۋامى» دىكى تەيزۇگۈنىڭ شۇ يىلى ئىنت يىلىنىڭ 10 - ئېيىدا (10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) لىنگجۇدىن چاكىنەنگە قايتىپ كەلگەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دىكى 11 - ئاي دېگىنىدە، ۋوشەن خاتالىق بار. «كونا تاڭنامە. تەيزۇك ھەققىدە خاتىرىلەر» گە قارالسۇن.

③ تاڭ تەيزۇك جەنگۈەننىڭ 21 - يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار «ئەل بولغان» دىن كېيىن «مېڭىنىڭ قەدىمكى كىشىلەر بويسۇندۇرالمىغان رەدەۋىلەرنى بويسۇندۇرۇشۇمدىكى سەۋەب ئەلدىكى ئۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئازرۇسىغا مۇۋاپىق كەلگەنلىكىدۇر. ئۆتمۈشتە ئۇلۇغ يۇ پۇتۇن ئەلدىكى پۇقرالارغا باشچىلىق

قىلىپ، تاغ ياساپ، ئورمان بىنا قىلغان، ئۇرغۇن ئەرىئالارنى راۋانلاشتۇرۇپ، چوڭ دېگەمزغا باشلىغان. بۇنداق ئەمەك ئىنتايىن مۇشكۇل بولسىمۇ، لېكىن ئاۋامنىڭ ھېچقايسىسى ئاغرىنمىغان، چۈنكى بۇ ئىشلار كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە مۇۋاپىق كەلگەن، شۇندقلا شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتكە ۋە ئاۋامنىڭ ئورتاق ھەپنەتىگە ماس كەلگەن» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 - جىلد، تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن 21 - يىلى) دېگەنىدى.

④ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 198 - جىلد جېنگۇننىڭ 20 - يىلىدىكى خۇسەنشېڭنىڭ ئىزاھاتىدا: «دانىڭ ئوردىسىدىكى سۆرەتلەر» گە ئاساسلانغاندا، شۇەنۇۋ قووۇقىتىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى شۇەنۇۋ ئوردىسىنىڭ ئارقىسىدا رۇخسارى قەسىرى بار ئىدى، غۇۋ مېھمانلارغا شۇەنۇۋ ئوردىسىدا زىياپەت بېرىلەتتى. بۇ ئوردا ھازىرقى فاڭلەن قەسىرى شۇ. ئۇنداق بولسا، رۇخسارى قەسىرى قەيەردە؟» دېيىلگەن.

⑤ «ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەردىكى غەيرىي ئىشلار» نىڭ 10 - جىلدىدا: «بارغۇتلارنىڭ ئارىسىدا جىنۇبىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان دېيىلگەن. كونا تاڭنامە»دە جىنۇبىي»دەپ يېزىلغان. «ئوردا خاتىرىلىرى» بىلەن «تاڭ كالېندارى» نىڭ ھازىرقىسىغا قارىغاندا دېيىلگەن. سېن جۇڭمېيەن «تۇرك تارىخىغا دائىر ماتېرىيالىلارنىڭ توپلىمى» نىڭ 1 - قىسمىدا «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 217 - جىلدىدا «جىنۇبىي» دەپ يېزىلغان بىلەن «كېيىنكى خەنناممە. خېرى ھەققىدە خاتىرە» دىكى «شىمالىي تەڭرىقۇتنى ئالتۇنتاغدا قوغشۇالدى» دېگەنگە ئاساسلانغاندا، جىنۇبىي دېگەن نام ئەسلى ماڭا شۇنىڭدىن كېلىگەن. «كونا تاڭنامىسىنىڭ 199 - جىلدىدا «جىنۇبىي» دېيىلگەن. - بىراق «شوجى» ماقالىلىرى توپلىمى» (يەنى «جاڭ شوجى ماقالىلەر توپلىمى» نى كۆرسىتىدۇ) نىڭ 10 - جىلد «پۇ چېنلې نەغمە - كۈي تېكىستلىرى» دىكى «خەن قوشۇلىرى

قورۇلدىن چىقىپلا جەنۇبىنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇردى»، دېگەنى پۈتۈنلەي خاتا» دەپ قارايدۇ؛ سېن جۇڭمىيەنىڭ قارىشى توغرا، بۇنىڭدا ئۇنىڭكى قوبۇل قىلىندى. جەنۇبىي مەھكىمىسى يەنە «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىنىڭ داۋامى» دا خاتا ھالدا جەنۇبىي ئايمىقى دېيىلگەن.

⑥ «قالۇنلار قامۇسى. بايئىبرقۇلار» دا «大» خېتى يوق. بۇنىڭدا «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىم» نىڭ داۋامى» ئاساس قىلىنغان.

⑦ «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى Ⅶ»دە، جەنگۈەننىڭ 2 - يىلى دېيىلگەن. بۇ خاتا. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»نىڭ 198 - جىلىددا ئۆزىتىلىپ جەنگۈەننىڭ 21 - يىلى دېيىلگەن. بۇنى سېن جۇڭمىيەن يازغان «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» دېگەن كىتابنىڭ 1 - قىسىم، 257 - بېتىدىن كۆرۈڭ.

⑧ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىم» نىڭ داۋامى»دا جەنگۈەننىڭ 21 - يىلى ئۇسۇتنىڭ تۈتۈقلۇقتا تەينىلەنگەنلىكى توغرىسىدىكى ۋەقە خاتىرىلەنمىگەن، بىراق «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ 198 - جىلدىكى جەنگۈەننىڭ 22 - يىلىدىكى ماددىسىغا ئاساسلانغاندا، ئۇ يىلى 12 - ئايدا ئوردىغا تاۋاپ قىلغىلى كەلگەن تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى ئىچىدە «ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلىق ئۇسۇت»مۇ بار ئىدى. يانداۋرقى يىلى 1 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى لۇشەن تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ تۈتۈقلۇقىغا تەينىلەنگەن ئىزگىللارنىڭ قەبىلە ئاقساقلىق مۇشۇ كىشى بولسا كېرەك.

⑨ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىم»دە «قوندۇ قەبىلىسى» دېيىلگەن، «都» خېتى ئوشۇقچە سۆز ھېسابلىنىدۇ.

⑩ جەنگۈەننىڭ 21 - يىلى ھون قەبىلىسىدە گاۋلىيەن ئايـ

مىقى تەسىس قىلىنغان، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسىنىڭ ئالدىنقىسى» غا قارىغاندا ھالبۇكى، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» نىڭ ھون ماددىسىدا: «سىرتاردۇشلار مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن بۇيۇك ئىلتەبىر ھون ۋاڭ قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغان، ئۇلارنىڭ تۇرۇشلۇق جايى گاۋلىيەن تۇتۇق مەھكىمىسى دەپ ئاتالغان، كېيىن شەرق ۋە غەربنى ئايماقلارغا بۆلۈنگەن، تەيزۇك ئاتەنجىنى ھون ۋاڭىغا ھۆزمەت قىلىشنى بۇيرۇغان ۋە ھون ۋاڭىغا ئەلچى ئەۋەتكەن. ھون ۋاڭى مەنسەپكە ئولتۇرۇشىنى رەت قىلغان. پادىشاھ ئۇنىڭ خىزمەتنى ئۆتۈنگەنلىكى ساختاپ ئاتەنجىنى ئوك قانات مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى، گاۋلىيەن ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن» دېيىلگەن. ئالدىدا دېيىلگەن «گاۋلىيەن تۇتۇق مەھكىمىسى» بىلەن كېيىن دېيىلگەن «گاۋلىيەن ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى» دېگەن سۆزدە ئۆزئارا زىددىيەت بار. گاۋلىيەن، جەنگاۋەنىنىڭ 21-يىلى ئايماق قىلىپ قۇرۇلغان، گاۋزۇڭنىڭ يۆڭۈپي تۇنىجى يىلى مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ «داۋامى» دا بۇ ئۆزگىرىشلەر ئېنىق ئەمەس بولۇپ، باش-ئاخىرىدا زىددىيەت بار. ھون قەبىلىسى جايلاشقان گاۋلىيەن ئايمىقىدىن باشقا، جەنگاۋەنىنىڭ 22-يىلى تاڭ سۇلالىسى يەنە سىرتاردۇشلاردىن بولغان ئاشنە سۇكۇن ئىركىتىنىڭ قەبىلىسىدىمۇ گاۋلىيەن-ئايمىقىنى تەسىس قىلغان، ئۇنىڭ ئورنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئىلىنىڭ تۇتۇق مەھكىمىسىگە تەسىس قىلغان، ئۇنىڭ ئورنى ھون قەبىلىسى تۇرۇشلۇق گاۋلىيەن ئايمىقى چۆللۈكنىڭ (شىمالىدا بولۇپ، يەنەرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە ئىدى)، بىلەن نامى ئوخشاش بولسىمۇ، ئورنى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئېھتىمال مۇشۇ بەرق سەۋەبىدىن «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى Ⅶ» دېگى بىر ددىچىنىڭ ئىچىدىكى ئۆلكە ۋىلايەت ماددىسىدا ھون قەبىلىسى

تۇرۇشاۋق گاۋايەن ئايمقىنى شەرقىي گاۋلىيەن ئايمىقى دەپ ئاتىلغان بولسا كېرەك. ئاشېر سۆكۈن قەبىلىسى جايلاشقان گاۋلىيەن ئايمىقى يۇگۇرىنىڭ تۆنجى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

⑪ «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى Ⅶ» دىكى سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى ئۆلكە ـ ۋىلايەت ماددىسىدا: «جىلۇ ئايمىقى ئەسلىدە گاۋچۇ ئايمىقى بولۇپ، قوشۇر قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدا تەسىس قىلىنغان. يۇگۇرىنىڭ تۆنجى يىلى گاۋچۇ ئايمىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، جىلۇ ئايمىقى قىلىندى، كېيىن يەنە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇچ يىلدىن كېيىن ئاتىئىز قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدا قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى» دېيىلگەن گاۋچۇ ئايمىقى كېيىن جاۋ ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئاتىئىز قەبىلىسىنىڭ قوشۇر قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى. يەكى ئەمەلسىلىكىنى تېخى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

⑫ خېجىنىڭ جىتىيەن ئايمىقىغا ئايماق بېگى بولغانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن. «مىتال ـ تاش پۈتۈكلەر توپلىمى»نىڭ 107 ـ جىلىد «لى لياڭچېن مەخبىرى»دا «ئاتىئىز قەبىلىسى دەپ ئاتىلىدىغانلار پۈتكۈل ئۇرۇقى بىلەن كەلدى. مۇشاۋۇ ۋاڭ خۇنىڭ نەسەبىتى بىلەن خېجى... قوۋمىنى باشلاپ، جەنۇبتىكى لىكۈۋغا كەلدى، ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلىپ تەيزۇڭنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. تەيزۇڭ ئۇنىڭ گەپ ـ سۆزلىرى ۋە قابىلىيىتىگە ئاپىرىن ئوقۇپ ئۇنى كېگەش بېگى، جىتىيەن ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى قىلىپ، تەيىنلىدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن خېجىنىڭ ئاتىئىز قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئىكەنلىكىنى، جىتىيەن ئايمىقىغا ئايماق بېگى بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. يەنە شۇ كىتابنىڭ «لى گۇاڭچېن مەخبىرى»دە: «ئۇلار ئاتىئىز قەبىلىسىدىن بولۇپ، جېنگۈەنىڭ دەسلەپىدە بەگ خېجىنىڭ باشچىلىقىدا بەيئەت قىلىپ كەلگەنلىكى ئوچۇن، تەيزۇڭ ئۇنى جىتىيەن ئايمىقىنىڭ تۇنۇقى قىلىپ تەيىنلىگەن» دېيىلگەن. «جېنگۈەنىڭ دەسلىپى» بولغاندا «جېنگۈەنىڭ 21 ـ يىلى» دېيىلگەن

«ئۇتۇق» نى «ئايماق بېگى» دېيىش خاتا بولسا كېرەك.

⑬ «دېھقى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ داۋامى»

دا: «باغدۇر ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى غالى كىچىك بولغاچقا قوۋمىنى باشلاپ بەيئەت قىلغان. بۇ چاغ جېنگۈەننىڭ 6 - يىلى ئىدى. پادىشاھ ئۇلارنى يارلىق چۈشۈرۈپ گەنجۇ بىلەن لياڭجۇ ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ جاي يۇشى ئايمىقى دەپ ئاتالدى»، دېيىلگەن. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» بىلەن «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، يۇشى ئايمىقى جېنگۈەننىڭ 21 - يىلى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھەرگىزمۇ گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدا، شۇنىڭدەك چۈبە غالىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدىكى چۈبە قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدا تەسىس قىلىنمىغان، «كونا تاڭنامە. چۈبە غالىنىڭ تەرجىمھالى»، «كىتابلار جەۋھىرى» 977 - جىلد، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 194 - جىلد تەيزۇڭنىڭ جېنگۈن 6 - يىلىدىكى ماددىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە غالى جېنگۈەننىڭ 1 - يىلى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ۋاقىتتا، ئۇنىڭ قەبىلىسىنىڭ يەنىلا گەنجۇ بىلەن لياڭجودا ئىكەنلىكى دېيىلىپ، بۇ جايدا يۇشى ئايمىقىنىڭ تەسىس قىلىنغانلىقى سۆزلەنمىگەن. شۇنىڭدەك، غالى چۈبەلەرنى باشلاپ، جېنگۈەننىڭ 16 - يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئۆتۈپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، جېنگۈەننىڭ 21 - يىلى يۇشى ئايمىقىغا ئورۇنلاشقان چاغدا گەنجۇ بىلەن لياڭجودا چۈبەلەر قالمىغانىدى. جېنگۈەننىڭ 20 - يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ ئاقساقاللىرى ئوردىغا سالامغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا چۈبە قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلىرى ئىشكىنمۇ بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى چۈبە ئىشكىنىچۆللۈكنىڭ شىمالىدىن يۇشى ئايمىقىغا كەلگەنلەرنى ئىدارە قىلىشقا قويغان، چۈبەلەر بولسا چۈبە ئىشكىن باشچىلىقىدىكى چۈبە قەبىلىسىدۇر؛ بىرقانچە يىللار-

دىن بۇرۇن چۆللاۋكىنىڭ شىمالىدىن كەلگەن غالىنىڭ بۇزۇنقى قە-
بىلىسى بۇ ۋاقىتتا چۈبە ئېركىنىنىڭ قوۋملىرى بىلەن قوشۇلغان.
«رىبگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ داۋامى»دىكى
«يارلىق چۈشۈرۈپ كەنجۇ بىلەن لياڭجۇ ئارىلىقىغا ئو-
رۇنلاشتۇرغان» دېگىنى بىلەن «ئۇ جاي يۇشى ئايمىقى دەپ ئا-
تالدى» دېگىنىنى بىۋاستە بىرلەشتۈرگەندە، تارىخىي ئەھمىيەتكە
ئۇيغۇن كەلمەيدۇ (بۇ خىل خاتالىقنى سېن جۇڭمىيەن «تۇرك تا-
رىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 2 - قىسمىدا ئالالمىغان
ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن سېن جۇڭمىيەن شۇ كىتابنىڭ «قوشۇمچە.
شىمالىي تەنچىلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن تەڭرىقۇت
قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن ئىبارەت ئىككى قورۇقچىبەگ مەھكە-
مىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئايماقلار توغرىسىدا مۇھاكىمە» سىدە
«رىبگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمىنىڭ داۋامى»دىكى خاتا-
لىقنى يەنە قايتا تەكتىلىگەن). يۇشى ئايمىقى گاۋزۇڭنىڭ يۇڭۇبي
4 - يىلى (مىلادى 653 - يىلى) قۇلان تۈتۈق مەھكىمىسىگە ئۆز-
گەرتىلىپ، داۋاملىق يەتتە قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە قە-
لىنغان. ھالبۇكى كونا ۋە رىبگى «تاڭنامە»دىكى «چۈبە غالىنىڭ
تەرجىمھالى»نىڭ ھەممىسىدە جېنگۈەننىڭ 16 - يىلى غالىنىڭ ئە-
سىي سەرمانىنى لياڭجۇدا قۇلان تۈتۈقى قىلىپ تەيىنلىگەنلىكى
تىلغا ئېلىنغان. تۇرالار ئورۇنلاشقان ئايماق - مەھكىمىلەرنىڭ
تەسىس قىلىنىشى جېنگۈەننىڭ 21 - يىلى باشلانغان، ئەمما قۇ-
لان تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنغانلىقى يۇڭۇبېنىڭ 4 -
يىلى ئاندىن كۆرۈلىدۇ، جېنگۈەننىڭ 16 - يىلىدا سىرامان قۇلان
تۈتۈقى دېگەن نام بىلەن ئاتالمىغان بولسا كېرەك. ئىمكانىيەت
قالدۇرۇپ ئېيتقاندا، يەنى قۇلان تۈتۈق مەھكىمىسى جېنگۈەننىڭ
16 - يىلىدىن بۇرۇن تەسىس قىلىنغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى
گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدىكى چۈبەلەرنىڭ ئاقساقلى غالىنىڭ تۈتۈق
قىلىپ تەيىنلىگەندە، غالىنىڭ ئىنىسى سىرامان تۈتۈقلۇقىغا تەيىنە-

لەنمىگەن بولۇشى كېرەك. سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى سېرامانىنىڭ قۇلان تۇتۇقى دېگەن نامىنى يۇشى ئايمىقىنى قۇلان تۇتۇق مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى «ئۆزگەرتىلەر» دەپ گۇمان قىلىدۇ؛ بۇنداق دېيىش ئورۇنلۇق. يۇشى ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى ئەسلىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى چۆبە قەبىلىسىنىڭ چۆبە ئېرىكىن جەمەتىدىن ئىدى. گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدىكى چۆبەلەردىن بولغان سېرامان قانداقمۇ قۇلان تۇتۇقى دەپ ئاتالسۇن. سېن جۇڭمىيەن بۇ ھەقتە توختالمىغان. مەن سېرامان چۆبە ئېرىكىنگە ۋەكالىتەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى چۆبەلەرگە ئاقساقال بولۇپ، يۈگۈبىنىڭ 4 - يىلى ئۇنىڭدىن كېيىن قۇلان تۇتۇقلۇقىغا تەيىنلەنگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايمەن. چۈنكى سېرامان چۆبەلەرنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، چۆبەكۆل (يەنى ئۇيۇش باغاغان) نىڭ ئەۋلادى ئىدى. ئۇنىڭ ئاكىسى چۆبە غالى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەتىۋارلىق ۋەزىرى بولغاچقا، چۆبە ئېرىكىن چۆبەلەرنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆبەلەرگە بولغان تەسىرى زورايغان، شۇڭا سېرامانىنىڭ چۆبە ئېرىكىنىڭ ئورنىغا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى چۆبە قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى، قۇلان تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقى بولۇش مۇقەررەر ئىدى. سېرامانىنىڭ ئۆلگەن يىلى ئېنىق ئەمەس. «كونا تاڭنامە» چۆبە غالىنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، چۆبە غالىغا شىيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 657 - يىلى) «چىڭ بەگلىكىنىڭ بەگلىك ئوتۇغاتى بېرىلگەن» (قەدىمكى چىڭ بەگلىكى ھازىرقى شەندۇڭنىڭ شىنۇبن ناھىيىسىنىڭ تەۋەسىدە ئىدى). زۇڭجىاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 688 - يىلى) كۇرىيەنى تىنجىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن «قورغان قوشۇن باش سانغۇنى، ئوك قول قوشۇن باش سانغۇنى، لياڭ بەگلىكىنىڭ بەگلىك ئوتۇغاتى بېرىلگەن»، يېڭىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 677 - يىلى) ئۆلۈپ كەتكەندە «يىڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقلۇقى» ھەدىيە قىلىپ بېرىلگەن.

قىسقىسى، ئۇ ھايات ياكى ئۆلگەنلەردىن كېيىن بولىدۇن، قۇلان تۆتۇقى دەپ ئاتالمىغانىدى. ئەمما ئۇنىڭ ئوغلى چۈبە مىر «مىر تال - تاش پۈتۈكلەر توپلىمى. چۈبە مىر مەڭگۈ تېشى» گە ئاساسلانغاندا، «لىنىدې يىللىرى (لىنىدې مىلادى 664 — 665 - يىللار) دا سول قول ھەربىي ئەمەلدارلار ياساۋۇلخانىسىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى، قۇلان ئايمىقى (مەھكىمىسى) نىڭ تۆتۇقى» قىلىپ تەيىنلەنگەن، بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، قۇلان تۆتۇقلۇق ئەمىلىنىڭ سىرامان ئۇرۇقىدىن غالى ئۇرۇقىغا ئۆتۈشى تەخمىنەن لىنىدې يىللىرىدا بولغانىدى. غالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدىكى بۇرۇنقى چۈبە قەبىلىلىرى «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»گە ئاساسلانغاندا، تەخمىنەن ۋۇزېتىيەننىڭ دەۋرىدە، يەنە گەنجۇ بىلەن لياڭجۇغا قايتىپ كەتكەن.

⑭ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسىنىڭ ئالدىنقىسى»دا «68 ئورۇندا» دېيىلگەن. بۇنىڭدا «كونا تاڭنامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» ئاساس قىلىنغان.

⑮ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسىنىڭ داۋامى» دا: «لۇڭسۇ يىللىرى (مىلادى 661 — 663 - يىللار) دا شۇەنچۇ ئايمىقى يۇۋۇئايمىقىغا ئۆزگەرتىلىپ، خانىكاي تۆتۇق (قورۇقچىبەگ) مەھكىمىسىگە تەۋە قىلىنغان» دېيىلگەن. يەنە شۇ كىتابنىڭ «جۇغراپىيە تەزكىرىسى Ⅶ»نىڭ سەددىچىنىڭ ئىچىدىكى ئۆلكە - ۋىلايەت ماددىسىدا «يۇۋۇ ئايمىقى ئەسلىدىكى شۇەنچۇ ئايمىقى بولۇپ، جېنگۇەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (ئىلاۋە «ئوتتۇرىلىرى» دېگەن سۆز «ئاخىرلىرى» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان بولسا كېرەك) قۇرۇقلاڭلارنىڭ ئارىسىدا تەسىس قىلىنغان. لۇڭسۇ يىللىرىدا نامى ئۆزگەرتىلگەن» دېيىلگەن، بۇنىڭدىن شۇەنجۇ ئايمىقىنىڭكېيىن يۇۋۇ ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

⑯ «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى Ⅶ»دە لغاتىرداملىشىچە «داخۇن تۇتۇق مەھكىمىسى تاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئاربىسىداتەسىس قىلىنغان، كېيىن ئىگىسۇغا يۆتكەلگەن، بەش ئايماقنى باشقۇرغان: ئۇلار قۇيان ئايمىقى؛ بۇچىرۇ ئايمىقى، گۇجۇ ئايمىقى، دىسۇ ئايمىقى، شىدەن ئايمىقى يۇڭۇپي يېللىرىدا تاردۇشلارنىڭ مەغلۇپ بولۇپ تارقىلىپ كەتكەن قەبىلىلىرىنى يىغىپ تەسىس قىلىنغان» بولۇپ، شياجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايتتى. كەيىنكى 13 - يىلى 10 - ئايدا، يېڭىدىن تەسلىم بولغانلارنىڭ ئىچىدە سىرتاردۇشلارنىڭ رەھبىرى داخۇن بار ئىدى (بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى خاتىرىلەنمىگەن). سېن جۇڭمېيەن كەيىنكى 7 - يىلى ئۆلۈپ كەتكەن تاردۇش مولىنىي شۇ دەپ قارايدۇ («تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» 1 - قىسىم 392 - بەتتىن كۆرۈڭ). كەيىنكى 3 - يىلىدىن بۇرۇن داخۇن تۇتۇق مەھكىمىسى ئاللىقاچان قۇرۇلۇپ بولغانىدى؛ كەيىنكى 3 - يىلى بولسا تېخى ئىگىسۇغا يۆتكىلىپ بولالمىغانىدى. شۇ يىلدىن بۇرۇن بۇ مەھكىمە ھازىرقى ئاراتۇرۇكنىڭ شىمالىدىكى مەلۇم بىر جايدەك قىلىدۇ. شىدەن ئايمىقى يۇڭۇپي يېللىرىدا تەسىس قىلىنغان، تەسىس قىلىنغان ۋاقىتتا داخۇن تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدا بولغان، كېيىن تۇتۇق مەھكىمىسى ئىگىسۇغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، شياجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆزگەرتىلگەن.

⑰ «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر». تەڭرىقۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى»دە: «يۇڭۇپىنىڭ تۇنجى يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى... دەشتى ماكان (ئىلاۋە: لۇڭسۇنىڭ 3 - يىلى ئاندىن دەشتى ماكان قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ، بۇ يەردە يەنىمۇ بولۇشى كېرەك) نىڭ قارىمىقىدا جەنۇبىي شىنجاڭ قاتارلىق يەتتە تۇتۇق مەھكىمىسى شەنئى، قۇلان قاتارلىق سەككىز ئايماق بار» دېيىلگەن. شىنجاڭ بولسا (车鼻) چۇبەلەرنىڭ تاردىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، تۇرالارغا تەۋە ئەمەس.

شەنئي ئايمىقى تۇرالارئايمىقى، ئۇنىڭ قۇرۇلغان يىلى يۇكۇپىنىڭ تۇنجى يىلى 9 ـ ئايدىن ئىلگىرى بولۇشى كېرەك. يۇكۇپىنىڭ تۇنجى يىلى 9 ـ ئايغا كەلگەندە يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئومۇمىي قارىمىقىدىكى تۇرائايماقلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، مەھكىمىدىن جەمئىي يەتتىسى (جېنگۈەننىڭ 21 ـ يىلى قۇرۇلغان مەھكىمە ئالتە بولۇپ، يۇكۇپىنىڭ تۇنجى يىلى گاۋلىيەن ئايمىقى مەھكىمە قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ قوشۇلغان)، ئايماقتىن جەمئىي سەككىزى (جېنگۈەن 21 ـ يىلى يەتتە ئايماق قۇرۇلغان، شۇ يىلى 8 ـ ئايدا شىيەنچۇ ئايمىقى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، كېيىن يەنە شەنئي ئايمىقى تەسىس قىلىنغان. گاۋلىيەن ئايمىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلگەن) بار ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت شىددەن مەھكىمىسى ئايمىقى شياجۇ مەھكىمىسىگە تەۋە ئىدى؛ جۇيەن ئايمىقىنىڭ قايسى مەھكىمىگە تەۋە ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس؛ توباسلار ئەل بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئاربىسىدا مەھكىمە ئايماق تەسىس قىلىنغان ـ قىلىنمىغانلىقى نامەلۇم.

⑱ يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدا غەيرىي تۇرا مەھكىمە، ئايماقلىرىمۇ بار ئىدى، لېكىن بۇ غەيرىي تۇرا مەھكىمە ئايماقلىرىنىڭ ھەممىسى جېنگۈەننىڭ 22 ـ يىلىدىن كېيىن تەسىس قىلىنغان. شۇڭا يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى دەسلەپ قۇرۇلغان ۋاقىتتا، ئاساسەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ مەھكىمە، ئايماقلىرىنىڭ ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرغان. يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەرەققىيات جەريانى تۆۋەندە كىچە ئىدى: گاۋزۇڭنىڭ لۇڭسۇ 3 ـ يىلى (ميلادى 663 ـ يىل) خانلىقى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلىپ شىمالدىكى ئۇيغۇرلار زېمىنىغا كۆچۈرۈلگەن (يەنى ئۆتۈكەن تېغىدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ كونا ئوردىسىغا). زۇڭجياڭنىڭ 2 ـ يىلى (ميلادى 669 ـ يىلى). يەنە شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. ۋۇزېتيەننىڭ چۈيگۇك 2 ـ يىلى (ميلادى 686 ـ

يىلى) شىمالدا قالايمىقانچىلىق چىقارغانلىقى ھەم قۇتلۇق چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكى (كېيىنكى تۈرك خانلىقى) ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇق چىنبەگ مەھكىمىسىنى توڭچىڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئىجىنە ناجى خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي)غا كۆچۈرگەن، كېيىن يەنە شىئەن شەھىرى (ھازىرقى گەنسۇدىكى جاڭيېنىڭ شەرقىي جەنۇبىي)غا كۆچۈرۈلگەن، شۇڭلىنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 698 - يىلى) يەنە يۇنچوڭ قورۇلى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى تۆمىد خوشۇنى)غا جوڭزۇڭ دەۋرىدە يەنە تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى گە كۆچۈرگەن، ئەمما چۈيگوڭنىڭ 3 - يىلى قۇتلۇق چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بارلىق جايلار تۈركلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكەچكە، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرا مەھكىمە ئايماقلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش رولىنى ئوينىيالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى.

⑲ «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 19 - جىلدىدا «جېنگۇەننىڭ 13 - يىلى» تەسىس قىلىنغان دەپ خاتا يېزىلغان. «جېنگۇەننىڭ 13 - يىلى» دېگىنى «جېنگۇەننىڭ 23 - يىلى) دېگەننىڭ خاتا يېزىلىشى بولسا كېرەك.

⑳ فەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئۇمۇمىي تارىخىدىن قىسقىچە توپلام» (تۆۋەنتىلگەن نۇسخىسى) 3 - توپلام 2 - قىسىم.

㉑ فەن ۋېنلەن ئەپەندى «تۈرا قەبىلىلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئالتىلىبۇرۇن ئۇيغۇر قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ شەكىللىنىپ بولغان، تومىد «قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا» ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتىغان، دەپ قارايدۇ. ئەمما تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىن ئەينى ۋاقىتتا تۈرا قەبىلىلىرى ئالتىلىبۇرۇن ئۇيغۇر قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتىغا

ئائىت ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولمايدۇ.

㉒ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسىمىدا توققۇز جەمەت (يەنى توققۇز ئۇرۇق) بار بولۇپ، دېرىمار قەبىلىسى شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى ئىدى («كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»). سېن جۇڭمېيەن «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»نىڭ 1 - قىسمىدا «جولوك ئايمىقىنى جېنگۈەننىڭ 22 - يىلى دەشتى ماكان تۈتۈقى (مەھكىمىسى) دېرىمار قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدا ئايرىم تەسىس قىلغان» («يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى Ⅶ» ئۆلكە ۋىلايەتلەر مادداسى) دېگەننى «دېرىمار كۇلبىسىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى. ئاخىرىغا بەرگەن ئىزاھاتىدا «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە دېرىمار ئېغىن سۆز بار. «كونا تاڭ نامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دىكى «دېر» (𗹭) دېيىلگىنى بەلكىم خاتا بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. سېن جۇڭمېيەننىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا كۇلبىي ئادەم ئىسمى ھەم قەبىلە نامى ئىدى. كۇلبىي دېگەن كىشىنىڭ ئىش - ئىزلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن.

㉓ تومىدىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقتى، «ئەلنى ئىداره قىلمىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دە جېنگۈەننىڭ 22 - يىلى 10 - ئايدا دەپ خاتىرىلەنگەن. ھالبۇكى يېڭى، كونا «تاڭنامە»لەردە خاتىرىلەنمىگەن. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نى تەكشۈرگەندە تەيزۇڭ شۇ يىلى 10 - ئايدا سۇي دۇنلىنى «ئۇلار-دىن ھال سوراشقا ئەۋەتكەن». تومىدىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقتى 10 - ئاي ياكى 10 - ئايدىن ئىلگىرى بولۇشى كېرەك. بۇ تومىدىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنىڭ ئاخىرقى چېكى ھېسابلىنىدۇ ئەمما يېڭى، كونا «تاڭنامە»نى تەكشۈرسەك، سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىدىن 20 مىڭدىن ئارتۇق كىشى شۇ يىلى 6 - ئايداسېلىنگا دەريا سىدىن ئۆتۈپ يەنرەن قاتارلىق ئوچ مەھكىمىگە ھۇجۇم قىلغان، 8 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى دەشتە سىيلاقنى ئالتۇنتاغدىكى

سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. بۇ ئىككى ئايدا تومبىدىكى ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى ۋاقىتتا تاغ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى چۆللۇكنىڭ شىمالىدا بولغاچقا، چۈبەلەر بىلەن ئۇيغۇر بۇ ۋاقىتتا ئۆزئارا قىلىشقا پېتىنالمايتتى. قىسقىسى، ئۇيغۇرنىڭ تومبىدىكى 9 ـ، 10 ـ ئايلار ئارىلىقىدا ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر»دە خاتىرە-لەنگەن ۋاقىت مۇشۇنىڭغا يېقىن كېلىدۇ.

㉔ جولۇڭ ئايمىقى «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرە-لەر»، «يېڭى تاڭنامە» لەرنىڭ ھەممىسىدە جېنگۇەننىڭ 22 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان دېيىلگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، بۇ جېنگۇەننىڭ 23 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

㉕ بۇ يەردىكى «تۇرالارنىڭ 13 ئايمىقى» تۇرالارنىڭ 13 قەبىلىسى» دەپ يېزىلىشى كېرەك.

㉖ «يېڭى تاڭنامە. كاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»دە چىگىللەر بىلەن چومولالارنى «سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋمى» دەپ تىلغا ئالغان. چىگىللەر بىلەن چومولالارنى سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋمى دەپ يىش تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردا بىر جايدىلا كۆرۈلىدۇ. چىگىللەر بىلەن چومول ۋە سىرتاردۇشلارنىڭ ھەر-قايسىسى ئايرىم قەبىلە بولۇپ، ئۇلارنى بىر قەبىلە دەپ ئارىلاش-تۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ زېمىنى ئۇ ئەڭ كۆللەنگەن ۋاقىتتا تىيانشاننىڭ شىمالىي يولىنىڭ شەرقىي بۆلۈ-كىگىچە يېتىپ بارغان بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا چىگىل، چومول قەبىلە-لىرى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن.

㉗ بۇ تۈرك قوشۇنى چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى تۈرك قەبىلە-لىرىدىن توپلانغان. ئۇلارنىڭ كۆسەڭگە ھەربىي يۈرۈش قىلغان يولى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن، ئەمما ئۇلار تۇرۇشلۇق

تۇرۇنىڭ چوڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەربىي يۇرۇش يولى خېشى ئارىلىقى ئارقىلىق غەربتە كۆسەن قاتارلىق جايلارغا بارغان بولۇشى مۇمكىن.

㉘ سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 1 - قىسىمدا «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. شىمالىي تۈركلەر»دە: «21 - يىلى قىش 11 - ئايدا تۈركلەردىن بولغان چۈبەلەر ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى» دېگەنىڭ ئاخىرىدا ئىزاھ بېرىپ مۇنداق دېگەن: ئايىقىدىكى بايانىدا، 1 - ئايدا ئوك قانات شىرمەت چەۋەندازلار قاراۋۇلخانىسىنىڭ يانداش كەپتاۋۇلى گاۋكەننى چۈبەلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ 22 - يىلى 1 - ئاي بولسا كېرەك؛ ئەمما گاۋكەننىڭ چۈبەلەرگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقتىنى تەكشۈرسەك «يېڭى تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»دە 23 - يىلى 11 - ئايدا دېيىلگەن بايانىدىمۇ يۇڭۇبېنىڭ تۇنجى يىلى 9 - ئايدا گاۋكەن چۈبەلەرگە ھۇجۇم قىلدى، قوشۇنى ئارىسىغا تېغىنچە باردى، دېيىلگەن ۋاقتى بىلەن كۇننى ھېسابلىغاندا، ئەينى ۋاقىت 22 - يىلى 1 - ئاي ئەمەس، شۇڭا «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دىكى «ئاخىرقى بار. سېن جۇڭمىيەننىڭ قارىشى ئىنتايىن توغرا، بۇنىڭدا ئۇنىڭكى قوبۇل قىلىنىدى.

㉙ سېن جۇڭمىيەن «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 1 - قىسىم، 268 - بېتىدە: «ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ 199 - جىلدىدا گاۋكەننىڭ چۈبەلەرگە جازا يۇرۇش قىلغان ۋاقتى 23 - يىلى 1 - ئايدىن كېيىن بولۇپ، «يېڭى تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە، خاتىرە»دىكى 11 - ئايدىن پەرقلىق يېزىلغان، ئىھتىمال تەيزۇڭنىڭ ھايات ۋاقتىدا يولغا چىقىپ، 11 - ئايدا يېتىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن» دەپ قارايدۇ.

㉚ گاۋكەننىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىغا «ئاستىرتىتىن ياشچىلىق قىلىپ چۈبەلەرگە ھۇجۇم قىلغان.» قوشۇن

يولغا چىقىپ چۆبەلەر چېگرىسى ئىچىدىكى ئارىساك تېغىغا يېتىپ بارغىچە جەمئىي بىر يىل ئالتە ئاي ۋاقىت كەتكەن، ۋاقتىلىق بۇنداق ئۇزۇن سوزۇلۇپ كېتىشىدىكى سەۋەب تاغ سۇلالىسىدە تاغ تەبىئىتىنىڭ ئۆلۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

㉛ سېن جۇڭمىيەن: «غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ما-قېرىياللارغا تولۇقلىما ۋە ئېنىقلىما»، 38 - بەت.

㉜ گاۋزۇڭنىڭ شيەنچىڭ 2 - يىلى (مىلادى 657 - يىلى) تاغ سۇلالىسى قارلۇقلارنىڭ مورون قەبىلىسى ئارىسىدا چۈغاي تۈتۈق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان بولۇپ، بېشىبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئۇنىڭ ئورنى تەخمىنەن ھازىرقى شىنجاڭنىڭ چۆچەك شەھرى ھەمدە ئۇنىڭ غەربىدىكى ئالا كۆل ۋادىسىغا توغرا كېلىدۇ. تاغ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئاشناقۇل-نى دەل مۇشۇ چۈغاي تېغىدا مەغلۇپ قىلغانىدى.

㉝ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە: «ئالتۇن-تاغدا قايتا مەغلۇپ قىلىدى» دەپ ئارقىدىنلا: «ئۇنىڭ زېمىنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىشغال قىلدى، غەربتە تالاس دەريا-سىغىچە قوغلاپ باردى؛ ئاشنا قۇلى شاش بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى» دەپ كۆرسىتىلگەن. تاغ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئاشناقۇلىنى تالاس دەريا سىغىچە قوغلاپ بارغانلىقى بىلەن ئاشناقۇلنىڭ شاش بەگلىكىگە قېچىپ كەتكەنلىكىنىڭ ھەممىسى شيەنچىڭ 2 - يىلى يۈز بەرگەن، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى شيەنچىڭ تۆنجى يىلىدا دېگىنىدە رۇشەن خاتالىق بار.

㉞ «كونا تاڭنامە. كۆرىيە تەزكىرىسى»دە جېنگۇەنىڭ 19 - يىلى بىلەن 22 - يىللىرىدىكى ئىككى قېتىمقىسىلا خاتىرىلەنگەن: بۇ-نىڭدا «يېڭى تاڭنامە. كۆرىيە تەزكىرىسى» ئاساس قىلىنغان.

㉟ بۇنىڭدىكى «ئىزگىل كۆل ئېركىن تارمان»، «ئۇلۇغ ئىز-دارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر»نىڭ 200 - جىلد گاۋ-زۇڭنىڭ شيەنچىڭ 4 - يىللىرىدىكى بايىندا «ئىزگىل ئېركىن تارمان»

دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە»سىدە»گە ئاساسلانغاندا، غەربىي تۈركلەردىكى ساداقلىقلاردابەش ئىركىن بار بولۇپ. ئۇنىڭ بىرى ئاسكىل كۆل ئىركىن دېيىلەتتى، بۇ قەبىلەبەش ئىركىنىڭ ئىچىدىكى «ئەك كۆچلۈكى» ئىدى. ئەمما «يېڭى تاڭنامە. گاۋزۇك ھەققىدە خاتىرە» شىيەنچىڭنىڭ 5 - يىلىدىكى مەددىسىغا ئاساسلانغاندا، تۈرالارنىڭ ئەزگىل قەبىلىسى(部结思)سىكىل(结思)دەپمۇ تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىكى «思» خېتى بىلەن «悉» خېتى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوخشاش ئاھاڭدا ئوقۇلاتتى. ئاسكىل كۆل ئىركىنىنى 阿思结俟 دەپ پەرقلەندۇرۇپ تەرجىمە قىلىشقىمۇ بولاتتى. «يېڭى تاڭنامە. سۇ دىڭفاڭنىڭ تەرجىمھالى»دا «阿» خېتى قىسقارتىۋېتىلىپ «ئىزگىل كۆل ئىركىن» دەپ يېزىلىپ قالغان. ئاشناقۇل مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن تارمان قوۋملىرىنى باشلاپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. شىيەنچىڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 659 - يىلى) «ئۇ قوۋملىرىگە باشچىلىق قىلىپ قەشقەر، قاغلىق، كۆكئارتتىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت بىلەن بىرلىشىپ قايتا ئىسيان كۆتۈرگەن»دە سۇ دىڭفاڭ تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، ئەسىرگە چۈشكەن. تارماننىڭ غەربىي تۈركلىرىگە قاراشلىق قوۋملەردىن ئىكەنلىكى گۇمانلىق. «ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر»دە «ئىزگىل ئىركىن تارمان» دەپ يېزىلىپ قالغاچقا، توققۇز تۈرالارنىڭ ئىزگىل قەبىلىسى بىلەن ناھايىتى ئاسان ئارىلىشىپ كېتىپ كىشىلەردە خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىپ قويغان.

㊱ «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 202 - جىلد گاۋزۇڭنىڭ يىغنىڭ 3 - يىلى خانلىق بىلىم يۈرتىنىڭ ئۆلىمالىرى ۋېي يۈەنجوڭ يۇقىرىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، «مۇكاپاتلاشقا ۋە جازالاشقا تېگىشلىك ئادەملەر دۆلەتنى، قوشۇننى ئىداره قىلىشتىن ئىبارەت چوڭ ئىشنى تۇتماقتا. مۇبادا تۆھپىسى بار بولۇپ، مۇكاپاتلانمىسا، گۇناھى بولۇپ جازالانمىسا، ياۋ بىلەن شۇنىڭ ئەقلىگىمۇ شۇغايدۇ، مۇنازىره قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى

دوگۈدەك مۇشۇنداق جازا يۇرۇش ئىشلىرىدا مۇكاپاتلاشنىڭ قۇرۇق يامىلا قالدى، ھوقۇقىي ئەمەس، دېيىشمەكتە. ئىقتىدارسىز ئەمەلدارلار ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ يولىنى بىلمىگەچكە، ئاۋام قەدىرلەنسە ساقچا ئاشلىقنىڭ قالماسلىقىدىن ئەندىشە قىلمىدۇ. ئۇلار ئەزەلدىن ئەسكەرلەرنىڭ ھالىغا يەتكەن ئەمەس، زىيان قانچىلىك زور-ھە؟ پۇقرالارنىڭ ئورنى تۆۋەن بولسىمۇ، ئەمما ئالدامچىلىق قىلمايدۇ. شۇڭا ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان بۇيرۇقلارنى پەش قىلىپ، مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنى تەسىس قىلمىغاندا، قانداقمۇ ئۇلاردىن تۆھپە كۆرسىتىشنى ئۈمىد قىلغىلى بولسۇن؟ سۇ دېگىنىڭ لياۋدۇڭغا جازا يۇرۇش قىلغاندا، لى جىڭ پىخىيانغا ھۇجۇم قىلغاندا مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنى ئىجرا قىلمىدى. لى جىڭنىڭ قوشۇنلىرى ھەلىمگە ئىرىشەلمىگەنده، ئەزەلدىن بىرەر بۆكەر ياكى دورغىنى ئۆلتۈرۈپ، پۇقرالاردىن گۇناھىنى تىلىگەنلىكىنى ئاڭلاپ باقمىدۇق» دېگەنىدى. بۇمۇ شېنچىڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 660 - يىلى) نىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ جازا يۇرۇشكە ئاتلانىدۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ تەمىناتىنىڭ ئىتايىن ناچارلىشىشقا باشلىغان يىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

㊲ «مېتال، تاش پۈتۈك خاتىرىلىرىدىكى ئۆتكەن ئىشلار توغرىسىدا تەھسىل»دە شېنچىڭنىڭ 3 - يىلى بولغان دېيىلگەن. لېكىن «يېڭى تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ 200 - جىلدىدا بۇ ۋەقە شېنچىڭنىڭ 5 - يىلى 8 - ئايدا بولغان دەپ خاتىرىلەنگەن. «مېتال - تاش پۈتۈك خاتىرىلىرىدىكى ئۆتكەن ئىشلار توغرىسىدا تەھسىل»دە دېگىنى خاتا بولۇشى مۇمكىن.

㊳ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە «يۇڭۈبېنىڭ 6 - يىلى» (مىلادى 655 - يىل) دېيىلگەن. سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى ئۇنى خاتا دەپ پەرق قىلغان. «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»غا قارالسۇن 1 - قېتىم، 222 - بەت.

㊴ بايان لۇغىۋنىڭ تۆنجى يىلى 1 - ئايدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، سۇسىي بىلەن بىرگە كۆرىنىگە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، شۇ يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىنداقوزغىلاڭ پارتلىغان، يېڭى - كونا «تاڭنامە»دە ئۇنى ئاللىبۇرۇن ئۆلگەن دېيىلگەن. بايان لۇغىۋنىڭ تۆنجى يىلى 1 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆلگەن بولۇشى كېرەك. بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ قوشۇنى كۆرىنىە ئالدىنقى سەپتىدە بولغاچقا، ئۇ ئېھتىمال كۆرىنىە ئالدىنقى سەپتىدە ئۆلگەن بولۇشى ياكى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆلگەن بولۇشى مۇمكىن.

㊵ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە «ئوغلى بىرۇت» دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە «بىيسۇغۇردۇ»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 200 - جىلد كاۋزۇڭنىڭ لۇغىۋ تۆنجى يىلىدا «بىيسۇغۇردۇ» دېيىلگەن. «غەيرىي ئىشلار»دا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە «بايان ئۆلگەندە ئوغلى بىرۇت (ھازىرقى نۇسخىسىدا «栗» دەپ يېزىلغان) ۋارىسلىق قىلغان» دېيىلگەن («كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسىغا قاراڭ) بۇنىڭدىن سىماگۇاڭنىڭ «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نى تۈزگەندە «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە «بىيسوغۇردۇ» دەپ تىلغا ئېلىنغانلىقىنى چىلىقتۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھازىرقى نۇسخىدىكى «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى 毒比粟妹 (بىيسۇغۇردۇ) قىلىپ يېزىلغىنى بولسا، جەزمەن بىيسوغۇردۇ (毒比粟姪) نىڭ خاتا ئىمپادىلىنىشىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىزلىرىنى قەبىلە ئاشلىقى قىلىش ئادىتىنىڭ بارلىقى مەلۇم ئەمەس. «ئومۇمىي ئىشلار»نىڭ ھازىرقىسىغا قاراڭ.

㊶ «كونا تاڭنامە. شۆرىنگۇيىنىڭ تەرجىمھالى»دا «شۆرىنگۇي ئۇچ تال ئوق ئۇزۇپ، ئۇچ ئادەمنى ئۆلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن

قالغانلىرى دەرھال ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى... قوشۇننىڭ ئىچىدە مۇنداق قوشاق تارقالغان: «شۇ ساۋۇن ئوچ ئوق ئوزۇپ تىيانشاننى تىنجىتتى، ئەسكەرلەر بەخىرامان كۆنجۇغا قايتتى» دېيىلگەن.

㊷ جىڭ رېنتەي بىلەن شۆ رېنگۈينىڭ زادى قانچىلىك تۇرا چارۋىچى خەلقىنى ئۆلتۈرگەنلىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخلاردا ياكى خاتا خاتىرىلەنگەن، ياكى ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. شۇڭا، ئېنىق ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دە دېيىلگەن، «تەسلىم بولغانلاردىن 90 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن» دېگەن قاراشنى خاتا دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ. «كونا تاڭنامە. شۆ رېنگۈينىڭ تەرجىمھالى»دا: «شۇ چاغدا توققۇز جەمەتتىكىلەردىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم يار ئىدى. نەچچە ئونلىغان باتۇر ئەزمەت ئاتلىق باستۇرۇپ كەلدى. شۆ رېنگۈي ئوچ تال ئوق ئوزۇپ، ئوچ ئادەمنى ئۆلتۈردى. قالغانلىرى دەرھال ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۆ رېنگۈي كېيىنكى ئاپەتتىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋەتتى» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، بۇ 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم تاڭ سۇلالىسىگەقارشى ئۇرۇش قىلمىغاندەك قىلىدۇ. شۇڭا «ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن»لەر بەلكىم تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ئۆلتۈرۈلمىگەن نەچچە ئونلىغان ئادەمنى كۆرسەتكەندەك قىلىدۇ. ھالبۇكى، شۆ رېنگۈي «ئۆلتۈرۈپ، كۆمۈۋەتكەن» تۇرالار نەچچە ئونلا ئادەم ئىدى. لېكىن بۇنى قانداقلا چۈشەنگەن بىلەن يەنە مۇڭاپىق كەلمەيدىغان تەرىپىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. چۈنكى ئۆلتۈرۈپ، كۆمۈۋەتكەن دېگەن سۆز بىلەن «كېيىنكى ئاپەتتىن قورقۇپ» دېگەن سۆزلەرنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ. شۇڭا جىڭ رېنتەي بىلەن شۆ رېنگۈي ئەل بولغانلاردىن ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋەتكەنلەر نەچچە ئونلىغان ئادەملا بولماي، بەلكى تېخىمۇ كۆپ

بولۇشى كېرەك. ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇپ ئەكلەر» نىڭ 200 - جىلدىدا بۇ ۋەقەنى ئېنىق قىلىپ «3 - ئايدا جېڭ رېنتەي قاتارلىقلار تىيانشان تېغىدا تۇرالارنى مەغلۇپ قىلدى. توققۇز تۇرالار تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بىرلىشىپ قارشى تۇرماقچى بولدى، نەچچە ئونلىغان باتۇر ئەزىمەت ئاتلىق باستۇرۇپ كەلگەندە، شۆ رېنگۈي ئۇچ تال ئوق ئۇزۇپ، ئۇچ ئادەمنى ئۆلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن قالغانلىرى ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۆ رېنگۈي ئەندىشە قىلىپ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «كونا تاڭنامە»دە: «توققۇز جەمەتتىكىلەرنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى» دېگەننى «100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بىرلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى» دەپ ئۆزگەرتكەن. شۇنداق قىلىپ «ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن» تۇرالار بىلەن شۆ رېنگۈي «ئەندىشە قىلىپ ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋەتكەن» تۇرالار تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا «قارشى تۇرغان» 100 مىڭدىن ئارتۇق تۇرالارنى كۆرسىتىدۇ. جېڭ رېنتەي بىلەن شۆ رېنگۈينىڭ قوشۇنلىرى قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەل بولغان تۇرالارنى ئۆلتۈرۈشنىڭ چوڭ ماجرانى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئويلاشقاندا، ئۇلارنىڭ تۇرالارنىڭ ئەل بولغانلىرىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىرى نەچچە ئونلىغان ئادەم بىلەنلا چەكلەنمەسلىكى مۇمكىن.

㊸ «كىتابلار جەۋھىرى»نىڭ 135 - جىلدىدا «گاۋزۇڭنىڭ لۇڭسۇ يىللىرىدا سول قول بەھەيۋەت ياساۋۇللار ئۇلۇغ سانغۇنى جېڭ رېنتەي قاتارلىقلار تۇرالارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، نەتىجە قازىنالمىغانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسى ئوڭ قول پەخرىي ياساۋۇللار ئۇلۇغ سانغۇنى چۈبە غالىنى تۇرا ھەربىي يۈرۈش يولىنىڭ ئۇلۇغ دالالەتچى ئەلچىسى، سول قول باسقاق سانغۇن جياڭكېنتى مۇئاۋۇنى ئەلچى قىلىپ تۇرلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى ئەمىن تاپقۇ-

زۇشقا ئەۋەتتى؛ ئۇ يۇرۇشتە ئۆلگەن ئەسكەرلەرنىڭ پەرمان بويىچە دەپنە قىلىندىغانلىقىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى سىلىقلارنى ئەمەلدىن قالدۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىغان» («يېڭى تاڭنامە، چۆبە غالىسنىڭ تەرجىمھالى») دېيىلگەن. بۇنىڭدا «يۇرۇشتە ئۆلگەن ئەسكەرلەر»نىڭ زادى قايسى ۋەقەدە ئۆلگەنلىكى سۆزلەنمىگەن. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، تاڭ سۇلالىسى ھەرگىزمۇ ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلىش» ۋە «ئائىلىسىدىكى سىلىقلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش» ئۇسۇلى بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇشتا ئۆلگەن تۇرا ئەسكەرلىرىگە تەسىللىي ۋە مەدەت بەرمەيتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالىنى پەرەز قىلغاندا، بۇ چوقۇم تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆرىنىگە قىلغان جازا يۇرۇشىدە كېسەل بىلەن ئۆلگەن ياكى ئۇرۇشتا ئۆلگەن تۇرا ئەسكەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئەينى ۋاقىتتا كۆرىنىگە قىلىنغان جازا يۇرۇش ئىنتايىن جىددىي ئېلىپ بېرىلىۋاتقاچقا، ئۇرۇشچىلا ئاتلاندۇرۇلغان تۇرا (ئاساسلىقى، ئۇيغۇر قەبىلىسى) نىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ جەسەتلىرىنى دەپنە قىلىدىغان ئادەم چىقمىغان، ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرمۇ ھەر خىل سەلىقلاردىن كەچۈرۈم قىلىنىدىغان ئېتىبارلارغا ئېرىشەلمىگەن، شۇڭا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ نارازلىقى بىلەن قارشىلىقىنى قوزغىغان بولۇشى مۇمكىن. چۆبە غالىسى تۇرالارنى ئەمىن تاپقۇزدىغان بەزى تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدا، تۇرا خەلقلىرىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆرىشىنى باستۇرۇش ئۈچۈن تۇرا خەلقىغە قىلغان يول قويۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق چۈشەنمەي باشقىچە چۈشەنگەندە، بەلكىم مەنا چىقماسلىقى مۇمكىن. بۇ تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۆرەش قىلىشىدىكى سەۋەب ئۈستىدە ئىزدەنگەندە ئاسان ئېرىشكىلى بولمايدىغان ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(44) سېن جۇڭمىيەن «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپ

لمى» نىك 1 - قىسىمدا بۇ مادداننى نەقىل كەلتۈرگەن ھەمدە ئۇنىڭغا تۆۋەندىكىدەك ئىزاھ بەرگەن: «بۇيەردىكى تىيانشان تېغى چۆل ئوكيانىك شىمالىدىكى ھازىرقى موڭغۇلىيەدە، بەلكى ئۆتۈكەن تېغى تىيانشان تېغى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن، شىجۇ (ھازىرقى شىنجاڭنىك تۇرپان ۋىلايىتى) دىكى تىيانشان ئەمەس. شۇڭا ئۇنى تۇرا قەبىلىلىرىنىك ئارىسىداتەسىس قىلىنغانلىقى ئېنىق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.» سىراق، «قانۇنلار قامۇسى» نىك 174 - جىلددا «شىجۇدىكى يارغول ناھىيىسى جېنگۈەننىك ئوتتۇرىلىرىدا تەسىس قىلىنغان: تىيانشان ناھىيىسى يارغول ناھىيىسى بىلەن تەڭ تەسىس قىلىنغان» دېيىلگەن، «يۈەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت ناھىيە لەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىك 40 - جىلددا «شىجۇدىكى تىيانشان ناھىيىسى جېنگۈەننىك 14 - يىلى تەسىس قىلىنغان» دەپ يىلگەن. ئۇ بۇنىڭدىن بۇرۇن تەسىس قىلىنغان». سېن جۈگمىيەننىك قارىشى توغرا. بۇنىڭدا ئۇنىڭكى قوبۇل قىلىندى.

(45) سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ رۇك جياڭنىڭ 2 - يىلىدىن ئاۋۋال شىمالىدىن سىرت، باشقا ئايماقلاردا تۇرۇلاشقانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات يوق.

(46) «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. شىرتاردۇشلار» دىمۇ، يارلىقتا بىنائەن تۇركلەرگە زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئۆتۈكەن تېغىغا بارغاندا، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن سىرتاردۇش قەبىلىسى مەغلۇپ بولغانلىقىنى كېيىن، موڭغۇل دالاسىنى بىلەن خانگاي تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ قارىمىقىدىكى را-يونلاردىن چىقىپ كەتمىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كەينى ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى پۈتكۈل شىمالدا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى. سىرتاردۇشلاردا تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشتىن باشقا يول قالمىغانىدى.

(47) سېن جۈگمىيەن، «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىك 2 - قىسىم، 1014 - بېتىدە: داخۇن تۈتۈق مەھكىمىسى بەش ئايماقنى، باشقۇرغان، «ئۇنىڭدىكى شىمالىي يۈگۈرلا

يىللىرىدا تەسىس قىلىنغان، قالغان تۆت ئايماق بۇرۇن تەسىس قىلىنغان» دەپ قارىغان. گۇ يەن قاتارلىق تۆن ئايماقنىڭ «يۇرۇن تەسىس قىلىنغان»لىقى ھەققىدىكى قاراش تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. بۇنىڭدا پەقەت شىدەن ئايمىقىنلا چېلىقتۇرۇشقا بولىدۇ. گۇ يەن قاتارلىق تۆت ئايماق تەخمىنەن يۈكلوگىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 681 - يىلى) 7 - ئايدا سىرتاردۇشلارنىڭ 40 مىڭ ئۆيلۈك ئادىمى تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنى لىڭسۇ باھىيىسىگە ئورۇنلاشتۇرغاندا تەسىس قىلىنغان. ھالبۇكى، گۇ يەن قاتارلىق تۆت ئايماقنى بۇرۇن تەسىس قىلىنغان دەپ قاراشقا بولمايدۇ، بەلكى كېيىن تەسىس قىلىنغان (شىدەن ئايمىقى كېيىن تەسىس قىلىنغان). ئەمما، سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى داخۇن تۈتۈق مەھكىمىسىنى كەيپۇەننىڭ 3 - يىلى (مىلادى 715 - يىلى) 10 - ئايدا تەسىس قىلىنغان دەپ قارايدۇ. «كىتابلار جەۋھىرى»نىڭ 974 - جىلدقا ئاساسلانغاندا، كەيپۇەننىڭ 3 - يىلى سىرتاردۇشلارنىڭ داخۇن تۈتۈقى تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندا، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئوك قانات بەھەيۋەت ياساۋۇللار سانغۇنى دېگەن نامنى بەرگەن، بۇنداق بولغاندا كەيپۇەننىڭ 3 - يىلىدىن بۇرۇنقى داخۇن تۈتۈقى يەنىلا مەۋجۇت، شۇڭا سېن جۇڭمىيەن ئەپەندىنىڭ قارىشى خاتا بولسا كېرەك.

㊽ چۇغاي غۇز تېغى «قانۇنلار قامۇسى. تۈركىلەر»دە: «山林总» دەپ يېزىلغان: «كونا تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرىنىڭ داۋامى»دا: «山林管总» دەپ يېزىلغان: «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دا «cughai — quzi» دەپ تىلغا ئېلىنغان. «يېڭى تاڭنامە. تۈركىلەر ھەققىدە قىسىمى»دا ئاساسلانغاندا، «山林总» دەپ يېزىلمىشى كېرەك. خەن رولىن ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، چۇغاغۇز «يەنىشەيەن تېغىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى بولۇپ، ھېسابلىنىدۇ» («يۈگوك ژۇرنىلى» Ⅵ. تۇم، 8 — 9 -

بىرلەشمە سانلىرى)، بۇنىڭدا ئۇنىڭكى قوبۇل قىلىندى.

㊾ سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - قىسىم، 858 - بەت. خەن رولىن «تۈرك يېزىقىدىكى تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» («يۇگوك ژۇرنىلى» نىڭ Ⅵ توم، 7 - سانىغا بېسىلغان)دا ئوغۇز دەپ تەرجىمە قىلىنىپ، ئۇيغۇرلار دەپ قارىغان.

㊿ «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دا كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ئوغۇزلار (乌护 ياكى 铁勒 دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان) نى بويسۇندۇرغانلىقى قۇتلۇقنىڭ ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا قۇرغانلىقىدىن بۇرۇن ئىكەنلىكى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. سېن جۇڭمىيەن «قانۇنلار قامۇسى. تۈركلەر»دىكى تۇتلۇق تەرىپىدىن قاراقۇمدا مەغلۇپ قىلىنىپ «شىمالدىكى جايلارغا تارقىلىپ كەتكەن» دېگەنگە ئاساسەن قۇتلۇقنىڭ ئوردىسى يەنىلا چۆللۈكنىڭ شىمالىدا بولغان»، بۇنىڭ بىلەن «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دا خاتىرىلەنگەن ئوغۇزلارنى بويسۇندۇرۇش ۋەقەسى قۇتلۇقنىڭ قوۋملىرىنىڭ «شىمالدىكى جايلارغا تارقىلىپ كېتىشى» بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ۋەقە، يەنى ھەممىسى مىلادى 687 - يىلى يۈز بەرگەن دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر قەبىلىسى مىلادى 687 - يىلى قۇتلۇق تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندا، دۆكچ قاتارلىقلارنىڭمۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئايرىلىپ گەنجۇ بىلەن لياڭجۇ ئارىلىقىغا بارغان ۋاقتى، بۇ ۋاقىتتىن ئىلگىرى بولسا كېرەك. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلارغا ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى چۈيگۈڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 686 - يىلى) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن توڭچىڭغا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى شىمالدىن جەنۇبقا چۈيگۈڭنىڭ 2 - يىلىدىن بۇرۇن كۆچكەن بولسا كېرەك. دۆكچ قاتارلىقلار ئېھتىمال شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى بىلەن بىرگە جەنۇبقا كۆچكەن بولۇشى مۇمكىن.

(51) «چىن بويۇ ماقالىلىرى توپلىمى، تۈركىلەر ھەققىدىكىگە تولۇقلىما».

(52) «ئەسەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە: چۈيگۈنىڭ ئۇنجى يىلى تەسىس قىلىنغان دېيىلگەن. سىن جۇڭ-مىيەن ئەپەندى «چىن بويۇ ماقالىلىرى توپلىمى. يەنزەن ھەربىيلەر-رىنىڭ رەسىم پۈتۈكلىرىگە مۇقەددىمە» دىكى خاتالىقلارنى تېپىپ چىققانىدى. «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 1 - قىسىم، 311 - بەت.

(53) «چىن بويۇ ماقالىلىرى توپلىمى. يەنزەن ھەربىيلەرنىڭ رەسىم-پۈتۈكلىرىگە مۇقەددىمە».

(54) «چىن بويۇ ماقالىلىرى توپلىمى. يۇقىرى تىبەت چېگرىسىدىكى ئايماقلارنى تىنچىتىشقا ئائىت ئىشلارنىڭ ئۇچ تەرتىپى» دە: ئون ئوقلارنىڭ «ئۇيغۇر قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلغان» لىقىنى بايان قىلىپ كېلىپ، ئاخىرىدا «چۆللاۋكنىڭ شىمالىدىكى تائىپىلەر غەيرىي ئەل تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدى» دەپ كۆرسەتكەن.

XIV باب تاڭ سۇلالىسى ۋە كېيىنكى تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈرالار

تاڭ گاۋزۇڭنىڭ خۇڭداۋ تۇنجى يىلى (مىلادى 683 - يىلى) 12 - ئايدا تاڭ گاۋزۇڭ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى ۋۇزېتيەننىڭ «بۇيۇك جۇ ئىنقىلابى» پارتلىغان يىلى (تيەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى، مىلادى 690 - يىلى) غىچە تاڭسۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدا ئالى جەمەتى بىلەن ۋۇجەمەتى ئوتتۇرىسىدا ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش بويىچە دەھشەتلىك كۈرەش قانات يايدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىر قىسىم ۋەزىر ۋە باش سانغۇنلىرى بۇنىڭغا بىۋاسىتە قاتناشقاچقا، قارىلىپ ۋەزىرلەر بولۇپمۇ باش ۋەزىرلەر بىلەن باش سانغۇنلار خۇددى غىلدىرەككە ئوخشاش ئارقا - ئارقىدىن ئالماشتى. بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىدە بىر مەھەل بىرقەدەر ئىغىر بولغان داۋالغۇش ۋە قالايمىقانچىلىق ۋەزىيىتىنى پەيدا قىلدى. تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىغان دۆلەتنى قايتىدىن قۇرۇش ھەرىكىتى پەيدىنپەي قانات يېيىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. كېيىنكى تۈرك خانلىقى مەزگىلىدە (مىلادى 682 — 745 - يىللار) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنىڭ كۆپ قىسمى قايتىدىن تۈرك قۇلدار - ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئاسى

تىغا چۈشۈپ قالدى. كېيىنكى تۈرك خانلىقى قۇلدار سىنىپ
نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چىداشنى خالىمىغان بىر قىسىم تۈرالار
چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىنىڭ ئىچىگە كۆ-
چۈپ كېلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى؛ تاڭ سۇلالىسىنىڭ
چېگرىسى ئىچىدىكى بۇ تۈرالار يەنە جەنۇبىي تۈرالار دەپمۇ
ئاتالدى. جەنۇبىي تۈرالار تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە
ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مىللىي زۇلۇم
ۋە مىللىي كەمسىتىش سىياسىتىگە قارشى كەسكىن كۈرەشنى
قانات يايدۇردى. كۈرەشنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشى ۋە
كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ جەنۇبىي تۈرالارنىڭ كۆپ قىسمى،
شىمالىدىكى تۈرالارنىڭ ئارىلىقىدا يەنە شىمالغا
كۆچۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى، تېخىنباۋ يىلىلىرىدا
شىمالدا يەنە بىر قىسىم تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ چوڭ قوشۇلۇش
ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ ئەھۋالى ئالدىنقى تۈرك
خانلىقىنىڭ مۇنەرەز بولۇشىنىڭ ھارپىسىدا شىمالدىكى تۈرا
قەبىلىلىرىنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى بىلەن ناھايىتى ئوخشىشاتتى.
شىمالدىكى تۈرالارنىڭ ئەڭ چوڭ قوشۇلۇشى تۈرالارنىڭ تەسىر
كۈچىنى زورايتتى. تېخىنباۋنىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادى 745 -
يىلى) تۈرالارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقسۇقىلى سۇيىنگىل
قاغان تۈرا قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، تۈركلەرگە ھۇجۇم
قىلىپ بولمىش قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ موڭغۇل دالاسىدا يېڭى بىر كۆچ
مەركىزى دۆلەت - تارىختا ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى
دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى. ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇق
ئاندىن كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالار پەيدىنپەي
بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كېتىپ تۈرا دېگەن
نام بارا - بارا تاشلىنىپ قالدى. تۈرالارنىڭ تارىخى شۇنىڭ
بىلەن ئاخىرلاشتى.

بۇ بابتا ئاساسلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى (ۋۇ زېتىيەننىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن شىيەنزۇڭنىڭ تىيەنباۋ دەسلەپكى يىللىرىغىچە) ھەم كېيىنكى تۇرك خانلىقى دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

1. كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ھەم ئۇلارنىڭ تۇرالارنى بويسۇندۇرۇشى

(1) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار تاڭ سۇلالىسىدىن ئايرىلىۋاندىن كېيىنكى ۋەزىيەت

شىمالدىكى تۇرالار مىلادى 686 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ باستۇرۇشى ۋە غەربىي تۇركلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە تۇچىرىغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتىكى قالايمىقانچىلىقلار تۈگىمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە قەبىلىلەر ئارىسىدا ۋە بىر قىسىم قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدا ئېغىر قارىمۇقارشىلىق ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ئەينى ۋاقىتتا، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون ئوق ئاقسۇيەلىك قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى خالىغانچە بۆلۈك - تالاك قىلىۋەتكەن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن پاكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆچ ئىلىشىدىن ئورقۇپ ناھايىتى تېزلا ئالتۇنتاغنىڭ غەربىگە چېكىنىپ كەتكەنىدى. لېكىن جىڭتۆكنىڭ باشچىلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ نەچچە يۈز مىڭلىغان قوشۇنلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈگەن توڭرا، بارغۇت ئىككى قەبىلىنىڭ ئوتتۇقلىرىنى قەتل قىلىۋەتكەن كېيىن، ئارقا سەپ تەمىناتىنىڭ كەمچىللىكىدىن پاكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى كېيىنكى تۇرك خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ قايتىش يولىنى ئۇزۇپ تاشلىشىدىن ئەندىشە قىلىغانلىقىدىن بولسا

گىزەك، خېشى ئارىلىقىغا چېكىنىپ كەتكەنىدى، بۇنىڭ بىلەن چۆللۈگ
نىڭ شىمالى تۈرا قەبىلىلىرى باشلىقلىرىنىڭ قالايمىقان ئۇرۇش
ۋە قىرغىنچىلىق قىلىشىدىغان سورۇنىغا ئايلىنىپ قالدى. تارىخ
لاردا خاتىرىلەنمىشىچە، تۇڭرا، بارغۇت قەبىلىلىرى ئۆز
قەبىلە تۈتۈقاسىرى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قەبىلە ئىچىدە
«ئۆزئارا قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەن». «تېلەنغۇتلار قايتىدىن
بىر بىرى بىلەن دۈشمەنلەشكەن، خەلق ئازاب - ئوقۇبەت
ئىچىدە قالغان، يېغا - غەلىيان دەستىدىن ئەل ئەمەس تاپ
مىغان»، «ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن جەنجۇ ئايمىقىدىكىلەر
(يەنى چىن ۋەيى ئايمىقى، بارغۇت قەبىلىسىنى كۆرسە
تىدۇ①) ئۆزئارا قىرغىن قىلىشقان». باشقا تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ
ئەھۋالى خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما پۈتكۈل شىمالدىكى
تۈرالارنىڭ جەمئىيىتىدە «خەلق ئاممىسى باشپاناھسىز②»
قالغان ئىغىر ئەھۋالنىڭ پەيدا بولۇشى شۈبھىسىز ئىدى.
تېلەنغۇت قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى «ئۆزئارا دۈشمەن
لەشكەن» ئىككى مەزھەپنىڭ بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغانلىقى
توغرىسىدىكى خاتىرىسىدىن قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا تۈرا-
لارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى كۈرەشلەرنىڭ
خاراكتېرى ئاساسەن تاڭ سۇلالىسى تەرەپدارلىرى بىلەن تاڭ
سۇلالىسىگە قارشى گۇرۇھلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئىدى.
بۇ مىلادى 686 - يىلى (چوڭ گۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) كۈزدە
چىن زىگاڭ جياۋ بۇچۇ (يەنى جياۋ جىجى) ئوچۇن «تۈركلەر
توغرىسىدا» دېگەن مەلۇماتنى يازغان ۋاقتىتىكى③ شىمالنىڭ
ئەھۋالى ئىدى.

چىن زىئاڭ «تىببەت چېگرىسىدىكى ئايماقلارنى تىنچىتىشقا
ئالاھىدە ئىشلارنىڭ ئۇچ تەرىپى» دە ۋۇ زېتىيەنگە ئېيتقانىدەك
ئەينى ۋاقىتتا «شىمالدىكى يات قوۋملارنىڭ قالايمىقانچىلىق
لىرى كىشىلەرنى دەككە - دۈككىگە چۈشۈرۈپ، قاتتىق خاتىرە

جەمسزلىك پەيدا قىلغان»④ دىدى. توكرا، بارغوت قەبىلىلىرىنىڭ تۇتۇقلىرى تاڭ سۇلالىسىدىن يۇز ئۆرۈپ كەلتۈرۈپ چىقارغان شىمالدىكى قالايمىقانچىلىقنىڭ تۈرا قەبىلىلىرىگە ئېلىپ كەلگىنى، ئالدى بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ قارىمىقىدىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى» ئاندىن ھەرقايسى قەبىلە خەلقلىرىنىڭ قىرغىنچىلىق قىلىشلىرى بولدى؛ ئەڭ ئىغىرى جەنۇبتا باش كۆتۈرۈپ چىققان كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، شىمالنى ئىگىلەش خەۋپى ئىدى، بۇ خىل خەۋپ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ تېخىمۇ زورايدى. بۇ خىل خەتەرلىك ۋەزىيەت شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىشىشىنى، شۇنىڭدەك تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنغا يېڭىباشتىن قايتىپ كېتىشىنى يەكى ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاپ. شۇ ئارقىلىق كۈندىن - كۈنگە يېقىنلىشىۋاتقان كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. چىن زىنىاڭ ۋۇ زېتىيەنگە: «بۇگۈنكى كۈنلۈكتە بىز چېگرىغا بېرىپ كۆز - كۆز قىلىپ، تارقىلىپ كەتكەنلەرنى توپلاشقا بۇيرۇق قىلساق، كۆچاۋكلىرىنى تارقاقلاشتۇرساق، ئاقساقاللىرىدىن ئايرىلغان خەلق تامامەن سىزگە ئىتائەت قىلىدۇ» ⑤ دېگەنىدى. روشەنكى ئۇ شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ قالايمىقانچىلىقتىن بىرلىشىشكە قارىماۋغان تارىخىي يۈزلىنىشنى كۆرگەنىدى. ئەمما ئۇ بىرلەشكەندىن كېيىنكى تۈرا قەبىلىلىرى چوقۇم تاڭ سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشىدۇ دەپ قارىغان، ئەمەلىيەت ئۇنىڭ قارىشىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرى بۇ خىل يۈزلىنىشكە ۋەكىللىك قىلىپ شىمالدىكى ۋەيرانچىلىق ھالەتنى يەتتىش تۇردى. لېكىن ئىلىمىزنىڭ تارىخىدا بۇ توغرۇلۇق ھېچ نەرسە خاتىرىلەنمىگەن. بۇ باسقۇچتىكى تارىخ «تۈرك

يېزىقىدىكى تۈنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»⑥ دا ئۇچرايدۇ. تۈنيۇقۇق جېنگۈەن يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈغۈلغان بولۇپ، ئۇ ئىلىك قاغانىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئىدى. قۇتلۇق دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندە، ئۇ قۇتلۇقنىڭ يېنىدا مۇھىم مەسلىھەتچى بولغان. ئىدى. «قانۇنلار قامۇسى. تۈركلەر II» دا: «ئۇ ناھايىتى تەدبىرلىك». «ھەتتا ۋاسسالارمۇ ئۇنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىدۇ» دېيىلگەن. مەڭگۈ تاشتا ئۇنىڭ قۇتلۇققا ئەگىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىن كېيىنكى ئەھۋالىنى بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن: «بىز چوغاي قوزى ۋە قاراقۇمدا ئولتۇراقلاشقانلار دۇق. كېيىك يەپ، توشقان يەپ كۈن كەچۈرەتتۇق. خەلقنىڭ قارنى توق ئىدى. دۈشمەنلىرىمىز ئەتراپىمىزدا قۇشلاردەك كۆپ ئىدى. بىز جانسىز ھايۋانلاردەك ئىدۇق. شۇنداق ئولتۇرغىنىمىزدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن بىر ئالچاق كەلدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە توققۇز ئوغۇز⑦ (Toguz Oxuz) خەلقى ئۇستىدە خاقان ئولتۇرۇپتۇ» (1 - مەڭگۈ تاش، جەنۇبىي يۈزى 7 — 9 - قۇرلار). توققۇز ئوغۇزلار يەنى توققۇز تۈرالار 15 تۈرا قەبىلىسى ئىدى. بۇ يەردە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تۈرك خانلىقىغا دوكلات قىلىنغان «توققۇز ئوغۇز خەلقى ئۇستىدە خاقان ئولتۇرۇپتۇ» دېگەن. «ئالچاق» (چارلىغۇچى) «ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن» ئىدى. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يېڭىدىن ئولتۇرغان بۇ خاقانى يەنە مەڭگۈ تاشنىڭ سەل ئاستىنقى قۇرىدا ئۇيغۇرلارنى «بىز ئۇيغۇرلار» دېگەنىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خاقانى ئەسلىدە ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. ئەگەر بۇ ئىشلارنى يۇقىرىدا تىلغا ئالغان جېن زىنىڭنىڭ «تىبەت چېگرىسىدىكى ئايماقلارنى تىنچىتىشقا ئائىت ئىشلارنىڭ ئۇچ تەرتىپى» دە ۋۇ زېتىيەنگە دېگەن سۆزى بىلەن بىرلەشتۈرسەك، بىز مىلادى 686 - يىلى (جېنگۈڭنىڭ ئىككىنچى

يملى) چېن زىتاك ۋۇ زېتىيەنگە مەكتۇپ سۇنغاندىن كېيىن، شمالدىكى تۇرالارنىڭ ئىچكى ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز: ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بارغۇتلار بىلەن بولغان «دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق» تا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، شمالنىڭ ۋەزىيىتىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىگەن ھەمدە ئۆزى تۇرا قەبىلىسىگە قاغان بولغان. «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا بۇ قاغان باز قاغان (Baz) دېيىلمدۇ⑧.

«تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» غا ئاساسلانغاندا، باز توققۇز ئوغۇزلارغا قاغان بولغاندىن كېيىن، دەرھال سانغۇن قۇنى (Quni) نى تاڭ سۇلالىسىگە، توگىرا قەبىلىسىدىن بولغان سامىگ (Samig) نى قىتانلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، ئىككى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرىغا: «ئازغىنە تۈرك خەلقى (قۇتلۇق باش چىلىقىدىكى چۇغاي، قوزى ۋە قاراقۇمنى بېسىپ ياتقان تۈركلەرنى كۆرسىتىدۇ) ھەربىكەتلىنىپ يۇرۇۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ قاغانى (قۇتلۇقنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئۆزىنى ئىلتەرىش قاغان دەپ ئاتىغاندى) باتۇر ئىكەن. مەسلىھەتچىسى (تۇنيۇقۇقنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ) دانىشمەن ئىكەن. بۇ ئىككىسىلا بولىدىكەن، تابغاچلارنى قىرىپ تاشلايدۇ. شەرقتە قىتانلارنى قىرىپ تاشلايدۇ. بىز ئوغۇزلارنى قىرىپ تاشلايدۇ» دېگەن. باز قاغان تەكلىپ بېرىپ: «سىلەر تابغاچلار جەنۇبتىن تېگىڭلار، قىتانلار سىلەر شەرقتىن تېگىڭلار! مەن شمالدىن تېگەي، ئۇچىمىز بىرلىشىپ تۈرك خەلقى ئۈستىگە خان يولاتمايلى، مۇمكىن بولسا ئۇلارنى يوقىتايلى» («تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» 1 - مەڭگۈ تاش جەنۇبىي يۈزى 9 — 11 - قۇرلار) دېگەن.

«تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» غا ئاساسلانغاندا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قاغانى باز قاغانىنىڭ يۇقىرىقىدەك تاڭ سۇلالىسى ۋە

قىتانلار بىلەن بىرلىشىپ، چۈغاي، قوزى ۋە قاراقۇمنى بازا قىلغان كېيىنكى تۈركلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن قىلغان ھەرىكىتى ناھايىتى تېزلا پاراسەتلىك تۇنيۇقۇق تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن چارلىغۇچىلار تەرىپىدىن بىلىۋېلىنغانىدى. تۇنيۇقۇق «بۇ سۆزنى ئىشتىپ تۇنده ئۇيقۇم كەلمىدى. كۈندۈزى ئولتۇرغۇم كەلمىدى» دېگەن. ئۇ غەمكىن ھالدا قۇتلۇققا «ئەگەر تابغاچ. قىتان، ئۇيغۇرلار بىرلىشۋالسا، بىز تايانچسىز قالمىز؛ ئىچكى - تاشقى جەھەتتە تۇتۇلمىز» («1 - مەڭگۈ تاش. جەنۇبىي يۈزى. 12 — 13 - قۇرلار») دېگەن. تۇنيۇقۇقنىڭ سۆزى مۇبالىغە ئەمەس. چۈنكى ئاز ۋاقىت ئىلگىرى ناشنا قۇنان مەغلۇپ بولغانىدى. ئۇنىڭ مۇھىم سەۋەبى «ئۇيغۇرلار قاتارلىق چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەر چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا قىستاپ كەلگەن» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 22 - جىلد گاۋ زۇڭنىڭ كەيياۋ تۇنحى يىلى) لىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇ قانلىق ساۋاقنى قۇتلۇق بىلەن ئۇلار دەرھال «تاڭ سۇلالىسىگە بېسىپ كىرىش» ۋە شىمالدا ئوغۇزلارغا باستۇرۇپ بېرىش» يەنى ئالدى بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئاندىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنى بويسۇندۇرۇشنى قارار قىلغانىدى.

(2) كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى ۋە جەريانى

قۇتلۇقنىڭ «شىمالدا ئوغۇزلارغا باستۇرۇپ بارغان» لىقى زادى قانداق ۋاقىتتا يۈز بەرگەن؟ ئۇرقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا بۇ ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. بۇ مەسىلە ھەققىدىكى گەپ - سۆزلەر مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىن «كونا تاڭنامە»

تۇرالار ھەققىدە قىسسە» ۋە «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇچرىسىمۇ. ئەمما تولىمۇ مۇجمەل. «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «ۋۇ زېتىيەننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، تۇركلەر كۈچەيگەنلىكتىن، شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنى تەدرىجىي قوشۇۋالدى. ئۇيغۇر، چۈبە، ئىزگىل، ھون قەبىلىلىرى گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدىن ئىبارەت ئىككى ئايماققا كۆچۈپ باردى» دەپ كۆرسىتىلگەن. مىلادى 683 - يىلى تاڭ گاۋزۇڭ ئۆلۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتى خانىكە ۋۇ زېتىيەننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن ۋاقىتتىن باشلاپ، تاكى مىلادى 704 - يىلى (چاڭئەننىڭ تۆۋتىنچى يىلى) ئۇ ئۆلگەنگە قەدەر 21 يىل ۋاقىت ئۆتكەنىدى. بۇ ئاردىكى ھەر قانداق بىر يىلنى «ۋۇ زېتىيەن دەۋرى» دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭلاشقا سېن جۇڭمىيەن بۇنىڭغا ئىزاھات بەرگەندە «يىلىنى ئېنىق بېكىتمىشكە بولمايدۇ»⑨ دېگەنىدى. بۇ ماتېرىيالغا ئاساسلانساق، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ شىمالدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرغان كونكرېت ۋاقتىنى ئېنىقلاپ چىقمىلى بولمايدۇ. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە «ۋۇ زېتىيەننىڭ دەۋرىدە تۈركلەرنىڭ بەگچۇر قاغانى كۈچىيىپ تۇرالارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى ئىگىلىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، چۈبە، ئىزگىل ھون قاتارلىق ئۈچ قەبىلە چۆللۈكتىن ئۆتۈپ گەنجۇ ۋە لياڭجۇ ئايماقلىرىغا كۆچۈپ باردى» دېيىلگەن. بەگچۇر قۇتلۇقىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان (قۇتلۇقتىن كېيىن تەختكە چىققان) تۈرك قاغانى، ئۇ مىلادى 691 - يىلىدىن 716 - يىلىغىچە (ۋۇ زېتىيەننىڭ تەنشۇ ئېككىنچى يىلىدىن شەنزۇڭ نىڭ تۆۋتىنچى يىلىغىچە) تەختتە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇ خانىكە ۋۇ زېتىيەن تەختكە ئولتۇرغان مىلادى 691 - يىلىدىن 704 - يىلىغىچە، ئوخشاش ۋاقىتتا تەختتە ئولتۇرغانىدى. شۇڭا بۇ سۆزگە ئاساسەن، يەنىلا كېيىنكى تۈرك خانـ

لىقىنىڭ شىمالدىكى تۇرالارنى بويسۇنسدۇرغان گۇنگرېت ۋاقتىنى ئېنىقلاپ چىققىلى بولمايدۇ. «كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بىلەن ئوخشمايدىغان يېرى شۇكى. بۇنىڭدا شىمالدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتىنىڭ بەكچۇر قاغان دەۋرىدە ئىكەنلىكى ئېنىق. بۇ «تۇرك يېزىقىدىكى تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى». «تۇرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «تۇرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلاردىكى تىلىلار (توققۇز ئوغۇزلار) نى قۇتلۇق قاغان ۋاقتىدا بويسۇندۇرغانلىقى بىلەن بىۋاستە زىددىيەتلىكتۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە سۇڭ چىنىڭ بۇ سۆزى ھېچقانداق بىرەر ئەسەردىمۇ كۆرسىتىلمىگەن. تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت بىرقەدەر بۇرۇنقى تارىخىي كىتابلاردىن مەسىلەن: «قانۇنلار قامۇسى». «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» ۋە «كونا تاڭنامە» قاتارلىقلاردىمۇ ھېچقانداق ئاساس تاپقىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ شىمالدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرۇش بىلەن ۋاقىت جەھەتتە مۇناسىۋىتى بولغان ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ گەنجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىغا بېرىشى. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «دۇكېچ تەختكە چىققان» ۋاقىت يەنى خانىش ۋۇ زېتيەننىڭ سىشىڭ يىللىرى (سىشىڭ پەقەت بىر يىللا داۋاملاشقان ئىلنامەبولۇپ. مىلادى 684 - يىلى) ئىدى. بۇ ۋاقىت دەل قۇتلۇقنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتى ئەمەلگە ئاشقان ۋاقىت بولۇپ، بەكچۇر تەختكە چىقىپ قاغان بولغان ۋاقىت يەتتە يىل بۇرۇن ئىدى. شۇڭا «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى بەكچۇرنىڭ شىمالدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرغانلىقى ھەققىدىكى قاراشنى گۇمانلىق دەپ قاراشقا بولىدۇ، قىسقىسى بىز پەقەت يېڭى ۋە كونا «تاڭنامە» لەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپلا كېيىنكى

تۈرك خانلىقىنىڭ تۈرالارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى توغرۇلۇق كىشىنى قايىل قىلالايدىغان يەكۈنگە ئېرىشەلمەيمىز. بۇ مەسىلىنى تولۇق ھەل قىلىش ئۈچۈن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن تېپىلغان تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى كىتابلاردىكى مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ئوبۇمبۇزلۇق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش زۆرۈر.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، قۈتلۇق مىلادى 682 - يىلى چۇغاي (قوزى) تېغىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن تارتىپ 671 - يىلى (تىبەت شۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇ ئالەمدىن ئۆتكىنچە، ھەر يىلى دېگۈدەك «جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسىگە بېسىپ كىرگەن». زادى قايسى يىللىدىكى «جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسىگە بېسىپ كىرگەن» نى بىلەن «شىمالدا ئوغۇزلارغا بېسىپ كىرگەن» گە مۇناسىۋەتلىك. ئەلۋەتتە بىز يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلىنىپ قۈتلۇقنىڭ شىمالدىكى تۈرالارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى مىلادى 686 - يىلى كۈز (شۇ يىلى توڭرا، بارغۇت قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. تاڭ سۇلالىسى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تۈڭچىگىغا كۆچۈرگەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى شىمالغا بېسىپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئىسيانىنى تىنچىتقان) دىن كېيىن بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئەمەس. يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەرنى تەپسىلىي كۆزدىن كەچۈرىدىغان بولساق، قۈتلۇقنىڭ چۈيگۈنىڭ ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 687 - يىلى) دىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرىنىڭ ئادەتتىكى يىلىلاردىن ئالاھىدە پەرق قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. مۇشۇ يىلى ئىككىنچى ئايدا ئۇ چوڭ قوشۇننى باشلاپ سەددىچىنگە بېسىپ كىرگەن، 8 - ئايدا يەنە سۇجۇ ئايمىقىغا باستۇرۇپ

كىرگەن. خۇاڭخۇادۇي (خۇاڭخۇادۇي، ھازىرقى شەنشى ئۆلۈ كىسىنىڭ يېشىگەن ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدە) دە تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. قۇتلۇق قوشۇنىنى باشلاپ سەددىچىندىن چىقىپ كەتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئارقىسىدىن قوغلىغان بولسىمۇ قۇتلۇق تۈيۈقسىز ئارقىغا يېنىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ سول قوۋۇق ياساۋۇلخانىسىنىڭ كەپتاۋۇلى ئەن باۋبى باشچىلىقىدىكى 12 مىڭ كىشىلىك خەل قوشۇنىنى سەددىچىنىڭ يېنىدا پۈتۈنلەي يوقاتقان⑪. بۇ ئىلگىرىكى مەزگىلدىكى تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبتا ئىلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ۋە ئەھۋاللىرى بىلەن ئوخشىمايدۇ. بۇ قېتىم قۇتلۇق باشچىلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا غەلبە قىلغاندىن كېيىن «پۈتۈنلەي شىمالغا كېتىپ قالغان»⑪ (ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 24 - جىلد چۈيگۈنىڭ ئۇچىنچى يىلى) بۇنىڭدىكى «شىمالغا كېتىپ قالغان» دېگەن سۆز، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدىكى قۇتلۇقنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرى ياكى قىلىنغان بىردىنبىر خاتىرە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قۇتلۇقنىڭ شۇ يىلقى ھەربىي ھەرىكەتلىرى «جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسىگە بېسىپ كىرىش»، «شىمالدا ئوغۇزلارغا باستۇرۇپ بېرىش»تىن ئىبارەت بېكىتىلگەن فاكتىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان ھەربىي ھەرىكەت دەپ قارالغان. قۇتلۇقنىڭ شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان ۋاقتىنى مۇشۇ يىل (مىلادى 687 - يىل) قىلىپ بېكىتىش ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالنىڭ ۋەزىيىتىگە ماس كېلىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى مۇشۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن، شىمالدىن چېكىنىپ چىققان. شىمالدىكى تۈرالار تاڭ سۇلالىسىنىڭ باستۇرۇشى، غەربىي تۈركلەرنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى ۋە ئىچكى نىزالار ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى⑫ قاتارلىقلارنىڭ دەستىدىن زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتكەنىدى.

تۇرا خەلقى مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان قىينىچىلىقلارغا ئۇچرىغان. شۇڭا تۈركلەر ئۇچۇن ئىيتقاندا، مۇشۇ يىلى ئۇلارنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالغا بېسىپ كىرىپ، تۇرالارنى بويسۇندۇرىدىغان تەڭرى ئاتا قىلغان ياخشى پۇرسىتى ئىدى. كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ شىمالدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى بولغان مىلادى 687 - يىلنى چوقۇم توغرا دېگىلى بولمىسىمۇ، ئەمما ھەرخىل قاراشلار ئىچىدە بىرقەدەر ئىشەنچلىك قاراش دەپ قاراشقا بولىدۇ.

قۇتلۇقنىڭ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ شىمالدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرۇش جەريانى توغرۇلۇق تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئىنتايىن ئاز ھاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. «تۈرك يېزىقىدىكى تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دە «قۇتلۇق ئوغۇزلار بىلەن بەش قېتىم ئۇرۇش قىلدى» دېيىلگەن (2 - مەڭگۈ تاش جەنۇبىي يۈزى 49 - قۇر). بۇ بەش قېتىملىق ئۇرۇشتىن تۆت قېتىملىقى ئاساسلىقى ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئات. قويلىرىنى بۇلاش ئۈچۈن ئىدى. قۇتلۇقنىڭ تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشى ئېھتىمال ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئۇيغۇرلارغا قىلغان ھۇجۇمىدا ئىشقا ئاشقان بولۇشى مۇمكىن. مەڭگۈ تاشتا ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق بايان قىلىنغان: «كۆك ئۆڭ (ئۇگ؟ يەنى ھازىرقى كۆكخوت شەھرىنىڭ شىمالىدىكى شارمۆرۈن دەرياسى⑬) دىن يۇقىرىلاپ قوشۇنىنى ئۆتۈكەن تېغىغا باشلىدىم. ئوغۇزلار ئىنەك - ئۆكۈزلىرى بىلەن تۇرا (دەريا) دىن كەلدى. ئۇلارنىڭ ئەسكىرى [3000 ئىككەن]⑭، بىز 2000 ئىدۇق. سوقۇشتۇق، تەڭرى ساقلىدى. تارمار قىلدۇق. (ئۇلار) دەريادا چۇشتى. قايتىش يولىدا يەنە (ئۇلارنىڭ) نۇرغۇنى ئۆلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى كەلدى. تۈرك خاقانىنىڭ، تۈرك خەلقىنىڭ ئۆتۈكەندە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، مەنكى بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ ئۆتۈكەندە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ جەنۇبتىكى خەلقلەر ۋە غەربتىكى

شىمالدىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى كېلىشتى. [بىزگە تەۋە بولىدى]» («تۈرك يېزىقىدىكى تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشى». 1 – مەڭگۈ تاش. جەنۇبىي يۇزى 15 — 17 – قۇرلار)، بۇنىڭدىن تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ چۆللۈكتىن ئۆتكەندىن كېيىن ئالدى بىلەن ئۆتۈكەن تېغىنى ئىگىلىگەنلىكىنى، ئاندىن ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى تۈرا دەرياسى بويىدا تۇرا قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. تۇرا قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولغان، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئالدى بىلەن ئەل بولغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئۆتۈكەن تېغى ئەتراپىدىكى خەلقلەر يەنىمۇ تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى تۈركلەرگە ئەل بولغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇيغۇر قەبىلىسى باشچىلىق قىلغان تۇرا قەبىلىلىرى خەلقى تۈركلەرنىڭ باستۇرۇپ كىرىشىگە نىسبەتەن كەڭ كۆلەملىك، ئۇزۇن مۇددەتلىك قەتئىي قارشىلىق كۆرسەتمىگەن. بۇ ئېھتىمال تۇرا قەبىلىلىرى ئەينى ۋاقىتتا زور قىيىنچىلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، بەكلا ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىدىن بولسا كېرەك.

«تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» (كۆلتېگىن قۇتلۇقىنىڭ ئوغلى) دىمۇ تۈركلەرنىڭ توققۇز ئوغۇزلارنى قۇتلۇقىنىڭ دەۋرىدە بويسۇندۇرۇلغانلىقى ئېيتىلغان. مەڭگۈ تاشتا ئۇنىڭ دادىسىنىڭ «تارقىلىپ كەتكەنلەرنى يىغقانلىقى»، چوغاي قوزىنى ئىگىلەپ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرەش قىلغاندىن كېيىن «جەنۇب تەرەپتە تابغاچلار دۇشمىنىمىز ئىكەن، شىمال تەرەپتە باز قاغان ۋە توققۇز ئوغۇزلار دۇشمىنىمىز ئىكەن. قىرغىزلار، قۇرىقانلار، ئوتتۇز تاتارلار، قىتانلار، تاتار بىلارنىڭ ھەممىسى دۇشمىنىمىز ئىكەن. ئاتام قاغان 47 قېتىم ئەسكەر چىقىرىپتۇ، 20 قېتىم جەڭ قىپتۇ. تەڭرى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن دۆلىتى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىپتۇ، خاقانى بارلارنى خاقانىدىن مەھرۇم قىپتۇ، دۇشمەنلەرنى بويسۇندۇرۇپتۇ. تىزى بارلارنى تىزلاندۇرۇپتۇ. بېشى بارلارنى باش ئۇردۇرۇپتۇ. خاقان ئاتام ئاشۇنداق قىلىپ دۆلەت قۇرغان

ۋە قانۇن - تۈزۈم ئورناتقاندىن كېيىن، بۇ دۆلەتنى ئۆتۈپتۇ»⑮ (شەرقىي يۈزى 14 — 16 - قۇرلار) دېگەنلىكى بايان قىلىنغان. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا بايان قىلىنغان لارنى بىرلەشتۈرگەندە، بۇ مەڭگۈ تاشتا بايان قىلىنغان تۈركلەرنىڭ ئېلىپ بارغان 47 قېتىملىق ئۇرۇشىدىن ئوغۇزلار (تۈرالار) بىلەن ئېلىپ بارغىنى پەقەت بەش قېتىم. بۇ تۈركلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغاندا تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا ئۇچرىمىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قىسقىسى، تۈرك يېرىقىدا خاتىرىلەنگەن بارلىق ئاساسلارنى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلاردىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلار بىلەن بىرلەشتۈرگەندە شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى قۇتلۇق شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىگە قارىتا بويسۇندۇرۇش ئېلىپ بارغان، ئۇنىڭ ۋاقتى مىلادى 687 - يىلى بولۇشى كېرەك، دېمەك، شىمالدىكى تۈرالار جەنگۈەن يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە قۇتلۇق تۇزۇمىدىكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ 60 يىلدىن كېيىن يەنە يېڭىباشتىن تۈرك قۇلدار ئاقۇۋكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغانىدى.

2. تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ بەگچۇر قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى ۋە جەنۇبقا كۆچۈشى

(1) كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى قۇتلۇق، بەگچۇر قاغانلارنىڭ شىمالدىكى تۈرالارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى

كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرى

مى بويسۇندۇرۇشى، كۆپلىگەن تۇرالارنى قۇل بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. قۇتلۇق جەمەتى ۋە قۇتلۇققا ئەگىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن تۇركلەر، ئاساسلىقى تۇرالارنى ۋە ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلاشقا تايىنىپ بىردىنلا بېيىغان كىشىلەرگە ۋە يېڭى ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلاندى. «تۇرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» غا ئاساسلانغاندا دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن تۇرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ «يوقسۇللىرى بېيىغان، (ۋەجى) ئازلىرىنىڭ (ۋەجى) كۆپەيگەن» (شەرقىي يۇزى 16 ـ قۇر)، مەڭگۈ تاشتا ماختانغان هالدا مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ چاغدا قۇللار قۇللۇق بولدى، دېدەكلەر دېدەكلىك بولدى، ئىنسى ئاكىسىنى تونۇماس، ئوغلى ئاتىسىنى تونۇماس بولدى» (شەرقىي يۇزى 21 ـ قۇر).

قۇتلۇق شىمالدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرغاندا، ئەڭ زور زىيانغا ئۇچرىغانلار ئۇيغۇر قەبىلىسى بولدى. جەنگىدە يىلـ لىرىنىڭ دەسلىپىدە شەرقىي تۇرك خانلىقى هالاك بولغانـدا، جەنۇبقا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان كۆپلىگەن تۇرك ئاقسۆڭەكـ لىرى ۋە ئاددىي خەلقى بۇ ۋاقىتتا كۆپ ساندىكىلىرى قۇتلۇقنىڭ چوڭ قوشۇنىغا ئەگىشىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغـا قايتىپ كەلدى. ئۇرقۇن دەريـاسـى بىلـەن ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئاردلىقىدىكى ئوت ـ سۇيى ئەلۋەك كەڭ يايلاقلار يەنە تۇركـ لەرنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان ماكانىغا ئايلانـدى. قۇتـلـۇق ئوردىسىنى قاراقۇمدىن ئۆتۈكەن تېغىغا يۆتكىدى. «تۇرك يېـ زىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا: «بـۇ ئەلنـى ئىدارە قىلىدىغـان بـارگـاھ ئـۆتـۈكەن تېغىدا ئىكەن» (جەنـۇبىي يۇزى 4 ـ قۇر). سىرتاردۇشلار خـانلىقى مـۇنقـەرز بـولغان ۋاقىتتىن پاشلاپ، ئۇنىڭ يايلاقلىرىنى سىلىنگا دەريا بويىغـ چە بولغان زېمىنى يەنى بۇ يەردە تەسىس قىلىنغان خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە چـارۋىچىلىـرى

تۇركلەرنىڭ ياۋۇز قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قوغلىۋېتىلىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسىدىكى نۇرغۇنلىغان چارۋىچى خەلقلەر بىردىنلا ئۆزلىرىنىڭ ئۆتۈكەن تېغى ۋە ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇلارنىڭ قاغانى (باز قاغان) ئۆلتۈرۈلدى⑯، ئۇلارنىڭ چارۋىلىرى بۇلانىدى، چېدىرلىرى كۆيدۈرۈلدى، كۆپ ساندىكى كىشىلەر بولۇپمۇ ياش، قاۋۇل قىز ـ يىگىتلەر بۇلاپ كېتىلىپ تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىرىغا ئايلاندى.

تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى ئۆتۈكەن تېغى ۋە ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئۇيغۇرلارنى قوغلىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىۋالغاندىن سىرت، يەنە مەجبۇرىي دېگۈدەك باشقا تۈرا قەبىلىلىرى ۋە مىللەتلەرنى مۇستەملىكە قىلدى. «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا: «شەرق تەرەپتىن قادىرقان (ھىنگان تاغلىرى)⑰ تېغىدىن ئېشىپ، خەلقلەرنى ئاشۇنداق ئورۇنلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق. غەربتىن تاكى كەنگو تارمانغىچە⑱ بېرىپ، تۈرك خەلقىنى ئاشۇنداق ئورۇنلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق» (شەرقىي يۈزى 21 ـ قۇر) دېيىلگەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارقالغان شىمالدىكى كەڭ يايلاقلارنى تەپ تارتىماستىن مۇستەملىكە قىلۋېلىش قىلمىشى ئەمەلىيەتتە تۈرا قەبىلىلىرى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان بىر قىسىم يايلاقنى (ئەلۋەتتە ئەڭ ياخشى يايلاقلارنى) تارتىۋېلىش ئىدى. بۇ شۇبھىسىزكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرا خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنى زىيانغا ئۇچىرىتاتتى. تۈرك خانلىقىنىڭ بۇ خىل مۇستەملىكىچىلىك ھەرىكىتى، ئېھتىمال بىر قىسىم تۈرك چارۋىچىلىرىنىڭ ياياقا بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇشتىن سىرت، يەنە تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ياياقلىرىدا ھۆكۈمرانلىق نۇقتىلىرىنى قۇرۇش، شۇ ئارقىلىق تۈرا خەلقلىرىنى بىۋاسىتە باستۇرۇش، بۇلاش ۋە

هۆكۈمرانلىق قىلىشنى مەقسەت قىلسا كېرەك.

كېيىنكى تۈرك خانلىقى ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشىدا، بىر قىسىم تۈرا خەلقىنى بۇلاپ قۇل قىلغاندىن سىرت، تۈرالارنىڭ ئەسلىدىكى ئۇرۇق ۋە قەبىلە باشلىقلىرىنى ئۆلتۈرمەي، ئۇلارنىڭ بۇرۇنقىدەك ئۇرۇق ۋە قەبىلە بويىچە توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشىغا رۇخسەت قىلدى. تۈرك خانلىقى ئەل پولغان تۈرالاردىن پايدىلىنىپ تۈرالارغا هۆكۈمرانلىق قىلدى. مەسىلەن، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى تۈرالار ئىچىدىكى ئۆزلىرىگە ئىتائەت قىلمىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ياكى تۈركلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشكە قاتناشمىغان بىر قىسىم قەبىلە ئاقساللىرى ۋە سەركەردىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ گۇماشتىلىرى ۋە قول چومىقى قىلىپ تەيىنلەپ، شۇلار ئارقىلىق كەڭ تۈرا خەلقىغە هۆكۈمرانلىق قىلدى. «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ بىر يۈزىنىڭ كۆپ يېرىدە قايتا ـ قايتا «توققۇز ئوغۇز ئۇلۇسى بىز بىلەن دۈشمەنلەشتى، دېيىلگەن («تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرقىي يۈزى 14 - قۇر «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» شەرقىي يۈزى 14 - قۇر)، يەنە بىر يۈزىدە «تۈرك ۋە ئوغۇز يەگلىرى» («Bag»ئاقسۆڭەك ياكى ئەمەلدار دېگەن مەنىدە) گە تالاڭ سۈلالىسىنىڭ «تاتلىق سۆزلىرى» گە ئىشەنمەكلەر، «يالىلىق بىلەن ئاجىزلاشتۇرۇشقا» ئالدانماكلار دەپ چاقىرىق قىلغان «(تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» جەنۇبىي يۈزى 5 — 6 - قۇزلار، «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» شىمالىي يۈزى 4 - قۇر). مەڭگۈ تاشتا تۈركلەرنىڭ دۈشمىنى دەپ قارالغان «ئوغۇز ئۇلۇسلىرى»، شۇنىڭدەك تۈرا خەلقىنى كۆرسىتىدۇ. «ئوغۇز يەگلىرى» يەنى چىن كۆڭ لىدىن نەسىھەت قىلغانلار، شۇنىڭدەك تۈركلەرگە تەسلىم

بولغان هەم تۇركلەرگە يارەملىشىپ تۇرا خەلقىنى ئېكسپىلا-تاتسىيە قىلغان ۋە ئەزگەن قەبىلە باشلىقلىرى قوماندانلىرى دۇر. تۇركلەرگە نىسبەتەن دۈشمەنلىشىش نىيىتىدە بولغان ياكى تۇركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغان ئاشۇ تۇرا قەبىلە باشلىقلىرى ۋە ھۆكۈمرانلىرىغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى باز قاغانغا ئوخشاش ۋەھىيلەرچە ئۇلتۇرۇلگەن بولۇشى مۇمكىن.

تۇرك ئاقسۆڭەكلىرى تۇرالارنى قانداق ئەزگەن ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان ھەم تۇرالار كېيىنكى تۇرك خانلىقىدا زادى قانداق ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن؟ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يازما ماتېرىياللاردا بولسۇن ياكى تۇرك ييزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردا بولسۇن، بۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇتتۇرىغا قويۇلمىغان. ئەمما بىز باشتا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، كېيىنكى تۇرك خانلىقى قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت بولغاچقا، شۇڭا تۇزالار قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا مۇپتىلا قىلىنغان. ئۇلار قۇل قىلىنىپ، ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەنىدى.

كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىككى قاغانى (قۇتلۇق بىلگە بەگچۇر) ئىككىسىلا ئۇرۇشپەرەس ئىدى، ئۇلار ئۆزىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ھەر يىلى سىرتقا نىسبەتەن كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلارنى قوزغاپ ئادەم ۋە بايلىقلارنى بۇلايتتى. ھالبۇكى ئۇرۇش ئېلىپ كەلگەن غايەت زور دەرىجىدىكى ئادەم ۋە بايلىقنىڭ خورىشى پۈتۈنلەي دېگۈدەك تۇرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىنۇچى سىنىپلىرى ئىچىدە كۆپ سانلىق تەشكىل قىلىدىغان تۇرالارنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى. شۇڭا تۇرك خانلىقىنىڭ سىرتقا نىسبەتەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى، ئۇنىڭ كۆلىنىمىنىڭ چوڭ - كىچىك، ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقا، ھەممىسى ۋە مەغلۇپ

بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ تۇرالارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ھەم تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي كۈرەش ۋە سىنىپىي زىددىيەتنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشىگە بىۋاستە تەسىرى بار ئىدى. پەقەت تۈرك خانلىقىنىڭ سىرتقا نسبەتەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ جەريانى ۋە نەتىجىسى بىلەن باغلىغاندىلا ئاندىن تۇرالارنىڭ تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

قۇتلۇق بېلگە قاغان ئۆز دۆلتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇزۇلمەي ئەسكەر چىقىرىپ، تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ ئادەم ۋە بايلىق بۇلىدى. ئۇ ئۆلگەندە ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان بەگچۇر قاغان (692 — 716 - يىللار) نىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنىڭ كۆلىمى ئىلگىرىكىدىن زور بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سانمۇ كۆپ بولدى. مىلادى 684 - يىلى (چاڭشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) لىگجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، «ئەسكەر ۋە خەلقنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاپ - تالىدى». مىلادى 696 - يىلى (ۋەنسۇي تۇڭتىيەننىڭ تۇنجى يىلى) «لىگجۇ ئايمىقىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ»، تۇتۇق شۇي چىنمىڭنى ئۆلتۈردى. مىلادى 697 - يىلى (شېن گۇڭنىڭ تۇنجى يىلى) «تاڭ سۇلالىسى لىگجۇ ۋە شىگجۇدىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنى قولدىن بېرىپ قويدى». مىلادى 698 - يىلى (شېڭلىنىڭ تۇنجى يىلى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسىنى قايتىش سەپىرىدە يولسىزلىق بىلەن تۇتۇۋېلىپ، تاڭ سۇلالىسىدىن «40 مىڭ كۈرە ئاشلىق، 50 مىڭ توپ يىپەك رەخت، 3000 دانە دېھقانچىلىق قورالى، 40 مىڭ جىڭ تۆمۈر» قاتتىق - سوقتى قىلىپ ئېلىۋالغان ھەمدە ئالتە غۇز ئايمىقىدىكى ئەل بولغان 6000 تۇتۇن ئادەمنى قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىدى،

كېيىن يەنە شەخسەن ئۆزى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، چىڭنەن، پىڭدى (هازىرقى شەنشىنىڭ سۇشيەن ناهىيىسى) چىگىيى (هازىرقى خەبەيبىنىڭ خۇەيلەي ناهىيىسى) قاتارلىق جايلارغا هۇجۇم قىلىپ، گۇي، تەن، ۋېي، دىڭ، جاۋ، شياڭ قاتارلىق ئايماقلارنى ئىگىلىۋالدى. تۇرار جايلارنى كۆيدۈرۈپ، نۇرغۇن كىشىنى ئۆلتۈردى. مىلادى 699 - يىل (شىڭلۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) دەيجو بىلەن بىڭجو ئىككى ئايماققا هۇجۇم قىلدى. مىلادى 700 - يىلى (جيۇشىڭنىڭ تۇنجى يىلى) لوڭشىغا هۇجۇم قىلىپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتنى بۇلاپ كەتتى. مىلادى 701 - يىلى (دازۇنىڭ تۇنجى يىلى) «كۆپ قېتىم سەددىچىنگە بېسىپ كىرىپ»، «چېگرىنى بۇلاپ - تالىدى». مىلادى 702 - يىلى (چاڭئەننىڭ ئىككىنچى يىلى) «يەن، شيا قاتارلىق ئايماقلارغا باستۇرۇپ كىرىپ»، «10 مىڭ ئات - قوينى بۇلاپ كەتتى». قىسقىسى، خانىكە ۋۇزېتيەننىڭ ئاخىرقى يىللىرىنچە بەگچۇر هەر يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا هۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان. بۇ ۋاقىتتا، خانىكە ۋۇزېتيەن ئىچكى سىياسىي جەهەتلەردىكى سەۋەبلەر، تۇپەيلىدىن مەخسۇس سەركەردىلەرنى تەيىنلەپ چېگرىغا ئەۋەتەلمىدى. ئوردا ۋەزىرلىرى ۋە باش سانغۇنلار چىقىشالماي، بىر-بىرىنى خالىغانچە ئۆلتۈرۈشتى. تۈركلەرنىڭ هۇجۇمىغا نىسبەتەن ئىزچىل بولغان ئۇنۇملۇك مۇداپىئە كۆرۈش تەدبىرلىرى كەمچىل بولدى. شۇڭا بەگچۇرنىڭ ئاھالە ۋە مال - مۈلۈك بۇلاشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى، ئومۇمەن ئالغاندا ناھايىتى ئۇڭۇشلۇق بولغان. دەل بىلگە قاغان (قۇتلۇقنىڭ ئوغلى، بەگچۇردىن كېيىن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان، مىلادى 716 — 734 - يىللىرىنچە تەختتە ئولتۇرغان) «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ

تېشى،دا بايان قىلغاندەك ئەينى ۋاقىتتىكى تۈرك ئاقسۆڭەك-لىرى ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرۇپ، ئابغاچقا «كارۋان» ئەۋەتىپ تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىگە توشۇپ كەلگىنى «مول ئاشلىق، ئاسا-يىشلىق»، «مەڭگۈ بايا شادلىق» ھەددى - ھېسابسىز بايلىق بولدى (جەنۇبىي يۇزى 8 - قۇر). بارلىق تۈرك قۇلدار ئاق-سۆڭەكلەر سىنىپى، تۈركلەر ئۈچۈن ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا تە-يىنلەنگەن غالچا ئوغۇز بەگلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلار ئا-ساسلىقى ئۇرۇشقا تايىنىپ بايلىققا ئېرىشىپ، بايا شاد ۋە ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈردى. شۇڭلاشقا ھۆكۈمران-لار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمى بەرقەدەر تىنچ ئىدى. ھۆكۈم-رانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ تەرەپتە زور مىقداردىكى ئۇرۇش ئول-جىلىرى، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنى ئىستېمال ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلىدى ۋە شۇ ئارقىلىق سىرتقا نىسبەتەن ئېلىپ بارغان بىر قىسىم ئۇرۇشلارنىڭ چىقىمىنى تولۇقلاپ، تۇرا خەلقىنىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتى. شۇڭا قوتلۇق ۋە كۈچۈر ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە بىز مەيلى يازما ھۆججەتلەر بولسۇن ياكى مەڭگۈ تاشلاردىن بولسۇن، ھېچقايسىسىدىن تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈرلەشكەنلىكى ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ كەسكىنلەشكەنلىكى-گە دائىر خاتىرىلەرنى ئۇچرىتالمايمىز، بۇ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ مۇقىم ۋە گۈللەنگەن دەۋرى ئىدى.

لېكىن مىلادى 704 - يىلى خانىكە ۋۇزىتېيەن ئۆلگەن-دىن كېيىن، ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىدى. تاڭ سۇ-لالىسى جۇڭزۇڭ (705 — 709 - يىللار) دىن باشلاپ، بۇ-لۇپمۇ غەيرەتكە كېلىپ دۆلەتنى گۈللەندۈرۈشكە تىرىشقان تاڭ شۈەنزۇڭ (712 — 755 - يىللار) تەختكە چىققان دەۋ-رىدىن باشلاپ، تارىختا ئەڭ گۈللەنگەن ۋە قۇدرەت تاپقان مەزگىلگە قەدەم قويۇشقا باشلىدى. تاڭ سۇلالىسى تۈركلەر-

لىك ھۇجۇمنغا نىسبەتەن بۇرۇلۇش ياساپ، قاتتىق مۇداپىئە قىلىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. جۇك زۇك تەختكە چىققاندىن كېيىن كەينى - كەينىدىن «چامباشچىلىق سەنئىتى يۇقىرى جەسۇر ئەسكەرلەرنى يىغىش، ئۇلارنىك ئۆزىنى مەلۇم قىلىشنغا رۇخسەت قىلىش، ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئەمەلدارلارنىك ئۇركىلەرنى يوقىتىشنغا يېتەرلىك بولغان مەسلىھەتلەرنى بېرىش» ھەم «بەگچۇرنى ئۆلتۈرگەنلەرنى بەگلىككە تەيىنلەيدىغانلىقىنى، ياساۋۇلخانا يانداش سانغۇنلۇق ئۇنۋانىنى بېرىدىغان» لىقى («كونا تاڭنامە. جۇك زۇك ھەققىدە خاتىرە») ئوغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. مىلادى 707 - يىلى (جىڭلوڭنىك تۇنجى يىلى) تاك سۇلالىسىنىك شاجادىكى ساداقەتمەنلەر قوشۇنى بەگچۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. جۇك زۇك مەشھۇر سەركەردە جاك رېنتەن (يەنى جاك رېنيۇەن) نى ساداقەتمەنلەر قوشۇنىغا باشلىق قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ بەگچۇر بىلەن ئۇرۇش قىلىپ «ئۇنى مەغلۇپ قىلدى». شۇ يىلى جۇك زۇك چۇرېنتاننى ئوك قول باش تەيتىش بېگى سوفاك يولى باش ئالاقچىسى قىلىپ، شىمالدىكى مۇھىم ھەربىي قورغان لىكۇۋدا تۇرۇپ تاك سۇلالىسىنىك شىمالىي چېگرىدىكى ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنغا تەيىنلىدى. ئىككىنچى يىلى (مىلادى 708 - يىلى جىنك لوڭنىك ئىككىنچى يىلى) جاك رېنتەن جۇك زۇڭنىك پۇتۇن كۈچى بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا «خېبېي (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىك شىمالىدا) تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىدىن ئۇچىنى بىنا قىلدى». ئۇچ شەھەرنىك ھەممىسىدە بوز يەر ئاچقۇچى ئەسكەرلەرنى ئورغۇزۇپ، «شىمالدا 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق يەرنى ئاچتى. تەسلىم بولغانلارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ھازىرقى كۆكخوت شەھىرىنىك غەربىي شىمالىدىكى چۆغاي تېغىنىك شىمالىدا 1800 دىن ئارتۇق تۇر ياسىدى». شۇنىڭدىن كېيىن «تۇركىلەر

چۇغاي تېغىغا چىقىپ قوي باقالمايدىغان بولدى. سوفاك قايتا بۇلاڭ - تالاڭ ۋە ھۇجۇمغا ئۆچرىمىدى. ھەربىي قورغاندىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئازلاپ 10 مىڭغا چۈشۈپ قالدى» (دكونا تاڭنامە. جاڭ دېنيۈەننىڭ تەرجىمھالى»). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى قىرغىزلار ۋە تۈركەش قەبىلىسى بىلەن ئاكتىپلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، تۈرك خانلىقىغا شەرق ۋە غەرب ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. قىرغىزلار ھازىرقى يېنىسەي دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، VIII ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولغانىدى. تۈركەشلەر ئەسلى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى. VIII ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە ئون قەبىلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ سوياپنى مەركەز قىلغان چوڭ دۆلەت قۇرغانىدى. مىلادى 708 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى شاھكۆلگە «تۆۋت ئوق قاغانى» دېگەن ئوتۇغاق نامىنى بەردى. بەگچۇز تاڭ سۇلالىسىگە داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ تېخىمۇ كۆپ ئاھالە ۋە بايلىقنى قا ئېرىشتۈرىۋىدىغان بولۇپ قالدى. ھەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ قىرغىز ۋە تۈركەشلەر بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ. مىلادى 708 - يىلى ئالدى بىلەن «چېڭگىزنى تازىلاپ غەربكە جازا يۈرۈشى» قىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قىرغىز بىلەن تۈركەشلەرنى مەغلۇپ قىلدى. مىلادى 711 - يىلى (جېڭيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) دىن باشلاپ، بەگچۇر يەنە ئۇدا بىرنەچچە يىل ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قارلۇقلارغا ھۇجۇم قىلدى، «قارلۇقلار بۇ ۋاقىتتا ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇۋالغان» (تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» شىمالىي يۈزى 1 - قۇر) بولغاچقا، بەگچۇرنىڭ ھۇجۇمغا قارىتا قاتتىق قايتارما زەربە بېرىدىغ

بۇ كەسكىن ئۇرۇش مىلادى 715 - يىلى (تاڭ شۇەنزاڭنىڭ كەيپىۋەن ئۇچىنچى يىلى) گە كەلگەندىمۇ يەنە ئاخىرلاشمىدى.

كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ مىلادى 708 - يىلىدىن باشلاپ ئېلىپ بارغان قىرغىز، تۇركەش ۋە قارلۇقلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشلىرى، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ئادەم ماددىي كۈچ بايلىقى مەنبەسىنى زور دەرىجىدە خوراتتى. بەگ-چۇر قىرغىز ۋە تۈركەشلەرنى بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىقتىسادى قالاق چارۋىچى مىللەتلەر بولغاچقا، تۈرك خانلىقىنىڭ قۇلدارلىرى ئۇلارغا نىسبەتەن ئېلىپ بارغان بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرىدا تېخىمۇ كۆپ بايلىقلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلالمىدى. شۇڭا تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچىدىكى تۇرالارنىڭ ئۇرۇش يوكى، ئادەتتىن تاشقىرى ئېغىرلىشىپ كەتتى. نۇرغۇن قاۋۇل تۇرا قىز - ئوغۇللىرى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ، يارىلاندى ياكى ھاشاردا كېسەل بولۇپ، مېيىپ بولۇپ قالدى، خوتۇن - قىزلار بىلەن ئۆسمۈرلەر تۈرك قۇلدارلىرى تەرىپىدىن ھەر خىل ئېغىر باج - سېلىقلارنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغاچقا قىينىچىلىق ۋە ئاچلىقنىڭ ئازابىغا دۇچار بولدى. «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، بەگچۇر شاھكۆلنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، «ئىنتايىن قۇتلۇق رەت تاپتى. قوشۇنلىرىنىڭ ھەيۋىسىگە تايىنىپ ئۇنىڭ خەلقىنى قاتتىق ئەزدى. بەگچۇر ياشىنىپ قالغاچقا قوۋل ئاستىدىكى قەبىلىلەر ئارقا - ئارقىدىن تارقاپ كەتتى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «بەگچۇر قېرىغانسېرى تېخىمۇ ۋەھشىيلىشىپ كەتتى. ھەرقايسى قەبىلىلەر غەيرەتكە كېلىپ، ئۇنىڭغا قارشى قاتتىق ئىسيان كۆتۈردى». تۇرا خەلقىنىڭ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان غەزىپى سۆزەك - سۆزەكتىن ئۆتۈپ كەتتى. خانلىق ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىد-

دليەن ناھايىتى تېزلا كەسكىنلىشىپ، ئاخىرى تۇرا خەلقىنىڭ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەڭ - كۆلەملىك كۈرىشى پارتلىدى.

(2) چۆلۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنىڭ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كەڭ كۆلەملىك كۈرىشى ۋە جەنۇبقا — تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈشى

«تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» غا ئاساسلانغاندا، تۈرالاردىن بايىنىر قۇلار ھەممىدىن ئاۋۋال قوزغىلىپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغانلار ئىدى. مىلادى 707 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە بايىنىر قۇ قەبىلىسى قەبىلە ئاقساقىلى ئۇلۇغ ئېركىننىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بەكچۇر تۈرك قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ تۈركى يازغون (Türgi — yarhun) كۆلى (ئورنى ئېنىق ئەمەس) بويىدا ئۇلۇغ ئېركىننى مەغلۇپ قىلدى، بايىنىر قۇ خەلقى ناھايىتى كۆپ ئۆلتۈرۈلدى ۋە يارىدار قىلىندى. «ئۇلۇغ ئېركىن قېپقالغان ئاز بىر قىسىم ئادەملىرىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى»، (شەرقىي يۈزى 34 - قۇر)، قوزغىلاڭ باستۇرۇۋېتىلدى.

مىلادى 713 - يىلى (كەيىۋەننىڭ ئىككىنچى يىلى) يەنە دەل بەكچۇر چوڭ قوشۇننى باشلاپ، ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولغان قارلۇق قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلغاندا، شىمالدىكى تۈرالارنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇق قەبىلىلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تۈرك خانلىقىنىڭ كونترولىدىن قۇتۇلۇپ، قوملۇقتىن ئېشىپ، جەنۇبقا كېلىپ، تاڭ سۇلالىسى چېگرىسىدىكى سەددە چىنىنىڭ ئىچىگە كەلدى. بۇ ۋەقە تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن. ھالبۇكى، «كونا تاڭنامە» جاڭ جيا جېننىڭ تەرجىمھالى» دا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا

مۇنداق دېيىلگەن: «گەيىۋەن يىللىرىنىڭ دەسلەپكى... ۋاقتىدا توققۇز ئوغۇزلار كېلىپ بەيئەت قىلدى. تەيىۋەننىڭ شىمالىغا تارقىلىپ ماكانلاشتى»، «يېڭى تاڭنامە. جاڭ تىڭگۇينىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ «ۋاڭجۇ خانىنىڭ پەرمانىنى ئېلىپ خان قوشۇنلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. ئەمدىلا قايتىشىغا خانىنىڭ يارلىقى سەددىچىن ئەتراپىغا يەنە يېتىپ كەلدى. كىشىلەر-نىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلمىدىكەن دېيىشتى» دەپ يىلگەن. خان قوشۇنلىرى بىڭجۇ ئايمىقىدىكى تەيىۋەن شەھىرىنى ساقلايتتى. ۋاڭ جۇ كەيىۋەننىڭ تۇنجى ۋە ئىككىنچى يىلىنىڭ باشلىرىدا⑲ چېگرىنى كۆزدىن كەچۈرگەنىدى. كەيىۋەننىڭ تۇنجى يىلىدا تەيىۋەننىڭ شىمالى بىلەن سەددىچىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيغۇر قەبىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇرا قوۋملىرى توپلانغانىدى. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. لىڭجۇ تۇتۇق مەھكىمىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «كەيىۋەننىڭ تۇنجى يىلى توققۇز ئوغۇزلارغا گاۋلەن، يەنە رەن، يەنشەن، جېتىيەن، شى (جى) لۇ، جۇلۇڭ قاتارلىق ئالتە ئايماقنى قايتا تەسىس قىلىپ، لىڭجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق قىلىنىدى». «كونا تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى I» نىڭ لىڭجۇ ئايمىقى ماددىسىدا «لىڭجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق قىلىنىدى». دېگەننى «لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ قارىمىقىدا باشقۇرۇلغان» دەپ يازغان. بۇ ئالتە ئايماقنىڭ نامىدىن قارىغاندا، يەنشەن ئايمىقىنىڭ قاچان، قايسى قەبىلىسىنىڭ⑳ ئارىسىدا تەسىس قىلىنغانلىقى ئېنىق بولمىغاندىن سىرت، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى تاڭ تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا شىمالدا تەسىس قىلىنغانىدى. گاۋلەن ھون قەبىلىسىدە، يەنرەن تېلەنغۇتلاردا، جېتىيەن ئاتېتىزلاردا، جى لۇ قۇمۇقلاردا، جۇلۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قۇلۇپ قەبىلىسىدە تەسىس قىلىنغان. بۇ ئالتە ئايماق قۇتلۇق شىمالىدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرغانىدا

قولدىن كەتكەن ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسا كېرەك. كەيپۇەن يىللىرىنىڭ تۇنجى يىلى لىڭجۇ ئايمىقىدا تەسىس قىلىنغان گاۋلەن قاتارلىق ئالتە ئايماقنىڭ نامى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن تەسىس قىلىنغان ئورنى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. «كونا تاڭنامە» دە دېيىلگەن لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ «قارا-مىقىدا باشقۇرۇلغان» دېگىنى روشەنكى، كەيپۇەن يىللىرىنىڭ تۇنجى يىلىدا شىمالدا يېڭىدىن ئەل بولغان تۇرا قەبىلىلىرى-نىڭ ئارىسىدا تەسىس قىلىنغانىدى. ئايماق نامىلىرىدىن مە-لۇمكى، شۇ يىلى بەگچۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، جە-نۇبقا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئۇيغۇر (قۇلۇب) قەبىلىسىدىن باشقا، يەنە كۆپلىگەن تىبەتلىكلەر، خوتەن، قۇمۇق، ئاتېنىز قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قوۋملىرى بار ئىدى㉑. ئادەم سانى ئېنىق ئەمەس ئىدى.

مىلادى 714 - يىلى (كەيپۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى زاڭ خۇەيكى بىلەن تۇركلەرنىڭ قو-شۇنلىرى بۆرە تېغى (ئورنى ئېنىقلانمىغان) دا ئۇرۇش قىلدى، بارغۇت قەبىلىسىنىڭ سەركەردىسى جېنىمرتىپ سەپكە ئاتلىنىش ئالدىدا، 280 تۇتۇن ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ تۇرك خانلى-قىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بول-غانىدى.

مىلادى 715 - يىلى (كەيپۇەننىڭ ئۇچىنچى يىلى) تۇ-را قەبىلىلىرى تۇركلەرنىڭ قارلۇقلارنى جازالاش ئۇرۇشىدا قاتتىق ئوكۇشسىزلىققا ئۇچرىغان پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، تۇرك خانلىقىغا قارشى كەلگەن كۆلەملىك ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىپ كەتتى ۋە، قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شۇ يىلى 2 - ئايدا تۇرالار-نىڭ ئاتېنىز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئاۋاسارت قەبىلىسىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە قېچىپ باردى. تاڭ شۇەنزۇڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل ۋە نۇرغۇن دەپنى - دۇنيا بىلەن ئاۋا-

سارتنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى تەقدىرلىدى ھەمدە ئۇنىڭغا ئالىي دەرىجىلىك تۆرە، ئوك قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنلىرىنىڭ غەيرىي رەسمىي ئەمەلدارى، قوشۇمچە ئاتېشىر قەبىلىسىنىڭ تۆرە تۇقى قاتارلىق ئۇنۋانلارنى بەردى. ئالبان بەگلىكىنىڭ بەگ لىكىلىك ئوتۇغاتىنى بېرىپ، 3000 تۇتۇن، بىر پاتمان يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىپ، ئۇچ تۇياق ئات، 500 توپ يىمەك بۇيۇم بىلەن تارتۇقلىدى. ئاۋا سارت تاغ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، بايئېرقۇ قەبىلىسىدىن ئىزگىل (Izgil)㉒ قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. تۈركلەر ئالدىراپ - تېنەپ قوشۇن ئەۋەتىپ باستۇرۇپ «ئىزگىلنىڭ جەمەتىنى يوقاتتى» (ئىزگىلنىڭ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلەرلا يوقىتىلىپ. بايئېرقۇ قەبىلىسى پۈتۈنلەي يوقىتىلمىغانىدى). ئارقىدىنلا. توڭرا قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى ئابۇس شىمالدىكى «توققۇز تۇرالارنىڭ ئاقساقلى» غا تەيىنلىنىپ بەگچۇر باشچىلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى بىلەن شىمالدا ئۇرۇش قىلدى. «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا كۆلتېگىننىڭ 31 ياشقا تولغان ۋاقتىتىكى ئەھۋاللار تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەنگەن: «توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدە ئۆز جەلقىم ئىدى، جاھان قالايمىقانلاشقانلىقى ئۈچۈن، بىز بىلەن دۇشمەنلەشتى» (شىمالىي يۇزى 4 - قۇر). بۇ دەل ئابۇسنىڭ ئىسيانىنى كۆرسىتىدۇ. مەڭگۈ تاشتا ئارقىدىنلا يەنە تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلار بىلەن بىر يىل ئىچىدە بەش قېتىم ئۇرۇشقانلىقىنى، «دەسلەپكى قېتىم توغۇ شەھىرىدە ئۇرۇشتۇق». «ئىككىنچى قېتىم قوشلاغاچتا ئاتېشىزلار بىلەن ئۇرۇش قىلدۇق. ئاتېشىزلار شۇ يەردە يوقىتىلدى». «ئۈچىنچى قېتىم ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشتۇق، قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىلىنى ئالدۇق». «تۆتىنچى قېتىم بىز چۇش دېگەن بۇلاقتا سوقۇش قىلدۇق، تۈرك خەلقى تەۋرىنىپ قالدى، ئەھۋال يا-

مانلاشتى. كۆلتېگىن ئۇزۇپ كەلگەن قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ توگرا ئېكىن مازىرىدا㉓. توگرا قەبىلىسىنىڭ بىر ئۇرۇقتىكى ئون نەپەر باتۇرىنى ئۆلتۈردى»، «بەشىنچى قېتىم ئەزگەنتى قارازدا ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشتۇق ... قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتۇق» (شىمالىي يۇزى 4 — 7 - قۇرلار)㉔ دەپ كۆرسىتىلگەن. ئومۇملاشتۇرغاندا مەڭگۈ تاشتا خاتىرىلەنگەن بەش قېتىملىق ئۇرۇشتىن ئىككى قېتىمقىسى ئاتېئىز، تۆگرالار بىلەن، ئىككىسى قېتىمقىسى ئوغۇزلار بىلەن، بىر قېتىمقىسىنىڭ پەقەت تۆغۇ شەھىرىدە ئۇرۇشقانلىقى سۆزلىنىپ، قايسى قەبىلە بىلەن ئۇرۇشقانلىقى سۆزلەنمىگەن، تۆغۇ شەھىرى، دۇخۇ شەھىرى (قورۇقچىبەگ شەھىرى)㉕ دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانگاي تۈتۈق مەھكىمىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا قۇرۇلغان، ئۇرۇش تۇغۇ شەھىرىدە ياكى باشقا چە قىلىپ ئېنىقاندا ئۇيغۇرلار بىلەن بولغانىدى. ئوغۇز. توقۇز ئوغۇزلار، يەنى تۇرا، توققۇز تۇرالارنىڭ باشقىچە ئاتىلىشىدۇر. شۇ يىلنىڭكى بەش قېتىملىق ئۇرۇشتىن ئۇچ قېتىمقىسىدا ئۇيغۇر ئاتېئىز، توگرا قاتارلىق ئۇچ قەبىلە بىلەن ئايرىم - ئايرىم ئۇرۇشقان، ئىككى قېتىمقىسىدا تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشقان. بەش قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ پەقەت بىر قېتىمقىسىدا يېڭىش - يېڭىلىش سۆزلەنمىگەن، قالغان تۆت قېتىمقىسىدا ياكى ئۆزلىرى تىز پۈكۈكەتلىكى، ياكى دۈشمەن قوشۇنى يوقىتىلغانلىقى سۆزلەنگەن، قارىغاندا، بەگچۇرنىڭ تۈرك قوشۇنلىرى بەزى ۋاقىتتا تۇرالارنىڭ قەتئىي قارشى تۇرۇشى بىلەن كۆرەش دائىرىسى تەۋرەپ قالغان بولسىمۇ (مەسىلەن، تۆتىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا)، ئەمما ئاخىرقى ھېسابتا تۇرالارنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن. تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولغان. تۇرا قەبىلە خەلق

لىرى ئارقا ـ ئارقىدىن شىمالدىكى يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ، جەنۇبقا كېلىپ تاغ سۇلالىسىگە ئەل بولغان. تاغ سۇلالىسى نىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا، شۇ يىلى كۇزدە تاغ سۇلالىسىگە ئەل بولغان تۇرا قەبىلىلىرى بىلەن قەبىلە ئاقساقاللىرى تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەنگەنىدى:

كۇز. و ـ ئايدا توققۇز ئىزگىللارنىڭ تۇتۇقى بايسان قاتارلىقلار كېلىپ بەيئەت قىلدى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 211 ـ جىلد، شۇەنزۇڭنىڭ كەيپىۋەن ئۇچىنچى يىلى).

شۇ يىلى كۇزدە، بەگچۇر توققۇز قەبىلە باشلىقى ئابوس قاتارلىقلار بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قىلدى. توققۇز قەبىلە مەغلۇپ بولۇپ نۇرغۇن ئادەم ۋە چارۋا ـ مال ئۆلدى. ئابوس قوۋمىنى باشلاپ كېلىپ بەيئەت قىلدى («كونا تاڭنامە. تۇركىلەر ھەققىدە قىسسە، 1»).

10 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا شىمالدىكى ۋاسسالاردىن ئەل بولغان توققۇز ئىزگىللارنىڭ تۇتۇقى بايسان سول قانات بەھەيۋەت ياساۋۇلخانا سانغۇنلۇقىغا؛ قوشۇرلارنىڭ ئاقساقلىق ئىلچورنى ئوڭ يۆنىلىش قوشۇننىنىڭ ياساۋۇلخانا سانغۇنلۇقىغا؛ چۇبەلەرنىڭ تۇتۇقى ياموشىنى ئوڭ قانات بەھەيۋەت ياساۋۇلخانىنىڭ سانغۇنلۇقىغا؛ باغلىت تۇتۇقى باغاتۇر بەگنى ئوڭ قانات شىرمەتلەر ياساۋۇلخانىسىنىڭ سانغۇنلۇقىغا؛ سىرتاردۇشلارنىڭ ئاقساقلىق قۇنداز تۇتۇقىنى ئوڭ قانات بەھەيۋەت ياساۋۇلخانىسىنىڭ سانغۇنلۇقىغا؛ نۇلەيلەرنىڭ ئاقساقلىق، ئىلگىرىكى (بەي) دېڭجۇنىڭ ئايماق بېگى نۇرشاھىنى ئوڭ يۆنىلىش قوشۇننىڭ سانغۇنلۇقىغا؛ ئاۋاسارلارنىڭ ئاقساقلىق، ئايماق بېگى قۇۋئاينى ئوڭ يۆنىلىش سەردارى قىلىپ تەينىلىپ

دى همده ئۇلار ئىلگىرىكىدەك غەيرىي رەسمىي ئەمەلدار تەمىناتىدىكى ئايماق بېگى بولۇپ تۇرۇۋەردى. سۆسۈن تون، ئالتۇن كەمەر ۋە بەلىق شەكىلىدىكى ھەمياندىن يەتتىنى، ھەر خىل يىپەك توقۇلمىدىن 300 توپ ھەدىيە قىلدى («كىتابلار جەۋھىرى» 974 - جىلد).

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «كىتابلار جەۋھىرى» دە خاتىرىلەنگەن تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئىزگىل، قوشۇر، چۇبە، سىرتاردۇش، نۇلەي، ئاۋاسار قاتارلىق توقۇز قەبىلە «كونا تاڭنامە» تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە بايان قىلىنغان. ئابوسىنىڭ باشچىلىقىدا شىمالدا تۈرك خانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ تاڭ سۇلالىسىگە ئىل بولغان توقۇز قەبىلە بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن㉖. باغلىنىش قەبىلىسى بىلەن نۇرشاھ قەبىلىسىنىڭ تۇرالارنىڭ قايسى قەبىلىسىگە تەۋە ئىكەنلىكى ئېنىقسىز بولغاندىن سىرت، مىلادى 715 - يىللىدىكى تۇرالارنىڭ چوڭ قوزغىلىڭىغا قاتناشقان تۇرا قەبىلىلىرى مەڭگۈ تاشتېكىسى بىلەن ھۇججەتلەردىكىنى قوشقاندا (تەكرارلىنىپ قالغانلىرىنى چىقىرىۋەتكەندە)، جەمئىي بايېبىرقۇ، ئۇيغۇر، توڭرا، ئاتېمىز (يەنى ئاۋاسار)، ئىزگىل، قوشۇر، چۇبە، سىرتاردۇش قاتارلىق سەككىز قەبىلە بولۇپ، بۇ شىمالدىكى 15 تۈرا قەبىلىسىنىڭ يېرىمىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، شۇڭا بۇ تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆلىمى زور بولغان بىر قېتىملىق قوزغىلاڭ كۆرۈنۈشىدۇر.

مىلادى 716 - يىلى (كەيىۋەنىڭ تۆتىنچى يىلى) باھاردا بەگچۇر يەنە «ئوغۇزلارغا يۈرۈش قىلغان» («تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» شەرقىي يۈزى 31 - 32 - قۇرلار). «كونا تاڭنامە» شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، بۇ ئوغۇزلار مىلادى 713 - 715 - يىللىرى

قوزغىلاڭغا قاتنىشىشقا ئۇلۇغۋارلىمىگەن ياكى قاتناشقان بولسىمۇ، مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ تاڭ سۇلالىسى چېگرىسىغا كېلىۋالالمىغان ئۇيغۇر، توڭرا، ئاقشىد، بايئىبرقۇ، بارغۇت قاتارلىق بەش قەبىلە خەلقى (ياكى قالدۇق قىزىلبۇرۇن) نى كۆرسىتىدۇ. بەگچۇر تۈركلەرنى ئىككى قوشۇنغا بۆلۈپ، كۆل تېگىن باشچىلىقىدىكى قوشۇننى ئۆتۈكەن تېغىدىكى ئوردىنى قوغداشقا قالدۇرغان؛ ئۆزى يەنە بىر بۆلەك قوشۇننى باشلاپ ئوغۇزلارغا ھۇجۇم قىلغان «ئۇچ ئوغۇز قوشۇنى بېسىپ كەلگەن» (شەرقىي يۈرى 32 - قۇر)؛ ئىككى ئوغۇز قوشۇنى بەگچۇر بىلەن ئورۇشقان، بىر قوشۇن ئوردىدىكى بايلىقلارنى بۇلاشقا ماڭغان. مەڭگۈ تاشتىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ قېتىم ئورۇشقا چىققان تۈرك لەرنىڭ ئادەم سانى ئوغۇزلاردىن ئاز بولغاچقا، ئەسكەرلەر بىرئاز «قىيىن ئەھۋالدا قالغان» (شەرقىي يۈرى 33 - قۇر). بەگچۇر ۋە كۆلتېگىن ھەر ئىككىسى ئوغۇزلارنى ئاساسەن يەڭگەن. ئاردىدىن ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن بىلگە قاغان بۇ قېتىمقى ئورۇشنىڭ جەريانىنى بايان قىلغاندا خاتىرجەمسىزلەنگەن ھالدا «ئەگەر مەن تىرىشمىغان بولسام، تۈرك خەلقى ئۆلگەن بولاتتى، يوقالغان بولاتتى» (يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش)، «ئانام خاتۇن قاتارلىق ئانىلىرىم، ئاچىلىرىم، كېلىنلىرىم، مەلىكىلىرىمنىڭ ئىچىدە، تىرىك قالغانلىرىنىڭلار دېدەك بولاتتىڭلار، جەستىڭلار بولسا خارابىلىقتا، يولدا قالاتتىڭ! كۆلتېگىن بولمىغان بولسا، ھەممىڭلار ئۆلگەن بولاتتىڭلار!» («تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» (شىمالىي يۈزى 9 - 10 - قۇرلار) دېگەن. بۇنىڭدىن ئوغۇزلارنىڭ ھەربىي ھۇجۇمىنىڭ شىددىتىنى بولغانلىقىنى، بەگچۇر ئوغۇزلار ئۈستىدىن غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئوغۇزلار ئولتۇراقلاشقان جايغا تۇيۇقسىز كىرىپ، «ئۆي - ۋاقىلىرىنى بۇزغان» ئوت

قويۇپ، ئۆلتۈرۈپ، قولىدىن كېلىدىغانلىكى ھۇنەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشقا سېلىپ ئىنتايىن زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «ئوغۇزلار توقۇز تاتارلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ» («تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» شەرقىي يۇزى 30 — 34 - قۇر)، بەگ چۇر بىلەن ئاغۇ (Aghu) (ھازىرقى ئۇرنى ئېنىق ئەمەس) دېگەن جايدا ئۇرۇشقان، ئوغۇز — تاتارلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، تەسلىم بولغان، مەڭگۈ تاشتا ئارقىدىنلا «ئاتام قاغان، تاغام قاغان (بەگچۇرنى كۆرسىتىدۇ، بىلگە قاغان بەگچۇرنىڭ ئاكىسى قۇتلۇقنىڭ ئوغلى. يەنى بەگچۇرنىڭ جىيەنى، شۇڭلاشقا بەگچۇرنى ئاتام قاغان دېگەن). تەختتە ئولتۇرغاندا، تۆت تەرەپتىكى شۇنچىۋالا كۆپ خەلقنى تەشكىللىگەنىكەن» (يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش). بەگچۇر قاغانىنىڭ ئۆلۈمى توغرىلۇق «قانۇنلار قامۇسى. تۈركىلەر» دە: «كەيىۋەننىڭ تۆتىنچى يىلى بەگچۇر يەنە بايئىرقۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى، ئۇرۇش تۇرا دەرياسىدا بولدى، بايئىرقۇلار مەغلۇپ بولدى. بەگچۇر غەلىبىدىن كۆرەڭلەپ، تەييارلىقسىز قايتىپ كېلىۋاتقاندا، ئورمانلىقتا يوشۇرۇنۇۋالغان بايئىرقۇلاردىن بولغان ئىزگىلىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئۆلدى، ۋاسسالارغا ئەلچىلىككە بارغان خاۋلىكچۇەن بەگچۇرنىڭ كاللىسىنى پايتەختكە ئېلىپ كەلدى» دېيىلگەن. بۇنى مەڭگۈ تاشتىكى خاتىرىلەر بىلەن بىرلەشتۈرسەك، بەگچۇر ئوغۇز (بايىرقۇلار ئوغۇزلار بولۇپ، يەنى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى) تاتار بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، قايتىش يولىدا ئۆلگەنىدى. بەگچۇر بىلەن ئوغۇز — تاتارلار ئۇرۇش قىلغان ئاغۇ (Aghu) دېگەن جاي تۇرا دەرياسىنىڭ قىرغىقىدا بولۇشى كېرەك. بەگچۇر ئۆلگەندىن كېيىن، قۇتلۇق قاغانىنىڭ ئوغلى كۈل تېكىن بەگچۇرنىڭ ئوغلى ھەم ئۇنىڭ جەمەتىدە

كىملەرنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاپ ئاكىسى بىلگەنى بىلگە قاغان قىلىپ تىكلىدى. تۈرك ھۆكۈمرانلار گۈرۈھى بىر مەزگىل ھاكىمىيەت تالىشىپ قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چۈشۈپ قالدى. ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلە خەلقى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قۇملۇقنىڭ قېشىدىن جەنۇبقا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. «كونا تاڭنامە. شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە بەگچۇر ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى ئەھۋالىنى مۇنداق يازغان: «ئۇنىڭ ئۇيغۇر، توغرا، ئاقشىد، بايئىرقۇ، بارغۇت قاتارلىق بەش قەبىلىسى كېلىپ بەيئەت قىلدى. چوڭ قوشۇن شىمالغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى»، «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دىمۇ بەگچۇر ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ مۇنداق دېگەن: «توقىقۇز ئوغۇز خەلقى يەر - سۇيىنى تاشلاپ تابغاچقا باردى» (شەرقىي يۈزى، 35 - قۇر). مەڭگۈ تاشتا دېيىلگەن توقىقۇر ئوغۇزلار شۇبھىسىزكى «كونا تاڭنامە. شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە سۆزلەنگەن ئۇيغۇر قاتارلىق بەش قەبىلىنىڭ دەل ئۆزى ئىدى.

يۇقىرىدىكىلەرنى ئومۇمىلاشتۇرغاندا، مىلادى 707 - يىلىدىن بولۇپمۇ، مىلادى 713 - يىلىدىن باشلاپ شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرى بەگچۇر قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ھەيۋەتلىك زور كۈرەشنى قانات يايدۇرغان. رەھىمسىز بەگچۇر قاغان ئاخىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن تۈرا خەلقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. مىلادى 716 - يىلى بەگچۇر ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقىتتا كەلگەندە، شىمالدىكى 15 تۈرا قەبىلىسىنىڭ ئىچىدە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى كۈرەشكە قاتناشمىغان چەت - ياقا جايلارغا جايلاشقان قوردىقانلار بىلەن توباسلاردىن سىرت، قالغان 13 تۈرا خەلقىنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قوزغىلىپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغان. ئۇلار بەگچۇر قاتارلىقلار

قارلۇقلارغا جازا يۇرۇشى قىلغاندا، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۇرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، تاڭ سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەن ياكى قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ قەبىلىلىرىنى باشلاپ جەنۇبقا قېچىپ كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان.

تۇرا خەلقى كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەڭ - كۆلەملىك كۈرەشنى قانات يايدۇرغان ۋاقىتتا، تۇركلەردىن بولغان ئادەتتىكى چارۋىچىلار (مەڭگۈ تاشتا «تۇرك خەلقى» دەپ ئاتالغان) ھەم بەگچۇرنىڭ تەتۇر يول تۇتقانلىقىغا نارازى بولغان، خەنزۇلار رايونىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغان مادەنىيىتىگە مەدەنىيەتكە مەپتۇن بولغان تۇرك ئاقسۆڭەكلىرى (مەڭگۈ تاشتا «تۇرك بەگلىرى» دەپ ئاتالغان) مۇ بەس - بەس بىلەن جەنۇبقا كۆچۈپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان.

كېيىنكى تۇرك خانلىقىدىكى ئەمگەكچى چارۋىچىلار، بولۇپمۇ قۇل ئورنىدا تۇرۇۋاتقان كەڭ تۇرا خەلقىنىڭ چۆلۈلۈكىنىڭ شىمالىدىن قېچىپ تاڭ سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ كىرىشى، كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى زور دەرىجىدە تەۋرىتىپ، كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئېغىر كىرىزىس پەيدا قىلغانىدى.

3. بىلگە قاغاننىڭ يېڭى سىياسىتى ۋە تۇرا خەلقىنى شىمالغا جەلپ قىلىپ چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا قايتۇرۇش سىياسىتى

بەگچۇرنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ تەختكە چىققان بىلگە قاغان، ئىنتايىن كەسكىن ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەنىدى.

ئۇ «تۇرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا: «مېنى قاغان قىلىپ ئولتۇرغۇزدى. مەن روناق تاپقان خەلق ئۈستىدە ئولتۇرمىدىم، (بەلكى) يېگىلى ئېشى، كىيگىلى كىيىمى يوق، يوقسۇل بىچارە خەلقنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردۇم» (شەرقىي يۈزى، 26 - قۇر) دەپ بايان قىلغانىدى، بۇ قۇتلۇق ۋە بەگچۇر قاغانىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى تۈرك خانلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى «قۇللار قۇللۇق بولغان، دېدەكلەر دېدەكلىك بولغان) ئەھۋالىنىڭ روشەن سېلىشتۇرمىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا يۈزلەنگەن يەنە بىر خىل ئەھۋال شۇكى، قۇتلۇق ۋە بەگچۇر قاغانلار دەۋرىدە بويسۇندۇرۇلغان تۆت ئەتراپتىكى مىللەتلەر ۋە دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن مۇستەقىل بولغان ياكى تاكى سۇلالىسىگە ئەل بولغانىدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 211 - جىلد، شۇەنزۇڭنىڭ كەيىۋەن تۆتىنچى يىلىدا «تۈرك لەرنىڭ بەگچۇر قاغانى ئۆلگەندە قۇمۇقلار، قىتانلار، بايىبۇرقۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئەل بولدى. تۈركەشلەرگە سۇلۇ (شاھكۆل ئۆلگەندىن كېيىن. سۇلۇ تۈركەش قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولغان) خان بولدى. تۈرك قەبىلىسىنىڭ كۆپ قىسمى تارقاپ كەتتى. بىلگە قاغان قېيىن ئەھۋالدا قالدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن بىلگە قاغان تەختكە چىققاندا، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى - تاشقى جەھەتتە مۇشكۈل ئەھۋالدا قېلىپ، پارچىلىنىشقا يۈزلەنگەن ئەھۋالدا قالغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

بىلگە قاغان تۈرك خانلىقىدىكى ماختاشقا ئەرزىيدىغان سىياسىيون ئىدى. يېڭى ۋە كونا «تاڭنامە» نىڭ «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» لىرىدە ئۇ «رەھىمدىل، كىشىلەرگە نىسبەتەن دوستانە، مېھرىبان»، «كىشىلەر ئۈنۈمى ياقتۇراتتى»، «قوۋملىرى ئۈنۈمى ھىمايە قىلاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭ

ئىنسى كۆلتېگىن «ئۇرۇشقا ماھىر، تەجرىبىلىك يوق» («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە») ئادەم ئىدى. خانلىقنى خەتەرلىك ۋەزىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇ ۋە ئىنسى كۆلتېگىن «تۇنلىرى (خاتىرجەم) ئۇخلىمىغان، كۈندۈزلىرى (خاتىرجەم) ئولتۇرمىغان»، «ئۆلەر - تىرىلىشىگە باقماي ئىشلىگەن» («تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» شەرقىي يۈزى 22 - قۇر). بولۇپمۇ ئۇ ئومۇمىي ۋەزىيەتنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئىلگىرىكى گۈمانىدىن ۋاز كېچىپ، بەگچۇر-نىڭ ئۇگەسىنى ئىشلەتتى. بەگچۇر ئۆلگەندىن كېيىن «ئۆلۈم-دىن كەچۈرۈم قىلىنىپ، ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۆز قەبىلىسىگە قايتۇرۇلغان» تۇنيۇقۇق بىلەن دۆلەت سىياسىتىنى ئورتاق مەسلىھەتلەشتى. بۇ ۋاقىتتا تۇنيۇقۇق 70 ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ، ئەمما «ناھايىتى تەدبىرلىك، ياشىنىپ قالغان بول-سىمۇ ناھايىتى پاراسەتلىك ئىدى» («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). بىلگە قاغان ئاساسلىقى تۇنيۇقۇقنىڭ يارىدىمى بىلەن تۈرك خانلىقىنى قايتىدىن كۈچەيتىش ۋە گۈللەندۈرۈشنىڭ بىر يۈرۈش سىياسەت تەدبىرلىرىنى تۈزدى ۋە يولغا قويدى. «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئەسەرلەرگە ئاساسلانغاندا، يېڭى سىياسەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندە-كى بىرقانچە تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى:

بىرىنچى، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ماجىرانى بېسىقتۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسى چېگرىسىغا سەرگەردان بولۇپ كەتكەن تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى ۋە چارۋىچىلىرىنى ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇپ كەلدى ھەم يېڭى تەدبىرلەرنى قوللىنىپ قايتىپ كەلگەن تۈركلەر «يالىڭاچلىرى كىيىملىك، يوقسۇللىرى باي، ۋەجى ئازلىرى كۆپ ۋەجىلىك» بولدى. شۇنىڭ بىلەن «ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان خەلق (تۈرك مىللىتىنى

كۆرستىدۇ) قە جان كىردى» («تۇرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» شەرقىي يۈزى 29 - قۇر).

ئىككىنچى، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان تۇرا قەبىلىلىرىنى شىمالىي چۆللۈككە قايتۇرۇپ كەلدى، شىمالغا قايتىپ كەلگەن تۇرا قەبىلىلىرىگە نىسبەتەن، ئۇتۇكەن ئىشقا سالاۋات قىلىپ بەگچۇر قاغانلىقى مۇستەبىتلىكىگە قارشىغاندا بىرئاز كەڭ قول سىياسەت قوللاندى. مۇشۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تۇرۇمۇش ئەھۋالىنى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاپ، ئۇلارنى ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ ئىچكى ۋەزىپىنى تۇراقلاشتى.

ئۇچىنچى، تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن دوستانە سىياسەت قوللاندى. بىلگە قاغان «بۇ يەردە ئولتۇرۇپ تابغاچ خەلقى بىلەن ياراشتىم» («تۇرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» شىمالىي يۈزى 3 - قۇر) دەپ كۆرسەتكەنىدى. تارىخىي كىتابلاردىن تەكشۈرسەك، ئۇنىڭ دېگىنىنىڭ يالغان ئەمەسلىكىنى بىلەلەيمىز. ئۇ تەختكە چىقىپ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 717 - يىلى) شۇەنزۇڭنىڭ كەيىۋەن بەشىنچى يىلى) تارمان تارقانىنى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ ئات تارتۇق قىلدى ۋە «تىبەت ئەلچىسى تابغاچقا كېلىشنى خالىمايدىكەن» دېگەن ھەم قۇمۇقلار ۋە قىتانلارنىڭ ئەھۋالىنى تاڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلدى. شۇەنزۇڭ ناھايىتى ھاياجانلىنىپ جاۋابەن ئەلچى ئەۋەتىپ «بىلگە قاغان ئاق كۆڭۈل، قۇۋلۇق - شۇملۇقتىن خالى، بىلىدىغانلىرى كۆپ» («كىتابلار جەۋھىرى» 947 - جىلد) دېگەنىدى. بىلگە قاغان تەختكە چىقىپ 19 - يىلى، مىلادى 720 - يىلى (شۇەنزۇڭنىڭ كەيىۋەن سەككىزىنچى يىلى) تاڭ سۇلالىسىگە قارايدىغان بېشبالىقنى ۋە كەنجۇ بىلەن لىياڭجۇ ئىككى ئايمىقىنى پارا-كەندە قىلدى، بۇنى ئەينى ۋاقتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ باسىمى

لار بىلەن تۈرك خانلىقىغا ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان㉗ بولۇپ، روشەن مۇداپىئە خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. بۇ قۇتلۇق، بەگچۇرنىڭ دەۋرىدىكى مەخسۇس ئادەم ۋە بايلىق بۇلاش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىگە قىلىنىدىغان ھۇجۇمدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. بىلگە قاغان شۇەنزۇڭنى ئاتام، تەڭرى قاغان دېگەن مەمدە كۆپ قېتىم تاڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. مىلادى 727 - يىلى (كەيىۋەن 15 - يىلى) تىبەتلەر بىلگە قاغانغا بىرلىشىپ تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەندە، بىلگە قاغان رەت قىلدى ھەم ئەلچى ئەۋەتىپ يۇنى تاڭ شۇەنزۇڭغا مەلۇم قىلدى. شۇەنزۇڭ يۇنىڭغا جاۋابەن ئىلتىپات كۆرسىتىپ، غەربتىكى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھرىدە «سودا - سېتىق ئورنى» قۇرۇشقا رۇخسەت قىلدى. قىسقىسى، بىلگە قاغان تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخىدا ئاز كۆرۈلىدىغان ئىناقلىق مۇناسىۋىتىنى ئورناتقانىدى.

تۆتىنچى، ئىلگىرىكى ئەتراپتىكى قارام قەبىلە ۋە دۆلەتلەر (تۈركەش، قارلۇق، قىرغىز، قېتان، قۇمۇق قاتارلىق) گە نىسبەتەن، پەقەت ئۇلار تۈرك خانلىقىغا قايتىدىن ئىتائەت قىلىش ياكى تۈرك خانلىقىغا نىسبەتەن دوستانە پوزىتسىيىدە بولسىلا، ئۇلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى ئىدارە قىلىشقا ياكى مۇستەقىل بولۇشقا يول قويىدى. مەسىلەن، قۇتلۇق ۋە بەگچۇر قاغانلار ئەتراپتىكى مىللەت ۋە دۆلەتلەرگە قوللانغان «دۆلىتى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىلغان، قاغانى بارلارنى قاغانىدىن مەھرۇم قىلغان، دۈشمەنلەرنى بويسۇندۇرغان، تىزى بارلارنى تىزلاندۇرغان» («تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» شەرقىي يۈزى 13 - قۇر) دىن ئىبارەت، بۇ دەھشەتلىك تۈزۈمنى ئۆزگەرتىپ، «ئۇلارنى دۆلىتى بار، قاغا-

نى بارلاردىن ياخشى ياشايدىغان قىلدى» (شەرقىي يۇزى 24 - قۇر). بىلگە قاغان يەنە قۇدىلىشىش بىلەن بۇ دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى ئۆزىگە تارتتى ۋە رام قىلدى. ئۇ مەڭگۈ تاشتا: «مەن تەختكە ئولتۇرغىنىمدا، تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنى تەشكىللىدىم، تەرتىپكە سالدىم. ئىنتايىن داغدۇغىلىق توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ قىزىمنى تۈركەش قاغانغا ياتلىق قىلدىم»، «يەنە ئىنتايىن داغدۇغىلىق توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ تۈركەش قاغانىنىڭ قىزىنى ئوغلۇمغا ئېلىپ بەردىم. كەنجى سىڭلىمنى ئىنتايىن داغدۇغىلىق توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ قىرغىز قاغانغا ياتلىق قىلىپ بەردىم» (شىمالىي يۇزى 9 - 10 - قۇرلار) دېگەنىدى.

بىلگە قاغان بىلەن تۇنيۇقۇقلارنىڭ يۇقىرىدىكى يېڭى سىياسەتلىرى ئىچىدە، ئادەم سانى كۆپ بولغان تۈرا قەبىلىلىرىنى جەلپ قىلىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتۇرۇپ، ئۇلارنى شىمالدىكى يايلاقلاردا ئولتۇراقلاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللاندۇرۇشى، تۈرك خانلىقىنى كېڭەيتىش قۇدرىتىنى ئاشۇرۇش، تۈرك خانلىقىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى ئاشكارىلاشتەك ئالاھىدە مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتە قانداق تەدبىرلەرنى تۈزگەن ۋە قوللانغانلىقى توغرىسىدا بىز مەڭگۈ تاش ۋە قەدىمكى كىتابلاردىن پارچە - پۈرات ماتېرىياللارنىلا ئۇچرىتالايمىز. تۆۋەندە بۇ پارچە - پۈرات ماتېرىياللارنى بىرئاز رەتلەپ ۋە تەھلىل قىلىپ، بۇ خىل سىياسەتنىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

بىلگە قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئالدى بىلەن «توقۇز ئوغۇزلارنىڭ بەگلىرى ۋە خەلقى» («تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، شىمالىي يۇزى 1 - قۇر) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا

قېچىپ كەتكەن بارلىق ئەمەلدارلىرى ۋە خەلقىگە مۇراجىئەت نامە چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ شىمالدىكى ئەسلىدىكى زېمىنلىرىغا قايتىپ كېلىشنى چاقىرىق قىلدى. ئۇ شىمالغا كۆچۈپ كەتكەن تۈرك ۋە تۇرالارغا تابغاچلارنىڭ «تاتىلىق سۆزلىرى» بىلەن «بايلىق ئارقىلىق ئادەمنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان» سۆيۈقەستىنى ئېچىپ بەردى؛ ئۇلارنى تابغاچلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا قايتا چۈشۈپ كەتمەسلىككە، بولۇپمۇ تابغاچلارنىڭ تاتلىق سۆزلىرى بىلەن بايلىقلىرىغا ئالدىنىپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ «ئۆتۈكەن تېغى (بۇ تاغنىڭ ئوت ـ سۇيىنىڭ ئاز، تۇرمۇشىنىڭ جاپالىقلىغا قارىتىلغان) دا تۇرۇۋەرسە بولمايدۇ دەپ، جەنۇبقا كۆچمەكچى بولۇپ، تۈزلەڭلىككە قوشۇن تارتماقچى بولغان»؛ «ئەگەر تابغاچقا يېراق بولساڭلار، ناچار سۇغا بېرىدۇ، يېقىن بولساڭلار ياخشى سۇغا بېرىدۇ» (شىمالىي يۈزى 5 ـ قۇر) دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلىپ ئېيتقان سۆزلىرىگە ئىشەنمەسلىكىنى چاقىردى. بىلگە قاغان جەنۇبقا كۆچۈپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان تۈركلەر بىلەن تۇرالارنىڭ قېيىن ئەھۋالدا تۇرۇشۇاتقانلىقىغا ھېسداشلىق قىلدى ھەم ئۇلارنىڭ بۇ خىل قېيىن ئەھۋالغا قالغانلىقىنى جەنۇبقا كۆچكەنلىكىدىن بولغان دەپ قارىدى. ئۇ «سىلەر ئۆزۈڭلارنى بېقىۋاتقان قاغانلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي ھەر ھەرەپكە پىتىراپ كەتتىڭلار (يەنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى)»، «نەتىجىدە ھالسىزلاندىڭلار، ئۇلۇم گىردابىغا كېلىپ قالدىڭلار» (شىمالىي يۈزى 4 ـ، 5 ـ، 7 ـ قۇرلار) دېگەنىدى. ئۇ جەنۇبقا كۆچۈپ كەتكەن تۈركلەر بىلەن تۇرالارنىڭ يولدىن ئازغانلىقىنى تونۇپ، ئۆتۈكەن تېغىغا تېزرەك قايتىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلدى.

ئىككىنچىدىن، ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈشنى پىلانلاشقا قاتناشقان ھەم ئىسيان كۆتۈرۈشنى پىلانلىغان بولسىمۇ، لېكىن

ئەل بولغان تۇرا قەبىلىلىرى (بولۇپمۇ ئۇيغۇر قەبىلىسى) نىڭ ئاقساقاللىرى ۋە يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنى ئاكتىپلىق بىلەن ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى خانلىقنىڭ بىر قىسىم ھوقۇق ۋە مەنپەئەتلىرىدىن بەھرىمەن قىلدى. «تۇرك بىلگە قاغان تۇرك ۋە ئۇنىيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «تۇرك بىلگە قاغان تۇرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئىتىنى چىقىش قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ماقتا» (ئىككىنچى مەڭگۈ تاش، شىمالىي يۈزى 62 - قۇر) دېيىلگەن. بىلگە قاغان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلخان قاغان يەنە مەڭگۈ تاشتا «ئاتام تۇرك بىلگە قاغان تەختكە ئولتۇرغان ۋاقىتتا، توققۇز ئۇيغۇرلار (ئەسلى تېكىستتە Toquzohuz دېيىلگەن، سېن جۇڭمىيەننىڭكىگە ئاساسلانغاندا، توققۇز ئوغۇز دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك) نىڭ مەشھۇر بەگلىرى ۋە خەلقى ئىنتايىن سۆيۈنۈپ كەتتى» («تۇرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» شەرقىي يۈزى 1 - قۇر)[28] دەپ بايان قىلغانىدى. ھەتتا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلىق كۆل بىلگەنىڭ ئوغلى مويۇنچۇرنى «تۇرك خانلىقىنىڭ ئىدۇق قۇتلۇقىغا تەيىنلىگەن»[29] ئىدى. ئاتېمىز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى ئاۋاسارت قۇتچۇر، ئاۋاسار سىپار، ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن بولغان ئۇيغۇر تارقان، سىرتاردۇش قەبىلىسىدىن تاردۇش كۆلچۇر، ئىزگىل قەبىلىسىدىن سىبەگ ئۆۋەز كۆلچور قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تۇرك خاقانلىقىنىڭ «ۋەزىر»، «ئاقساقال»، «باش ئاقساقال»، «باش ئەلچى» سى بولغان ھەم ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە بارغان («كىتابلار جەۋھىرى» 975 - جىلدقا قارالسۇن).

يۇقىرىقى پاكىتلار، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسىم قەبىلە باشلىقلىرى ۋە يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ تۇرك خانلىقىدىكى ئورنى قۇتلۇق ھەم بەگچور قاغان دەۋرىگە قارىغاندا ھەقىقەتەن بىرئاز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىنىڭمۇ

ئېتىبارغا ئېلىنغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، بىلكە قاغان تۈرك خانلىقىنىڭ ئاساراتىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنغان تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنى، بولۇپمۇ تۈرك قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن تۈرا چارۋىچىلىرىنى يەنىلا بەگچۈرغا ئوخشاش دەھشەتلىك باستۇردى. مەسىلەن، مەڭگۈ تاشتا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇ خانلىق تەختكە چىققاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى چېگرىسىدىن شىمالغا قايتىپ كېلىپ تۈرك خانلىقىغا بويسۇنۇشنى رەت قىلغان «توقۇز ئوغۇزلار» (يەنى مىلادى 716 - يىلى تاڭ سۇلالىسى چېگرىدىن شىمالغا قايتىپ كەلگەن ئۇيغۇر قۇلۇپ، تېلەڭغۇت، ھون، قۇمۇق قاتارلىق قەبىلىلەر) نى ۋەھشىيانە باستۇردى. ئەمما ئۇ بەگچۈر قاغانغا ئوخشاش ئۇسۇل قوللانمىدى. مەڭگۈ تاشتىن قارىغاندا، ئۇ دەسلەپتە بۇ بىر قىسىم ئوغۇزلارنى تۈرك خانلىقىغا بويسۇنۇش ئالدىنقى شەرتى بىلەن «ئۇلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى ئىدارە قىلىشىغا يول قويماقچى بولغان» (يەنى چەكلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشىغا)، لېكىن بۇ ئوغۇزلارنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئاندىن ئەسكەر چىقىرىپ باستۇردى. مەڭگۈ تاشقا ئاساسلانغاندا، بىلكە قاغان ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان يەنى ئۇ بۇ بىر قىسىم ئوغۇزلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن بۈيرۇق چۈشۈرۈپ ئەسلىدىكى قەبىلىلىرى بويىچە ئۈيۈشۈشقا رۇخسەت قىلغان، پەقەت ئاز بىر قىسىم تەسلىم بولۇشنى رەت قىلغانلارنى ئۆلتۈردى «تۈرك يېزىقىدىكى بىلكە قاغان مەڭگۈ تېشى» (شەرقىي يۈزى 35 — 37 - قۇرلار). ھالبۇكى بەگچۈرنىڭ دەۋرىدە تۈركلەر «ئازلار» (يەنى بايئېرقۇلار) نى باستۇرۇپ، «ئاز خەلقنى يوقاتقان» («تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» شىمالىي يۈزى 3 - قۇر) ئىدى. ئاتېئىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ «ئاتېئىزلارنى يوقاتتى»

(يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش 6 - قۇر)؛ توگرا: تېگىن مازىرىدا توگرالارنى قورشىۋېلىپ «پۈتۈنلەي يوقاتتى» (يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش 7 - قۇر)؛ ئازغانتى — قادار (Azganti — qadaz) دا ئوغۇزلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى» (يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش 8 - قۇر). بىلگە قاغان بويسۇندۇرۇلغان تۇرا خەلقىنى توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشقا رۇخسەت قىلىپ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ باش جىنايەتچىلىرىنى ۋە ئاز سانداكى ئاخىرغىچە دۈشمەنلەشكەنلەرنى جازالىغانىدى. بۇ كەڭ تۇرا چارۋىچىلىرىنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا روشەن ئارتۇقچىلىققا ئىگە ئىدى.

دېمەك، يۇقىرىدىكى تۇرالارنى جەلپ قىلىپ، شىمالغا قايتۇرۇپ كېلىش سىياسىتى، ئاساسلىقى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە يۇقىرى قاتلامدىكىلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە ئۆزىگە تارتىش بىلەن چەكلەنگەنىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۇرالار ئىچىدىكى قۇلدارلار ئىدى، شۇڭلاشقا بۇ خىل سىياسەتنىڭ سىنىپىي تامىغىسى ناھايىتى روشەنىدى. لېكىن بۇ خىل سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن مالىمانچىلىق ئامىللىرى ئازىيىپ، تۈرك خانلىقىنىڭ ئاددىي تۇرا چارۋىچىلىرى ئۇستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمىنى مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتتى.

يەنە شۇ سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى مەڭگۈ تاشتىكى سۆز بويىچە ئېيتقاندا «تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ئوراق تىنچلىقىنى قوغداش» («تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» شىمالىي يۈزى، 10 - قۇر) بولدى. مىلادى 682 - يىلى قۇتلۇق دۆلەتنى قايتىدىن

قۇرغاندىن باشلاپ ئون يىلدىن ئارتۇقراق داۋاملاشقان سەرتقا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار بىلگە قاغان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن ئاساسەن ئاخىرلاشتى، تۈرك خانلىقى ئىچىدىكى خەلقلەرنىڭ تۈرمۇشىدا مۇقىملىق ۋە بەزى ياخشىلىنىشلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. بىلگە قاغان «مەن تەختكە ئولتۇرغىنىمدا ئۆلگۈدەك ھەسرەتتە قالغان تۈرك بەگلىرى ۋە تۈرك خەلقى ئىنتايىن سۆيۈنۈپ ئۇلارنىڭ جانسىز كۆزلىرىگە جان كىردى» (شەرقىي يۇزى 2 - قۇر) دېگەنىدى. جەنۇبقا كۆچكەن ياكى كۆچمىگە بىلگە قاغان تەختكە چىققان دەسلەپكى مەزگىللەردە شىمالغا قايتىپ كەلگەن بىر قىسىم تۈرا ئاقساقاللىرى ۋە خەلقنىڭ ئەھۋالىدىمۇ ياخشىلىنىش بولدى. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، بىلگە قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتى ۋە ئۇنىڭ يولغا قويۇلۇشى تاڭ سۇلالىسىدە تۇرۇپ قالغان تۈرا خەلقىگە بولۇپمۇ تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىغا ۋە سانغۇنلىرىغا نىسبەتەن، تەبىئىيكى ناھايىتى زور قىزىقىش پەيدا قىلدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 211 - جىلد، كەييۇەنىنىڭ تۆتىنچى يىلىدىكى مادداسىدا: «تۈركلەرنىڭ ئەل بولغان ئاھالىلىرى دەريا بويلىرىدا تۇراتتى، بىلگە قاغانىنىڭ تەختكە چىققانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنكى كۆپ قىسمى قايتىپ كەتتى» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى «تۈركلەرنىڭ ئەل بولغان ئاھالىلىرى» تۈرك خانلىقىدىن جەنۇبقا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئاھالىلەر، تۈرالارنىڭ ئەل بولغان ئاھالىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. دەرۋەقە ئۇلار بىلگە قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتكەنىدى.

4. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تۇرالارنىڭ جايلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ چۆل-لۈكنىڭ شىمالىغا قايتىش سەۋەبلىرى

بىلەن جەريانى

تۇرك خانلىقى قايتا قۇرۇلغاندىن مىلادى 716 - يىلى بەگچۇر قاغان قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن تۇرالار تەرىپىدىن ئۆلتۈ-رۈلگەنگە قەدەر، شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ سانىدە-كى چارۋىچىلىرى قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە سەركەردىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، جەنۇبقا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانىدى. ئۇلار تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخستى بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمالى ۋە شىمالىي قىسمىدىكى بەش رايوندا (لياڭجۇ، لىڭجۇ، شياجۇ، فىڭجۇ، بىڭجۇ ئايماقلىرىدا) توپلىشىپ ئولتۇراقلاشتى. توپلىشىپ ئولتۇراقلاش-قان رايونلاردا، تاڭ سۇلالىسى گاھىدا ئۇلارنىڭ جېنىگۆەن يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى مەھكىمە، ئايماق نامىنى شۇ بويىچە قوللىنىشقا رۇخسەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنى، سەركەردىلىرىنى تۇتۇق، ئايماق بېگى قىلىپ تەيىنلەپ، بۇلارنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇ جايلاردىكى مەھكە-مە ئايماقلىرىنىڭ دورغا پلىرى ئارقىلىق بىر تۇتاش باشقۇردى ياكى ئۇلارنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى چېگرا قورۇللىرى-دا تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇپ، قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن سەركەردىلىرىگە ھەربىي خىزمەتلەرنى بېرىپ، ھەربىي قورغان-لار ئارقىلىق باشقۇردى. ئالدىنقىسى ياكى كېيىنكىسى بولۇشى-دىن قەتئىينەزەر تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان بارلىق تۇرالارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي

چېگرىسىنى قوغداپ بېرىش ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ جەنۇبقا باستۇرۇپ كىرىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىدى.

بۇ يەردە شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش كېرەككى، كېيىنكى تۈرك خانلىقى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن قەبىلە تەشكىلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويمىغاچقا ۋە تۈرا قەبىلىلىرىگە نىسبەتەن بۆلۈپ ئىدارە قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۈرالارنىڭ كۆپىنچىسى قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئوخشاش بولمىغان جايلاردىن تۈركۈم-تۈركۈملەپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئايرىلىغاچقا، ئوخشاش بىر قەبىلىدىكى تۈرالارنىڭمۇ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان ۋاقتى بىلەن ئورۇنلىرى مۇ ئوخشاش بولماسلىقى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر قەبىلىسى مىلادى 683 — 684 - يىللىرى گەنجۇ بىلەن لىياڭجۇغا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، كېيىن تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن لىياڭجۇغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، لىياڭجۇ تۈرالىرىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغاندى؛ مىلادى 713 - يىلى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان تۈرالار، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن لىڭجۇغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، لىڭجۇ تۈرالىرىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى؛ مىلادى 716 - يىلى لىڭجۇغا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان تۈرالار تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن داۋۇ قورۇلىنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىڭجۇ تۈرالىرىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى. مەسىلەن، يەنە ھون قەبىلىسىنى ئالساق، ئۇلار لىياڭجۇ تۈرالىرىنىڭ ئىچىدىمۇ ھەم لىڭجۇ تۈرالىرىنىڭ ئىچىدىمۇ بار ئىدى. بۇنداق ئوخشاش قەبىلىلەرنىڭ ئوخشاشمىغان جايدا جايلىشىش ئەھۋالى باشقا تۈرا قەبىلىلىرى ئىچىدىمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. تۈرالار كۆچلۈك قەبىلە ۋە ئۇرۇق ئۇقۇمىغا ئىگە مىللەت، ئۇلار ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ۋە قېچىپ

كېتىش سەۋەبىدىن ھەرقايسى جايلارغا تارقالغان بولسىمۇ، ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان ئەسلىدىكى قەبىلە بىلەن ئۇرۇقنىڭ نامىنى ئۇنتۇمىغان ۋە تاشلىۋەتمىگەنىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تۇرا قەبىللىرىنىڭ جايلىشىشى بىلەن ئۇلارنىڭ شىمالغا قايتىش مەسىلىسىنى تۆۋەندىكىدەك ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىمىز.

(1) تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىدە جايلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ قەبىلە تەشكىلى

لياڭجۇ تۇرالىرى جەمئىي تۆت قەبىلە بولۇپ، ئۇلار: ئۇيغۇر، چۇبە، ھون، ئىزگىلدىن ئىبارەت. «كونا تاڭنامە» تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە ۋۇزېتيەن دەۋرىدە تۇرالاردىن «ئۇيغۇر، چۇبە، ئىزگىل، ھونلار گەنجۇ بىلەن لياڭجۇغا كۆچۈپ باردى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ ۋۇ زېتيەننىڭ كېيىنكى دەۋرىدە بۇ تۆت قەبىلە «قۇماۋقتىن ئۆتۈپ گەنجۇ بىلەن لياڭجۇ ئارىلىقىغا كۆچۈپ باردى» دېيىلگەن. لېكىن «يېڭى تاڭنامە. ۋاڭ جۇنچۇنىڭ تەرجىمھالى» دا كەيىۋەن يىللىرىدا «لياڭجۇدا ئۇيغۇر، چۇبە، ئىزگىل، ھون قاتارلىق تۆت قەبىلە بار ئىدى» دېيىلگەن. يەنى دەسلەپ ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلە گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدىن ئىبارەت ئىككى ئايماقتا ماكانلاشقان، كېيىن ماكانلاشقانلار ئاستا - ئاستا شەرققە سۈزۈلۈپ كەيىۋەن يىللىرىغا كەلگەندە تۆت قەبىلىنىڭ ھەممىسى لياڭجۇ دائىرىسىگە توپلانغانىدى.

گەنجۇ بىلەن لياڭجۇ تۇرالىرىنىڭ كەيىۋەن يىللىرىدىن ئىلگىرىكى ئىش - ئىزلىرى تارىخىي كىتابلاردا كەمدىن - كەم خاتىرىلەنگەن. كەيىۋەننىڭ ئىككىنچى يىلى گۇجىيۇن، كەيىۋەننىڭ توقۇزىنچى يىلى (مىلادى 721 - يىلى) ۋاڭ

جۇنچۇ ئىلىگىرى ـ كېيىن بولۇپ خەنزۇ، لوكيۇ ھېراۋۇلى، لياڭجۇنىڭ تۇتۇقلۇقىغا تەبىئىلەشكەن ژاقىنتا، لياڭجۇ چېگرىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى «خانىگاي ئۇلۇغ تۇتۇقى ئۇيغۇر ئوگىتىبىر» دەپ ئاتالغانىدى؛ چۇبە قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى «قۇلان تۇتۇقى چۇبەچىمىر» دەپ ئاتالغانىدى؛ ئىزگىل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى «لۇشەن تۇتۇقى، ئىزگىل بەيئەتچى» دەپ ئاتالغانىدى؛ پەقەت ھون قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلا «ئۇلۇغ پەزىلەتلىك ھون» دەپ ئاتالغان بولۇپ، «ئۇلۇغ تۇتۇق» ياكى «تۇتۇق» دېگەن ئەمەل نامى يوق ئىدى. جېنگۇەننىڭ 21 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا مەھكىمە ئايماق تەسىس قىلغان ۋاقىتتا، ئۇيغۇر قەبىلىسى خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسىگە تەۋە بولدى؛ چۇبە قەبىلىسى دەسلەپ يۇشى ئايمىقىغا، يۇكۇبېينىڭ تۆتىنچى يىلىدىن كېيىن قۇلان تۇتۇق مەھكىمىسىگە تەۋە بولدى؛ ئىزگىللار لۇشەن تۇتۇق مەھكىمىسىگە تەۋە بولدى؛ ھون قەبىلىسى دەسلەپتە گاۋلەن ئايمىقىغا تەۋە بولدى، يوكۇبېينىڭ ئوچىنچى يىلى گاۋلەن تۇتۇق مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. ئۇيغۇر، چۇبە، ئىزگىللارنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ تۇتۇق دەپ ئاتىلىشى كېرەك ئىدى. ئېھتىمال ئۇلۇغ پەزىلەتلىك ھوننىڭ ئالدىدىكى «گاۋلەن تۇتۇقى» دېگەن بىرقانچە خەت چۇشۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن تۆت قەبىلە جەنۇبقا كۆچۈپ گەنجۇ بىلەن لياڭجۇغا كەلگەندىن كېيىن يەنىلا تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى بىلەن مەرتىۋىلىرىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

«كونا تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى Ⅲ» نىڭ لياڭجۇدىكى تۇتۇق مەھكىمىلىرى ماددىسىدا «تۇيغۇن قەبىلىسى،

شېكشى قەبىلىسى، گېمېن مەھكىمىسى، گاۋلەن مەھكىمىسى، لۇشەن مەھكىمىسى، جىنشۇي ئايمىقى، دەيلىن ئايمىقى، قۇلان ئايمىقى قاتارلىق سەككىز ئايماقتا ناھىيە تەسىس قىلىنمىغان، تۇيغۇن، چۇبە، ئىزگىل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە» دېيىلگەن. «سەككىز ئايماق مەھكىمىسى» نى «سەككىز مەھكىمە ئايماق» دېيىش خاتادەك قىلىدۇ؛ يەنە تۇيغۇن، شېكشىلار ئايماق دېيىلمىگەن، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىلەر «گېمېن مەھكىمىسى» قاتارلىق دەپ داۋاملاشتۇرۇلغان سەككىز ئايماقنىڭ سانى ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، تۇيغۇن، شېكشىلارنىڭ كەيىنكى «مەھكىمە» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا تۇيغۇن بەزى ۋاقىتتا ھون قەبىلىسى دەپمۇ يېزىلغان. تۇيغۇن تېز ئوقۇلغاندا ھون سۆزىگە يېقىن كېلىدۇ. ھون قەبىلىسىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى تو (吐) لو (落) سۆزلىرى خېتىگە قاراپ تەبىر بەرگۈچىلەر تەرىپىدىن كەلسە - كەلمەس قوشۇپ قويۇلغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بۇ يەردىكى تۇيغۇن قەبىلىسى ھون قەبىلىسىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ياكى خاتا تەرجىمىسى بولسا كېرەك[30]. شېكشى دېگەن سۆزدىكى «يۇ» سۆزى خاتا ھالدا «شېك» دەپ يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. «شېكشى» نىڭ «يۇشي» غا ئوخشاپ كېتىشى چۇبە قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدا تەسىس قىلغان يۇشى ئايمىقىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدەك قىلىدۇ[31]. جىنشۇي، يەنى ئۇيغۇر قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان جىنخې دەريا سۇيى بولۇپ، جىنشۇي ئايمىقى ئۇيغۇرلار رايونىدا تەسىس قىلىنغان بولۇشى كېرەك[32]. جېنگۇەن يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا تەسىس قىلىنغان مەھكىمە ئايماقلىرىنىڭ نامىغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدىكى

سەككىز مەھكىمە ئايماقنىڭ ئىچىدە. گېمىن ئايمىقىغا تۇراقلاشقان قايسى قەبىلىسىنىڭ تەۋە ئىكەنلىكى نامەلۇم بولغانلىقتىن سىرت، قالغان يەتتە مەھكىمە، ئايماقنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر قەبىلىسى جەنشۇي ئايمىقىغا تەۋە؛ چۆبە قەبىلىسى بىلەن شېڭ (يۇ) شى قەبىلىسى قۇلان ئايمىقىغا تەۋە؛ ئىزگىل قەبىلىسى لۇشەن مەھكىمىسى بىلەن دەيلىن ئايمىقىغا تەۋە؛ ئۇيغۇرلار بىلەن ھون قەبىلىسى گاۋلەن ئايمىقىغا تەۋە ئىدى. ئۇلار يەنىلا ئەڭ بۇرۇن گەنجۇ بىلەن لياڭجۇغا كۆچكەن تۆت قەبىلە دەپ ئاتالغانىدى. جەنشۇي ئايمىقىدا خانىگاي مەھكىمىسى يوق ئىدى، بەلكى قۇلان مەھكىمىسى قۇلان ئايمىقى دەپ يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى ئىدى. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەرق بولسىمۇ ئەمما بۇ سەككىز مەھكىمە ئايماق، ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۇرالارنىڭ تۆت قەبىلىسىگە تەۋە بولۇپ، «كونا تاڭنامە» ۋاڭ جۇنچۇنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلەنگىنى بىلەن بىردەك ئىدى.

لياڭجۇ تۇرالرىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن بىز يەنە لياڭجۇ تۇرالىرى ئىچىدىكى چۆبە قەبىلىسى ھەم بۇ قەبىلە ئارىسىدا تەسىس قىلىنغان قۇلان ئايمىقى (مەھكىمىسى) نىڭ تەرەققىيات جەريانىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بايان قىلىشىمىز كېرەك.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسى ئەڭ بۇرۇن گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدا ئولتۇراقلىشىشقا رۇخسەت قىلغانلار، چۆبە قالى باشچىلىقىدىكى چۆبە قەبىلىسىنىڭ 6000 تۆتۈن ئاھالىسى بولۇپ، بۇ ۋاقىت جېنگۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى يەنى مىلادىنىڭ 632 - يىلى ئىدى. مىلادى 642 - يىلى سىر-تاردۇھلارنىڭ قاغانى يانۇن قالىنىڭ ئانىسى گۈساڭ خاتۇن بىلەن ئىنىسى سىرامانىنى قەبىلىسىدىن يۈز ئۆرۈپ شىمالغا بېرىشقا قىزىقتۇرغاچقا، ئۇلار شىمالدىكى چۆبە ئېركىن باش

چىلىقىدىكى باشقا بىر تارماقىتىكى چۈبە قەبىلىسىگە بېرىپ قوشۇلدى. مىلادى 646 - يىلى چۈبە قالىنىڭ «لىڭجۇ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ تاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلغان» («كىتابلار جەۋھىرى» 991 - جىلد) لىق ھەققىدىكى خاتىرە لىرىدىن قارىغانىدا، ئەينى ۋاقىتتا گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدا قېپقالغان چۈبە قەبىلىسىدىكى كىشىلەرنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز (ياكى پۈتۈنلەي يوق دېيەرلىك) ئىكەنلىكى مەلۇم، شۇڭا قالى ئۆز قەبىلىسى (چۈبە قەبىلىسى) نىڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلمىغان (لياڭجۇ لەشكەرلىرى يەنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەھكىمە ئەسكەرلىرى) ئىدى.

مىلادى 647 - يىلى تەيزۇڭ شىمالدىكى چۈبە قەبىلىلىرى ئارىسىدا يۇشى ئايمىقىنى تەسىس قىلىپ، چۈبە ئېركىنىنى ئايماق بېگى قىلىپ تەينىلىدى. بۇ ئايماق يەنرەن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قارايتتى. مىلادى 653 - يىلى يۇشى ئايمىقى قۇلان مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، يەنىلا يەنرەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىدى. ئۇنىڭ ئورنى شۇبھىسىزكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئىدى. مىلادى 650 - يىلى تاڭ گاۋزۇڭ چۈبە غالىنىڭ ئوغلى چۈبە مىرنى يۈياڭ ناھىيىسىگە تۇنجىبەگ قىلىپ تەينىلىدى (يۈياڭ ناھىيىسى ھازىرقى خېبېيدىكى جىشىيەن ناھىيىسى)؛ مىلادى 651 - يىلى غەربىي تۈركلەردىن بولغان ئاشنا قۇلنى جازالاش يۈرۈشىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن گاۋزۇڭ چۈبە غالىغا چىڭ بېگىلىك ئوتۇغاتىنى (قەدىمكى چىڭ بەگلىكى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى شېن ۋېن ناھىيە سىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بەردى. «كونا تاڭنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە (شىيەنچىڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) مىلادى 659 - يىلى «چىڭ بېگى چۈبە قالى» دەپ تىلغا ئېلىنغان لىقى، «كونا تاڭنامە، چۈبە غالىنىڭ تەرجىمھالى» دا 668 - يىلى (زۇڭجاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) گە كەلگەندە

چۈبە غالىنىڭ كۈرىنىگە يۈرۈش قىلىش ئۈرۈشىدا پىخىتيانداڭ كۆرسەتكەن تۆھپىسى ئۈچۈن «قورغان قوشۇنىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى، سول قول باسقاقبەگ مەھكىمىسىنىڭ يۈرۈشتىكى سانغۇنلۇقىغا قوشۇمچە لياڭ بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن» لىكى ئېيتىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى مىلادى 642 - يىلى گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدىكى چۈبە قەبىلىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىمالغا كەتكەندە چۈبە قالى لياڭ بېگى قىلىپ تەيىنلىنىشتىن بىر يىل ئىلگىرى يەنى مىلادى 667 - يىلىغىچە لياڭجۇدا چۈبە غالى تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندا باشلاپ كەلگەن چۈبە قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرىنىڭ قالمىغانلىقىنى، چۈبە قالىنىڭ ئائىلىسىنىڭ سۈيۈرغاللىق زېمىنىنىڭمۇ لياڭجۇدا ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مىلادى 653 - يىلى تاڭ سۇلالىسى يۇشى ئايمىقىنى قۇلان تۈتۈق مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتكەندە، چۈبە قالىنىڭ ئىنىسى سرامانىنى تۈتۈقلۇقىقا تەيىنلىدى. سرامانىنىڭ تۈتۈقلۇقىقا تەيىنلىنىشى، شىمالدىكى چۈبەلەرنىڭ زەھەرلىك ھوقۇقىنىڭ ئاللىبۇرۇن ئەسلىدىكى شىمالدىكى چۈبە قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى چۈبە ئېرىكىنىڭ جەمەتىدىن چۈبە غالى جەمەتىگە ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سرامانىنىڭ قايسى ۋاقىتتا قۇلان تۈتۈقلۇقىغا تەيىنلەنگەنلىكى تارىختا ئېنىق ئەمەس. مىلادى 661 — 663 - يىللىرى شىمالدا ئۇيغۇر قەبىلىسى باشچىلىق قىلغان توققۇز تۇرالارنىڭ چوڭ قوزغىلىڭى پارتلىدىڭ، چۈبە قەبىلىسى شۇبھىسىزكى، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بۇ قېتىمقى كۈرەشكە قاتناشقانىدى. سرامانىڭ بۇ قېتىمقى كۈرەشكە نىسبەتەن زادى قانداق پوزىتسىيە تۇتقانلىقى نامەلۇم بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاكىسى چۈبە غالى بۇ قېتىمقى «قالايمىقانچىلىق» نى تىنچىتىشتا تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. مىلادى 664 -

يىلى تاك گاۋزۇك چۇبە غالىنىك ئوغلى چۇبە مىرنى سول قول نۆكەرلەر ياساۋۇلخانىسىنىك ئۇلۇغ سانغۇنلۇقىغا قوشۇمچە قۇلان ئايمىقى (مەھكىمىسى) نىڭ تۈتۈقلۇقىغا تەيىنلەنگەنىدى، بۇۋەقە شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، بۇ ۋاقىتتا شىمالدىكى چۇبە قەبىلىسىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى سىرامان جەمەتىدىن غالى جەمەتىگە ئۆتكەنىدى. مىلادى 688 - يىلى (زۇكجاڭنىڭ تۇنجى يىلى) غالى چىڭ بەگلىكىدىن لياڭ بەگلىكىگە يۆتكەلدى. بۇ چۇبە مىرنىڭ قۇلان تۈتۈقلۇقىغا تەيىنلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. چۇنكى لياڭجۇدىن شىمالدىكى چۇبەلەر ئارىسىدا تەسىر قىلىنغان قۇلان مەھكىمىسىگە بېرىشتا ئېرغۇنا كۆلى ئارقىلىق شىمالغا مېڭىپ بۇاستە قۇملۇقتىن ئۆتىدىغان يولدىن، چىڭ بەگلىكى خېلىلا يېقىن ئىدى. چۇبە قالى لياڭجۇغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، چۇبە مىر شىمالدىكى قۇلان مەھكىمىسى بىلەن لياڭجۇ ئارىلىقىدا بېرىپ - كېلىپ تۇرۇشى تەبىئىي ئىدى. لياڭجۇ بولسا خېشى ئارىلىقىدىكى ئاۋات جاي بولغاچقا، چۇبە مىر ئۆزىنىڭ ئەمىلىنى دادىسىنىڭ سۈيۈرغالىلىق زېمىنى بولغان لياڭجۇغا يۆتكەپ شىمالدىكى چۇبە قەبىلىسىگە يىراقتا تۇرۇپ باشچىلىق قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇنداق قىلىپ لياڭجۇغا تەۋە چۇبە غالىنىڭ سۈيۈرغالىلىق زېمىنى بولغان لياڭ بەگلىكى يەنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قارىمىقىدىكى چۇبە مىرنىڭ قۇلان مەھكىمىسى بىلەن ئاستا - ئاستا قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. 683 — 684 - يىللىرىغا كەلگەندە شىمالدىكى ئۇيغۇر، چۇبە، ئىزگىل، ھون قەبىلىلىرى جەنۇبقا كۆچۈپ گەنجۇ بىلەن لياڭجۇغا كەلگەنىدە، بۇ خىل شەكىل جەھەتتىكى بىرلىك ماھىيەت جەھەتتىكى بىرلىككە ئايلانىدى. تارىخچىلار قۇلان مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، غالىنىڭ لياڭ بەگلىكىنىڭ

بەگلىكىگە يۆتكەلگەن يىلى (زۇڭجاڭنىڭ تۇنجى يىلى، مىلادى 668 - يىلى) نى خاتا ھالدا، قۇلان مەكىمىسىنى لياڭجۇ مەكىمىسىگە تەۋە بولغان يەل دەپ قۇلان مەكىمىسى ھەم لياڭجۇ مەكىمىسىدىكى تۇرا مەكىمە ئايماقلىرىنىڭ ھەممىسى زۇڭجاڭنىڭ تۇنجى يىلىدىن باشلاپ لياڭجۇ مەكىمىسىگە تەۋەبولغان يەل دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى VII» نىڭ قارام ئايماق لوڭخي ۋىلايىتى ماددىسىدا لياڭجۇدىكى تۇرا مەكىمە ئايماقلىرى «دەسلەپ يەنەن قورۇقچىبەگ مەكىمىسىگە تەۋە ئىدى. زۇڭجاڭنىڭ تۇنجى يىلىدىن باشلاپ لياڭجۇ تۇتۇق مەكىمىسىگە قاراشلىق قىلىندى، دەپ كۆرسىتىلگەن. باشتا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك لياڭجۇ تۇرالىرىدىن بولغان ئۇيغۇر، چۇبە ئىزگىل ھون قاتارلىق تۆت قەبىلە مىلادى 863 — 684 - يىللىرى شىمالدىن كۆچۈپ كەلگەنىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ تۆت قەبىلە ھەم ئۇلار ئارىسىدا قۇرۇلغان مەكىمە ئايماقلارنىڭ ھەممىسى شىمالدا بولۇپ، ھەممىسى يەنەن (كېيىن خانگاي قورۇقچىبەگ مەكىمىسىگە، كېيىن يەنە ئەنبەي قورۇقچىبەگ مەكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن) قورۇقچىبەگ مەكىمىسىگە قارايتتى. يۇقىرىدىكى «جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە دېيىلگىنى يېڭى، كونا «تاڭنامە» دە خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇر، چۇبە، ئىزگىل، ھونلارنىڭ گەنجۇ - لياڭجۇغا كۆچۈپ كەلگەن ۋاقتىغا ماس كەلمەيلا قالماستىن بەلكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەرقانداق بىر كىتابتىن بۇنىڭغا قوشۇمچە دەلىل تاپقىلى بولمايدۇ.

قىسقىسى، لياڭجۇ مەكىمىسىدىكى تۇرالارنىڭ تۆت قەبىلىسى كېيىنكى تۈرك خانلىقى دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە قۇتلۇقنىڭ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شىمالدىن كۆچۈپ

كەلگەندى. تۆت قەبىلىنىڭ ئىچىدىكى چۆبە قەبىلىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرى (تۆتۇقلىرى) چۆبە قەبىلىسىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ قەبىلىدىكى خەلقنىڭ ھەممىسى جېنگىۋەننىڭ ئالتىنچى يىلى چۆبە غالى تاغ سۇلالىسىگە ئەل بولغاندا باشلاپ كەلگەن بۇرۇنقى قەبىلىلەر ئەمەس ئىدى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە گەنجۇ بىلەن لياڭجۇدا ئىزچىل ئولتۇراقلاشمىغانىدى. ئۇلارمۇ ئوخشاشلا كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شىمالدىن كۆچۈپ كەلگەن (چۆبە قالى، چوبەمىر قاتارلىق ئاز سانىدىكى يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ لياڭجۇ مەھكىمىسىگە كۆچۈپ كەلگەن ۋاقتى بۇنىڭدىن سەل بۇرۇنراق)ئىدى.

لىڭجۇ تۇرالىرى لىڭجۇ تۇرالىرى جېنگۇەن يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغانىدى. «كونا تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى I» نىڭ لىڭجۇ باش تۇتۇق مەھكىمىسى ماددىسىدا: «جېنگۇەننىڭ 20 - يىلى تۇرالار ئەل بولغاندا گاۋلەن، گاۋلى، چىلىيەن قاتارلىق ئوچ ئايماق تەسىس قىلىنىپ، لىڭجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىگە قارايدىغان قىلىپ ئايرىپ بېرىلدى. يوگۇبېينىڭ تۇنجى يىلى گاۋلەن قاتارلىق ئوچ ئايماق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى» دېيىلگەن. سېن جوگمىيەن گاۋلىنى گاۋچۇ ئايمىقىنىڭ خاتا ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن ㉝ دەپ گۇمان قىلىندۇ. «تۇرالار ئەل بولغاندا» ئوچ ئايماق تەسىس قىلىنىدى دېگەن بۇ سۆزگە ئاساسلانغاندا بۇ ئوچ ئايماق تۇرالارنىڭ ئايماقلىرى بولۇپ، گاۋلى ئايمىقى دېيىشكە بولمايدۇ، سېن جوگمىيەن ئەپەندىنىڭ قارىشى ئورۇنلۇق، بۇ ئوچ ئايماق تەسىس قىلىنىپ، ياندۇرقى يىلى (جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى) 1 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى تۇرالار رايونىدا ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماق تەسىس قىلىنغانىدى. ئالتە مەھكىمە يەتتە ئايماق ئىچىدە گاۋلەن

مەھكىمىسى ۋە گاۋچۇ ئايمىقى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھون، قوشۇر قەبىللىرى رايونىدا تەسىس قىلىندى. چىلىيەن ئايمىقى «سىرتاردۇشلار نىڭ قالدۇق قوۋملىرى» ئارىسىدا تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا ئاساسلانغاندا لىڭجۇدىكى. تۇرالارنىڭ ئۇچ ئايمىقى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھون، قوشۇر ۋە تاردۇشلارنىڭ بىر قىسىم قەبىللىرى ئارىسىدا تەسىس قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئۇچ ئايماقتىكى تۇرا قەبىللىرى سىرتاردۇشن خانلىقى مۇنقەرز بولغان ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇغانىدى. بۇ روشەنكى شىمالدىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قالايمىقانچىلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان بولۇش ئېھتىماللىقىمۇ ناھايىتى يېقىن، سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى ھون، قوشۇر قەبىللىرى ئارىسىدا ئايرىم - ئايرىم گاۋلەن، گاۋچو، چىلىيەن قاتارلىق ئۇچ مەھكىمە، ئايماقى تەسىس قىلدى. بۇ ئېھتىمال مەھكىمە. ئايماق ناملىرىنىڭ تەكرارلاشتىن ساقلىنىشى ئۈچۈن بولسا كېرەك. شۇڭا گاۋزۇك تەختكە چىقىپ تۇنجى يىلى يارلىق چۈشۈرۈپ بۇ ئۇچ ئايماقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتكەنىدى، لېكىن بۇ ئۇچ ئايماقتىكى خەلق شىمالغا قايتماي يەنىلا لىڭجۇ تەۋەسىدە تۇرۇپ قېلىپ، لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانىدى.

«كونا تاڭنامە. سۇي جىۋېننىڭ تەرجىمھالى» دا گاۋزۇڭنىڭ لىنىدى (لىنىدى يىلنامىسى جەمئىي ئىككى يىل داۋام قىلغان بولۇپ، مىلادى 664 - يىلىدىن 665 - يىلىغىچە ئىدى) يىللىرى ئوتتۇرىلىرىدا سۇي جىۋېن لىڭجو، تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ئەمرى - لەشكەرلىكىگە تەيىنلەنگەن ۋاقىتتا «ئايماق داڭلىرىدە ھون، قوشۇر قەبىللىرىنىڭ ئون مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەمى بار» ئىدى، پۇقرالار ئۇلارنىڭ «بۇلاڭ-

تالاك قسلسشى» دىن قورقوپ «دېھقانچىلىقنى تاشلاپ ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى ئۆگەنگەن» ئىدى. سۇي جۇڭدن ئوردىغا «خەبەر» (لىگجۇ تەۋەسىدىكى خۇاڭخېنىڭ شىمالىدا، ھازىرقى نىڭشيانىڭ يىگچۇەن، چىگتوگشيا ۋە ئىچكى موڭغۇل نىڭ ئالاشەن خوشونى ئەتراپى) غا يۆتكىلىش توغرۇلۇق مەكتىۇپ سۇنغانىدى. بۇ يەردىكى ھون، قوشۇرلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جېنگۇەن يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا لىگجۇدا ماكانلاشقان ھون، قوشۇرلار بولۇشى كېرەك. «سۇي جۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلەنگەن. ئۇلارنىڭ خەبىرىنىڭ شىمالغا كۆچكەندىن كېيىن «چارۋا مەيدانلىرىنىڭ مۇنبەت، ئوت سۇيى ئۆكسىمگەن، قەبىلىلەرنىڭ كۈندىن - كۈنگە روناق تاپقان» لىقىدىن قارىغاندا، ئۇلار بۇ يېڭى زېمىندا قانچىلىق ۋاقىت تۇرغانلىقى، كېيىنكى تەقدىرىنىڭ قانداق بولغانلىقى تارىخىي كىتابلاردا تولۇق خاتىرىلەنمىگەن. بىراق كېيىنكى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە بەگچور چوڭ قوشۇننى باشلاپ كۆپ قېتىم لىگجودا دەريادىن ئۆتۈپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ لوگيۇ، لىگجو ئايماقلىرىغا ھۇجۇم قىلغانىدى. لىگجۇنىڭ خەبەي دېگەن جايدىكى ھونلار بىلەن قوشۇرلارنىڭ يايلاقلىرى تۇركلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنۇېلىنغان بولۇشى كېرەك، بۇ بۆلەك تۇرالارمۇ ئېھتىمال تۇركلەر تەرىپىدىن شىمالغا ھەيدەپ كېتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

تۇرا قەبىلىلىرى مىلادى 713 - يىلى (كەيزەنىڭ تۇنجى يىلى) شىمالدىن يەنە ببر قېتىم كەڭ كۆلەمدە لىگجو دائىرىسىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغانغا ئوخشاش، شۇ يىلى شىمالدىكى تۇرالاردىن تېلەنغۇت، ھون، قومۇق، ئاتېئىز ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ كۆلىبي جەمەتى قاتارلىق قەبىلىلەردىكى قىسمەن قەبىلىلەر كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ

ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ جەنۇبقا قېچىپ كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. ئۇلار دەسلەپ تەييۇەننىڭ شىمالىدىكى تەڭرىقۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆرىنگېرنىڭ شىمالى)نىڭ تەۋەسىدە ئولتۇراقلاشتى. تەڭرىقۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن قورۇقچىبېگى جاڭ جيون «ئۇلارنى قورالللرىنى پۈتۈنلەي تاپشۇرۇپ دەريانىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈشكە بۇيرۇغان» («كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە») ئىدى. تاڭ سۇلالىسى شۇ يىلى ئۇلارنىڭ رايونلىرىدا شەرقىي گاۋلەن (ھون)، يەنەن (تىلەنغۇت)، يەنشەن، جىلۇ (قۇمۇق)، كۆلبىي (ئۇيغۇرنىڭ كۆلبىي ئۇرۇقى) قاتارلىق لىكجۇ ئايمىقىغا تەۋە ئالتە قارام ئايماقنى تەسىس قىلدى. «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى VII» گە ئاساسلانغاندا، يەنەن، جىلۇ، جىتىيەن قاتارلىق ئۈچ ئايماقتىكى كۆچمەنلەر «دەسلەپ خۇيلىغا كۆچۈپ كەلگەن» (ھازىرقى نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالى)؛ كۆلبىي، يەنەن ئىككى ئايماقتىكى «كۆچمەنلەر بۇرۇن ۋېنچىغا كۆچۈپ كەلگەن» (ھازىرقى نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى)؛ شەرقىي گاۋلەن ئايمىقىدىكى «كۆچمەنلەر بۇرۇن مىڭ شاۋغا كۆچۈپ كەلگەن» (ھازىرقى لىڭۋۇنىڭ غەربىي جەنۇبى. جوڭنىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالى ئىدى). قىسقىسى، ھازىرقى نىڭشيانىڭ شىمالى، خۇاڭخېنىڭ شەرقىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى تۇرالارنىڭ ئالتە قارام ئايمىقى جايلاشقان رايونلار ئىدى. كېيىنكى تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى لىكجۇ تۇرالىرى يەنى مۇشۇ ئالتە قارام ئايماقتىكى تىلەنغۇت، ھون، قۇمۇق، ئاتېلىز، كۆلبىي قاتارلىق قەبىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

شياجۇ تۇرالىرى ئاساسەن سىرتاردۇش، بازغۇت، ئاتېلىز قاتارلىق قەبىلىلەردىكى تۇرالاردىن تەركىب تاپقان، سىرتاردۇش قەبىلىسى مىلادى 687 - يىلى تۈرك ئاقسۆڭكى ئاشنا قۇنان مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، سەددىچىننىڭ سىرتىدا

تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانىدى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار 40 مىڭ تۇتۇن بولۇپ، تەخمىنەن 100 مىڭدىن ئارتۇپ كىشى ئىدى. تاڭ سۇلالىسى سەددىچىننىڭ سىرتىدىن ئۇلار كۆچۈپ كەلگەن شياجۇنىڭ نىگىزىنى ناھىيىسىدە داخۇن تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى VII نىڭ داۋامى»غا ئاساسلانغاندا، داخۇن تۇتۇق مەھكىمىسى گويەن ئايمىقى، بوچىنۇ ئايمىقى، شىدەن ئايمىقى، گۇجۇ ئايمىقى. دىسۇ ئايمىقىنى باشقۇرغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە شىدەن ئايمىقى دەسلەپ گاۋزۇڭنىڭ يۇڭۇبي تۇنجى يىلى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئەسلى ئورنى چۆللۈك نىڭ شىمالىدا ئىدى. مىلادى 681 - يىلى شىدەن ئايىمىقى دىكى سىرتاردۇش چارۋىچىلىرى (يەنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاشنا قۇنان مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن تاڭسۇلالىسىگە تەسلىم بولغان 40 مىڭ تۇتۇن) تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ نىگىزىنى ناھىيىسىدە ئولتۇراق لىشىشىغا رۇخسەت قىلدى. يۇڭۇبېنىڭ تۇنجى يىلى تەسىس قىلىنغان شىدەن ئايمىقى بىلەن نام جەھەتتە ئوخشاشسىزى، ئەمما ئورۇن جەھەتتىن پەرق قىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا تۆت ئايماق ئەسلىدىكى شىدەن ئايمىقىدىكى چارۋىچىلار تارقالغان جايلاردا تەسىس قىلىنغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇنداق قىلىشى ئېھتىمال ئۇلارنىڭ كۆچىنى بۆلۈپ، شۇ ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇچۇن بولسا كېرەك. مىلادى 715 - يىلى (كەييۇەننىڭ ئۇچنچى يىلى) سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى سىرتاردۇشلارنىڭ يەنە بىر تارماق قەبىلىسى، سەركەردىسى مولىيەننىڭ باشچىلىقىدا تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. تاڭ سۇلالىسى شىياجۇ ئايمىقىدا نىگىزىنى ناھىيىسىنى تەسىس قىلدى. شۇ يىلى تاڭ سۇلالىسى سىرتاردۇشلارنىڭ ئاقىناقىلى داخۇن تۇتۇق (ئادەم ئىسمى خاتىرىلەنمىگەن) نى

سول قول بەھەيۋەت سانغۇنلۇقىغا تەينىلەپ، شياجۇدىكى سەرتاردۇش قەبىلىسىگە باشچىلىق قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىنى قوغداشقا بۇيرۇدى. شياجۇدىكى تۇرالار ئىچىدىكى بارغۇتلار ئەڭ دەسلەپ «كونا تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى I» شياجۇ تۇتۇق مەھكىمىسى ماددىسىدا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «بارغۇت ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى، سوفاك ناھىيىسى دائىرىسىدە ئىدى» دېيىلگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ سوفاك ناھىيىسى ھازىرقى شەنشى ئۇلۇكسىنىڭ چېڭبىيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا ئىدى. بۇنىڭدىكى بارغۇت قەبىلىسىنىڭ شىمالىدىن قايسى ۋاقىتتا كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس. مىلادىيە 714 - يىلى بارغۇتلار سەركەردىسى شادقۇتنىڭ باشچىلىقىدا تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان، ماتېرىياللار كەمچىل بولغاچقا تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ ئەل بولغان بارغۇتلارغا شياجۇدا تەسىس قىلىنغان بارغۇت تۇتۇق مەھكىمىسى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلغان - قىلمىغانلىقىنى ئالدىراپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ. شياجۇدىكى ئاتېلىزلار، ئاۋاسارلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «كونا تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى I» نىڭ قەيان ئايماق تۇتۇق مەھكىمىسى ماددىسىدا «تاڭغۇت قەبىلىسى، سوفاك ناھىيىسىگە ماكانلاشقان، قۇلى ئايمىقى، ناجىي ئايمىقى، ئاۋسار ئايمىقى قاتارلىق ئۈچ كىچىك ئايماقنى باشقۇرىدۇ» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە. تەزكىرىسى» دىمۇ قويياندا تەسىس قىلىنغان تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ قارمىقىدا دېيىلىدۇ، ئەمما ئۇلار- نى تۈرك قەبىلىسى دەپ ئاتىغانىدى. ئاۋاسار ئاتېلىزنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇلار تاڭغۇت ياكى تۈرك قەبىلىسى دەپمۇ قارالمىغانىدى. بۇنىڭدىكى ئاۋاسار ئايمىقى ئېھتىمال كەيۋەننىڭ ئوچىنچى يىلى تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ئاۋاسار قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدا تەسىس قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىدىكىلەر شياجۇ تۇرالرىگە ئائىت

خاتىرىلەردۇر.

فىڭجۇ تۇرالىرى. بۇ ئايماقتىكى تۇرالار مىلادى 715 - يىلى (كەيىۋەننىڭ ئۇچىنچى يىلى) كۈزدە توققۇز قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى ئابوسنىڭ باشچىلىقىدىكى شىمالدىكى تۈرك خانلىقىغا قارشى كۈرەش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان تۇرالار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىزگىل، قوشۇر، چۈبە، بالىغىت، سىرتاردۇش، ئاتېمىز قاتارلىق قەبىلە خەلقلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بۇ ئايماقتا قايسى ۋاقىتتا كۆچۈپ كەلگەنلىكى نامەلۇم بولغان تۆتۈق تاۋمۇنىڭ باشچىلىقىدىكى بارغۇت قەبىلىسىنىڭ خەلقلىرىمۇ بار ئىدى، فىڭجۇدىكى تۇرا قەبىلىلىرى «تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى ئەتراپىغا تارقىلىپ جايلاشقانىدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 212 - جىلد كەيىۋەنىڭ سەككىزىنچى يىلى). بۇ جاي ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇل تەۋەسىدىكى خۇاڭخېنىڭ شىمالىدىكى چوغاي تېغىنىڭ تۆۋەنىسى، يەنى تارىخلاردىكى داڭلىق تۇرا تۈزلەڭلىكى ئىدى.

يۇقىرىدىكى لىك، شيا، فىڭ قاتارلىق ئۇچ ئايماقتىكى تۇرالار خېچۇ (يەنى خىتاۋ) نىڭ ئىچى - سىرتى ياكى ئەتراپىغا تارقالغاچقا، تارىخلاردا ئادەتتە خېچۇدىكى توققۇز قەبىلە ياكى خېچۇ تۇرالىرى دەپمۇ ئاتالغانىدى.

بىڭجۇ تۇرالىرى. خىدۇڭ تۇرالىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مىلادى 716 - يىلى بەگچۇر ئۆلتۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەيىنىدە جەنۇبقا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان بايىرقۇ، توكرا، ئۇيغۇر، بارغۇت ۋە ئاقشىد قاتارلىق بەش قەبىلە خەلقىدىن تەركىب تاپقان. دەسلەپتە، تاڭ سۇلالىسى ئەل بولغان بۇ بەش قەبىلە خەلقىنى «داۋۇ قورۇلىنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشتۇرغان». («كونا تاڭنامە. شۆھرەتلىك ھەققىدە خاتىرە»)

ئىدى. داۋۇ قورۇلى داتۇك قورۇلى دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ سۇيشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا ئىدى. مىلادى 717 - يىلى (كەيپۇەننىڭ بەشىنچى يىلى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىگجۇ ئايمىقىنىڭ دورغاپى جاڭ جياجېن ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، «تۇركلەردىن توققۇز قەبىلە (تۇركلەرگە قاراشلىق توققۇز تۇرا قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ) يېقىندىلا ئەل بولدى، ئۇلار تەيپۇەننىڭ شىمالىدا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشتى، شۇڭا بۇ يەردىكى قورغانلاردا تۇرغۇزۇشقا خەل قوشۇنلار ئەۋەتىلسە» دېگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن «تاڭ سۇلالىسى پەغپۇر قوشۇنىنى يىگىجۇدا تۇرغۇزۇپ، 80 مىڭ ئەسكەر توپلاپ جاڭ جياجېننى پەغپۇر قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى قىلىپ تەيىنلىدى» («ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 211 - جىلد كەيپۇەننىڭ بەشىنچى يىلى)، خۇسەنشىڭنىڭ بەرگەن ئىزاھاتىدا: پەغپۇر قوشۇنى «بىگجۇ شەھىرىدە تۇرىدۇ» (ھازىرقى تەيپۇەن شەھىرىنىڭ جەنۇبى) دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە. جاڭ شۇنىڭ تەرجىمھالى» دا «ئەينى ۋاقىتتا (كەيپۇەننىڭ 8 - يىلى بىگجۇ ئايمىقىدىكى داتۇك، فېڭيى قاتارلىق قورۇللاردا توققۇز قەبىلىدىن بولغان توكرا، بايېرقۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بار ئىدى» دېيىلگەن. فېڭيى قورۇلى ئەسلى فېيخۇ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ تەيپۇەن ناھىيىسى) دا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، كەيپۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى «جاڭ جياجېن توققۇز قەبىلىگە يارەم بېرىش ئۈچۈن ئىلگىرىكى دەيچۇن ۋىلايىتىدىكى دائەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكەلدى» («تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. ھېراۋۇللار»). دائەن شەھىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ ۋېيشيەن ناھىيىسىدە ئىدى. يۇقىرىقى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى تەيپۇەننىڭ شىمالى، خۇاڭخې دەرياسى، سۇشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى، تەيخاڭشەن تېغى،

ۋېيشيەن ناھيىلىرىنىڭ غەربىي قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىگە بايىغىرقۇ قاتارلىق بەش تۈرا خەلقى تارقالغانىدى. ئەمما، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تارقالغان كونكرىت ئورنى ئېنىق ئەمەس. مىلادى 718 - يىلى (كەيىۋەننىڭ ئالتىنچى يىلى) شۇەنزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ بايىغىرقۇلارنىڭ تۈتۈق بېگى ئىزگىلگە «خېگىيې قورۇلىنىڭ جازا يۈرۈش قىلغۇچى قىسمىنىڭ قوماندانى» دېگەن نامنى بېرىپ ئۇنىڭغا 3 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بەردى؛ تۈكرالارنىڭ تۈتۈق بېگى بىلگە مۇچۇرغا «خېگىيې قورۇلىنىڭ جازا يۈرۈش قىلغۇچى تۇرشاۋۇل قىسمىنىڭ قوماندانى» دېگەن نامنى بېرىپ، 2 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بەردى؛ ئاقشىدلارنىڭ تۈتۈق بېگى بيانغا «خېگىيې قورۇلىنىڭ ھىماتچى قىسمىنىڭ جازا يۈرۈش قىلغۇچى قوماندانى» دېگەن نامنى بېرىپ 2 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بەردى؛ ئۇيغۇرلارنىڭ تۈتۈق بېگى ئىل تېكىن ئىلتەبىرگە «داۋۇ قورۇلىنىڭ ئوڭ قول جازا يۈرۈش قىسىملىرىنىڭ قوماندانى» دېگەن نامنى بېرىپ، ئۇنىڭغا 1000 ئاتلىق ئەسكەر بەردى؛ بارغۇت قەبىلىسىنىڭ تۈتۈن بېگى ئىرككە «داۋۇ قورۇلىنىڭ سول قول جازا يۈرۈش قىسىملىرىنىڭ قوماندانى» دېگەن نامنى بېرىپ، 800 يۇز ئاتلىق ئەسكەر بەردى، تارىختا بۇلار جازا يۈرۈش قىلغۇچى بەش تۈتۈق قوماندان دەپ ئاتالغانىدى. شۇەنزۇڭ جازا يۈرۈش قىلغۇچى تۈتۈق قوماندانلىرىنىڭ ھەممىسىگە «پەغپۇر قوشۇنلىرىنىڭ ھىراۋۇللىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇش»؛ «ۋەقە سادىر بولسا دەرھال ئەسكەر ئەۋەتىپ بېسىقتۇرۇپ، تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ۋەزىيەتنى مۇلچەرلەپ، قوغلاپ زەربە بېرىش يېقىن قوشۇنىنى يىغىۋېلىش. ۋەقە سادىر بولمىسا لەشكەرلەرنى ئۆز قەبىلىسىگە قايتۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش، چوقۇم ئۆز قەبىلىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ ئەھۋالىنى

سۇرۇشتۇرۇپ ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىش كېرەك» دەپ يازغان چۇشۇرگەنىدى (تاڭ سۇلالىسىگە دائىر بايانلار» 21 - جىلد). بۇ يازغانلىقتىنمۇ بىكجۇ تۇرالغۇنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرنى ئومۇملاشتۇرغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تۇرالار غەربتە لىياڭجۇدىن باشلاپ شەرقتە بىكجۇغىچە بولغان تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتكۈل شىمالىي چېگرىسىغا دېگۈدەك تارقالغانىدى. بۇ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى ئىككى قاغانىنىڭ يەنى قۇتلۇق قاغان بىلەن بەگچۇر قاغاننىڭ دەۋرىدە جەنۇبقا كۆچۈپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا كەلگەنىدى. تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل بولغاچقا، بىز پەقەت شياجۇ تۇرالرىنىڭ ئىچىدىكى سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭلا 40 مىڭ تۈتۈن ئادىمىنىڭ بارلىقىنى، بىكجۇ تۇرالرىنىڭ ئىچىدىكى بەش قەبىلىدە ئاز بولغانىمۇ 9000 تۈتۈن (بىكجۇدىكى بەش تۇرا قەبىلىسىنىڭ جەمئىي 8800 گە يېقىن ئاتلىق ئەسكىرى بار ئىدى، بىر تۈتۈندىن بىردىن ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىش بويىچە ھېسابلانغان) ئادىمىنىڭ بارلىقىنى، ئومۇمىي سانىنىڭ تەخمىنەن 50 مىڭ تۈتۈن، ئادەم سانىنىڭ 200 مىڭدىن ئارتۇقلىقىنى بىلەلەيمىز. ئۇنىڭدىن سىرت لياڭجۇ تۇرالرى بىلەن شياجۇ تۇرالرىنىڭ ئىچىدىكى بارغۇت، ئاتېئىز قاتارلىق قەبىلىلەردە جەمئىي زادى قانچىلىك تۈتۈننىڭ بارلىقى ھەققىدە ھېچ نەرسە بىلمەيمىز.[34] لېكىن «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ھەم تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى، گۇللىنىشى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى

دىكى تارقىلىشىشنىڭ كەڭلىكىدىن قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسىگە
ئەل بولغان ئومۇمىي تۇتۇن سانى، شىمالدىكى تۇرالارنىڭ
«بىر مىليوندىن ئارتۇق نوپۇسى» نىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگە
لەيدۇ. ئۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋال شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى
شىمالدىكى قاڭقىللارنىڭ جورجانلارنىڭ ئاسارىتىدىن
قېچىپ كەڭ كۆلەمدە جەنۇبتىكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا
كۆچۈپ كېلىشى بىلەن ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ. بىراق
تۇرالار ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغانىدى،
ھالبۇكى قاڭقىللارنىڭ ۋېي خانلىقىغا ئەل بولۇشى ۋېي
خانلىقىنىڭ قورال كۈچى بىلەن مەجبۇرلىشى ۋە ئالدىشى
قاتارلىق ئامىللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

(2) تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تۇرالارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا قايتىش سەۋەبلىرى ۋە جەريانى

شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ تاڭ
سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىگە كېلىشىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى
كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ تۈگىمەس ھەربىي ئالۋانلىرى
ۋە تۇرك قۇلدارلار سىنىپى يۇرگۈزگەن دەھشەتلىك سىنىپىي
ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە سىنىپىي زۇلۇم ئۇلارنى ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن
تارتىپ ياشاپ كەلگەن شىمالدىكى يايلاقلاردا داۋاملىق تۇر-
مۇش كەچۈرۈشىگە ئامالسىز قالدۇرغانىدى. ئۇلار تاڭ سۇلالە-
سىنىڭ يوكسەك راۋاجلانغان فېئودالليق ئېقتىسادى، مەدەنىيىتىگە
مەپتۇن بولغانىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر جېنگۇەن
يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى تاڭ تەيزۇڭنىڭ شىمالدىكى تۇرا قەبىلە-
لىرى ئۈستىدىن يۇرگۈزگەن بىر قەدەر كەڭ مىللىي سىياسىتىنى
ئەسلىگەن بولۇشى ھەمدە بۇ خىل سىياسەتنىڭ تۇر خەلقىگە

بىر مەزگىل گۈللىنىش، تىنچلىق، بەخت ئاتا قىلغانلىقىنى ئەسكە ئالغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇلار شىمالدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالغاندا، ئالتۇنتاغدىن ئېشىپ غەربىگە قېچىپ كەتمەي ياكى شەرققە قېچىپ قۇمۇق، قىتانلار ۋە قادىرقان تاغلىرىنىڭ شەرقىغىمۇ بارماي، ئەكسىچە قۇملۇقتىن ئۆتۈپ جەنۇبقا تاڭ سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ باردى. شۇبھىسىزكى ئۇلار تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇق قىلىشىنى ئۇمىد قىلغانىدى. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پەقەت ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاز سانىدىكى قەبىلە ئاقساقاللىرىغا يۇقىرى ئەمەل بېرىپ، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ ئۆزىگە تارتقان ۋە سېتىۋالغانلىقىنى، ھالبۇكى ئاددىي تۇرا چارۋىچىلىرى ۋە بىر قىسىم ئورنى بىرقەدەر تۆۋەن، ئادىمى ئاز قەبىلىلەرنىڭ سەردىكەرلىرىگە نىسبەتەن ھەدەپ ئەمەلدار ۋە سانغۈنلارنى ئەۋەتىپ خالىغانچە ئېزىپ تالان - تاراج قىلغانلىقىنى كۆردى. «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا جەنۇبقا كۆچكەن تۈرك ۋە تۇرالار «يۇتۇنلەي نامراتلىشىپ (يەنى تاڭ سۇلالىسى زېمىنىدا)» «ئۆلۈك - تىرىكلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى» دېيىلگەن. بۇ گەرچە غەرەزلىك ھالدا ئاشۇرۇپ مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار تۇرۇقۇاتقان ئەمەلىي شارائىتىنىڭ ئەينەن تەسۋىرى بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا تاڭ سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىدىكى تۇرالار بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن ياۋۇز بەگچۇر قاغانىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئورنىغا كەلگە قول ۋە «رەھىمدىل» بىلگە قاغانىنىڭ تەختكە چىققانلىقىنى ئاڭلىغاندا ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سەركەردىلىرىنىڭ قوتراتىشى بىلەن تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، بىلگە قاغانىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېتىشتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ خاتا سىياسىتى ۋە ئەمەلدار - سانغۈنلارنىڭ خالىغانچە

ئەسكىلىك قىلىشى. تۇرالارنىڭ شىمالىغا قايتىشىدا، يەنى «يۇز ئۆرۈپ. تۇركلەرگە تەسلىم بولۇشى» دا. ھەقىقەتەن خېلى چوڭ روللارنى ئويىنىغانىدى.

تاڭ سۇلالىسى يەرلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ خورلىشىغا ۋە زۇلمىغا ئالدى بىلەن قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر لىڭجۇ ۋە شياجۇ ئايمىقىدىكى تۇرالار ئىدى. بۇ ئىككىسى ئايماقتىكى تۇرالار «ئالۋان - ياساقتىن جاق تويۇپ كەتكەن»㉟ ئىدى، بولۇپمۇ لىڭجۇدىكى تۇرا خەلقى مىلادى 713 - يىلى قوملۇقتىن ئۆتۈپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەكرىقوت قۇرۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئەل بولغاندا. مۇئاۋىن قۇرۇقچىبەگ جاڭ جيۇن ئۇلارغا ھېچقانداق مېھىر - شەپقەت كۆرسەتمەستىن بەلكى ئۇلارغا قارىتا دۈشمەنلىك كۆزى بىلەن قارىدى، ئۇ تۇرالارنىڭ بارلىق قورال - ياراق ۋە ئوقيالىرىنى ئۆكتەملىك بىلەن يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى مەجبۇرىي ھالدا «دەريا (خۇاڭخې) نىڭ جەنۇبىغا كۆچۈشكە» زورلاپ لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئوت - چۆپى، سۇيى مول بولمىغان خۇيلې، ۋېنچى، مىڭشيا رايونلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى. بۇ تۇرالارنىڭ ئوقيالىرى يېغىۋېلىنغاچقا، ئۇلار «ئوۋ ئوۋلىيالمىدى». ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش ئەزەلدىن كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان بىر پائالىيەت ئىدى، تۇرالار جاڭ جيۇننىڭ شەپقەتسىزلىكىگە نىسبەتەن ئىنتايىن «غەزەپلەنگەن» («كونا تاڭنامە. تۇركلەر I») ئىدى، ئاممىنىڭ غەزىپىنى بېسىش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى تۇرالارنىڭ قاتتىق تەلىپى بۇسىتىدا ئۇلارنىڭ ئوقيالىرىنى تارقىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى، ئەمما تۇرالارغا بولغان زۇلۇم ۋە كەمسىتىش ئازايتىلمىدى، بەزى تۇرا خەلقى كىچىك كۆلەمدە تەشكىللىك قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. «كونا تاڭنامە. ۋاڭ جۇننىڭ تەرجىمھالى» دا ئۇلارنىڭ قارشىلىق

كۆرەشلىرىنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالى تۇغرىسىدا: «بۇگۈنكى كۈنلۈكتە خېچۇغا ئەل بولغان غۇزلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى قىيىن، شارائىتى ناچار... ھېلىھەمۇ ئەل بولغان بولسىمۇ بەزى قەبىلىلەر ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنماي ھەربىكەتلىنىپ كۆپ قېتىم ئەسكەرلەرنى ئۆلتۈرۈپ ۋە يارىدار قىلىپاقتا. مەلۇم بولۇشىچە، شىنجۇ ئايمىقىنىڭ سول تەرىپى (شىنجۇ ئايمىقى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ توكتۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئۇنىڭ سول تەرىپى يەنى شياجۇ ئايمىقى ئىدى) دە 500 چە ئادەم چىقىم بولۇپتۇدەك، ئۇلار كۆزىتىش ئورۇنلىرىنى ياساپ، يوشۇرۇنچە قارشىلىق كۆرسەتمەكتىكەن. ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەر ئۇ يەرلەرگە بېرىشتىن قورقىدىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە بىر قىسىم ئۇرالار «غۇزلار (تۈركلەر) بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ ئۆزئارا ئەھۋال ئۇقۇشۇپ تۇرغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 211 - جىلد كەيپۇئەنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى. باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان بۇنداق ئالاقە تاڭ سۇلالىلىسىنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ قاتتىق دىققىتىنى ۋە رىگۇلاتسىيە قوزغىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن تاڭ ئوردىسىدا، ۋەزىر - ۋۇزرا، ئەمەلدار - ئۇمرالار ئىچىدە خېچۇيدىكى ئۇرالارنى مەجبۇرىي ھالدا ئىچكى جايلارغا كۆچۈرۈش - كۆچۈرمەسلىك توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشلار ئوتتۇرىغا كېلىپ چىقتى. تاڭ ئوردىسى بىلەن لىگجۇ ۋە شياجۇ ئايماقلىرىدىكى ئۇرالار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. مىلادى 716 - يىلى شياجۇ ئايمىقىدىكى ئۇرالاردىن بولغان ئاۋاسار (ئاتېلىنز) قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئاۋاسارت بىلەن ئۇرالارنىڭ «بەيئەتچى ئوتۇنلەر» ئارىسىدىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ لىگجۇ بىلەن شياجۇ ئايماقلىرىدىكى ئۇرالارنى تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈشكە كۈشكۈرتۈپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى داغدۇغىلىق

قوزغىلاڭ كۆتۈردى. تۇرالار تەڭرىقۇت قورۇقچىبەگ مەھكىمە سىنىڭ مۇئاۋىن قورۇقچىبەگى جاڭ جيۇننىڭ «تەيىيارلىقسىز تۇرغان» لىقىدىن پايدىلىنىپ چىڭگاڭ چوققىسى (خۇسەنشېڭنىڭ بەرگەن ئىزاھاتىدا: «چىڭگاڭ چوققىسى جىڭجۇ ئايمىقىنىڭ فاڭچۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا، لىڭجۇ ئايمىقىنىڭ جەنۇبىدا» دېيىلگەن.) چىڭگاڭ چوققىسى چىڭگاڭ ئېغىزى، چىڭگاڭ ۋادىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى گەنسۇنىڭ خۇەنشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) دا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، جاڭ جيۇننى تىرىك قولغا چۈشۈردى. ئارقىدىنلا ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، داۋىن ناھىيىسى (ھازىرقى شەنشىدىكى سۇدىنىڭ غەربىي شىمالىدا) نىڭ شىمالىدا خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا قايتتى. تاڭ ئوردىسى سۇفاڭ ھەربىي يۇرۇش يولىنىڭ باش ئاغلاقچىسى شۆنانى ئەسكەر باشلاپ ئارقىسىدىن قوغلاشقا ئەۋەتتى. تۇرالارنىڭ غەربىي يول قوشۇنى خۇاڭخېدىن ئۆتكەندىن كېيىن قاراتاغنىڭ قويان جىلغىسىغا كەلگەندە (تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 80 چاقىرىم يىراقلىقتا، ھازىرقى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانى ھۇن گو جيۇن باشچىلىقىدىكى قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرى تەڭپىدىن مەغلۇپ بولدى. تۇرالار جاڭ جيۇننى قويۇۋېتىپ قورال - ياراقلىرىنى تاشلىۋېتىپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ شىمالغا كەتتى. تۇرالارنىڭ شەرقىي يول قوشۇنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىڭجۇ ئايمىقىنىڭ دورغاپى ۋاڭ چۇننىڭ باشچىلىقىدىكى قوغلاپ كەلگەن بىڭجۇ ئەسكەرلىرى تەڭپىدىن تارمار قىلىنىپ 3000 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۆلدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى؛ قالغانلىرى شىمالغا قېچىپ كەتتى. بۇ قېتىمقى كۈرەش ئارقىلىق لىڭجۇ ۋە شياجۇ ئىككى ئايماقتىكى 100 مىڭ تۇرانىڭ مۇتەلىق كۆپ ئاندۇنكىسى شىمالغا قايتىپ كەتتى. مىلادى 712 -

يىلى (كەيىۋەننىڭ توققۇزىنچى يىلى) لانچى غۇزلىردىن بولغان كاڭ دەيىسىنىڭ باشچىلىقىدىكى لىكجۇ، شياجۇ قاتارلىق ئالتە ئايماقتىكى غۇزلار تاڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئىچىدە تۇرالار كۆرۈنمىدى.

لىكجۇ ۋە شياجۇ ئىككى ئايماقتىكى تۇرالارنىڭ «بەيئەتچى تۇتۇنلىرى» ئىسيان كۆتۈرۈپ شمالغا كەتكەندىن كېيىن، ئارقىدىنلا فېڭجۇ ئايمىقىدىكى «بەيئەتچى تۇتۇنلەر» نىڭ ئاقساقىلى، بارغۇت قەبىلىسىنىڭ تۇتۇق بېگى شاۋمۇ ھەم ئىزگىل قەبىلىسىدىن «ئەل بولغان» ئابۇسىنىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن، تېزلا تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرىدى. «كونا تاڭنامە. ۋاڭ جۇننىڭ تەرجىمھالى» دا: «بۇ ۋاقىتتا تۇركلەرنىڭ ئاۋاسار قەبىلىسى بىلەن بارغۇتلارنىڭ تۇتۇق بېگى شاۋمۇ قاتارلىقلار تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھرىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىگە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشتى. ئۇلار تۇركلەر بىلەن بىرگە ھەربىي قەلئە (يەنى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىدىغان ئۇچ شەھەر) نى ئىشغال قىلىپ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن فېڭجۇ ئايمىقىدىكى تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش مەخپىي سۆيىقەستىنىڭ لىكجۇ بىلەن شياجۇ ئىككى ئايماقتا ئوخشاش ئاساسلىقى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ قۇتراتىشىدىن بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئىچكى جەھەتتە چەت ئەللەرگە باغلىنىشتىن ئىبارەت ئارقا كۆرۈنۈشىمۇ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تارىخىي كىتاپلاردىن تاڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ فېڭجۇ تۇرالىرىنى ئەزگەن ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقىغا دائىر خاتىرىلەرنى ئۇچراتالمىساقمۇ، ئەمما لىكجۇ بىلەن شياجۇ ئىككى ئايماقتىكى ئەل بولغان تۇرالارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىن قارىغاندا فىكجۇ-

دىكى ئەل بولغان تۇرالارنىڭ ئەھۋالىنىڭكىدىن ياخشى ئەمەس ئىدى؛ ئەكسىچە ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە ئالدىنقى سەپىدە ئولتۇراقلاشقاچقا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدار سانغۇنلىرىنىڭ ئۇلارغا بولغان نازارىتى، ھەربىي سېلىقلىرى، قاقتى ـ سوقتىلىرى تېخىمۇ ئېغىر بولغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا بۇ يەردە تۇرالارنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى قۇتراتىشلىرى بەلكىم تۇرالارنىڭ ئاددىي چارۋىچىلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقان بولۇشى مۇمكىن. مىلادى 720 ـ يىلى (كەيىۋەننىڭ سەككەزىنچى يىلى) شاۋمۇ قاتارلىقلار باشچىلىقىدا تاڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ پارتلىدى. «باچۇەن ئىنانچىغانلىرىنىڭ مەڭگۈ تېشى» دا: «جومۇ (سېن جوڭمىيەن بۇنى شومو دەپ قارايدۇ) قېچىپ قاراتاغ ئېغىزىغا بارغاندا، ئۇنىڭ خىل ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى؛ شى خۇي (سېن جوڭمىيەن ئابۇس دەپ قارايدۇ) مۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ خوڭتاۋجاڭغا بېرىپ قورال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۇلۇكلىرىنى يوشۇرۇپ قويدى»[37] دېيىلگەن. بۇنىڭدىن شيامۇ قاتارلىقلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنـدىن كېيىن قوۋملىرىنى باشلاپ قاراتاغ ئېغىزى (قاراتاغنىڭ قۇيان جىلغىسى بولۇشى كېرەك) ئارقىلىق شىمالدىكى تۇركلەرنىڭ يېنىغا قېچىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت كىتابلاردا بۇ ئىش تۇغرىسىدىكى خاتىرىلەر پۈتۈنلەي بىرەك ئەمەس. «كونا تاڭنامە. جاڭ شۇننىڭ تەرجىمھالى» دا «سەككىزىنچى يىلى (كەيىۋەنـنىڭ ئالتىنچى يىلى) كۇزدە سۇفاڭ قومـاندانى ۋاڭ جۇن جېچۇدىكى ئەل بولغان غۇزلاردىن ئابوس باشچىلىقىدىكى 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتتى» دېيىلگەن. «ۋاڭ جۇننىڭ تەرجىمھالى» دا ۋاڭ جۇن ئاۋارسار قەبىلىسى بىلەن

بارغۇتلارنىڭ تۆتۈق بېگى شاۋمونى ئىسيان كۆتۈرمەكچى دەپ قاراپ، «سەككىزىنچى يىلى كۈزدە ئاۋسار قاتارلىق قەبىلىدىن 800 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئالداپ تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە ئېلىپ كەلدى»، «ئۇلارغا زىيانپەت بېرىپ، قاتتىق مەست قىلغاندىن كېيىن پۇتۇنلەي قىرىپ تاشلىدى»[38] دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 212 - جىلد كەيپىيانىڭ «سەككىزىنچى يىلدا: «شاۋمۇ قاتارلىقلارنى ئالداپ تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىدە زىيانپەت بېرىپ، مۆكتۈرۈپ قويغان لەشكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلارنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈۋەتتى، خېچۇدىكى بەيئەتچى تۆتۈنلەر پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى» دېيىلگەن. «جاڭ شۇنىڭ تەرجىمھالى» ۋە «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» گە ئاساسلانغاندا شاۋمۇ بىلەن ئابوسلار ئۆلتۈرۈلگەن، «ۋاڭ جۇننىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، ئالداپ ئۆلتۈرۈلگەنلەر «ئاۋسار قەبىلىسىدىكىلەر ئىدى». بۇ كىتابلاردا ئالداپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكلا سۆزلىنىپ، ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى سۆزلەنمىگەن. ئابوس بىلەن شاۋمونىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ياكى ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قالغانلىقى مەسلىسىدە «با چۈەن ئىنانچىخانلىرى مەكتۇبىدە» «ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قالدى» دېگىنى توغرا بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۇستىگە، فېڭجۇ ئايمىقىدىكى تۇرالارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇلارغا ئەگىشىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە بۇ ۋەقەدىن كېيىن «خېچۇدىكى بەيئەتچى تۆتۈنلەر (فېڭجۇ ئايمىقىدىكى تۇرالارنى كۆرسىتىدۇ) پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلانغانلىقى ئېيتىلغان «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 366 - جىلدىدا خېچۇدىكى ئەل بولغان تۆتۈنلەرنىڭ «ئاخىرى يوقالغان» لىقى سۆزلەنگەن. فېڭجۇ تۇرالىرىنىڭ ئارىسىدا ئاتىنىپ،

ئىزگىل، بارغۇت، سىرتاردۇش، چۆبە قاتارلىق قەبىلىلەر بار بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىدىكى تۈرالار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ بىرى ئىدى، شۇڭا پەقەت مىڭ ئادەم-نى ئالداپ ئۆلتۈرۈۋېتىش بىلەن ئۇلارنىڭ «ئاخىرى يوقىلىشى» ۋە «پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىنىشى» مۇمكىن ئەمەس. ئىھتىمال شاۋمۇ كۆپ قىسىم تۈرالارنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا كېتىپ قالغاندىن كېيىن ۋاڭ جۇن ئۇ يەردىكى ئاز سانىدىكى كىشىلەرنى قايتا ئىسيان كۆتۈرىدۇ دەپ گۇمانلىنىپ، ئالداپ مەسىت قىلىپ «ئاخىرى يوقىتىپ» «پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىغان». دېمەك ئۇ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى بىلەن ئارقىدىنلا ئالداپ ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان ئاقىۋەتنى كۆرسەتسە كېرەك. قىسقىسى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ زۇلمى، تۈرا يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ كۈشكۈرتۈشى ۋە شىمالدىكى كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قۇتراتىشى بىلەن فىگجۇ تۈرالىرى مىلادى 620 - يىلى كۈزگە كەلگەندە كۆپ قىسمى ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىمالغا كەتكەنىدى. ئاز بىر قىسمى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغانىدى. شۇنىڭ بىلەن فىگجۇدىكى تۈرالار «ئاخىرى يوقىتىلغان» ئىدى.

بىگجۇ تۈرالىرىنىڭ ئىچىدە، بايىرقۇ، ئۇيغۇر، توگراش، بارغۇت قاتارلىق بەش قەبىلە بار ئىدى، مىلادى 620 - يىلى ۋاڭ جۇن تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش ئىھتىرىنىڭ يېنىدا فىگجۇدىكى قالدۇق تۈرالارنى ئالداپ ئۆلتۈرگەندە، ئۇلار پاراكەندە بولۇپ، «قورقۇپ كېتىپ دەككە-دۈككىگە چۈشۈپ قالدى». بىگجۇنىڭ دورغىسى، تەگرىقۇت قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى جاڭ شۇ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، «يېنىك قوراللار بىلەن قوراللانغان 20 نەپەر ئاتلىق ئەسكەرنى ئېلىپ، بىۋاسىتە ئۇ قەبىلىلەرگە كېلىپ، چېدىرىدا قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلارنى خاتىرجەم قىلدى»،

ئىھتىمال جاڭ شۇنىڭ سەمىمىي پوزىتسىيىسىدىن گۇمان «توڭ-قۇز قەبىلە (بىگجۇدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنى كۆرسىتىدۇ) ئاخىرى تىنچلانغان («يېڭى تاڭنامە. جاڭ شۇنىڭ تەرجىمھالى») بو-لۇشى مۇمكىن. ئىككىنچى يىلى (كەييۈەننىڭ توققۇزىنچى يىلى مىلادى 712 - يىلى) لانچى ئايمىقى (ھازىرقى نىڭشيادىكى لىڭژۇ) دىكى غۇزلارنىڭ ئاقساقىلى كاڭ دەيىن ئالتە ئايماق تىكى غۇزلارغا باشچىلىق قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى چىققاندا، تاڭ شىيەنزۇڭ «خىدۇڭدىكى توققۇز قەبىلىگە جازا يۈرۈش قىلىش» توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. («كونا تاڭنا-مە. شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»). بۇنىڭدىكى «خىدۇڭدىكى توققۇز قەبىلە» يەنى بىگجۇدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنى كۆرسە-تىدۇ. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا «خىدۇڭدىكى توققۇز قەبىلە ئاتلىق قوشۇنلىرى» يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كې-يىن دەرھال خۇاڭخىدىن ئۆتۈپ لىڭجۇ بىلەن شياجۇ ئايمە-قىنغا كىرىپ، «توپىلاڭچى قوشۇنلار» غا شىمالدىن ھۇجۇم قىلدى. كاڭ دەيىن قوزغىغان ۋەقە شۇ يىلى مەغلۇپ بولغان-دىن كېيىن، ئۆزى قولغا چۈشۈپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردا بىگجۇدىكى تۇرالار توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئۇچرىمايدۇ. مىلادى 726 - يىلى (كەييۈەننىڭ 14 - يىل) مەككار ۋەزىر لى لىنفۇ پادە-شاھ تاڭ شۇەنزۇڭغا جاڭ شۇنىڭ ئۆستىدىن ئەرز سۇنغان، ئەرزدە: «تەييۈەندىكى توققۇز قەبىلىگە نەچچە ئون مىڭ تۇ-ياق قوي، ۋە پۇل تارقىتىپ بەردى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭ-نامە. جاڭ شۇنىڭ تەرجىمھالى» غا ۋە «شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، جاڭ شۇ كەييۈەننىڭ سەكىزىنچى يىلى بىگجۇ دورغاپى، قوشۇمچە تەكرىقوت قوشۇنلىرىنىڭ قو-ماندانى بولغان، توققۇزىنچى يىلى توققۇز قەبىلە ئاتلىق قو-شۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، كاڭ دەيىنگە جازا يۈرۈش قىل-

قاللىق تۆھپىسى ئۈچۈن لەشكىرى پىرقىنىڭ دىۋان بېگى ھەم قارا ددۋان ــ ئىشكىئاغا مەھكىمىسىنىڭ 3 ــ دەرىجىلىك نامـ بالىلىقىغا ئۆستۈرۈلدى، 10 ــ يىلى جاڭ شۇ سۇ فاڭ لەشكەرلىرىنىڭ باش ھىـراۋۇلى بـولغان، 11 ــ يىلى ئىشكىئاغا بولغـان، لى لىنفۇ ئەرز سۇنغان ۋاقىتتا ئىشكىئاغالىقتا ئۆستۈرۈلگەنىدى. توققۇز قەبىلىگە قوي، پۇل تارقىتىپ بېرىش ئىشىنى جاڭشۇ چوقۇم بىڭجۇنىڭ دورغاپلىقىغا، خان لەشكەرلىرىنىڭ باش قوماندانـلىقىغا ياكى لەشكىرىي پىرقىنىڭ دىۋان بەگلىكىگە تەيىنلەنگەندە قىلغان بولۇشى ھەم خېگدۇدىكى توققۇز قەبىلىنىڭ كاڭ دەيـيىنگە جازا يۈرۈش قىلغان تۆھپىسى ئۈچۈن قوي، پۇل تـارـقىتىپ بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بىڭجۇ تۇرالىرى سۇفاڭ قوـشۇنلىرى قوماندانلىنىڭ باشقۇرۇش رايونـى ئىچىدە ئەمـەس ئىدى، ئۇنىڭ توققۇز قەبىلىگە قوي، پۇل تارقىتىپ بېرىشـى سۇ فاڭ باش ھىراۋۇللۇقىغا ۋە ئىشكىئاغالىقىغا تەيىنلەنگـەنـلىكىدىن ئەمەسلىكى ناھايىتى ئېنىق. شۇڭا ئەرز گەرچـە مـىلادى 726 ــ يىلى يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ۋەقە چوقۇم مىلادى 720 ــ يىلىدىن (كەيپۇەننىڭ سـەككىزىـنچـى يىلى) 721 ــ يىلىغىچە (كەيپۇەننىڭ توققۇزىنچى يىلى) بولغان ئارـلىقتا بولغان. قىسقىسى، مىلادى 720 ــ يىلى كاڭ دەيىنگـە جازا يۈرۈش قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمـەي، بىڭجۇ تۇرالىرى بىڭجۇ ئايمىقىدىن كۆچۈپ كەتكەن، بۇ تۇركۇم تۇرالار شـەكسىزكـى شىمالغا قايتىپ كەتكـەن بولۇشـى مۇمكىن. بىراق ئۇلارنىڭ كۆچۈش جەريانىغا دائىر خـاتىرىـلـەر تـارـىخىي كىتـابلاردا خاتىرىلەنمىگەنىدى.

لىياڭجۇ تۇرالىرى. خەنزۇ رايونلىرىدا بىر قەدەر ئۇزۇن ئۇلتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى، تۇتۇق دۇكـىچىتىن باشلاپ ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشـ

لىرىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلەردۇر». ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە شىمالى دىن قېچىپ لىياڭجۇغا كەلگەندە، كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ دىن ئۆزلىرىنى قوغداشنى تەلەپ قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىدا شەك يوق. چۈبە قەبىلىسى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش، قەبىلە ئاق ساقلى (چۆبەمىر، مىرنىڭ ئوغلى زۇڭ، زۇڭنىڭ ئىنىسى سۇڭ ئارقا ـ ئارقىدىن قولان تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقى بولغان) ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى يۇقىرى قاتلام دىكىلەرنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ۋەتنى ساقلاپ كەلدى. ئۇلارنىڭمۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن يېقىن ئىكەنلىكىدە شەك يوق ئىدى. ھون، ئىزگىل تۇتۇقلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يازما مەنبەلەردە ئاز كۆرۈلسىمۇ، لېكىن ئۇلارمۇ ئۇيغۇر، چۈبە قەبىلىلىرىگە ئوخشاش تاڭ سۇلالىسى تەرەپدارلىرىنىڭ باشچىلىقىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن تاڭ سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. ئۇلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئىدى. تاڭ سۇلالىسى تەرەپتىن ئېيتقاندا ئەينى ۋاقىتتا خېشى رايونىنىڭ شىمالىدا كۆچلۈك تۈرك خانلىقى، جەنۇبىدا ياۋۇز تىبەتلەر بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خېشى رايونىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئادىمىي شالاڭ بولغاچقا، بۇ يەرنى كۆچلۈك مەزمىي قوشۇن بىلەن قوغداشقا جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى. لىياڭجۇ تۇرالىرى دەل خېشى رايونىنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىدا بىر ئۆلۈش تۆھپە قوشتى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسى دائىم ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن «يارامليق ياتلىق ئەسكەرلەر»، «قىزىلسۇ ياردەمچى قوشۇنى» (قىزىلسۇ قوشۇنلىرى لىياڭجۇ شەھىرىدە تۇراتتى. «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە، قىسىم

سه I») تۆتۈپ تۇراتتى. چۈبه. ئىزگىل، ھونلارمۇ «يارا ملىق ئاتلىق ئەسكەر» لىككه تۆتۈلۈپ تاك سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىنى قوغدىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا تاك سۇلالىسى ئوردىدىن باشلاپ تۆۋەنى چېگرىدىكى سانغۇنلارغىچه ئادەتته ھەممىسى ياڭجۇ تۇرالغۇسى بولۇپمۇ ئۇيغۇر، چۈبه قەبىلىلىرى بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتنى قوغداشنى خالايتتى. ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن بولغان خانگاي تۆتۈقى دۇكچۈ ئۆلگەندە، ئوغلى ئوكتېبېر ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. تەخمىنەن مىلادى 714 — 715 - يىللىرى (كەيپۇەننىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى يىللىرى) ⑩ تاك سۇلالىسى ئوكتېبېرنى دەبشى مۇئاۋېن باش قاق بېگى، قوشۇ چه قىزىلسۇ قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى قىلىپ تەيىنلىدى» («تاك سۇلالىسىگه دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. ئۈيغۇرلار»). چۈبه قەبىلىسىدىن بولغان تۆتۈقى چۈبه مىرنىڭ «بۇيۇك جۇ ئىنقىلابى» (مىلادى 690 - يىلى) مەزگىلىدىكى مەنسىپى «قورغان قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى، ھەربىي يۇرۇش سول قول شۇكقار ياساۋۇلخانىسىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى، قوشۇمچه قۇلان ئايمىقىنىڭ تۆتۈقى» ئىدى. ئۇزاق ئۆتمەي يەنه «سۇ فاك ھەربىي يۇرۇش يولىنىڭ ئاغلاقچىسى قوشۇمچه لياك، (گەن)، سۇ، گۇا، شيا قاتارلىق بەش ئايماق ئىك باسقاق بېگى» («چۈبه مىرنىڭ مەڭگۈ تېشى») لىككه تەيىنلىدى. مىلادى 695 - يىلى (ۋەنسۇي تۇنجى يىلى) چۆبەمىر ئۆلگەندە تاك سۇلالىسى ئۇنىڭ ئوغۇللىرى چۈبه زوك بىلەن چۈبه سۇڭلارنى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، تۆتۈق قىلىپ تەيىنلىدى. مىلادى 716 - يىلى (كەيپۇەننىڭ تۆتىنچى يىلى) شيەنزۇك تۇركلەرگه جازا يۇرۇش قىلىشقا يارلىق چۈشۈرگەندە، سول قول ياساۋۇلخانا قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى ئوكتېبېر، سول قول (ئوڭ قول) باسقاق مەمكىمىسىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى، ھون يۇەن جۈك، سول قول

ھەربىي ئەمەلدارلار ياساۋۇلخانىسىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى، سى خېشۇ («似» بەلكىم «思»،«似和舒» بولسا بەلكىم «思结和舒» ‹ئىزگىل قوشۇر› بولۇشى مۇمكىن)، ئوڭ قول ھەربىي ئەمەلدارلار ياساۋۇلخانىسىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى، قوشۇمچە قۇلان ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى چۆبە چىكمەر ㊸ («چۆبە سۆڭنىڭ ئوغلى) نى غەربىي يول قوشۇنلىرىنىڭ مۇئاۋېن ئاغلاقچىسى قىلىپ تەيىنلىدى» («ئەدەبىيات جەۋھەرلىرى» 459 - جىلد، «شۆنا قاتارلىقلارغا توققۇز قەبىلە بىلەن شىمالدىكى بەگچۇرغا يۇرۇش قىلىش توغرىسىدا پەرمان»، «بۇيۇك تاڭ يارلىقلىرى» نىڭ 130 - جىلددا «پەرمان» دەپمۇ جاتىرىلەنگەن). قىسقىسى، تاڭ سۇلالىسى لياڭجۇ تۇرالغۇسىنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرىگە ئىشەنگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇقىرى ئەمەل، ياخشى تەمىنات بىلەن ئۇلارنى يېنىغا تارتقانىدى، لياڭجۇ تۇرالغۇسىنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىگە بولغان سادىقىنى بىلدۈرگەنىدى، مەسىلەن، مىلادى 720 - يىلى تۇركلەر گەنجۇ بىلەن لياڭجۇغا بېسىپ كىرگەندە چۆبە قەبىلىسىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ كېتىپ قالغان»، قۇلان تۇتۇقى چۆبە سوڭ «تۇركلەر بىلەن قىسقىلا جەڭ قىلىپ»، «بۇلاڭچىلارنى ئەسىر ئېلىپ، ئۇلارنى پۈتۈنلەي ھالاك قىلىپ، بىرىنمۇ ساق قويمىغان» («چۆبە سوڭنىڭ قەبىرە تېشى»)ئىندى، دېمەك،بەزى خەنزۇئەمەلدارلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ ھەرھالدا ۋەزىپىسىگە سادىق بولۇپ خىزمەت ئورنىدا چىڭ تۇرۇپ جەڭ قىلغانىدى. شۇڭا لياڭجۇدىكى تۇرا قەبىلىلەرى لياڭجۇغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان دەسلەپكى 40 يىلدا، تاڭ سۇلالىسى لياڭجۇدىكى تۇرالار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولغان، تۇرا چارۋىچىلىرى بۇ يەردە ماكانلىشىپ ئومۇمەن خۇشال - خۇرام تۇرمۇش كەچۈرگەنىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن يىللىرىدىن كېيىن، تاڭ

شۇەنزۇك چېگرا ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. ئۇ تالك رۇيزۇك ۋاقتىدىكى چېگرىدىكى مۇھىم جايلاردا ھەربىي قورغان ھەم ھىراۋۇل تەسىس قىلىش ئۇسۇلىنى تۇيۇقسىز كېڭەيتتى ۋە خېشى، لوكيۇ، يۇ جو (كېيىن فەنياڭغا ئۆزگەرتىلگەن)، جيەننەن، سۇفاك، تيەنبىك (كېيىن خېدۇڭغا ئۆزگەرتىلگەن)، ئەنشى، بېشبالىق قاتارلىق جايلارغا ھىراۋۇل تەسىس قىلدى. ھىراۋۇللاردىن تۆھپىسى بارلار ئوردىغا كىرىپ ۋەزىر بولاتتى، ۋەزىرلەر بەزى ۋاقىتتا ھىراۋۇللىققىمۇ تەيىنلىنەتتى. ھىراۋۇللار بىرەر رايوندىكى بىرنەچچە ئايماقنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي چوڭ ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك چاڭ گىلىغا ئېلىۋالاتتى. بەزى ھىراۋۇللار يۇقىرى مەرتىۋە چوڭ ھوقۇققا تايىنىپ خانىنى ئالداپ، تۆۋەننى بېسىپ، خالىغىنىنى قىلاتتى. بۇ نۇقتا بولۇپمۇ خېشى ئارىلىقىدا گەۋدىلىكرەك بولدى. مىلادى 712 ـ يىلى خېشى لوكيۇ ھىراۋۇلى گوجيۇن تۆلگەندىن كېيىن شۇەنزۇك گوجيۇننىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدار ۋاك جۇنچونى خېشى لوكيۇنىڭ ھىراۋۇللۇقىغا بىلەن لياڭجۇنىڭ تۇتۇقلۇقىغا تەيىنلىدى. ۋاك جۇنچۇ «ئات مىنىشكە ماھىر، ئوق ئېتىشقا ئۇستا بولۇپ، غەربىي چېگرىدا نامى چىققان» بولسىمۇ، ئەمما ئۇ جاسارىتى بار، پاراسىتى يوق، قابىلىيەتسىز، سەۋز ـ تاقەتسىز ئادەم ئىدى. ئۇ ھىراۋۇللۇقىغا تەيىنلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي لياڭجۇدىكى ئۇيغۇر، چۆبە، ئىزگىل، ھون قاتارلىق تۆت تۇرا قەبىلىسى بىلەن قېيىدىشىپ قالدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 213 ـ جىلد كەيپۇەننىڭ 15 ـ يىلىدىكى ماددىسىدا ئۇنىڭ تۆت قەبىلە بىلەن قېيىدىشىپ قالغىنىنىڭ جەريانىنى تۆۋەندەكىندەك خاتىرىلەنگەنىدى: «ۋاك جۇنجو ئەمەلگە ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى تۆت قەبىلە بىلەن بېرىش ـ كېلىش قىلاتتى، ئۇلار (تۆت قەبىلە) ئۇنى كۆزگە ئىلمايتتى؛ خېشى ھىراۋۇلى بولغاچ

دىن كېيىن ھەممە ئىشتا قانۇن بويىچە ئىش كۆرىدىغان دەپ تۇرۇۋالدى. تۆت قەبىلە غەزەپلىنىپ، شەرقىي ئاستانىگە مەخپىي ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەرز قىلدى. ۋاڭ جۇنچو ئوردىغا «تۆت قەبىلىنىڭ ئىدارە قىلماق تەسلىشىپ كەتتى، ئۇلار توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىماقتا، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى» ئوردا ئەلچى ئەۋەتىپ تەكشۈرگەن بولسىمۇ قەبىلىلەر ئىشەنچىگە ئېرىشەلمىدى». ۋاڭ جۇنچۇ شەخسىي ئاداۋىتىنى دەپ تۆت قەبىلىگە توپىلاڭ كۆتۈرمەكچى دەپ قارا چاپلاپ مەكتۇپ يوللىدى، ھەم ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ھەقىقىي ئەھۋالنى ئوردىدىن يوشۇرىدى، شۇنىڭ بىلەن شۇەنزۇڭ مىلادى 727 - يىلى (كەيىنكى 15 - يىلى) 9 - ئايدا دۇشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن دېگەن گۇناھ بىلەن «خانگاي مەھكىمىسىنىڭ ئۇلۇغ تۆتۇقى ئۇيغۇر چىگزۇڭ (مىلادى 719 - يىل ئوكتەبىر ئۆلۈپ، ئوغلى چىگزۇڭ ۋارىسلىق قىلغان) نى راڭجۇ ئايمىقىغا سۈرگۈن قىلدى، ئۇلۇغ پەزىلەتلىك ھوننى جىجو ئايمىقىغا سۈرگۈن قىلدى، قۇلان تۇتۇقى چۆبە چىگىرنى تىڭجۇ ئايمىقىغا سۈرگۈن قىلدى؛ لۇشەن تۇتۇقى ئىزگىل بەيەتچىنى جىڭجۇ ئايمىقىغا سۈرگۈن قىلدى» («كونا تاڭنامە. جۇنچۇنىڭ تەرجىمھالى») تۆت قەبىلىنىڭ ئەرزىنىڭ ئاقمىغانلىق خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن كىشىلەر ئىنتايىن غەزەپلەندى. ئۇلار ۋاڭجۇنچۇنىڭ قانۇنسىز ۋە يولسىز قىلمىشىغا تولىمۇ خاپا بولۇشتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاددىل بىر تەرەپ قىلمىغانلىقىمۇ ئىنتايىن نارازى بولدى. ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن بولغان خانگاي مەھكىمىسىنىڭ ئەمر - لەشكىرى، چىگزۇڭنىڭ ئوغلى قوشۇ «يېقىنلىرىنى توپلاپ، ۋاڭ جۇنچۇنى ئۆلتۈرۈپ ئۆچ ئېلىشنى پىلانلىدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش). بۇ ۋاقىتا ۋاڭ جۇنچۇ شەخسەن ئۆزىگە تەبەت ئەلچىلىرىنى توسۇش ئۈچۈن بېرىپ قايتىش ۋاقتىدا قوشۇ ئۇنىڭ گەنجۇ ئايمىقىنىڭ خوبىي ئۆتىكمەن پىستىرمال قۇ-

يۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. لياڭجۇ تۇرالىرى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، «ئەنشىدىن ئوردىغا ئولپان ئېلىپ كېلىدىغان يولنى ئۈزۈپ تاشلىدى» («يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»). تۇرالارنىڭ تۆت قەبىلىسى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىدىكى چوڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغاندىن كېيىن «خېشى بىلەن لۇڭيۇنى زىلزىلىگە سالدى» («كونا تاڭنامە. سۇسوڭ نىڭ تەرجىمھالى»). تاڭ سۇلالىسى خېشىغا قوشۇن ئەۋەتىپ باستۇردى، قوشۇ ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلىگە باشچىلىق قىلىپ ئۇرۇشۇپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قوۋمىنى باشلاپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ «ئۆتۈكەن تېغىغا بېرىپ پاناھلاندى» («كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭنامە. ئۇئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە «تۇركلەر خېشىغا قېچىپ كەتتى» دېيىلگەن㊸) لياڭجۇ تۇرالىرىنىڭ كۆپ قىسمى قوشۇغا ئەگىشىپ شىمالغا قايتىپ كەتتى.㊷

يۇقىرىدىكىلەرنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مىلادى 716 - يىلىدىن 726 - يىلىغىچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى لىك، شيا، فېك، بېك، لياڭ قاتارلىق بەش ئايماقتىكى تۇرالار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ شىمالغا قايتىپ كەتتى. كېيىنكى تۇرك خانلىقىدىكى قۇتلۇق، بولۇيمۇ بەگچۇر قاغانىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن چىققان تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش، تارقىلىپ كېتىش، قېچىپ كېتىش ۋەزىيىتى بىلگە قاغان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرگە كەلگەندە ئاساسەن ئاخىرلاشتى. تۇرا خەلقى شىمالدا يەنە قايتىدىن جەم بولدى. بىلگە قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتى بولۇيمۇ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «ئۇلۇسقا ئايلىنىش» قا يول قويۇشى ھەم تۇرا قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىدارە قىلىش

قا يول قويۇش سىياسىتى ئۇنۇمگە ئېرىشتى. لېكىن بۇ خىل سىياسەت يەنە تۇرا قەبىلىلىرى ئاقساقاللىرى بىلەن ئۆز قەبىلىسى ئوتتۇرىسىدا ھەم قەبىلە ئاقساقاللىرى ئارىسىدا بىر-قەدەر مۇستەھكەم بولغان دائىملىق مۇناسىۋەتنى ئورناتقان بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزلۈكسىز كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقى مۇنەۋۋەر بولۇش ھارپىسىدا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى كۆل بىلگىنىڭ باشچىلىقىدىكى تۇرا قەبىلىرىنىڭ چوڭ ئىتتىپاقى شەكىللەندى. مىلادى 745 - يىلى (تىبەتنىڭ تۆتىنچى يىلى) كېيىنكى تۈرك خانلىقى بۇ ئىتتىپاقنىڭ كۈچىنىڭ زەربىسى بىلەن مۇنەۋەرز بولدى.

5. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللىنىشى

(1) ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى

بىلگە قاغانىنىڭ كۆلتىكىن، تۇنيۇقۇقلارنىڭ زور كۈچ بىتلەن ياردەم بېرىشى بىلەن يولغا قويغان يېڭى سىياسىتى كېيىنكى تۈرك خانلىقىغا بىر مەزگىللىك جانلىق ۋەزىيەت ئاتا قىلغانىدى، ئىچكى جەھەتتە تارقىلىپ كەتكەنلەرنى ئۆزىگە تارتىش سىياسىتى ئۇنۇم بەردى، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تۈركىلەر بىلەن تۇرا قەبىلىلىرى تۈركۈم - تۈركۈملەپ شىمالغا قايتىپ كەل-

دى. سىرت بىلەن بولغان مۇناسىۋەت جەھەتتە مىلادى 720 - يىلى 8 - ئايدا تۇنيۇقۇق چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ تۈرك خانلىقىغا قىستاپ ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىغان بېشبالىقتىكى باسمىللارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى. 9 - ئايدا تۇنيۇقۇق بېشبالىق تېمن قوشۇن تارتىپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گەنجۇ، لياڭجۇ ئايماقلىرىغا بېسىپ كىرىپ، لياڭجۇ تۇتۇقىسى ياڭ جىڭشۇنى مەغلۇپ قىلىپ، «چۆبە قەبىلىسىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قايتىپ كەتتى» («كونا تاڭنامە. شۇەنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»). بۇ قېتىمقى تۈرۈش ئەسلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ باسمىللار بىلەن تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىدىن ئۆچ ئىلىش يۈزىسىدىن كېلىپ چىققان بولغاچقا، مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىنلا قوشۇنلىرىنى شىمالغا چېكىندۈرۈپ كەتكەنىدى، شۇنىڭدىن كېيىن تاكى 734 - يىلى (كەيۈەنىنىڭ 22 - يىلى) بىلگە قاغان ئالەمدىن ئۆتكىچە، كېيىنكى تۈرك خانلىقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا قايتا ئۇرۇش پارتلىمىدى. بىلگە قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتى ئۇنىڭ شەرقتىكى قوشنىسىغىمۇ تەسىر قىلدى. مىلادى 730 - يىلى (كەيۈەنىنىڭ 18 - يىلى) قىتانلار، قۇملۇقلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ تۈركلەرگە ئەل بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىلگە قاغانىنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتىمۇ، غايەت زور نەتىجىگە ئېرىشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قىسقىسى يېڭى سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى تۈرك خانلىقىغا مۇقىملىق ۋە مەلۇم دەرىجىدە گۈللىنىش ئېلىپ كەلدى. بىلگە قاغان «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا ئۆزىنىڭ ماختاپ «مەن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، يوقسۇل خەلقىنى يىغدىم، يوقسۇللارنى بايى قىلدىم، ئاز خەلقنى كۆپ

قىلدىم، مېنىڭ بۇ سۆزۈمدە يالغانچىلىق بارمۇ؟!». (جەنۇبىي يۇزى 10 - قۇر) دېگەنىدى.

بىلگە قاغاننىڭ دەۋرىدىكى، شىمالدىكى تۈرالار (جەنۇبتىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىن شىمالغا قاچىتىپ كەلگەن تۈرا قەبىلىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ پائالىيەتلىرى يازما مەنبەلەردىكى خاتىرىلەردە ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. ئۇرقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا پەقەت بىلگە قاغاننىڭ تەختكە ئولتۇرغان دەسلەپكى يىلى ۋە ئىككىنچى يىلىدىكى يەنى مىلادى 716 - يىلى ۋە مىلادى 717 - يىلى شىمالدىكى تۈرالارنىڭ جەنۇبقا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىق ۋەقەسىلا خاتىرىلەنگەنىدى. ھالبۇكى، شىمالدىكى تۈرالارنىڭ مىلادى 718 - يىلىدىن كېيىنكى ھېچقانداق پائالىيىتى خاتىرىلەنمىگەنىدى. بۇ بەلكىم بىلگەقاغان ۋاقتىدا تۈرا چارۇچىلىرى گەرچە يەنىلا تۈرك قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلالمىغان بولسىمۇ، ئەمما تۈرمۇشنىڭ بىرقەدەر مۇقىملىقىنى، شۇڭلاشقا بەگچۇر قاغاننىڭ دەۋرىدە كۆرۈپ ئۆتكەندەك ئۇنداق شىددەتلىك بوران - چاپقۇن شەكلىدىكى قارشىلىق كۆرەشلىرىنىڭ پارتلىمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن.

بىلگە قاغاننىڭ دەۋرىدە شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىدا ئۆزگىرىش بولغاندەك قىلىدۇ. «تۈرك بىزنىقىدىكى ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «ئۇنىڭ ئىلى، ئۇنىڭ [يۇرتى؟] سۈيى سېلىنگا دەرياسى ئىكەن. ئۇنىڭ خەلقى ... قەدىمدىن تارتىپ ئۇ يەردە چارۇچىلىق قىلىپ ياشىغانىكەن...» ئۇ بۇ ۋاقىدا قالغان خەلق - ئون ئۇيغۇرلار ۋە توققۇز ئوغۇزلارنى 100 يىل ئىدارە قىلغان»،[44] تۆھپىدار بىلگە قاغان كېيىنكى تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن شىمالدىكى باش كۆتۈرگەن

ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قارا قاغانى ئىدى. قارا قاغان مىلادى 759 - يىلى (تاڭ سۇزۇڭنىڭ چېنيۈەن ئىككىنچى يىلى) ئالەمدىن ئۆتتى. بۇنىڭدىن 100 يىل ئىلگىرىكى يەنى مىلادى 659 - يىلىدىكى ۋاقىتقا نەزەر سالساق، ئەينى ۋاقىتتا شىمالدا ئولتۇراقلاشقان تۇرا قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان جايلار، جېنگۈەن يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا تاڭ تەيزۇڭ شىمالدا تەسىس قىلغان ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماق بولۇپ، بۇ مەڭگۇ تاشتا ئېيتىلغان توققۇز ئوغۇزلار (يەنى تۇرا قەبىلىلىرى) 100 يىل ئولتۇراقلاشقان سىلىنگا دەريياسى بىلەن ماس كەلمەيدىغاندەك قىلىدۇ، 100 يىل دېيىلگىنى پەرەز بولۇپ، بۇ 100 يىلغا يەتمەيدۇ ياكى 100 يىل دەپ ئاتاشقىمۇ بولمايدۇ. مەڭگۇ تاشتا دېيىلگەن بۇ 100 يىل كېيىنكى تۈرك خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتتىن باشلاپ ھېسابلانغان. ئەينى ۋاقىتتا شىمالدىكى تۇرالار جەمئىيىتىدە، تۈركلەرنىڭ قۇتلۇق قاغانىنىڭ بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرى تۈپەيلىدىن چوڭ داۋالغۇش يۈز بېرىپ، سىلىنگا دەريياسى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلاشقان جايلار، توققۇز تۇرا (توققۇز ئوغۇز) خەلقى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارغا ئايلانغان. بۇ ئىش دەل شۇ ۋاقىتتا يۈز بەرگەنىدى. كېيىن بىلگە قاغانىنىڭ دەۋرىدە، جەنۇبتىكى تۇرالارنىڭ شىمالغا كۆپلەپ قايتىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، سىلىنگا دەريياسى ۋادىسى شىمالدىكى تۇرالار ئاساسلىق توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونغا ئايلاندى. بۇ خىل ئۆزگىرىش تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىشىپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىن ئەتتى.

بىلگە قاغانىنىڭ دەۋرىدە شىمالدىكى تۇرالارنىڭ جەمئىيىتىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ قوزغايدىغان ئۆزگىرىش ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بەگچور قاغانىنىڭ دەۋرىدىكى تارقىلىپ

كېتىش جەريانىدىن كېيىن، سىلىنگا دەريا سۇ ۋادىسىدا قايتىدىن باش كۆتۈردى. ئۇيغۇر قەبىلىسى توققۇز تۇرالارنىڭ ئىچىدىكى ئۈزۈن تارىخقا ۋە ياتلىققا ھۆكۈمرانلىق قىلغا قارشى كۈرەش قىلىش ئەنئەنىسىگە ئىگە بىر قەبىلە ئىدى. شىمالىي سۇلالىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۇيغۇر (袁纥) دەپ ئاتالغان بولۇپ، قاغىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى، ئۇلار جورجان خانلىقى بىلەن توغبات - ۋېي سۇلالىسىگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارغانىدى. تۇرك خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇلار توققۇز تۇرا قەبىلىسى (15 تۇرا قەبىلىسى) نىڭ بىرى بولغان، ھەم سىرتاردۇش، توگرا، بايئىرقۇ، چۆبە قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى چوڭ قەبىلىگە ئايلانغان، ئالدىنقى تۇرك خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ئۇلارنىڭ ئاقسۇقىلى پوسات 5 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ماد لىيىشەن تېغىدا تۇركلەرنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ «شىمالنى زىلزىلىگە سالغان». ئەينى ۋاقىتتا شىمالدا «پەقەت ئۇيغۇرلار بىلەن سىر تاردۇشلارلا ئەڭ كۈچلۈك ئىدى» («بېيگى تاڭنامە». ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە سۆز»). ئۇيغۇر قەبىلىسى بىر سەكرەپلا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە سىرتاردۇشلاردىن قالسىلا ئىككىنچى چوڭ قەبىلىگە ئايلاندى. جېنگۇەن يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا سىر تاردۇش خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، جەنۇبقا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. تاڭ تەيزۇڭنىڭ ھۆرمەتلەپ خاقانى چىن دەپ ئاتىدى ھەمدە تاڭ سۇلالىسىدىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار رايونىدا مەھكىمە ئايماق تەسىس قىلىپ بىز تۇتاش ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى تەلەپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، تۇمبەدنى خانگاي تۇتۇقى قىلىپ تەيىنلىدى،

كېيىن تۇمىد تۆۋىنى «قاغان» دەپ ئاتىدى. ئۇ شىمالدىكى تۈرا قەبىلىلىرى ئىچىدە، بىردىنبىر «خاقان» مەرتىۋىسىگە ئېگە بولغان «قاغان تۇتۇق» ئىدى. بۇ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ شىمالىدىكى تۈرالارنىڭ ئىچىدە ئەملىي باش رولچى ئورنىغا ئېگە ئېگە بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن شىمالدىكى تۈرالار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇرۇشلىرىغا ياردەم بېرىپ تۇردى، تاڭ سۇلالىسى بەزىدە ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلىنى تۈرالار قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى قىلىپ تەيىنلىسە، بەزىدە ئاساسەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى جازا ئۇرۇشلىرىغا سالاتتى. ئۇيغۇرلار تاڭ ئەيزۇڭ، تاڭ گاۋزۇڭنىڭ دەۋرىدە كى زېمىن كېڭەيتىشكە ئاكتىپ تۆھپە قوشقانىدى. ۋۇزېتيەن ۋە كېيىنكى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر قەبىلىسى باشقا تۈرا قەبىلىلىرىگە ئوخشاش، كېيىنكى تۈرك خانلىقى قۇلدارلىق رېئاك ئىستېلا قىلىشىغا ۋە زۇلمىغا ئۇچرىدى، ئەمما ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانكاي تۈتۈقى باشچىلىق قىلغان يۇقىرى قاتلام رەھبەرلىك گۇرۇھى بىلەن بىر قىسىم قەبىلە خەلقى بۇنداق ئىستېلا قىلىنىشىدىن ئىلگىرىلا شىمالدىن ئايرىلغانىدى، بۇ ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭ غوللۇق قىسمى تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلمىغاچقا، تارقىلىپ كەتتى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، كېيىنكى تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولۇش ھارپىسىدا، ئۇ ياغلاقار، قۇرتاغار، دېرىمار، بايىسرىق، ئاۋشار، قاساۋ، قوغۇرسۇ، ئۇۋىغار، ئاياۋىر قاتارلىق توققۇز ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقان (ئوكونا تاغىمە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمەنگە قارالسۇن) تارىختا توققۇز ئۇيغۇر دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ ئۇرۇق، قەبىلە تەشكىلى مۇككەممەل ئىدى. بۇ باشقا تۈرا قەبىلىلىرى خەلقلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى، ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭ پارچىلىنىش ھەۋالىنى بىلەن دەل روشەن سېلىشتۇرما ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى تۇمىد ئەلى بولغاندىن كېيىن، بايان، بېيسوغۇردۇ، دوكېچ،

ئۇكتەبىرا چىڭزۇڭ قاتارلىق ئالتە ئەۋلاد قاغانىنىڭ 80 يىل
دىن ئارتۇق ۋاقت ئىچىدە، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىزچىل دوستانە
مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ زور كۈچ
بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ يۇقىرى
قاتلام ھۆكۈمرانلار كۈرۈھى ئۇدا ياغلاقار ئۇرۇقىنى مەركەز
قىلدى. تومبد ھەم ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئاساسەن
مۇشۇ ئۇرۇقتىن كېلىپ چىقتى. ئۇيغۇر قەبىلىسى ئۇرۇق
قەبىلە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ بۇنداق مۇقىملىقىنى ۋە ئۇز-
لۇكسىزلىكى تۇرا قەبىلىرى ئىچىدە تېخىمۇ ئۆزگىچە ئىدى.
ئۇيغۇر قەبىلىسى بولۇپمۇ ئۇنىڭ يۇقىرى قاتلىمى تاڭ
سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيىتىگە مەپتۇن ئىدى. باشقا تۇرا قەبە-
ئىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا تاڭ سۇلالىسىدىن بىرقەدەر
كۆپ ھۆكۈمرانلىق تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلغانىدى.
قىسقىسى، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر قەبىلىسى
بىلگە قاغانىنىڭ دەۋرىدە، بولۇپمۇ مىلادى 727 - يىلى
لىياڭجۇ ئۇيغۇرلىرى شىمالغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن،
ئۇ ناھايىتى تېزلا شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدە ئەڭ
تەشكىللىك، ئەمەلىي كۈچى ئەڭ كۈچلۈك بولغان قەبىلە
بولۇپ شەكىللەندى. «تۇرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر تۆھپىدار
بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «مەن 27 ياش ۋاقتىمدا
تۇرك دۆلىتىنىڭ ئىدىقۇتى بولدۇم» دېيىلگەن. مەڭگۈ تاشتا
ئارقىدىنلا يەنە «... ئۇ قايتىپ كەلگەن ۋاقىتتا ... مەن ئۆز
خەلقىم بولغان توققۇز ئوغۇزلارنى يىغدىم»[45] دېيىلگەن.
«ئۇ قايتىپ كەلگەن ۋاقىتتا» دېگەن بۇ جۈملىنىڭ باش-
ئاخىرى كەمتۈك بولغاچقا، تېكىستتىكى مەقسەت تازا ئېنىق
ئەمەس. ئەمما كېيىنكى جۈملىدە ئېنىق ھالدا توققۇز ئوغۇز-
لار «ئۆز خەلقىم» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن تۇرك دۆلىتىنىڭ
26 ياشلىق ئىدىقۇتى بولغان مويۇنچۇرنىڭ، كېيىنكى تۇرك

خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى توققۇز تۈزالارغا ئېدىقۇت بولغانلىقىنى كۆرسۈۋالغىلى بولىدۇ. مويۇنچۇر 759 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. مويۇنچۇرنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەن ۋاقتىدىكى يېشى بىزگە نامەلۇم. ئەمما ئۇ 70 ياش ياشىغان تەقدىردىمۇ 26 يېشىدا بىلگە قاغان ئۆلگەندىن كېيىن يەنى بىلگە قاغان ھەم ئۇنىڭ ۋارىسى ئىل قاغان ۋاقتىدا بولۇشى كېرەك. شۇڭلاشقا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئېدىقۇتلۇق ئەمىلىگە مۇقەررەرىكى بىلگە قاغان ياكى ئىل قاغان ۋاقتىدا ئاندىن ئىگە بولغان. يەنە «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا مويۇنچۇر كۆل بېلگىنىڭ ئوغلى، كۆل بېلگە قوشۇنىڭ ئوغلى ئىدى. شۇڭا مويۇنچۇر 26 ياش ۋاقتىدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئېدىقۇتلۇقىغا تەيىنلەنگەن ۋاقىت مىلادى 727 - يىلى قوشۇ ۋاڭ جۇنچونى ئۆلتۈرۈۋېتىپ - شىمالغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بولۇشى كېرەك. ھالبۇكى بۇنىڭدىن ئانچە ئىلگىرى بولماسلىقى مۇمكىن. ياپونىيە ئالىمى ئونىاگاۋا خىدېمىمۇ (小野川秀美) مەڭگۈ تاشقا ئاساسلىنىپ «تۈركلەرنىڭ ئۈرمىچى قېگنى قاغان بولۇشتىن ئىلگىرى (يەنى مىلادى 742 - يىلىدىن ئىلگىرى) كۆل بېلگىنىڭ ئوغلى مويۇنچۇر توققۇز قەبىلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغاندى»[40] دەپ قارايدۇ. «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «مەن سىلەرنىڭ (توققۇز ئوغۇزلارنى كۆرسىتىدۇ) قاغان بولۇشۇمغا قوشۇلۇشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەن خاتىرە. بىلەن توققۇز ئوغۇزلارغا ئۇلۇسنى قايتا قۇرۇشتىن ئىبارەت بۇ يارلىقتىكى خاتىرىگە ئاساسەن كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، بىلگە قاغانىنىڭ دەۋرىدە شىمالدىكى تۈزالار ئاللىبۇرۇن بىرلىككە كەلگەن «ئۇلۇس» بولۇپ شەكىللىنىپ، ئۇيغۇرلار ئاللىبۇرۇن بۇ بىرلىككە كەلگەن «ئۇلۇس»نىڭ رەھبىرىگە

ئايلانغانىدى. ھالبۇكى، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى مويۇنچۇر بۇ بىرلىكنى كەلگەن «ئۇلۇس» نىڭ ئىدىقۇتى (پادىشاھى) بولغانىدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىلگە قاغانىنىڭ دەۋرىدە ئۇيغۇر قەبىلىسى باشچىلىق قىلغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار يەنىلا كېيىنكى تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولسىمۇ، ئەمما خېلى زور دەرىجىدە تۈرك خانلىقى ئىچىدىكى دۆلەت بولۇپ قالغانىدى.

(2) كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ مۇنەۋۋەر بولۇشى ۋە ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللىنىشى

يۇقىرىدا بىز، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى بىلگە قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتىنى مۇھاكىمە قىلدۇق. ھەم ئۇنىڭ تۈرك ۋە تۈرك جەلقىنى شىمالغا قايتىشقا جەلپ قىلىش تەدبىرلىرىنى بايان قىلغانىدۇق، ئەمما بىز بىلگە قاغان يولغا قويغان يېڭى سىياسەت، يەقەت كېيىنكى تۈرك خانلىقىنى ھالاكەتتىن ساقلاپ قېلىپ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنى گۈللەندۈرۈش مەقسىتىدىكى ۋاقتىلىق تەدبىر ئىكەنلىكىنى، ھەم تۈرك خانلىقىنىڭ دۆلەت ئىچىگە نىسبەتەن يولغا قويغان قۇلدارلىق ھۆكۈمرانلىقى، سىرتقا نىسبەتەن ئېلىپ بارغان قۇلدارلىق زېمىن كېڭەيتىشىنى ئۆزگەرتمىگەن ھەم ئۆزگەرتەلمىگەن ماھىيىتىنى كۆرۈۋېلىشىمىز كېرەك. شۇڭلاشقا كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن بەلكى مەلۇم شارائىتتا يەنە ئىنتايىن ئۆتكۈرلىشىپ ۋە كەسكىنلىشىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى.

میلادی 731 - یىلى (كەيىۋەنىڭ 19 - يىلى) بىلگە قاغالىنىڭ ئىنىسى كۆلتىگىن ئالەمدىن ئۆتتى. كۆلتىگىن كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ تەدبىرلىك ۋە نوپۇزلۇ شەخسى ئىدى. ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلگە قاغانغا نىسبەتەن ئېغىر زەربە بولدى. ئۇ ئۆزىنى ئالتە يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم تەختكە چىقتى، ئۇزۇن ئۆمرىدە نۇرغۇن ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈرگەن سانغۇنى بولۇپلا قالماستىن، يەلكى بىلگە قاغان يېڭى سىياسەتنىڭ ئاساسلىق قوللىغۇچىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلگە قاغانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىۋىقسىزكى، بىر ئېغىر زەربە ئىدى. میلادی 734 - يىلى (كەيىۋەنىڭ 22 - يىلى) بىلگە قاغان سىياسىي رەقىبى، باش ۋەزىر بۇيرۇقچۇر تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچىدە ئىككى نىزا پەيدا بولدى ھەم كۈندىن-كۈنگە كەسكىنلىشىپ ئاخىرى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلانغانىدى.

بىلگە قاغان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئىل قاغان تەختكە چىقتى، ئۇزۇن ئۆتمەي، ئىل قاغانمۇ ئۆلۈپ، ئوغلى تەگرى قاغان ۋارىسلىق قىلدى. تەگرى قاغاننىڭ يېشى كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئانىسى ساربىگ قاتۇن دۆلەت سىياسىتىگە ئارىلاشتى. قەبىلىلەر بۇنىڭغا قايىل بولمىدى. قۇمۇق، قىتانلار ئارقا - ئارقىدىن تۈركلەردىن يۈز ئۆرۈپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئىل بولدى. تەگرى قاغاننىڭ ئىككى تاغىسى قوشۇنلارنى بۆلۈۋېلىپ، ئوك ۋە سول شادلار دەپ ئاتالدى. تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى مۇشۇ ئىككىسىنىڭ قول ئاستىدا ئىدى. تەگرى قاغان ئىككى تاغىسىنىڭ ھوقۇق ۋە كۈچىدىن قورقۇپ، میلادی 741 - يىلى (كەيىۋەنىڭ 29 - يىلى) ئوك شادنى ئالداپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. سول شاد كۆلتىگىن خەۋپىنىڭ ئۆزىگە كېلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، قوشۇن باشلاپ بېرىپ، تەگرى قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، بىلگە قاغانىنىڭ ئوغلى (ئىسمى خاتىرلەنمىگەن) قاغان قىلىپ تىكلىدى. بۇ قاغان ئۇزاق ئۆتمەي يەتە قۇتلۇق يابغۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈ-

رولدی. قوتلوق یابغو قاغان بولدی.

تورك هۆكۈمرانلار گۈروهی غالجىرلىق بىلەن ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىۋاتقان ۋاقىتتا، باسمىل، قارلۇق ئىككى قەبىلە تاك سۇلالىسىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، كېيىنكى تورك خانلىقىنىڭ ئاسارىتىدىن قوتۇلۇپ، مۇستەقىللىق جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «توقۇز قەبىلىنىڭ هەممىسى ئىسيان كۆتۈردى» («مېتال تاش. پۈتۈكلەر توپلىمى. ۋاك جۇڭشى ئابىدىسى»)، تۇرا قەبىلىلىرىمۇ قارشىلىق كۆرسىتىش تۈغىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. مىلادى 742 - يىلى (تىيەنباۋنىڭ (تۇنجى يىلى) ئۇيغۇر،[47] باسمىل، قارلۇق قاتارلىق ئۇچ قەبىلە بىرلىك سەپ تۈزۈپ، تۈركلەرنىڭ قوتلۇق يابغۇسىنى ئولتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇچ قەبىلە ئورتاق هالدا باسمىل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلىنى ئىلتەرىش قاغان قىلىپ سايلىدى، ئۇيغۇر ۋەقارلۇقلار ئايرىم - ئايرىم هالدا ئوك ۋە سول يابغۇلۇقنى ئۆز ئۇستىگە ئالدى. مىلادى 743 - يىلى (تىيەنباۋنىڭ 2 - يىلى) تۈركلەر كۆلتېگىننىڭ ئوغلى ئۇزمىشنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى كۈل بىلگەنىڭ ئوغلى مويۇنچۇرغا قوۋمىنى باشلاپ ئونىكغا هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ «ئۇنى (ئۇزمىشنى كۆرسىتىدۇ) ئەسىرگە ئالدى» هەمدە ئونىڭ خوتۇنىنى كېنىزەك قىلدى (مۇيۇنچۇرنى كۆرسىتىدۇ). «تۈرك خەلقى شۇ يەردە پۈتۈنلەي يوقىتىلدى» («تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»). تاك سۇلالىسى كۈل بىلگەنىڭ «ئۇزمىشنى ئۆلتۈرگەنلىك تۆھپىسى» ئۈچۈن ئونىكغا «سۇيىنگىدل قاغان» («تاك سۇلالىسىنىڭ دائىر مۇهىم خاتىرىلەر. ئۇيغۇرلار») دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى. ئۇزاق ئۆتمەي يەنە قوتلۇق بىلگىگە كۈلسۇيمىنگىدل قاغان دېگەن ئونۇقاننى قوشۇپ بەردى. تاك سۇلالىسى زور كۈچ

بىلەن قوللىنىلىپقا، شىمالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ كۈچىي ناھايىتى روراىيدى. باسمىللارنىڭ ئىلتىرىش قاغانى تەشۋىشكە چۈشۈپ قالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ سۇيىنگىل قاغانى قارلۇقلارنىڭ قوللىشى بىلەن باسمىللارنى تارمار قىلىپ، ئىلتىرىش قاغانىنى ئۆلتۈردى. مىلادى 745 - يىلى سۇيىنگىل قاغان ئۆز قەبىلىسىگە باشچىلىق قىلىپ ئۇزمىشتىن كېيىن تەختكە چىققان ئاي تەگرىدە بولمىش قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قوۋملىرىنى پۈتۈنلەي ئەسىرگە ئېلىپ، تۈرك خانلىقىنى مۇنقەرز قىلدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدا «شەرقتە سېرۇدلاردىن، غەربتە ئالتۇنتاغقىچە، جەنۇبتا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان جايلارنى كونترول قىلدى». «ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنىڭ ھەممىسى» ئۇيغۇرلارنىڭ سۇيىنگىل قاغانىغا تەۋە بولدى(يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»). سۇيىنگىل قاغان «جەنۇبىدىكى تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى زېمىنىدە ئولتۇراقلىشىپ ئوردىنى ئۆتۈكەن تېغى بىلەن ئۇرقۇن دەرياسى ئارىلىقىغا كۆچۈردى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش، يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي تەرمىسى بىلەن ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى ئارىلىقىدىكى قارا بالغاسون دېگەن جاي). سۇيىنگىل قاغان قۇرغان خانلىق تارىختا ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 744 — 845 - يىللار) دەپ ئاتالدى.

ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە «تۇرا»، «توققۇز تۇرا» ھەم ئۇنىڭ قىسقارتىلمىسى بولغان «توققۇز ئۇلۇس» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تارىخلاردىن يوقالدى. ئۇنىڭ ئورنىنى كىشىلەر دائىم كۆرۈپ تۇرىدىغان «توققۇز ئۇيغۇر» دېگەن نام ئىگىلىدى. توققۇز ئۇيغۇرلار توغرىسىدا «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. ئۇيغۇرلار» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «ئۇلارنىڭ توققۇز قەبىلىسىنىڭ بىرىنچىسى ئۇيغۇر، ئىككىنچىسى بارغۇت، ئۈچىنچىسى ھون، تۆتىنچىسى

سى بايئېرقۇ. بەشىنچىسى توڭرا، ئالتىنچىسى ئىزگىل، يەتتىنچىسى چۈبە دېيىلىدۇ. يۇقىرىقى يەتتە قەبىلەخانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن بۇيان تارىخلارنىڭ قىسىلىرىدە خاتىرىلەنگەن. سەككىزىنچىسى ئابۇس، توققۇزىنچىسى كۆل ئوغۇز دېيىلىدۇ. («ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» دە «恐» خىتى «思» دەپ يېزىلغان)، بۇ ئىككى قەبىلە «تيەنباۋ يىللىرىنىڭ ئاخىرىلىرىدىن باشلاپ يەتتە قەبىلە بىر قاتاردا تىلغا ئېلىنىدىغان بولدى». تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدىكى 15 تېپلى قەبىلىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، سىرتاردۇش، قوبۇقان، توباس، تېلەنغۇت، قۇمۇق، ئاقشىد، ئاتىئىز، قوشۇ قاتارلىق سەككىز قەبىلە ئازلىغان. بۇنىڭغا ئابۇس بىلەن كۆل ئوغۇز ئىككى قەبىلە قوشۇلغان. كېيىنكى تۈرك خانلىقى ۋاقتىدا، بولۇپمۇ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇش ھارپىسىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى چوڭ سىياسىي ئۆزگىرىشلەردە تۈرالارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى زاۋال تېپىپ ئۇنىڭ ئەزالىرى تارقىلىپ، تۈزالارنىڭ باشقا قەبىلىلىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن، بولۇشى مۇمكىن. تۈرالارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى خىلمۇ خىل بەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قەبىلە نامىنى ئۆزگەرتكەن بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىدا ئېيتىلغان توققۇز ئۇيغۇر ئاساسەن ئەسلىدىكى توققۇز تۈرا بولۇشى كېرەك؛ پەقەت ئۇيغۇر قەبىلىسى بۇ ۋاقىتتا تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلانغاچقا ھەمدە ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ نامىدىكى خانلىق، ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغاچقا، تۈرا قەبىلىلىرى تۈرا دېگەن نامنى تاشلاپ ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىدى. «توققۇز تۈرا»، «توققۇز ئۇيغۇر» دەپمۇ ئاتالدى. تارىخشۇناسلار ئۇيغۇر قەبىلىسى ئىچىدىكى ياغلىقار، قوتورغۇر، دېرىمار، بايىرساق، ئاۋسار، قاسار، قوغۇرسۇ، ئۇۋۇغار، ئاياۋمىر قاتارلىق توققۇز ئۇرۇقنى قەبىلىسىنىڭ ئىچكى توققۇز ئۇرۇقى ياكى ئىچكى توق-

ئۆز قەبىلىسى دەپ ئاتىدى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۇرا قەبىلىلىرىنى تەشكىل قىلغان توققۇز ئۇيغۇرلار تاشقى توققۇز ئۇرۇق ياكى تاشقى توققۇز قەبىلە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر خانلىقى يۇز يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئارقىلىق، تىل، ئۆرۈپ ـ ئادەت ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئومۇملۇقىغا ئىگە بولغان چوڭلۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى يەنە بىرقەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللەندى.

ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تۇرالارنىڭ تارىخىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئىزاھلار:

① سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ بىرىنچى قىسىم 316 ـ بېتىدە مۇنداق دېگەن: ئى ئاك «يەنرەن سىزما سۈرەتلىرىگە مۇقەددىمە» دە «جىنۇبىي ئايماقنىڭ تۇتۇقىنىڭ بارغۇت باش تارتىشقا باشلىغان»، بۇ يەردە دېيىلگەن ئۇيغۇرلار جىنجۇ ئايمىقىدا ئۆز ئارا ئۆكتەملىك قىلىشىپ، قىرغىنچىلىق قىلىشتى، دېگىنى ئىھتىمال بارغۇتلارنى كۆرسەتسە كېرەك» دەيدۇ. سېن جوڭمەيەننىڭ قارىشىمۇ شۇنداق بولۇپ، بۇ يەردە ئۇنىڭكى ئاساس قىلىنىدى.

② «چىن بۇيۇماقاللىرى توپلىمى. تۈركلەر ھەققىدە تولۇقلىما».

③ «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» بىرىنچى قىسىم 310 ـ بەتتىكى مۇناسىۋەتلىك دەلىللەرگە قارالا.

④ ⑤ «چىن بۇيۇ ماقاللىرى توپلىمى. تىبەت چېگرىسىدىكى ئايماقلارنى تىنچىتىشقا ئائىت ئىشلارنىڭ ئۇچ تەرىپى».

⑥ «تۈرك يېزىقىدىكى تۆنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى مۇ مەملىكىتىمىزدە تۇنج كىشى تەرجىمە قىلىغان. خەن رولىنىڭ تەرجىمىسى 1936 - يىلى «يۇيگۇر يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» نىڭ VI توم 7 - سانىغا بېسىلغان؛ جۇيەنفېڭنىڭ تەرجىمىسى 1943 - يىلى «جىلىن» مەجمۇئەسىنىڭ 4 - سانىغا بېسىلغان؛ سېن جۇڭمىيەنىنىڭ تەرجىمىسى 1958 - يىلى نەشر قىلىنغان، «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىغا بېسىلغان. ئىزاھ بېرىلمىگەنلىرىمۇ سېن جوڭمىيەنىنىڭ تەرجىمىسىدىن ئېلىندى.

⑦ خەن رۇلىنىڭ تەرجىمىسىدە بۇنى «توققۇز ئۇيغۇر» دېگەن؛ جۇيەنفېڭنىڭ تەرجىمىسىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش. «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» دا «Toguzuigur» دېيىلگەن. مەڭگۈ تاشتا بۇنى «Toguzoghuz» دېگەن بولۇپ، ئىككىسىنىڭ روشەن پەرقى بار. سېن جوڭمىيەنىنىڭ تەرجىمىسىدە بەزىدە «توققۇز-غۇز» بەزىدە «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئېلىنغان.

⑧ «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي يۈزى 14 - قۇرىدا «شىمالدىكى Baz قاغان ھەم توققۇز ئوغۇز-لار مېنىڭ دۈشمنىم» دېيىلگەن. بۇ Baz قاغانىنى دانىيە ئالىمى تومسۇن (V.Thomsen) «ئۇيغۇرلانىڭ قاغانى بولۇشى مۇمكىن» دەپ قارايدۇ (خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «كۆلتېگىن، بىلگە قاغان، تونيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ ئىندىكسى» غا قارالسۇن. بۇ ماقالا 1936 - يىلى «يۇيگۇر يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» VI توم 7 - سانىغا بېسىلغان. سېن جوڭمىيەن مۇنداق دەيدۇ: «Baz قاغان يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى، «كونا تاڭنامە» نىڭ 195 - جىلدىدىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا بىيسۇغۇردۇ ياكى دوكېچىنىڭ دەۋرىگە ئاساسەن ماس كېلىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ داۋامى 16 - قۇرىدا بۇ قاغان، يەنى قۇتلۇق تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلگەن. دېيىلگەن. بۇ يۇقىرىدىكى ئىككى كىشىنىڭ بىرىمۇ ئەمەسمۇ بىر نەرسە دېيىش قىيىن. «粟» خېتىنى ياپونىيىلىكلەر «zuku» دەپ

ئوقۇيدۇ. 比粟 بىلەن Baz سۆزى ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىدۇ». («تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم 895 — 896-بەتلەرگە قارالسۇن). «تاڭ سۇلالىسىگەدائىر مۇھىم خاتىرىلەر» «كونا تاڭنامە»گە ئاساسلانغاندا، بۇ ۋاقىتتا بىيۈغۇردۇ ئالىلمىۋۇرۇن ئۆلگەن، دوكېچىمۇ جەنۇبقا كۆچۈپ تاڭ سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىگە بارغان. قوتلۇق تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، شىمالىي چۆللۈكتىكى Baz قاغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى بولۇش ئېھتىمالى ناھايىتى ئاز، ئەكسىنچە يېڭىدىن تەختكە چىققان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قاغانى بولۇشى مۇمكىن.

⑨ «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» بىرىنچى قىسىم 330 — بەت.

⑩ ئەن باۋبى قوشۇنى بىلەن تۈرك قوشۇنى جەڭ قىلغان جاي «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 443 — جىلدىدا سەددىچىندىن 20 چاقىرىم نېرىدا دېيىلگەن. «قانۇنلار قامۇسى»، «تۈركلەر»، يېڭى كونا «تاڭنامە». تۈركلەر ھەققىدەقىسسە» نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە» 2 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يىراقلىقتا» دېيىلگەن. شۇ يىلى 8 — ئايدا خېي چىچاڭنىڭ باشچىلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى خۇاڭخۇادۇيدە تۈرك قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان؛ خۇاڭخۇادۇي ھازىرقى سەنشىنىڭ سەنبىن ناھىيىسىدە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قارىمىقىدىكى سەددىچىنىڭ ئىچىدە ئىدى. تۈرك قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن سەددىچىندىن چىقىپ چۆللۈك نىڭ جەنۇبىغا چېكىنىپ بارغان. ئەن باۋبىنىڭ قوشۇنى ئاران 10 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. قوتلۇقنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تايانچ بازىسىنى قولغا كەلتۈرمەي تۇرۇپ، تايانچسىز قوشۇن بىلەن شىمالغا ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىچكىرىلەپ كىرىشى مۇمكىن ئەمەس. «20 چاقىرىم»، «2 مىڭ چاقىرىم» دەپ خاتا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. «كىتابلار جەۋھىرى» دىكى قارىشقا ئاساسلىنىش كېرەك.

⑪ مۇشۇ يىلدىكى تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى كۆزەتكەندە، مەن تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ خۇاڭخۇادويدىكى مەغلۇبىيىتىدىن گومانلىنىمەن، تۈرك قوشۇنلىرى تاك سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئالداپ ئىچكىرىگە ئەكىرىپ پۈتۈنلەي يوقىتىش مەقسىتىدە يالغاندىن مەغلۇپ بولغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى بېقىن. ئەن باۋبىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سەددىچىنزىڭ سىرتىدا پۈتۈنلەي يوقىلىشى، دەل قۇتلۇقنىڭ پىلانىنىڭ نەتىجىسى شۇڭلاشقا قۇتلۇقنىڭ «شىمالغا كېتىشى»، تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ شىمالغا قېچىشىغا مەجبۇر بولغانلىقىدىن ئىبارەت، ئاكتېپلىق بىلەن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرالارغا جازا يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتىدۇر، «كونا تاڭنامە. خەنجۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى تۈركلەرنىڭ «شىمالغاكېتىشى» خۇاڭخۇادۇيدىكى جەڭدىن كېيىن، ئەن باۋبى قوشۇنى يوقالغاندىن كېيىن ئەمەس. خاتالىق بولۇشى مۇمكىن.

⑫ شىمالدىكى قۇرغاقچىلىق، كېسەللىك ۋەئاچارچىلىق ئاپىتى تۇغرۇلۇق، چويگوڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (بىگۈ يىلى، مىلادى 686 ـ يىلى) دىكى جىياۋجىجىنىڭ ۋۇزېتيەنگە سۇنغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەن: «مەن تۈرۈگۈاتقان بۇ شەھەر ئېرغۇناكۆلى بىلەن تۇتاش، غەربىي خۇەي «خەي» نەن ئېغىزىغا يېقىن، شىمالدىن كەلگەن تۈركلەر (مەنبەلەرگە قارىغاندا، بۇ «تۈرك» لەر ئەمەلىيەتتە تۇرالارنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ ھەممىسى مەن ئۆزۈ كۆزۈم بىلەن كۆردۇم. ئۇلاردىن قېرى ـ چوڭبىلەرنى يۆلەشتۇرۇپ، تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ كېلىپ، ئەل بولغانلارنىڭ سانى 10 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن ناچار، پۈتۈنلەي ئادەم قىيىپىتىنى يوقاتقان بولۇپ، يوللاردا ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىش ئەھۋالى ئۇزۇلمەي كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئالدى بىلەن توققۇز قەبىلە قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىدى. ئۇچ يىل ئۆتتى، ھەممە يەر قاقاسلىشىپ كەتتى، ئوت ـ چۆپلەر ئۆسمىدى. شۇ سەۋەبتىن

چارۇبلارنىڭ ئولدىن يەتتىسى ئۆلۈپ تۈگىدى، ياشانغان بىر كىشى توققۇز قەبىلە بار بولغاندىن تارتىپ بۈندىڭ ئاچارچىلىق ئاپىتى يەلپۇپ باقمىغان دېدى» («چىن بۇيۇماقالىمىرى توپلىمى. تۈركلەر ھەققىدىكى تولۇقلىما»).

⑬ بۇنىڭدا سېن جوڭمىيەننىڭ تەكشۈرۈپ ئىزاھلىشى ئاساس سىلىندى. «تۈركلەر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم، 870 - بەتكە قارالا.

⑭ تەرجىمان ئىچىدىكى سۆزلەرنى تەرجىمە قىلغۇچىلار ئەسلى مەنىسىگە ئاساسلىنىپ قوشۇپ قويغان، سۆزلەرنىڭ ئارقىسىغا «؟» بەلگىسى قوشۇپ قويۇلغانلىرى تەرجىمە قىلغۇچىلارنىڭ قوشۇلغان بۇ سۆزگە نىسبەتەن گۇمانى بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

⑮ سېن جوڭمىيەن تەرجىمە قىلغان «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» غا قارالا. مەڭگۈ تاشنىڭ بۇ يېرىدە مۇبالىغە قىلىنغانلىقى ئېنىق. مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن «دۆلەتنى بارلارنى دۆلىتىدىن، خاقانى بارلارنى خاقانىدىن مەھرۇم قىلدىم» دېگىلى بولمايتتى.

⑯ «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىدىكى يۈزى 16 - قۇرىدا «قاغان (بىلگە قاغانىنى كۆرسىتىدۇ) ئاتامنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن بازقاغانىنى بالبال قىلىپ تىكلەپتۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى Baz قاغان قۇتلۇق قاغاننىڭ قولىدا ئۆلگەن. قۇتلۇق تۇرا قەبىلىلىرىگە جازا يۈرۈش قىلغاندا ئۇنى ئۆلتۈرگەن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

⑰ V تومۇن Qadirqan تېغىنى ھىنگان تېغى دېيىشتىن گۇمانلىنىدۇ. «خەن رۇلىن» تەرجىمە قىلغان «موڭغۇلىيەدىكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارغا مۇقەددىمە» («يوگوك يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» VII توم، 1 - 2 - 3 - ساتىغا بېسىلغان) گە قارالا. سېن جوڭمىيەن موڭغۇلىيەدىكى چوڭ - كىچىك كېنتاي تاغلىرى

دەپ قارايدۇ. «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم، 892 - بەتكە قارالسۇن.

⑱ كانگىيە تارىخلارىدىكى سوغدىيانا بولۇپ، ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەند، تارمانىنى V تومسۇن سايەن چوڭ قىسى ياكى ئۇنىڭ بىر قىسمى دەپ قارايدۇ.

⑲ سېن جوڭمېەن «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» بىرىنچى قىسمىدا مۇنداق دېگەن: «كونا تاڭنامە» 106 - جىلدىتىكى «ۋاڭ جيۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: 11 - ئايدا باش تەپ شىش بەككە دەستەك ئېلىپ تېيەنىڭ قورۇلىنىڭ شىمالىدىكى قوشۇننى كۆزدىن كەچۈرۈشكە پەرمان چۈشتى. 12 - ئايدا يىلنامە كەيىۋەنگە ئۆزگەرتىلدى. مەنسەپ نامىمۇ ئۆزگەردى. بۇنىڭ بىلەن سوتىكتۈڭ يانداش ئامبال بولدى. ئىككىنچى يىلى 2 - ئايدا قايتىپ كەلدى. پايتەختكە يېتىپ كەلگۈچە «سوتىكتۈڭ زىجۇ ئايەسقىنىڭ ئايماق-بېگىلىكلىرىدىن قالدۇرۇلدى» دېيىلگەن. يەنە شۇ كىتاب 8 - جىلد كەيىۋەنىنىڭ ئىككىنچى يىلى، كەبسە 2 - ئايدا: «ۋاڭ جيۇ زىجۇ ئايمىقىنىڭ سول قول ئايماق بېگىلىكىگە تەيىنلەندى» دېيىلگەن. ئۇنىڭ چېگرىنى كۆزدىن كەچۈرگەن ۋاقتى «كەيىۋەنىنىڭ تۆنجى يىلىنىڭ ئاخىرى، ئىككىنچى يىلىنىڭ باشى بولۇشى كېرەك. بۇ سېن جوڭمېەنىنىڭ قارىشى بولۇپ، بۇ يەردە ئۇنىڭ ئاساس قىلىندى.

⑳ «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 2 - قىسمىدا: «يەنشەن ئايمىقى ۋېنچىنى باشقۇردۇ، كەيىۋەنىنىڭ ئىككىنچى يىلى بەگچۇرنىڭ سېلىمسىنىڭ ئېرى كۇچ ئېلتەبىرشى شىبى پانا ھلىق تىلەپ كەلگەندە، ئۇنىڭغا يەنشەنىنىڭ ئىنالچىلىقىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن. ئۇنىڭ قەبىلىسىنىڭ ئورنى توغرا

سىدا گۈمان بار» دېيىلگەن. سىن جۇڭمىيەننىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، ئۇنداق ئەمەس، يەنىشەن ئايمىقى بەيتەچى تۇرالار ئۇچۇن تەسىس قىلىنغان تۇرالار ئايمىقى، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. لىڭجۇ تۇتۇق مەھكىمىسى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دىمۇ شۇنداق قاراش بار. كۆچ ئېلىتەبىر شى شىبىگە قاراشلىق قەبىلىلەر تۇركلەردىن ئەل بولغان تۇتۇنلەر، ئەگەر ئۇنىڭ قەبىلىسى ئۇچۇن ئايماق تەسىس قىلىنسا تۇرك ئايمىقى بولۇشى كېرەك.

㉑ ئونىاگاۋا خىدېمى (OnogawaHidemi) «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» دە: «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. لىڭجۇ تۇتۇق مەھكىمىسى» دە: خاتىرىلەنگەن كەيۇەننىڭ تۇتىنچى يىلى تەسىس قىلغان ئالتە تۇرا ئايمىقىنى نەقىل كەلگەن كېيىن «بۇنىڭ (لىڭجۇدىكى ئالتە تۇرا ئايمىقىنى دېمەكچى) بىلەن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 98 - جىلد «ئۇيغۇرلار» دا تىلغا ئېلىنغان توققۇز قەبىلىنىڭ قاندىق مۇناسىۋىتى بارلىقى ھەققىدە پايدىلىنىدىغان تارىخىي ماتېرىياللار بولمىغاچقا ئەھۋال ئېنىق ئەمەس» دەيدۇ. ئەگەر ئەينى ۋاقىتتىكى كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ ئىچكىسى قىسمىدا جىددىيلىشىپ كەتكەن سىنىپىي زىددىيەتنىڭ ئەھۋالى ۋە «ۋاڭ جيۇنىڭ تەرجىمھالى»، «جاڭ جياجېننىڭ تەرجىمھالى» دىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبقا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان دېگەن ئازغىنە ماتېرىياللاردىن پايدىلانساق، بەلكى كەيۇەننىڭ ئونجى يىلى لىڭ جۇدا تاسادىپىي «توققۇز قەبىلە ئۇچۇن تەسىس قىلىنغان» ئالتە تۇرا ئايمىقى دەپ قارىساق، ھەقىقەتەن «ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس» دەيدىغان تۇيغۇ پەيدا بولۇپ قالىدۇ.

㉒ V. تومسۇن يازغان، خەن رولىن تەرجىمە قىلغان «كۆل تېگىن: بىلگە قاغان، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ ئىندىكسى» (بۇ ماقالە «يۇيگۇك يېرىم ئايلىق ژۇرنىلى» VI توم 7 - سانىغا

بېسىلغان) نىڭ Izgil گە بەرگەن ئىزاھاتىدا «ئۇيغۇر قەبىلىسى بولۇشى مۇمكىن» دېگەن. ماچاڭشۇ «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» دا «ئىزگىل» دەپ تەرجىمە قىلغان. سېن چوڭمېيەن «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىدا «Izgil» نى تەكشۈرۈپ بايقىرقۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئىزگىل-نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارىغان. بۇ يەردە سېن جوڭمېيەن-نىڭ قارىشى ئاساس قىلىنىدى.

㉓ «كونا تاڭنامە. شۆھنزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە: «كەيۋەننىڭ ئىككىنچى يىلى 2 - ئايدا تۈرك قاغانى بەگچۇرنىڭ ئوغلى توڭا تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇننى بېشىبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇ ئۇڭ قول شىرمەت چەۋەندازلار ياساۋۇلخانىسىنىڭ سەركەردىسى گۇچىچەنگىۋەن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدى، شەھەر سىرتىدا توڭا تېكىننى ئۆلتۈردى» دېيىلگەن. مەڭگۈ تاشتىكى توڭا تېكىن مۇشۇنىڭ بىلەن بىر ئادەم بولۇشى كېرەك. مەڭگۈ تاشتىكى توڭا تېكىن كۆلتېگىن 30 ياش ۋاقتىدا (كەيۋەننىڭ ئۇچىنچى يىلى) ئۆلتۈرۈلۈپ، ئىككىنچى يىلى دەپنە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

㉔ بۇ يەردە سېن جوڭمېيەن تەرجىمە قىلغان «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» غا ئاساسلىنىلغان. خەن رولىن تەرجىمە قىلغان «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا يەقەت تۆت ئورۇندىكى ئىگلا تەرجىمە قىلىنغان، بىر جەڭنىڭ تەرجىمىسى چۈشۈپ قالغان. بۇنى تولۇقلاش كېرەك (بۇ نۇقتىنى سېن جوڭمېيەن ئېيتقان ئاللىبۇرۇن كۆرسىتىپ ئۆتكەن). «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا بۇ يىلدا «تۆت قېتىم جەڭ بولدى» دېيىلگەن. بۇ كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ «بىر يىلدا بىز يەش قېتىم ئۇرۇش قىلدۇق» دېيىلگەندىن بىر قېتىم كەم. ئىنچىكىلىك بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشىدىكى 3 - قېتىملىق جەڭ خاتىرىلەنمە-

گەن. يەنە ئىككىنچى قېتىملىق جەڭدە كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشىدا ئاتېتىلار بىلەن ئۇرۇش قىلدۇق دېگىنى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا قايسى قەبىلە بىلەن جەڭ قىلغانلىقىنى يېزىلمىغان، جەڭ قىلغان جايىنىڭ ئورنىمۇ ئىككى مەڭگۈ قاشتىكىنىڭ بىرىدىن بەرقلىنىدۇ.

㉕ دوخو شەھىرى. ئەسلى تېكىستتە tohu — balig دەپ يېلگەن. ياپونىيە ئالىمى ئىۋاسا سىنچىرو (岩佐精一郎) «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى يېلنامىسى» («شەرقىي ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 23 - توم تۆتىنچى سانىغا بېسىلغان) تەرجىمىسىدە قورۇقچىبەگ شەھىرى دەپ تەرجىمە قىلغان.

㉖ ياپونىيە ئالىمى دوكتۇر خانىدا ئوتانى «توققۇز ئۇيغۇر-لار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا» ئايوسنى ئىزگىلالارنىڭ تۆتۈقى بويىچە دەپ قارىغان.

㉗ تاڭ سۇلالىسى بىلەن باسمىل قاتارلىقلارنىڭ تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشىنى پىلانلىغانلىقىنى توغرىسىدا: «كېيىنكى تاڭنامە. تۈركلەر» ھەققىدە قىسمە» دىكى خاتىرە «سەككىزىنچى يىلى قىشتا (بۇ خاتا. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر» ھەققىدە قىسمە» بىلەن «ئەلى ئىدارە» قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» گە ئاساسلانغاندا «بەتتىنچى يىلى قىش» بولۇشى كېرەك)، باش تەپتىش ۋاڭ جۇن ھۇقاڭ بىلەن ئاغلاقچىسى بولغاندا غەربتىكى باسمىللار بىلەن شەرقتىكى قوموق، قىتان قاتارلىق ئىككى يات ئەلگە يۇرۇش قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. يانداۋرقى يىلى كۆزدىك باشلىرىدا سۇفاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى باشلاپ، «تۈركلەرنىڭ تىۋرا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئوردىسىغا تۆيۈقسىز ھۇجۇم قىلدى» دېيىلگەن.

㉘ بۇ يەردە خەن رولىن تەرجىمە قىلغان «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» گە ئاساسلىنىلدى. سېن جوڭ

ئىيەننىڭ تەرجىمىسىدە بۇ جۈملىنى «ئاكام بىلگە قاغان تەختكە ئولتۇرغاندا، ھەممە خاتىرجەم بولۇپ، بۇ [.....؟] لارنىڭ ھەممىسى يەنى بەگلەر ھەم خەلقلەرنىڭ ھەممىسى توققۇز ئوغۇزلار ئىدى» دەپ ئالغان. بۇ يەردە ئىككى ئىككىچى بولغانلىقى ئازا ئېنىق ئەمەس.

㉙ مۇيۈنچۇرنى «تۈرك دۆلىتىنىڭ ئىدىقۇتى» دەپ يېزىش «تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا كۆرۈلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا مۇيۈنچۇر 26 ياش بولۇپ، بۇ بىلگە قاغان تەختكە ئولتۇرغان يالكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ئىدىقۇت دېگەن سۆز يەنە «يۇمن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىتىنىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا: «ئىدىقۇت قوجۇ خانلىقىنىڭ (ئۇيغۇرلار غەربىكە كۆچكەندىن كېيىن قۇرغان خانلىق. تارىختا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەپ ئاتالغان) پادىشاھىنىڭ نامى» دېيىلگەن. راشىددىنمۇ «جامى ئۇت تاۋارىخ» تا: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىدە، ئۇلار ئۆز-لىرىنىڭ خانىنى ئىدىقۇت دەپ ئاتايدۇ. بۇ بەخت ئىگىسى دېگەن مەنىدە» (قىك جياشىك قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» نىڭ 58 ـ بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن ئېلىندى) دەيدۇ. سېن جوڭمىيەن «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ بىرىنچى قىسمىدا «ئىدىقۇت»، «قورۇقچىبەگ» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ.

㉚ «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى Ⅶ» دە لياڭجۇ تۈتۈق مەھكىمىسىگە قاراشلىق «تۇغۇن قەبىلىسى» دە «部» خېتىنىڭ چۈشۈرۈپ قويۇپ، «谷» خېتىنىڭ قوشۇپ قويۇپ «吐谷浑» (تۇيغۇن) دەپ يازغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ھۇججەتلەردە تۇيغۇنلار كۆپىنچە «吐浑» (تۇغۇن) دەپ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، تۇرالارنىڭ ھون قەبىلىسى (ئۇلارنى دائىم

هون قەبىلىسى دەپ ئاتايدۇ) بىلەن ئاساسەن ئاردىلاشتۇرۇۋېتىلگەن، ئەمما مېنىڭ بىلىشىمچە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ھۆججەت لەردە تۈيغۇنلار ھەركىز «تۈغۈن قەبىلىسى» دەپ ئاتالمىغانىدى. شۇڭا مەن «تۈغۈن قەبىلىسى» نى «ھون قەبىلىسى» نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى بولسا كېرەك دەپ قارايمەن.

(3) «يېڭى تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى VII» دە «كونا تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دىكى «شېڭشى قەبىلىسى» نى «شېڭشىلى تۈتۈق مەھكىمىسى» دەپ ئۆزگەرتىپ ئاتاپ، تۈرك ئايمىقى دەپ لياڭجۇ تۈتۈق مەھكىمىسى تەۋەسىگە كىرگۈزۈپ قويغان. سوك چى بۇ ئۆزگىرىشنى، شېڭشى قەبىلىسىنى غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ خانى شېڭ شۇڭ قاغانىنىڭ قالدۇق قوۋملىرى دەپ قاراپ، بىر تەرەپ قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما «كونا تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە شېڭ شى قاتارلىق سەككىز مەھكىمە ئايماقنىڭ «ھەممىسى تۈيغۇن، تۇرالاردىكى ھون قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ». چۈنكى، ئىزگىل» قاتارلىق تۇرا قەبىلىلىرى ئاردىدا تەسىس قىلىنغان دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن بولۇپ، شېڭشى قەبىلىسىنى تۈرك قەبىلىسى دەپ قاراش «كونا تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دىكى بىلەن ماس كەلمەيدۇ. يۇ خاتا بولۇشى مۇمكىن، «كونا تاڭنامە» دە نېمە ئۈچۈن يۇشىنى خاتا ھالدا شېڭشى دەپ قارايدۇ؟ «كونا تاڭنامە، جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە لياڭجۇ ئايە مىقىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى مىلادى 727 - يىلى چۈبە قاتارلىق تۆت قەبىلە ئىسيان كۆتۈرۈپ، چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا كېتىپ قالغاندىن كېيىن، قېپقالغان تۇرا قوۋملىرىدۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە چۈبە لەرنىڭ قوۋملىرى يەلكىم ئۆزىنى يۇشى ئايمىقىدىكىلەر دەپ ئاتىۋالغان بولۇشى مۇمكىن دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇردا تارىخچىلىرى چۈبە قەبىلىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قالغاندىن كېيىن يۇشى ئايمىقى مەۋجۇت بولماي قالغاچقا، ئۇلارنى قاراپ شېڭشى

قەبىلىسى دەپ ھېسابلىغان. بۇنداق دېيىش پەرەزدەك بولسىمۇ ئەمما مۇمكىنچىلىكى بار.

(32) سېلن جوكمېەن «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىنى»نىڭ بىرىنچى قىسمىدا «جىنشۇي دەرياسى» يەنى «كېيىنكى خەننامە» دە خاتىرىلەنگەن گەنخۇي دەرياسى، «شۇاڭشى دەرياسى بويىدا تەرك ئېتىلگەن نەزىلە»گە تەمسىل» دىكى جىنشۇي دەرياسى بولۇشى كېرەك؛ دىكچېەن ھازىرقى تامىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بولۇپ، ئۇيغۇر بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى بايقالغان جايغا يېقىن كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ. جىنشۇي دەرياسى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدا. يەنە «چىن بويۇ ماقالىلىرى توپلىمى» يۇقىرى تەبەت چېگرىسىدىكى ئايماقلارنى تىنچقا ئائىت ئىشلارنىڭ ئوچ تەرىپى» دە«ئۇيغۇرلارنىڭ جىنشۇي دەرياسى (ئالتۇن سۇ)» دېگەن جۈملە بار. جىنشۇي ئايمىقى دەشتى ـ ماكان تۇتۇق مەھكىمىسى تەۋەسىدىكى بىر ئايماق بولۇپ، ئەسلىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى جەنۇبقا كۆچكەندە بۇ ئايماق لياڭجۇغا يۆتكەلگەن.

(33) «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» بىرىنچى قىسىم 254 ـ بەت.

(34) «كونا تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن لياڭ، لىك، شيادىن ئىبارەت ئوچ ئايماقتىكى تۇرالارنىڭ تۇتۇن سانى تېخنىباۋ يىللىرىدا يەنىلا خەنزۇ رايونلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ ۋاتقان تۇرا ـ ئاھالىسىنى كۆرسىتىدۇ. كەيىۋەن يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ئىسيان كۆتۈرۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كەتكەنلەرنىڭ سانى يۈزنىڭ ئىچىدە ئەمەس. ئاھايىتى ئېنىقكى كېيىنكىسى ئالدىنقىسىدىن خېلى زور دەرىجىدە كۆپ؛ شياجو تۇرالىرى ئىچىدىكى سىرتاردۇشلار دەسلەپ ئاز بولغاندا 40 مىڭ ئوتتۇن 200 مىڭ ئادەمگە يېقىن ئىدى. كەيىۋەن يىللىرىدا كېلىپ كۆلەمدە ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قالغاندىن كېيىن، ئابۇ يەردە ئاھايىتى ئاز ياتدىكى

كىشىلەرلا قېپقالغان. «كونا تاڭنامە، جۇغرافىيە تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا ھون تۇتۇق مەھكىمىسى تەۋەسىدىكى بەش ئايماقتا پەقەت «124 تۇتۇن، 495 ئادەملا بار ئىدى».

㉟ تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لىڭجۇ، شياجۇ ئايماقلىرىدىكى تۇرالارنىڭ ھەربىر ئادىمىدىن ھەر يىلى قانچىلىكتىن ئالىۋان ـ ياساق تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىغانلىقى تارىخىي كىتابلاردا ئاز خاتىرىلەنگەن. «كونا تاڭنامە» ۋاڭ جۇننىڭ تەرجىمھالى» دا كەيپىيەتـ لىك توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 721 ـ يىل) «لانچى ئايمىقىدىكى غۇزلارنىڭ ئۇستىدىكى ئالىۋان ـ ياساق ناھايىتى ئېغىر بولغاچقا ئەل بولغان غۇزلارنىڭ قېپقالغانلىرى شياجۇ ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، توپىلاڭ كۆتۈردى» دەپ خاتىرىلەنگەن. لانچى ئايمىقى لىڭجۇغا تەۋە «غۇزلار» تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغان ۋاقىتتا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى خەنزۇ رايونلىرىغا، قېچىپ كەلگەن غەربىي يۇرتتىكى سوغدىلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن لىڭجۇ ئايمىقى بىلەن شياجۇ ئىككى ئايماققا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. كەيپىيەتلىك توققۇزىنچى يىلى بەركەردە كاڭ دەيدىنىڭ باشچىلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭنىڭ سەۋەبىمۇ يۇقىرىقى نەقىلدە دېيىلگەندەك «ئالىۋان ـ ياساق ناھايىتى ئېغىر بولغانلىقى» دىن ئىدى. «ئەل بولغان تۇرالارنىڭ قالغانلىرى» ئىسيان كۆتۈرمەي كەتمىگەن تۇرالارنى كۆرسەتسە كېرەك. تۇرالار بىلەن غۇزلار ئوخشاشلا لىڭجۇ، شياجۇ ئايماقلىرىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئىسيان قىلىنغاندا ھەممىسى يات مىلـ لەتلەر ئىدى. لىڭجۇ، شياجۇلاردىكى غۇزلارنىڭ ئۇستىدىكى «ئالىۋان ـ ياساقنىڭ ئېغىرلىقى» دىن قارىغاندا، تۇرالارمۇ ناھـ ايىتى ئېغىر ئالىۋان ـ ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولغان.

㊱ يۇ ئايۇس بىلەن تىەنباۋنىڭ 11 ـ يىلى (مىلادى 752 ـ يىل) ئىسيان كۆتۈرۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كەتكەن، تىەنباۋـ نىڭ 13 ـ يىلى (مىلادى 754 ـ يىلى) تاڭ ئوردىسى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ

چاڭئەندە ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئابۇس ئىككىسى ئىككى ئادەم بولۇشى كېرەك. سېن جوڭمېەن يازغان «تۇرك تارىخىغا تائىت ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ بىرىنچى قىسمىدا «چەت ئەل كىشىلىرىنىڭ ئىسىملىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇ ئابۇس بولسا قەبىلە نىڭ نامى. مەخسۇس بىر ئادەمنى كۆرسەتمەيدۇ» دېيىلگەن. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرى بىلەن ئادەم ئىسمى بولۇپ كېلىدىغان ئەھۋاللار كۆپ ئۇچرايدۇ. زادى قەبىلە ناسىمۇ ياكى ئادەم ئىسمىمۇ، يۇقۇرقىلەي ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. ھەممىنى بىر قاتارغا قويۇشقا بولمايدۇ. «كونا تاڭنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە ئېيتىلغان «توققۇز قەبىلىنىڭ ئاقساقلى» بولغان ئابۇس ئادەم ئىسمى بولۇشى كېرەك.

㊲ «جاڭشۇجى ماقالىلىرى توپلىمى» 17 - جىلد.

㊳ «كونا تاڭنامە. ۋاڭجۇننىڭ تەرجىمھالى» دا: «زىيادە تەتە مەست قىلىپ ھەممىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى» دېگەن بۇ جۈملە سۆز يوق، خاتىرىلەنمەي چۈشۈپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە «كىتابلار جەۋھىرى» 366 - جىلدىنىڭ تولۇقلىنىشى ئاساس قىلىندى.

㊴ «كىتابلار جەۋھىرى» 995 - جىلدتا: «تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ يۈەنخې ئالتىنچى يىلى (مىلادى 811 - يىلى) 1 - ئايدا جېنۈۋۇ ھىراۋۇلى لىيۈگۈنىڭ مەكتۇپىدا «قارا تاغنىڭ ئەتراپىدىن چۈشە قەبىلىسىدىن بولغان 473 تۈتۇن يېغىۋالىنىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا «تەيخې يىللىرى (مىلادى 827 — 835 - يىللار) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلار چۈبەلەرنىڭ تۈتۈنلىرىنى جىنۈۋدا ئەل قىلدى» دېيىلگەن. جىنۈۋ شەھىرى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىدە ئىدى. بۇ يەردىكى قارا تاغ (ئىچكى موڭغۇلدىكى چۆغاي تېغى) نىڭ ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان 100 تۈتۈن چۈبە قەبىلە خەلقى فېڭجۇ تۇرالغۇسى ئىچىدىكى چۈبەلەرنىڭ ئىسىيان كۆتۈرمەي كەتمەي قالغانلىرىنىڭ كېيىنكى ئەلادىلىرى بولۇشى ئېھتىمالىغا ناھايىتى يېقىن. «ئاخىرى يوقالغان» دېگەن سۆزمۇ تۇزدىتىشكە تېگىشلىك. ئەلۋەتتە.

⑩ بۇ يەردە سېن جوڭمېەن ئەپەندى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىغنى ئاساس قىلىندى. «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» بىرىنچى قىسىم 394 - بەتكە قارالسۇن.

⑪ «بۇيۇك تاڭ يارلىقلىرى» 130 - جىلدتىكى «شۆنا قاتارلىقلارغا توققۇز ئوغۇزلار بىلەن بىلىسلە بەگچۇرغا جازا يۈرۈش توغرىسىدا پەرمان» دا «چۇبەلەرنىڭ چېگزۇسى» دەپ يېزىلغان.

⑫ «كونا تاڭنامە. ۋاڭجۇنچونىڭ تەرجىمھالى»دا «قوشۇ ۋاڭ جۇنچونى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ تىبەتلەرگە قېچىپ بارغان» دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ213 - جىلد كەيپۇەننىڭ 15 - يىلىدىكىسىۋۇخشاش «تىبەت» دېگەن سۆز «شىمالدىكى ۋاسالىلار» (يەنى تۈركلەر) دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

⑬ «كونا تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا تىيەنباۋ يىللىرىدا لياڭجۇ تۇرالرىنىڭ ئىچىدىكى تۆت قەبىلىنىڭ «جەمئىي 5048 ئوتۇن، 17 مىڭ 212 ئادىمى بار ئىدى»، بۇلار كەيپۇەن يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسيان كۆتۈرمەي شىمالغا قايتىمغان تۇرالار بولۇپ، ئۇلار يەنىلا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە ئىدى. مىلادى 840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، بۇ قىسىم تۇرالار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن گەنجۇغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ، تاڭ، سۇڭ دەۋرىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەشكىلىي قىسمىغا ئايلانغان.

⑭⑮ ۋاڭ جىڭرۇ «تۈرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسىگە ئىزاھ»، «فۇرېن داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» Ⅶ توم.

⑯ (ياپونىيە) ئونا گاۋا خىدەمى (小野川秀美)، «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە».

⑰ بۇ «ئۇيغۇرلار» ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدىكى توققۇز تۇرالارنى كۆرسەتسە كېرەك.

خاتىمە

مەملىكىتىمىز قەدىمدىن بۇيان خەنزۇلار (يەنى خۇاشيا مىللىتى) نى ئاساسىي گەۋدە قىلغان كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىدى. قەدىمدە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى، ھازىرقى شىمالىي شەنشى، شىمالىي سەنشى، ئىچكى موڭغۇل ھەم چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلار ئوت - چۆپى ۋە سۇيى ئەلۋەك بىپايان گۈزەل يايلاق ئىدى. يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەندىن بۇيان. بۇ جاي كۆپلىگەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تىرىكچىلىك قىلىپ، كۆپەيىپ. كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان ئورنى بولغانىدى. شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى گۈيفاڭ، تۇفاڭ، توفاڭ، شىمالىي دى، شيەنيۈن، خەن، ۋېي دەۋرىدىكى ھون، دىڭلىڭ، ئۇغان، سيانپى 16 پادىشاھلىق شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى جورجان، قاڭقىل، توغبات، سيانپى، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۈرك، تۇرا، ئۇيغۇر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بۇ جاينى سەھنە قىلىپ ئۆزاق دەۋرلىك تارىخىي خاراكتېرلىك پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، پارلاق يايلاق مەدەنىيىتىنى يارىتتى.

بۇ كىتابقا چېتىلىدىغان بۇ تارىخىي دەۋرلەردىكى ھون، جورجان، تۈرك، تۇرا، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئىلگىرى-

كېيىن بولۇپ، بۇ جاي (ئاساسەن موڭغۇل دالاسى) دا ھون ئىمپېرىيىسى، جورجان خانلىقى، تۈرك خانلىقى، سىرتاردۇش خانلىقى ۋە ئۇرقۇن — ئۇيغۇر خانلىقى قاتارلىق مەشھۇر خانلىقلارنى قۇرغان. بۇ يايلاق ئىمپېرىيىلىرى گەرچە ئوخشاش مىللەتلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار زېمىن ۋە ۋاقىت جەھەتتىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ گۈللىنىشى بىلەن ھالاك بولۇشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ خاندانلىقلىرىنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ. ھون‌دۆلتى تەخمىنەن 300 يىل (مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە) مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى جورجان خانلىقى، تۈرك خانلىقى، سىرتاردۇش خانلىقى ۋە ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئىچىدە سىرتاردۇشلارنىڭ دۆلەت قۇرغان ۋاقتى بىر-قەدەر قىسقا بولغاندىن سىرت، قالغانلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 100 يىلدىن 200 يىلغىچە داۋام قىلدى. بۇ يايلاق ئىمپېرىيىلىرىنىڭ تارىخى شۇبھىسىزكى مۇشۇ دەۋردىكى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتلەر تارىخىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئەمما، ھون، جورجان ۋە تۈركلەرنىڭ دۆلەت قۇرۇشى تارىختا قانچىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە شىمالدىكى موڭغۇل دالاسىدا پائالىيەت ئىلىپ بارمىغانىدى، ئۇلار شىمالدىكى موڭغۇل دالاسىدىكى يەرلىك مىللەت ئەمەس ئىدى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تاغلىرى ھونلارنىڭ كېلىپ چىققان جايى ئىدى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى كرولىن، ئابۇغانار دەريا ۋادىسى ئىدى، جورجانلار-نىڭ كېلىپ چىققان جايى تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىققان جايى

جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى يەنسەي دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى (كېيىن ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇبىغا، ھازىرقى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچكەن) ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىستېلاچىلىق سەۋەبىدىن شىمالدىكى موڭغۇل دالاسىغا كەلگەن. ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرىمۇ شىمالدىكى موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئاندىن قۇرۇلغانىدى. بۇ نۇقتا ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى يازما مەنبەلىرىدە بىرقەدەر ئېنىق خاتىرىلەنگەن.

يازما مەنبەلەردىكى خاتىرىلەر ۋە قىزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالالىسىنىڭ ئاساسلىق يەرلىك ئاھالىسى شياڭجۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيغانلار؛ خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار؛ 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار؛ سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۇرالار ئىدى. مەسىلەن، بۇ كىتابنىڭ «مۇقەددىمە» سىدە ئېيتىلغاندەك، گۇيغانلار دىڭلىڭلار، قاڭقىللار، تۇرالار ئوخشاش بىر مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرىدىكى ئاتىلىشى ئىدى. ئۇلارنىڭ نوپۇسى كۆپ بولۇپلا قالماستىن يەلكى شىمالدىكى كەڭ زېمىنلارنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ھون دۆلىتى، جورجان خانلىقى ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ئېزىلگۈچى مىللەت ئىدى. ئۇلارنىڭ تۈرمۈش ئەھۋالى يىلەن ھۆكۈمرانلىقىنى ھىمايە قىلىشى ياكى قارشى تۇرۇش، ھون، جورجان، تۈركلەرنىڭ گۈللىنىش ۋە ھالاك بولۇشى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا دەل ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەشى ھون، جورجان، تۈرك قاتارلىق چارۋىچى ئېمپېرىيىلەرنىڭ

گوللىنىش ـ مۇنقەرز بولۇشى ۋە ئالمىشىشنى ۋۇجۇدقا چىقىراتتى. تۈرك خانلىقىنىڭ خارابىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان سىرتاردۇش خانلىقى گەرچە قىسقا مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى تۇرا مىللىتىنىڭ موڭغۇل دالا سىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى مىللەتكە ئايلىنىشقا باشلىغان دەۋرىگە توغرا كەلدى. ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇرا مىللىتىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى مىللەتلىك ئورنىنى يەنىمۇ بىرقەدەم ئىلگىرىلەتكەن ھالدا تىكلەندى.

دېمەك، ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شىمالدىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ تارىخىنى، مىللەتلەر مۇناسىۋىنى ئوقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئاساسلىقى ھون، جورجان، تۈركىلەرنىڭ دىڭلىڭ، قاڭقىل، تۇرا خەلقىنى بويسۇندۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ھەم دىڭلىڭ، قاڭقىل، تۇرالارنىڭ يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش تارىخىنى، بۇ مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللىي كۈرەش ئارقىلىق پەيدىنپەي ھۆكۈمران مىللەتكە ئۆتۈش تارىخىدۇر. ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئىلگىرى، ھون، جورجان، تۈرك قاتارلىق مىللەتلەر قۇرغان. دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ مۇنقەرز بولدى، ئۇلارنىڭ خەلقلىرى تاراپ كەتتى ياكى باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى. ئۇلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى تارىخىمۇ قۇرۇلغان دۆلەتلەرنىڭ مۇنقەرز بولۇشى بىلەن ئايىغلاشتى. لېكىن پەقەت مۇشۇ مىللەت (دىڭلىڭ، قاڭقىل، تۇرا) لارلا باشتىن ـ ئاخىر موڭغۇل دالاسىدا ئولتۇراقلىشىپ ھون دۆلىتى، جورجان خانلىقى، تۈرك خانلىقىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق شىمالدىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ تارىخىنىڭ ئۇزلۇكسىزلىك

ۋە ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بەردى.

يوشۇرۇپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوقكى، تارىختا خەنزۇ ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ مىللىي كەمسىتىش ۋە سىنىپىي زۇلۇم سىياسىتى شۇنىڭدەك قائىدىلەر، تۈرالارنىڭ بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ يامان غەرەز بىلەن قۇتراتقىنى، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى تۈپەيلىدىن، ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت، كۈرەش ھەتتا ئۇرۇش يۈز بەرگەنىدى، ئەمما ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق، ئۆزئارا ياردەم بېرىش مۇناسىۋىتى، ئىككى مىللەت مۇناسىۋىتىدە باشتىن - ئاخىر ئەڭ ئاساسىي تەرەپ ھەم ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلدى.

تارىختا مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى بىلەن موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئارىلىقىنى توغرىسىغا كېسىپ چوڭ چۆللۈك چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى خەلقلەر بىلەن جەنۇبىي چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى خەلقلەر، بولۇپمۇ خۇاڭخې ۋادىسىدىكى خەنزۇ خەلقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشتا ئاتلاپ ئۆتكىلى بولمايدىغان ھاڭ ئەمەس ئىدى. قەدىمكى دەۋردىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتى، شىمالدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قاتتىق جەلپ قىلغان. تۈركۈم - تۈركۈملىگەن دىڭلىك خەلقىنىڭ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ جەنۇبقا كۆچۈشى بىلەن 1 مىليون دىن ئارتۇق قائىدىلا خەلقى ۋە سانىنى ئېلىش تەس بولغان تۈرا خەلقىنىڭ سەددىچىنىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا كېلىشى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرىپىدىكى جايلار ئارىسىدىكى قاتناش ئالاقە بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا بۇ تارىخنىڭ تەجرىبىسىدۇر، ھالبۇكى، تارىخنىڭ تەجرىبىسى چوڭقۇر ئويلىنىشقا تېگىشلىكتۇر.

قوشۇمچە:

دىنگىزلار، قاتقاللار ۋە تۇرالار تارىخىدىكى چوڭ ئىشلار يىلنامىسى

ۋاقتى	چوڭ ئىشلار
شاڭ سۇلالىسى ۋۇدىڭ مەزگىلىدە	ۋۇدىڭ گويفاڭلارغا يۈرۈش قىلىپ تۈچ يىلدىن كېيىن تۇلارنى يەڭگەن. گويفاڭلار شىمالغا كۆچۈشكە باشلىغان.
شاڭ سۇلالىسى ۋۇيى مەزگىلىدە	جۇۋاڭجى شىلودىكى گۇيرۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ، 20 نەپەر دې خانىنى ئەسىرگە ئالغان.
شاڭ سۇلالىسى شياجۇ مەزگىلىدە	بىر قىسىم گويفاڭ خەلقى شاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان، شياجۇ تۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىغا گۇر بەگلىكىنىڭ ئوتۇغاتىنى بېرىپ گور بېگىنىڭ قىزىنى نىكاھىغا ئالغان.
جۇ سۇلالىسى كاڭ ۋاڭجۇاڭ مەزگىلىدە	يۈي ئىككى قېتىم گويفاڭلارغا جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈپ، گويفاڭلارنىڭ تۈچ نەپەر ئاقساقىلىنى ئەسىرگە ئالغان، گويفاڭ خەلقىدىن

	20 مىڭ كىشىگە يېقىن كىشىنى تۇلتۇرغان ۋە ئەسىرگە ئالغان.
مىلادىدىن ئىلگىرى 202 — 201	باتۇر تەڭرىقۇت دېگىلگىلارنى بويسۇندۇرۇپ موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن.
مىلادىدىن 71 يىل ئىلگىرى	دېگىلگىلار تۇنجى قېتىم ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.
مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرى	دېگىلگىلار ئىككىنچى قېتىم ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.
مىلادىدىن 51 يىل ئىلگىرى	قۇتتۇش تەڭرىقۇت غەربكە كۆچۈش سەپىرىدە «شىمالدا دېگىلگىلارنى بويسۇندۇرغان».
مىلادى 85 - يىل	دېگىلگىلار ئۈچىنچى قېتىم ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.
مىلادى 1 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى	جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېگىلگىلار جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچۈشكە باشلىدى.

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا	تاڭشىخۇاي سىيانىپى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنى قۇرغان ھەمدە «شىمالدا دېڭىلىكلارنى بويسۇندۇرغان». دېڭىلىكلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈش پائالىيىتى توسقۇنلۇققا ئۇچرىغان.
مىلادى 180 - يىللىرىنىڭ ئەتراپىدا	تاڭشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر چوڭ ئىتتىپاقى پارچىلانغان. جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭىلىكلار قايتا جەنۇبقا كۆچكەن.
مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىلادى V ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە	دېڭىلىكلار موڭغۇل دالاسى ۋە جۇڭغارىيە ئوپىمانلىقىدىكى ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى ۋە توغىيات سىيانپىلار بىلەن قوشۇلغان.
مىلادى 231 - يىلى	دېڭىلىكلارنىڭ ئاقسۆڭەك ئىرجىەن باشچىلىقىدا كېلىپ ساۋۇبى ھاكىمىيىتىگە داخلىق ئاتالارنى تارتۇق قىلغان
مىلادى 265 — 285 - يىللار	سەددىچىننىڭ سىرتىدا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەرگەندە، تۇرالار سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەن.

مىلادى 316 - يىل	جۇڭشەن دىڭلىڭلىرىدىن بولغان دى شۇ شىلاردىن يۈز ئۆرىگەن.
مىلادى 330 - يىلى	جۇڭشەن تۇرالىرىدىن دى بىن شىلاغا بەيئەت قىلىپ شياڭ بىگىگە بارغان شىلا دى بىنگە جۇدىڭنىڭ بېگىلىك ئوتۇغاتىنى بەرگەن.
مىلادى 357 - يىل	ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئالغان. 130 مىڭ تۈياق ئات غەنىيمەت ئالغان.
مىلادى 362 - يىل	ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى شىمالدىكى تۇرالارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، زور غەلىبىگە ئېرىشكەن.
مىلادى 363 - يىل	دەي پادىشاھلىقىنىڭ بېگى شى يىجيەن قاڭقىللارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئون مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئالغان. نەچچە مىليون تۇياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوينى ئولجا ئالغان.

مىلادى 367 - يىل	ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى «شىمالغا ھۇجۇم قىلىپ» قاتقاللارنىڭ نەچچە ئون مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوي-لىرىنى ئولجا ئالغان.
مىلادى 370 - يىلى	شى يىجيەن قاتقاللارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان.
مىلادى 371 - يىلى	ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى فۇجيەن جۇڭشەن دىڭلىڭلىرىنى شىن ئەن بىلەن مىيەنچىگە كۆچۈرگەن.
مىلادى 383 - يىلى	دى بىن شىن ئەن، مىيەنچى دىڭلىڭلار-رىگە باشچىلىق قىلىپ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى ئىسان كۆتۈرگۈن.
مىلادى 384 - يىلى	كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ خانى مورۇڭچۇي دى بىننى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. دى بىننىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى دى جىن دىڭلىڭلارنى باشلاپ خەن دەن ئارقىلىق جۇڭشەنگە قېچىپ كەتكەن.
مىلادى 385 - يىلى	دى جىبن، دى چىڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەن، دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارشى كۈرىشى

	مەغلۇپ بولغان. دى لياۋ لى ياڭغا قېچىپ كەتكەن.
مىلادى 386 - يىل	دى لياۋجىن سۇلالىسىنىڭ لى ياڭ ۋا- لىيسى تېڭ تيەننى ئۆلتۈرۈپ، لى ياڭنى ئىگىلەپ بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنى قۇرغان.
مىلادى 389 - يىل	دەي پادىشاھلىقىنىڭ بېگى توقباتكۇي قاڭقىللارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغ- لۇپ قىلغان.
مىلادى 390 - يىلى	توقباتكۇي قۇملۇقتىن ئۆتۈپ تۇرا دەر- ياسى بويىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. كېيىن يەنە بۆرە تېغىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇچىن قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلغان.
مىلادى 392 - يىلى	كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى دېگىلىلارنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلغان.
مىلادى 399 - يىل	جاۋجۇن ۋىلايىتىدىكى تۇرالار تۇغبات- ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. توقباتكۇي زور قوشۇن باشلاپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ قاڭقىللارغا تۇيۇقسىز

	ھۇجۇم قىلىپ 90 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم- نى ئەسىرگە ئالغان، 350 مىڭ تۈياق ئات، بىر مىليون 600 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق كالا - قوي، 200 مىڭدىن ئار- تۇق ئېگىز چاقلىق ھارۋا ئولجا ئالغان.
مىلادى 400 — 401 يىللىرى	قاڭقىللاردىن باغاتېگىن، پان تې- گىسىن 3900 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشچىلىق قىلىپ شىمالىي ۋېي سۇلالە- سىگە ئەل بولغان.
مىلادى 402 - يىلى	شىمالىي ۋېي خۇگۇەن دىكلىمىلىرى توغىسات ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. جورجانلاردىن سەل- لان قاڭقىلى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، جورجان خانلىقىنى قۇرغان.
مىلادى 403 - يىلى	ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى يىي ۋېي شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈپەن قەبىلىسى- گە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلغان.
مىلادى 416—417- يىللىرى	بەي جېيەنشەن بىلەن غەربىي تاغدىكى دىكلىمىلار توغىبات ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمە- رانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

مىلادى 428 - يىلى	دىڭجۇ دىڭلىڭلىرى توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.
مىلادى 429 - يىلى	توغبات - ۋېي دۆلىتى جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلغان. قاڭقىللار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، كېيىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئەل بولغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئەل بولغان تۈرالاردىن 600 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈپ، ھەربىي قورغان تەسىس قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان.
مىلادى 430 - يىلى	يەنجوك بىلەن خېشى ئارىلىقىدىكى قاڭقىللاردىن ئون مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەم شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. ۋېي سۇلالىسى دۇئان بېگى فېڭ تېنى جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئۇلارنى پۈتۈنلەي يوقاتقان.
مىلادى 471 - يىلى	غەربىي تۈرالارنىڭ ھەمىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ، گاۋپىڭجيا قورغىنىنىڭ سانغۇنى شى لىڭنى، باش غوجىدار لويۇ

	نى ئۆلتۈرگەن. كېيىن ئىككى يولغا بۆلۈ- لۈپ غەربكە قاراپ كۆچكەندە، باشقىلىرى ئۇ جىسىن چېكىدا قوشىلاپ كەلگەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوقىتىلغان.
مىلادى 472 - يىلى	توغۇرەن، لېيچۈەن، تۇرالىرى «ئىيان كۆتۈرۈپ شىمالغا كۆچكەن» دە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قوشۇن ئەۋەتىپ باستۇر- غان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شەرقىي قىسمىدىكى تۇرالار «ئىيان كۆتۈرۈپ جورجانلارغا ئەل بولۇپ كەتكەن».
مىلادى 481 - يىلى	قاغقىل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئاپورغور قوچۇ بېگى كەن شوگىنى ئۆلتۈرۈپ دۇڭخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭنى قوچۇغا خاقان قىلىپ تىكلىگەن.
مىلادى 487 - يىلى	ئاپورغور بىلەن ئىنىسى كۆنچى قاغقىل- لارنىڭ پۇۋۇغۇر قەبىلىسىدىن 100 مىڭ ئۆيىنى كۆچۈرۈپ ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، جورجان خانلىقىدىن ئايرىلىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ كۆچۈپ قاغقىل دۆلىتىنى قۇرغان.

مىلادى 490 - يىلى	قاڭقىل دۆلىتى غۇز سودىگەرلىرىنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى يۈي تىنى قاڭقىل دۆلىتىگە «ئىچكى ئەھۋالنى كۆزىتىپ» كېلىشكە ئەۋەتكەن.
مىلادى 492 - يىلى	يۈي تى بۇيرۇق بويىچە قاڭقىل دۆلىتىدىن قايتىپ كەلگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ 70 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ، جورجانلارغا ھۇجۇم قىلغان. قاڭقىل دۆلىتىمۇ قوشۇن ئەۋەتىپ، تىيانشاندىن ئۆتۈپ كىنگسىت، پىشامشائىنى ئىشغال قىلغان.
مىلادى 496 - يىلى	قاڭقىل دۆلىتى قوشنى ئىشغال قىلغان.
مىلادى 497 - يىلى	قاڭقىللار قۇشتىن چېكىنىپ چىققان ۋە قوشاۋقلارنى كىنگىتكە كۆچۈرگەن.
مىلادى 498 - يىلى	شۇڭقار چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا باشچىلىق قىلىپ، توغبات- ۋېي دۆلىتىنىڭ ھەربىي ئالۋان - ياساقلىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. ئېغىتالىتلار كىنگىتىنى ئىشغال قىلىپ، كۆنچىنى ئۆلتۈرۈپ، مىئوتونى ئەسىر ئېلىپ، كېيىن تېزلا چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. قوچۇخانى چۆرچىيا ئىككىنچى ئوغلىنى

مىلادى 498—500-يىللىرى	كەنگەشت بېگى قىلىچ ئەۋەتىپ كەڭگەشنى باشقۇرغان، شۇنىڭ بىلەن يەنە ۋاقىتتا تۈيغۇنلار پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى غەربىنى تىنچىتىپ قوچىنى سانغۇنىنى «ۋ مىڭ چاقىرىم نېرىدىكى قەبىلە ۋە غەربتىكى غۇزلارنىڭ باش ھىماتچىسى» قىلىپ ئەۋەتكەن.
مىلادى 502-، 505 - يىللار	قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ماجىرا يۈز بېرىپ، ئاپۇرغۇل ئۆلتۈرۈلگەن. بالا نىيان تەختكە چىققان، ئىيفتالىتلار مىئوتونى قوشۇن بىلەن دۆلىتىمگە ئۇزىتىپ قويغان. قاڭقىل دۆلىتىدىكىلەر مىئوتونى قاغان قىلىپ تىكلىگەن.
مىلادى 508 - يىلى	مىئوتو قوشۇننى باشلاپ بېرىپ، بارىس كۆلىنىڭ شىمالىدا جورجان قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، جورجان خانى فۇتونى ئۆلتۈرگەن.
مىلادى 516 - يىلى	جورجانلار قاڭقىللارنى مەغلۇپ قىلغان. مىئوتو ئۆلتۈرۈلگەن. قاڭقىل دۆلىتىدىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئىپفتالىتلاردىن پاناھلىق تىلىگەن.

مىلادى 517 — 519 — يىللىرى	قاغقىللار مىئوتونىڭ ئىنىسى ئىلىبەگنى ئۆزلىرىگە ئاقساقال قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇنىڭ ئىلىبەگنىڭ دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قوشۇلغان».
مىلادى 520 — يىلى	قاغقىللار جورجانلارنى مەغلۇپ قىلغان. چېژنۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاچقا، ۋەزىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. جورجانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ يۈز بەرگەن.
مىلادى 521 — يىلى	ئىلىبەگ قاغقىل قوشۇنلىرىنى باشلاپ جورجان خانلىقىغا ئىچكىرىلەپ كىرگەن. جورجان قاغانى ئاناغاي، بىراخمانلار ۋەيي سۇلالىسىگە قېچىپ بارغان. «جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تەرەپ — تەرەپكە قېچىپ پۇقرالىرى تارقىلىپ كەتكەن».
مىلادى 522 — يىل	شىمالىي ۋەيي سۇلالىسى ئىلىبەگكە غەزەبنى تېنچىلاندۇرغۇچى سانغۇن، بارىسكۆل ۋىلايىتىنىڭ تۇنجى بېگى. قاغقىل خانى دېگەن نامنى بەرگەن.

مىلادى 523 - يىلى	ئانافاي ئىسيان كۆتۈرۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قېچىپ كەتكەن.
مىلادى 524 - يىلى	ئانافاي ئىلبەگنى مەغلۇپ قىلغان. ئىنسى يۆجۇ (越居) ئىلبەگنى تۆلتۈرۈپ، ئۆزى خان بولغان. ئالتە قورغان (ھەربىي كەنت) قوزغىلىڭى پارتلىغان. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قائقىللار قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتناشقان.
مىلادى 525 - يىلى	شىمالىي ۋېي سۇلالىسى جورجان قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ قوزغىلاڭنى باستۇرغان. غەربىي تۇرالارنىڭ ئاقساقىلى يىللىغ، قوغۇرسۇ ئالتۇنلار قوۋملىرىنى باشلاپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولغان. ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغان.
مىلادى 526 - يىلى	دىڭلىڭلاردىن بولغان شىەنيۇشيۇلى خەلقىنى باشچىلىق قىلىپ دىڭجۇدىكى زۇجىڭدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.
مىلادى 535 — 636 - يىللىرى	جورجانلار يۆجۇنى مەغلۇپ قىلغان. يۆجۇنىڭ ئوغلى بېشى ئاتسىنىڭ ئورنىنى تۆلتۈرۈپ، ئۆزى خان بولغان.

مىلادى 540 — 541 - يىللىرى	بەشى جورجانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. يۆجۇنىڭ ئوغلى چۇبىن خانلىق ئورنىغا ۋارخۇنلىق قىلغان.
مىلادى 541 - يىلى	چۇبىن قالدۇق قوۋمىنى باشلاپ شەرقىي ۋېي خانلىقىغا تەسلىم بولغان، كېيىن كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلگەن. قاغىل دۆلىتى مۇنقەرز بولغان.
مىلادى 546 - يىلى	جۇغارىيە ئويمانلىقىدىكى تۇرالار شەرقىي تىكى جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، تۈركلەرنىڭ باشلىقى تۇمەن قوشۇن باشلاپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ 50 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆزىگە قوشۇۋالغان.
مىلادى 552 — 553 - يىللىرى	تۇمەن ئۆزىنى ئىلىگ قاغان دەپ ئاتاپ، جورجان خانلىقىنى يوقاتقان. چۆللۈك نىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، تۈرك خانلىقىنى قۇرغان.
مىلادى 563 — 567 يىللىرى	تۈركلەر كىچىك ئارتىنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان.

مىلادى 582 — يىلى	شىمالدىكى بارغۇت، تۇرا قەبىلىلىرى قوشۇن تارتىپ چىقىپ تۇركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغان.
مىلادى 599 — 600 — يىللىرى	شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن، غەربىي تۈركلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالنى ئىشغال قىلىۋالغان. شىمالدىكى تۇرالارنىڭ قوغۇرسۇقاتارلىق قەبىلىلىرى جەنۇبقا بېرىپ سۇي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان.
مىلادى 601 — يىلى	ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۇرالارنىڭ سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ نىلى قاغانىنى مەغلۇپ قىلغان.
مىلادى 603 — يىلى	شىمالدىكى تۇرا قەبىلىلىرى كەڭ كۆلەمدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. تاردۇش قاغان تۇيغۇلارغا قېچىپ كەتكەن. ئاقتۇستى مەلۇم بولدى.

مىلادى 605 - يىلى	غەربىي تۈركلەرنىڭ خاقانى چولۇق خاقان سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەك قىلىدىن نەچچە يۈز ئادەمنى تۇتۇۋالغان. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى تۈرۈلار چۈبە — سىرتاردۇش خانلىقىنى قۇرغان.
مىلادى 607 - يىل	چۈبەلەر دۇدۇخۇالڭ قورۇلىدا سۇي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان، ئارقىدىنلا ئەلچى ئەۋەتىپ «كۇناھىنى تىلەپ، ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلغان». سۇي سۇلالىسى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ گۇناھىنى يۇيۇشنى بۇيرۇغان. شۇ يىل چۈبە قەبىلىسى چەرچەننىڭ شەرقىدە تۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان.
مىلادى 613 - يىل	چۈبە — سىرتاردۇش خانلىقى غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى شېۋەي قاغانى تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

مىلادى 627 - يىلى	شىمالدىكى تۇرالارنىڭ 10 دىن ئارتۇق قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئارقا - ئارقىدىن تۇركلەرنىڭ تۆت نەپەر شادىنى مەغلۇپ قىلغان.
مىلادى 628 - يىلى	يانۇن ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرتاردۇش قاتارلىق قەبىلىلەر- دىكى70 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ شەرقتىن چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچكەن.تۇرا قەبىلىلىرى يانۇن باشچىلىقىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ چوڭ ئىتتىپاقىنى قۇرغان.
مىلادى 629 - يىلى	يانون شىمالدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان. تاڭ سۇلالىسى يانۇنغا ئىنچۇ بىلگە قاغان دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن. سىرتاردۇش خانلىقى قۇرۇلغان.
مىلادى 630 - يىلى	ئىلىك قاغان تىرىك تۈتۈلغان. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغان تۇرالار تاڭ تەيزۇڭنى خاقانى چىن دەپمۇ ئاتىغان.

مىلادى 631 — 637 — يىللار	سىرتاردۇشلار يىلتىتشە يىل ئىچىدە تاك سۇلالىسىگە سەككىز قېتىم ئولپان تاپشۇرغان.
مىلادى 632 — 634 — يىللار	سىرتاردۇشلار ئىلگىرى ئاخىرى بولۇپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىز يابغۇ قاغانى ھەم قاغان بوت شەھرىنى بېسىپ ياتقان ئاشنا شىرغا ھۇجۇم قىلغان.
مىلادى 638 — يىلى	سىرتاردۇش خانلىقى جەنۇب شىمال دەپ ئايرىلغان ھەربىي مەمۇرىي بىرلىكنى شەرق - غەربكە ئۆزگەرتكەن.
مىلادى 639 — يىلى	تاك سۇلالىسى قوچۇغا جازا يۈرۈشى قىلغان. سىرتاردۇشلار تاك تەيزۇڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ قوشۇنلىرىنى باشلاپ «قوچۇغا ھۇجۇم قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن».
مىلادى 641 — يىلى	تاك سۇلالىسى لى سىموغا تۈركلەرنىڭ ئەل بولغان قەبىلىلىرىنى باشلاپ خۇاڭخەدىن ئوتتۇپ سەددىچىنىدىن چىقىش توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈرگەن. يانۋن 200

	مىلك كىشىلىك قوشۇن بىلەن بەيداۋ ئايمىقىغا كۆچۈپ بارغان. تاك سۇلالىسى مىلك قوشۇنلىرى ئوجبن دەريا سى بويىدا سىرتاردۇشلارنى مەغلۇپ قىلغان.
مىلادى 642 - يىلى	سىرتاردۇشلار ئەلچى ئەۋەتىپ «كۇنا ھىنى تىلىكەن». ئۇزاق ئۆتمەي يەنە تاك سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئات سوۋغا قىلىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغان. تاك تەيزۇك شىن شىك مەلىكىنى يانۇنغا ياتلىق قىلىشقا قوشۇلغان.
مىلادى 643 - يىلى	يانون 50 مىلك تۇياق ئات تەقدىم قىلىپ، قۇدىلىشىشقا جاۋاب قايتۇرغان. تاك سۇلالىسىنىك يانغونى چوبە غالى سىرتاردۇش خانلىقى تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلگەن، تاك سۇلالىسى قايتۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلغان، تاك تەيزۇك قۇدىلىشىش كېلىشىمىنى بىرتەرەپ تاشلاشنى قارار قىلغان.
مىلادى 644 - يىلى	سىرتاردۇشلار قوشۇن ئەۋەتىپ لى سىمۇ باشچىلىقىدىكى تۇركلەرگە ھۇجۇم قىلغان.

	تۈركلەرنىڭ ھەممىسى سەددىچىنگە كىرىپ، خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ، شياجو، شېنجو ئىككى ئايماق ئارىسىلىقىغا قېچىپ كېلىشۋالغان. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ ۋەزىيىتى پەسەيمىشكە قاراپ يۇزلەنگەن.
مىلادى 645 - يىل	سىرتاردۇشلار تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغان. تاڭ سۇلالىسى كۆرىمىگە جازا يۈرۈشى قىلغاندا يانۇن مەكتۇپ سۇنۇپ ئەسكەر چىقىرىپ يۈرۈشكە يارىدەم بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئۇ كېسەل بولۇپ ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئوغلى تومىد قاغان بولغان. تومىد قوشۇنلىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغاندا تاڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان.
مىلادى 646 - يىل	تاڭ سۇلالىسى سىرتاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلغان. ئۇرا قەبىلىلىرى سىرتاردۇشلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغان. تاڭ تەيزۇڭ نىڭجۇغا كېلىپ ئۇرالارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلغان. ئۇرا قەبىلىلىرى ئارقا-ئارقىدىن تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان.

مىلادى 647 — يىللىرى	تاڭ سۇلالىسى شىمالدىكى تۈرالار رايونىدا ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماق ۋە يەنىمەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان
مىلادى 647 — 648 — يىللار	تاڭ سۇلالىسى تۈرالارنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ 13 مەھكىمە ئايماق قوشۇنلىرىنىڭ كۆسەنگە جازا يۈرۈشى قىلىشىغا ياردەم قىلغان.
مىلادى 648 — يىللى	ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن بولغان ئۇيغۇر دېگەن كىشى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاق ساقىلى، خانگاي تۈتۈقى تۇمېدنى ئۆلتۈرگەن. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈپ تۇمېدنىڭ ئوغلى بايانىنى خانگاي تۈتۇقلۇقىغا تەينىلىگەن
مىلادى 648 — 650 — يىللىرى	تاڭ سۇلالىسى تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ، سىرتار-دۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن تۈرك چۆبە قاغانلىقىنىڭ قەبىلىلىرىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى يوقاتقان

مىلادى 651 — 658 — يىللىرى	تاڭ سۇلالىسى تۇرالارنى غەربىي تۈرك- لەرگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا سەپەرۋەر- لىككە كەلتۈرۈپ غەربىي تۈركلەرنى يوقاتقان
مىلادى 659 — 660 — يىللىرى	تاڭ سۇلالىسى تۇرا قەبىلىلىرىنى كۈر- يىگە قىلمىغان جازا يۈرۈشكە يارەدەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلغان. تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئالۋان - يا- ساقلىرىغا قارشى كۈرىشى پارتلىغان
مىلادى 661 — يىلى	تاڭ سۇلالىسى بايانغا ئۇيغۇر قاغانلىق قەبىلىلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈرىيىگە يۈرۈش قىلىشقا يارەدەم بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈر- گەن. بايان ئۆلۈپ ئوغلى بېيسۇغۇردۇ خانلىق تەختكە چىققان. شىمالدىكى تۈرا- لار يېڭىدىن تاڭ سۇلالىسىگە قارشى كۈرەشنى قوزغىغان. تاڭ سۇلالىسى جېڭ زېنتەي بىلەن شورىنگۈينى قوشۇن باش- لاپ ئۇلارنى يوقىتىشقا ئەۋەتكەن.

مىلادى 662 - يىلى	جېك رېنتەي 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم- نى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەل قىلدۇرغان. تۇرالار تارقىلىپ كەتكەن. جېك رېنتەينىڭ قو- شۇنى شىمالدا مەغلۇپ بولغان. تاڭ سۇلالىسى چۆبە غالىنى شىمالغا دالالەت قىلىشقا ئەۋەتكەن، «توققۇز قەبىلە ئاخىرى تىنچىتىلغان».
مىلادى 669 - يىلى	سىرتاردۇشلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى قوشۇن تارتىپ چىقىپ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان. تاڭ سۇلالىسى جازا يۈ- رۈش قوشۇنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى تىنچىتقان.
مىلادى 679 - يىلى	تۈركلەرنىڭ بەيئەت قىلغان قوۋملىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنى قوزغىغان. سىرتاردۇشلارنىڭ 40 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان. كېيىن يەنە تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان

مىلادى 682 — يىلى	تۈركلەرنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن. تۈركلەر قوملۇقتىن ئۆتۈپ تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ قۇۋۋى — ئاتالمىشى بۇلاڭ — تالاڭ قىلغان.
مىلادى 683 — 684 — يىللار	ئۇيغۇر، چۆبە، ئىزگىل، ھون قاتارلىق قەبىلىلەردىكى تاڭ سۇلالىسىنى ياقلايدىغان ئاقسۆڭەكلەر قەبىلىلىرىنى باشلاپ شىمالدىن ئايرىلىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ گەنسۇ، لىياڭجۇ ئارىلىغا بېرىپ ماكانلاشقان.
مىلادى 686 — يىلى	بارغۇت، توگرا قاتارلىق قەبىلىلەردىكى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغۇچى ئاقسۆڭەكلەر تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇن ئەۋەتىپ كىرولىنىدىن چېقىپ ئۇلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلغان؛ شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا غەربىي تۈركلەرنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ جازا يۈرۈشى ئېلىپ بارغان، «غەربىي تۈركلەر ئۇيغۇرلارنى يوقىتىشقا ئۇرۇنغان». چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ ۋەزىيى

	تى قالايمقانچىلىق گىردابىغا چۈشۈپ قالغان. شىمالنى تىنىچلاندۇرۇش قۇرۇق چىبەگ مەھكىمىسى (يەنەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەكتى) نى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن توكچىكىغا كۆچۈرگەن.
مىلادى 687 - يىلى	قۇتلۇق قۇملۇقتىن ئۆتۈپ تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قاغانى Baz قاغانىنى ئۆلتۈرگەن.
مىلادى 707 - يىلى	قۇتلۇق تېكىن تۇرالارنىڭ بايئېر قۇقەبىلىسىنىڭ قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ تۇرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققان.
مىلادى 713 - يىلى	تۇرالارنىڭ كولبىي، تېلەنغۇت قاتارلىق قەبىلىلىرى شىمالدىن كۆچۈپ كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان.
مىلادى 715 - يىلى	تۇرالارنىڭ ئاتىبىز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئاۋاسار قۇمۇلغا باشچىلىق قىلىپ جەنۇبقا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. ئابوس توققۇز تۇرالارغا باشچىلىق قىلىپ، تۇركلەرنىڭ بەگچۇر

	قاغانى بىلەن بىر يىل ئىچىدە بەش قېتىم ئۇرۇش قىلغان. تۇرالار مەغلۇپ بولۇپ ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى جەنۇبقا بېرىپ تاغ ئۇلالىسى چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ بارغان.
مىلادى 716 - يىلى	بەگچۇر تۇرالار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ جىيەنى بىلگە قاغان تەختكە ۋارىسلىق قىلغان، تاغ ئۇلالىسىنىڭ ئىگىزى، شىياجۇ ئايماقلىرىدىكى تۇرالارنىڭ ئەل بولغان ئاھالىلىرى تاغ ئۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا قايتىپ كەتكەن.
مىلادى 720 - يىلى	فېگجۇ تۇرالىرىدىن ئەل بولغان ئاھالىلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ كەتتىپ قالغان. تاغ ئۇلالىسى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇلارنى قورغلاپ بېرىپ پۈتۈنلەي يوقاتقان.

مىلادى 727 - يىلى	لياڭجۇ تۇرالىرى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ خېشى ھىراۋۇلى ۋاڭ جۇنچونى ئۆلتۈرگەن.
مىلادى 742 - يىلى	ئۇيغۇر، باسمىل، قارلۇقلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى تۇركلەرنىڭ قۇتلۇق يابغۇسىنى ئۆلتۈرۈپ ئوچ قەبىلە ئورتاق ھالدا باسمىللارنىڭ ئاقساقلىى ئىلتەرىشنى قاغان قىلىپ سايلىغان، ئۇيغۇر ۋە قارلۇقلارنىڭ ئاقساقاللىرى ئايىرىم - ئايىرىم ھالدا ئوك - سول يابغۇ بولغان.
مىلادى 743 - يىلى	ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلىى كۆل بىلگە تۇركلەرنىڭ ئۇزمىش قاغانىنى ئۆلتۈرگەن.
مىلادى 744 - يىلى	كۆل بىلگە ئىلتەرىش قاغانغا تۇيۇقسۇز ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەن. ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتىغان. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ساداقەتمەن قاغان دېگەن نامنى بەرگەن، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە قۇتلۇق بىلگە سۇيىنكىل قاغان دېگەن نامنى قوشۇپ بەرگەن. ئورقۇن - ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان.

تاخىرقى سۆز

تۈركىي تىل تۈركۈمىدىكى تۈركىلەر بىلەن تۇرالارنىڭ ۋادى بىر مىللەتمۇ ياكى ئايرىم مىللەت ئىكەنلىكىنى بارتولد (Barthold) دىن بۇيان دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تۈرىلوگىيە ساھاسىدە ئۆزئارا تالاش ـ تارتىش بولۇپ كېلىۋاتقان مەسىلەرنىڭ بىرىدۇر. مەن فەن ۋېنلەن ئەپەندىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ئۇلارنىڭ ئايرىم مىللەت دەپ قارىدىم. سەۋەبىنى بۇ كىتابنىڭ «مۇقەددىمە» سىدە شەرھلەپ ئۆتكەنىدىم. مەن يېقىنقىدا فرانسىيىلىك تۈركىلوگ رېينىي گىرا ئۇد (ReneGira ud) نىڭ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىكى گېك شىڭ تەرجىمە قىلغان «شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلاش» ناملىق كىتابىنى ئوقۇپ چىقتىم. گىرائۇدمۇ تۇرالار بىلەن تۈركلەر ئايرىم ـ ئايرىم مىللەت دېگەننى كۆچەپ تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇ «توققۇز ئوغۇزلار (توققۇز تۇرالارنى دېمەكچى) ئۆز خەلقىم ئىدى» (ئىلاۋە: بۇ «تۈرك يېزىقىدىكى كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ھەم «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگو تېشى» دىكى سۆزنى ئىنەن رۇلىن «توققۇز ئوغۇزلار مەن بىلەن ئوخشاش مىللەت» دەپ تەرجىمە قىلغان. سېن جوڭمىيەن «توققۇز ئوغۇزلار ئۆز خەلقىم» دەپ تەرجىمە قىلغان) دېگەن بۇ سۆز ھەر خىل چۈشەندۈرۈلدى، بار تولدىمۇ شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ ئۆزىنىڭ «شەرقىي تۈركلەر بىلەن ئوغۇزلار ئەسلىدە بىر ئائىلە»

دېگەن نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئەمەلىيەتتە «ھەرگىزمۇ ئۇنداق ئەمەس ئىدى» (خەلىزۇچە تەرجىمىسى 47 - بەت). «دەر-ۋەقە بەزى كىشىلەر كۆچمىنىك پارىچە تۇركلەر بىلەن ئوغۇزلارنى بىر گەۋدە دەپ ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنىدۇ. بۇنداق قىلغاندا پۈتۈن مەسىلىنىك ئانچە چوڭ ئەھمىيىتى بولمايدۇ، بۇ خىل قاراش پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ» (70 - بەت). «تۇركلەر بىلەن ئوغۇزلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت پەقەت بىر خىل ئىتتىپاق مۇناسىۋىتىدىنلا ئىبارەت. ھالبۇكى، پەقەت بىرىنىك باشچىلىقىدىكى قوشۇلۇش ئەمەس. بايىن - چوقتۇ مەڭگۈ تېشى (يەنى تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى) دا بۇ نۇقتىغا گۇمان سىغمايدۇ» 86 - بەت). «تۇركلەرنىك بۇ ئاستە يېقىن قوشنىسى ئوغۇزلاردۇر، ھېچ بولمىغاندا بىزنىك ئۇلارنى تەتقىق قىلغان دەۋرىمىزدە تۇركلەر بىلەن ئوغۇزلار ئوخشاشمايدۇ» (250 - بەت) دەيدۇ. رېنىي گرائۇد خەلقئارادا داڭلىق تارىخشۇناس. «شەرقىي تۇرك خانلىقىنىك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلاش» دېگەن ئەسىرى 1960 - يىلى پارىژدا نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئاردىدىن 20 يىل ئۆتتى. لېكىن ئۇنىنىك يۇقىرىدىكى يەكۈنلىرى تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشى، كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى، بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى يېزىقلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ ھەم دانىيىلنىك ئالىم تومسون،سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى رادلوف قاتارلىقلارنىك تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا چىقىرىلغان. شۇڭا بۇ بىزنىك يۇقىرى باھا بېرىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. بۇ ھېچ بولمىغاندا دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تارىخ-شۇناسلىق ساھەسىدە تۇرالار بىلەن تۇركلەر ئايرىم - ئايرىم مىللەت دەيدىغان كۆز قاراشنىك بارغانسېرى ئىزسىتىۋىلىزىكنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىك تەتقىقاتچىسى لى شۆچەن، غەربىي شىمال داشۆسىنىك پروفېسسورى جاك كەيجى، ۋېن نۇەنگىن، لەنجۇ داشۆسىنىك پروفېسورى گوباۋ، مەركىزىي

مقاله‌لەر ئىنستىتوتنىڭ پروفېسسورى، چېڭ تۇلۇم شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدىكى شۇزوگجىمك ھەم فېن بۇ ئەپەندىلەر يولداش چىن دوگياڭ ۋە شاگىرتى خەلق نەشرىياتىدىكى يولداشلار بۇ كىتابنى يېزىش، نەشر قىلىشتا مۇخىشاش بولمىغان تەرەپلەردىن قىممەتلىك پىكىرلەرنى بېرىپ قوللىغانلىقى ۋە ياردەم قىلغانلىقى ئۈچۈن سەمىمىيلىك بىلەن مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن.

دۇمەن لىيەنچىن

1986 - يىل 12 - ئاي شىنەن

责任编辑：魏　力
封面设计：刘培勤

丁零、高车与铁勒（维吾尔文）
段连勤　著
优努斯江·艾力，艾尼帕·阿不都拉　译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号　邮政编码 830001）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米　32开本　37.75印张　4插页
1996年4月第1版　1996年4月第1次印刷
印数：1——2700

ISBN7—228—03068—3／K·361　定价：31.50元